

prose_classic

В.
Домонтович

Дівчина з ведмедиком [Роман]. Болотяна Лукроза [Оповідання та нариси]

1999 року видавництво «Критика» першим в Україні перевидало два романи одного з найвизначніших українських прозаїків ХХ століття В. Домонтовича (Віктора Петрова, 1894—1969) — «Доктор Серафікус» і «Без ґрунту». За результатами опитування кількох сот експертів, що його провів Центр рейтингових досліджень «Еліт-профі», цю книжку визнано (в номінації художня література) однією з трьох найпомітніших подій року. До другого тому вибраних творів В. Домонтовича увійшли його роман «Дівчина з ведмедиком» (1928) та найкращі оповідання й нариси різних років.

* * *

«Проза Домонтовича — це проза наскрізь раціональної людини, що багато і радо читала твори експресіоністів або, сказати інакше, експресіоніста, що став колегою Миколи Зерова і разом з ним мав огиду до українського гуляйпільля й „сентиментальної кваші“. І, може, найпарадоксальніше з усього, вагання між класицизмом і експресіонізмом не зробило його стиль ні еклектичним, ні внутрішньо суперечливим, ні розхристаним. У цьому одна з типових рис його прози, і це визначає її місце в загальній історії новітньої української прози».

Юрій Шевельов, 1984

* * *

«Петров залишається загадкою, ребусом, своєрідним сфінксом чи навіть Мефістофелем української культури. Те ж саме можна сказати про Домонтовича — його літературну креатуру. Мало не кожен Домонтовичів рядок містить парадокс, виклик, провокацію. Як екзистенціаліст Домонтович міркує про сутність людини, поставленої поза історію і суспільним буттям, про множинність її ідентичності, про плинність часу та релятивність істини, про абсурдність життя та нездійсненність свободи. Тому всі його герої в свій спосіб проживають цілий спектр екзистенційних станів, серед яких тривога, нудьга, непевність, навіть невроз, які з часом найдуть своє втілення на сторінках Камю і Сартра... Але Домонтович є водночас ще й естетом, навіть гедоністом. Крім того, він знає, що найкраща зброя проти песимістичного надриву — це іронія».

Соломія Павличко, 1999

* * *

«Після виходу його „Дівчини з ведмедиком“ 1928-го року, більша частина критики сприйняла роман без особливих похвал; втім, дехто визнавав цікаву побудову сюжету, вдале розташування персонажів, здатність письменника бути психологом. Закиди були типові — втеча від зображення суспільного життя, непотрібне шукання неправдоподібних істин, буржуазні настрої. Одним словом, твір не був „відповіддю на соціальне замовлення радянського читача“».

Світлана Матвієнко, 2000

1928

uk

mirabel.lv

mirabel.lv

FictionBook Editor Release 2.6

29 August 2012

mirabel.lv

A4DB0990-53C0-461A-BAC4-1422A3265924

1.1

1.1 — создание файла (с вычиткой по бумажному оригиналу), mirabel.lv, August 2012

В. Домонтович. Дівчина з ведмедиком [Роман]. Болотяна Лукроза [Оповідання та нариси]
Критика
Київ
2000
966-7679-10-1

Книжку опубліковано завдяки спонсорському сприянню д-ра Марії Фішер-Слиж (Торонто)
Друкується за виданням: В.Домонтович. Проза. Три томи. Сучасність, 1988 На обкладинці
використано роботу Давида Бурлюка «Час» (1910-ті рр.) © Віра Агеєва, передмова, 2000 ©
«Критика», редагування, макет та художнє оформлення, 2000 Зміст Віра Агеєва. Мовні ігри В.
Домонтовича ...3 ДІВЧИНА З ВЕДМЕДИКОМ. Роман ...21 БОЛОТЯНА ЛУКРОЗА. Оповідання та
нариси ...179 Розмови Екегартів з Карлом Гоцці ...181 Емальована миска ...193 Князі ...210
Трипільська трагедія ...216 Без назви ...226 Професор висловлює свої міркування ...235 Професор і
Іван Закутній діють ...242 Мої Великодні ...249 Передвеликоднє ...256 Болотяна Лукроза, (I) ...261
Болотяна Лукроза, (II) ...280 Помста ...301 Приборканий гайдамака ...311 Зоряні мандрівники
...344 Письменник і генерал ...353 Спрага музики ...358 Святий Франціск із Ассізі ...370 «Ой
поїхав Ревуха та по морю гуляти» ...377 Апостоли ...399 Технічна редакція Майї Притикіної
Комп'ютерна верстка Олега Соханя Підписано до друку 28.03.2000. Формат 84x108/32. Гарнітура
Шкільна. Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 21,84. Умовн. фарбо-відб. 22,26.
Обл. вид. арк. 19,87. СП "Часопис «Критика»". 01001 Київ-1, а/с 255. Свідоцтво про реєстрацію КВ
2690 від 21.04.97. Надруковано у ВПП «Техніка». Київ-53, вул. Білоруська, 36-а.

В. Домонтович
Дівчина з ведмедиком [Роман]
Болотяна Лукроза [Оповідання та нариси]

Мовні ігри В. Домонтовича [Передмова]

Інтелектуальну й мистецьку біографію Віктора Петрова-Домонтовича можна вважати
унікальною. Адже покоління двадцятих років проголосило свою відданість ідеям модернізації
української культури, оновлення художніх, стильових засад і принципів. Від письменника вже
не вимагалось служіння якимсь утилітарним політичним, ідеологічним завданням, справі
визволення рідного народу тощо. Мистецтво мало взоруватися лише на засади краси й
естетичної досконалості. Проте невдовзі тоталітарний режим поставив діячів культури перед
жорстким вибором між роллю прислужника цього режиму — чи його жертви. Зрештою, перші
здебільшого так само не змогли уникнути трагічної загибелі, як і другі, а слухняне
продукування гімнів у будь-якому разі означало знищення коли не особи, то творчої
індивідуальності.

Віктор Домонтович, чи не найпослідовніший український модерніст, не став ані колаборантом,
ані жертвою, і його творчість двадцятих-сорокових років не має нічого спільного з

соціалістичним реалізмом. Одним з улюблених його жанрів була романізована біографія, і саме життя цього письменника могло б стати блискучим сюжетом біографічного роману. Причому в особистій долі відбилися чи не всі основні колізії, які акцентуються в його прозі. Людина на рубежі епох, на середохресті різних культурних орієнтацій, людина кризової доби, котрій, як зізнається одна з героїнь Домонтовича, навіть подобається ходити по канату. Парадоксальність стає майже що життєвим і творчим принципом. Талановитий і різнобічний учений, незрівнянний ерудит, один з найяскравіших українських інтелектуалів ХХ сторіччя, Домонтович, однак, у своїх романах демонструє обмеженість і несамодостатність інтелектуального пошуку й раціонального знання, розкриває ірраціональність історії й людської поведінки. Розвідник, таємний агент, він змушений жити на вістрі повсякчасної небезпеки, у ситуації, коли життя стає грою, а ставкою у грі є саме життя. Енкаведист, що цілком органічно почувався у середовищі українських письменників-емігрантів. Радянський агент, нагороджений за сумлінну службу високим орденом Великої Вітчизняної війни першого ступеня, — і водночас автор однієї з найгостріших книг про злочинну сутність радянської системи «Українські культурні діячі — жертви більшовицького терору».

Філософська проза Віктора Домонтовича здебільшого інтертекстуальна, він більше любить не аналізувати життєві ситуації, а реінтерпретувати вже так чи інакше апробований мистецтвом або історіографією матеріал. Його тексти часто пишуться, так би мовити, на маргінесах інших текстів. Можна, очевидно, стверджувати, що, розгортаючи історії життя видатних митців, політиків, учених, Віктор Домонтович здебільшого виповідав усе ж власні проблеми й сумніви. Його персонажі — це здебільшого люди, яким випало жити в період історичного перелому, роздвоєні, трагічно розколені особистості, що марно шукають синтезу. Біографія Віктора Петрова досі постає таємницею, що їй нелегко розкрити, зашифрованим текстом, до якого важко підібрати відповідний ключ. Так само шифрованими, неоднозначними, іномовними бачаться і його художні тексти.

Цей філософ осмислює ХХ століття як кінець великого історичного періоду, Нового часу. У «Франсуа Війоні» простежено зародження цієї епохи, перехід від Середньовіччя до Ренесансу. Ван Гог («Самотній мандрівник простує по самотній дорозі»), митець так само трагічний, м'ятежний і роздвоєний, репрезентує кінець цього п'ятсотлітнього циклу. Промачуючи кризові больові точки історії, Домонтович звертається до подій Великої Французької революції («Напередодні», «Розмови Екегартові з Карлом Гоцці»), трагічно-безнадійних спроб Пилипа Орлика втрутитися у велику європейську політику під час війни за польську спадщину в тридцятих роках вісімнадцятого віку («Приборканий гайдамака»), до початків українського національно-культурного відродження середини наступного століття («Романи Куліша», «Аліна й Костомаров»). Врешті, усі ці історичні дзеркала потрібні перш за все для стереоефекту, для всебічнішого осмислення власної епохи, Нашого часу як переломного, перехідного моменту до нової культурно-історичної ситуації.

Сам автор назвав своїм прозовим дебютом «Розмови Екегартові з Карлом Гоцці», написані 1925 р. й опубліковані 1946. Дебютантові за тридцять, він уже утвердився як талановитий і серйозний учений. Про нього як белетриста читачі довідалися аж 1928, коли київське видавництво «Сяйво» опублікувало роман «Дівчина з ведмедиком». Це час появи кількох помітних книжок, що ознаменували зрілість українського модернізму. Згадаємо хоча б «Санаторійну зону» Хвильового, «Майстра корабля» Яновського, «Місто» Підмогильного... Але той самий двадцять восьмий рік був і датою гвалтовного припинення літературної дискусії, початком активного утвердження пролеткультівсько-соцреалістичних тенденцій. Принаймні цензурні утиски відтепер цілком унеможливили обговорення шляхів модернізації української культури. На одноманітно сірих шпальтах харківської й київської періодики тридцятих років проза Домонтовича майже не з'являлася.

«Дівчину з ведмедиком» можна прочитати як захопливий і доволі екстравагантний любовний роман. Але водночас це й роман про ірраціональність історії, про зміну культурних орієнтацій і про трагічну розколотість людини, якій випало жити у кризову добу. У «Дівчині з ведмедиком» проблема зміни культурно-історичних епох інтерпретується, зокрема, як проблема стилю. Стилю життя, побуту, людських взаємин, навіть і стилю кохання. Текст роману сприймається як простір гри, беручи до уваги і стосунки автора, оповідача та читача, і настанову самих персонажів на гру, театралізацію, на апологію несерйозного ставлення до дійсності, коли

«людина повинна виховувати в собі пошану до непотрібних справ, химерних вчинків, нікчемних речей».

Настанова на гру заявлена уже в назві. Кошлатих іграшкових ведмедиків шістнадцятирічна Зина любить не так через сентиментальні спогади про дитинство, як через можливість змоделювати у взаєминах з цими безмовними істотами ситуацію владної зверхності, свавільної непокори, виходу за межі дозволеного. Ставлення до іграшкових звірят перенесено й на людей. Інженер-хімік Іполіт Миколайович Варецький, один із численних у прозі Домонтовича вчених-раціоналістів, потрапляє в благопристойну родину радянського урядовця Тихменєва у ролі репетитора. Але його стосунки з дівчатами складаються так, що швидше сам він стає покірним учнем, навіть слухняною іграшкою, якою маніпулює Зина. Причому єдиним правилом, яке визнавала дівчина, було, здається, саме порушення всіх існуючих правил.

Сюжет любовного роману є водночас сюжетом інтелектуально-філософським. Бо кохання, шлюб, взаємини чоловіка й жінки трактуються як явище стилю і тому пов'язані зі стилем цілої епохи. Швидше чуття форми визначає ідеологічні настанови, ніж навпаки. Цей визивний формалізм, коли, врешті, зміст є лише засобом представлення форми, було акцентовано вже у «Розмовах Екегартових з Карлом Гоцці». Безстилевому еkleктизмові й сірості радянської епохи, яка зневажала красу задля пласкої доцільності й прагматичної користі, Домонтович протиставляє іншу ієрархію вартостей, коли якраз чуття форми, гармонія барв і рухів, прагнення театральної виразності жесту визначають поведінку людини й майже унеможливають саме розрізнення сценічної гри та «справжності», акторської майстерності й щирості. Артистизм та чуття мистецької форми змінюють тут навіть і побут.

Модерне мистецтво для Домонтовича — це простір формального експерименту, це торжество умовності, а не учнівське копіювання дійсності. Властиве реалістам схилення перед існуючим, намагання відтворити побачене з усією повнотою і точністю цей митець рішуче не приймає. Граф Карло Гоцці, автор «Принцеси Турандот» і «Любові до трьох помаранчів», швидше життя вивіряє сценою, ніж навпаки. Старий драматург «з театральності акторської гри робив собі повсякденну манеру триматись», а «театральність слів і вчинків» його «могла дорівнюватись хіба лише їх щирості». Так що найбільша помилка — «нехтувати ілюзіями й захоплюватись розумом».

Деякі персонажі «Дівчини з ведмедиком» живуть у цілковитій згоді з такими гаслами. Заперечення раціоналізму — одна з питомих рис європейської модерної філософії. Віктор Петров писав про кризу класичного, механістичного мислення і порівнював цей процес з руйнуванням метафізичних цінностей на рубежі Середньовіччя та Ренесансу: «Новий час визначають як добу великої кризи метафізики. Відповідно до того, про наш час можна було б сказати, що він є добою великої кризи фізики».

Відносність усіх загальноприйнятих понять і сакралізованих цінностей демонструється в романах Домонтовича з епатажною гостротою й одвертістю. Насамперед це стосується кохання, шлюбу й патріархальної родини. У стосунках з трьома різними жінками герой «Дівчини з ведмедиком» відкриває для себе різні типи кохання. (До речі, згодом подібна модель кохання як стилю буде представлена у стосунках Комахи з Тасею, Ірцею та Вер у романі «Доктор Серафікус».) З учителькою Марією Іванівною «усе було просто». Позбавлене романтичних аксесуарів задоволення сексуальних потреб, що не обіцяє якихось складнощів чи потрясінь, але й не підносить духовно. Жінка з ординарним ім'ям, найузвичаєнішою жіночою професією, котра нічого не вимагає від життя, окрім дрібних випадкових радостей.

Персонажів «Дівчини з ведмедиком» можна виразно поділити на людей, скажімо, «вікторіанських» чеснот, людей дев'ятнадцятого віку — і бунтарів-авангардистів, яким важливіше заперечити усталене, ніж ствердити абсолюти. Іполіт Миколайович, інженер, раціоналіст, педант, належить усе-таки до перших. (Це, між іншим, дев'ятнадцятий вік підносить у суспільній ієрархії інженера, творця машини, апологета механічної безвідмовності й гвинтикової дріб'язкової, нівелюючої точності.) Тягар стосунків з авангардистськи непередбачуваною й бунтівливою, вільною від усяких заборон Зиною для нього виявився затяжним.

Основи патріархальної моралі на рубежі століть захитали перш за все декаденти-чоловіки й так звані «нові жінки», емансипантки, що рішуче заперечили устої традиційної родини й чоловічого верховенства. Першим найчутливіше вловив ці процеси, очевидно, Генрик Ібсен. І ми досі асоціюємо модерністську нову жінку з ібсенівською Норою чи Геддою Габлер. В українській

літературі ці нові жінки були окреслені перш за все у прозі й драматургії Винниченка. Проте він, представляючи своїх діяльних, незалежних героїнь поряд з інфантильними й слабкими чоловіками, наголошує перш за все силу жіночого інстинкту, близькість до якихось первинних вітальних джерел. Домонтович незрідка пародіює Винниченка, як, скажімо, у фінальній ресторанный сцені «Дівчини з ведмедиком». Проте його цікавлять інші речі. Зинине прагнення свободи аж ніяк не зводиться до жорж-сандівської проблеми вільного кохання й вибору сексуального партнера. Для неї неприйнятна напередвизначеність долі «порядної» дівчини з благопристойної родини. Зина найчутливіше вловлює той дух часу, якого намагаються не помічати інші персонажі. І родина Тихменєвих, і Варецький продовжують жити так, ніби могутні катаклізми не змінили основ суспільства. Та сама праця на заводі, який треба відбудувати, налагодити зв'язки з колишніми партнерами, повернувшись до звичної стабільності й розміреності. Та сама імпазантна обстановка розкішного будинку, що його радянський інженер Тихменєв колись мав у приватній власності, а тепер, за іншими правилами тої самої гри, орендує у держави. Ті самі обов'язки й незмінні уявлення про добро та зло, про красу й потворність, про прийнятне й заборонене...

Однак колишня зручна впорядкованість патріархального світу, єдність якого забезпечувалася незрушним авторитетом Бога, вселенського абсолюту, котрий, за Гайдегером, згуртував у своєму лоні людей, надавав сенсу світовій історії й людському триванню в ній, — ця впорядкованість і єдність раз назавжди визначених моральних імперативів остаточно зруйнована. Ніщє ставить діагноз своїй хворій епосі, вже більше не осяяній божественною благодаттю. Смерть Бога, кінець історії, крах гуманізму... У романі Віктора Домонтовича ці онтологічні проблеми заломлюються через розкриття майже що побутових подробиць, індивідуальних людських стосунків. Стиль епохи — це поняття, що включає і мистецтво, і побут, і спілкування, і культуру праці, і, зрештою, кохання. Конфлікт часів і стилів виявляється і на побутовому рівні, де, скажімо, старозавітну солідність вітальні Тихменєвих порушують предмети нового мистецтва.

Але цю тривожність, ці ознаки нестабільності, дисгармонії, коли зв'язки часів таки рвуться на очах, дедалі важче не помічати. Інженери Тихменєв і Варецький утікають від складнощів і несподіванок невігданого життя у зручний світ формул і технічних розрахунків, які дають ілюзію незмінності законів руху колишатинок і гвинтиків у механізмі. Дружина Тихменєва, уособлення заскнілої матріархальності, зосереджена лише на турботах про вигоди для тіла. Старша донька, «мила Леся», бачиться тут копією своїх врівноважених батьків, людиною звички, розрахунку й передбачуваних дій. (Це той тип «добропорядної» дівчини «з гарної родини», до якого Домонтович ще раз звернеться згодом у «Докторі Серафікусі», представивши «місячну» наречену Корвина Таню Беренс так само нещасливою суперницею модерної «нової жінки» Вер.) Лесині бажання не виходять за межі можливого й досяжного, вона готова повторити благополучне життя своєї матері. Сила почуття тут ніколи не переважає раціональну розміркованість. Про одруження йдеться як про акт чи не комерційний, про дещо нудний, але не обтяжливий обов'язок: «То правда, що я до Іполіта Миколайовича призвичаїлась, я з цим і не ховаюсь — він мені до вподоби. Але це й усе. Сподіватимусь, що роком пізніш, роком раніш я стріну таку ж людину з подібними властивостями».

Проти всіх цих патріархальних умовностей і бунтує Зина. Вона, як і недоладний доктор Серафікус, певним чином співвідноситься з «психологічною реальністю геометризованих конструкцій», з дисгармонійністю кубістських картин і футуристських віршів. Лесею й Зину порівняно, відповідно, з класичним ямбом і модерним верлібром. Ямбічна передбачуваність першої таки звичніша й зручніша для Варецького. А все ж його мимоволі захоплює новизна вільного вірша, ексцентричність Зининих ескапад. Зина — це «зразок порушення норм добродійного поведіння». «Їй подобалось зачіпати гострі теми, і вона не зупинялась перед тим, щоб називати речі своїми іменами». Її енергія й сила характеру потребують застосування. Ця дівчина менше за все могла б задовольнитися роллю дбайливої дружини й клопітливої господині вітальні. У її духовний досвід вже так чи інакше вплетений досвід ібсенівських героїнь, феміністок Кобилянської чи Кассандри Лесі Українки. Вона, ця нова жінка, «була надто розумна, щоб надавати будь-яку вагу й значення цінностям, що їх попередні покоління вважали за усталені правила, принципи, норми й мораль... Вона говорила так, ніби хотіла знищити все, що для інших було недоторканим і непорушним». Зина наділена аналітичним розумом, що традиційно вважалось прерогативою чоловіків. Натомість їй цілковито невластива

сентиментальність і перечуленість — одна з прикмет патріархальної жіночності. З романтичним захватом неофіта Зина прагне нежіночого досвіду — досвіду життєтворчості у великому світі. Стати революціонеркою, як Лариса Рейснер, писати інформації з найгарячіших точок планети, скажімо, з революційного Китаю (а добродесній сестрі вона, між іншим, пришле звідти найвитонченіший порцеляновий сервіз!). Але ці пориви у широкий світ, який вона жадає оновити й перебудувати по-своєму, zostалися тим часом лише романтичними мріями. У «Докторі Серафікусі» талановита Вер знайде можливість самоствердитись у мистецтві. Зина хотіла це зробити на традиційно жіночій території — у коханні, — що було чи не найскладніше. Бо талановитій жінці, особливо акторці чи письменниці, патріархальне суспільство завжди дозволяло більше, ніж жінці шеренговій. Талант давав змогу почуватися рівноправною в чоловічому товаристві, у середовищі мистецької еліти. Шлюбні стосунки, родинний побут модернізувались повільніше.

Досвід такої модернізації відбито в дискурсі раннього європейського модернізму. Елеонора Маркс, Олів Шрайнер, Вірджинія Вулф пишуть про нові структури родини, які б не принижували й не нівелювали жінку як особистість. Зинин бунт проти традиційної жіночності — всеохопний. Скажімо, класична проблема цноти тут далеко не найголовніша. На думку Зини, так зване «падіння» — «це забобон, створений, з одного боку, боязкістю старих дівчат та, з другого, розпущеною чоловіків». Зина пристрасно жадає розхитати весь комплекс стереотипів минулої епохи. Йдеться, зокрема, про основоположний для позитивістської доби (і особливо для українського народницького реалізму) постулат правди. Правдошукацтво й етичний максималізм належали до найпопулярніших сюжетів дев'ятнадцятого століття. Модернізм ці постулати правди й користі поставив під сумнів. Етичний максималізм поступився місцем швидше естетичному максималізмові, коли служіння красі було важливішим, ніж служіння правді та істині. Правда видається Зині оманною. «Треба, — вважає вона, — зненавидіти все правдоподібне, бо воно тільки подібне на правду, але не є правда. Ми ж шукатимемо самої тільки правди, а не її оманних подібностей». Класицистська ясність Гете, покійна печаль його Іфігенії, що, цілими днями дивлячись на море, тужить за домом, любою родиною тощо, — все це для героїні Домонтовича неприйнятне. Від кохання Зина сподівається не поневолення, а звільнення: «Для мене кохання є спосіб звільнитись од шлюбу, одруження, родини — всього, що зв'яже й може зв'язати мене і волю». Але звільнення через кохання виявилось неможливим. (Героїні пізніших романів Домонтовича обиратимуть інші шляхи до звільнення від патріархальної залежності, насамперед мистецьку кар'єру.) Кохання не звільняло, а лише змужувало. Зині здавалося, що найсуворіша патріархальна заборона, найнепорушніше табу на жіночу сексуальність, сакралізованість цноти — якраз і закривають жінці шлях до свободи. Домонтович любить демонструвати парадокси, розкривати несерйозність і дріб'язковість позірно найсерйозніших понять. Поза всім іншим, він іронізує й над Зиною, а разом з нею над цілим комплексом ідей і прийомів декадансу, над підкресленою увагою до сексуальності, до натуралістичних фізіологічних подробиць, над трафаретними (зокрема й Винниченковими) образами жінки-вамп, демонічної спокусниці-погубительки, над модною еротичною белетристикою. Отож Зина лише переконалась, що суворе табу оберігає фальшиві цінності, що фізичне кохання нічого не обіцяє: «Прийти, лягти на спину, віддатись; потім піти, жаліючись на нудьгу». «Вона сподівалася, що кохання є щось більше, ніж кохати, що наше кохання спопелить попельність буденних днів і тижнів». Але нудьга заповнює знов. Дівчина, що шукала незвичайного й неправдоподібного, втілених у реальність гофманівських фантазій (Домонтович згадує про особливу моду на Гофмана у театральному, мистецькому середовищі впродовж 1922-23 років), не знаходить для себе можливостей самоствердження. Узвичаєні нагадування про працю як панацею від нудьги (цей шлях потім спробує, щоб упевнитись у його неприйнятності, Вер, пішовши на фабрику простою робітницею й на власному досвіді перевірявши облудність радянської риторики про монотонну виснажливу фізичну працю, яка нібито звільняє й підносить особистість) Зину не приваблюють. Вона знає, що буденна праця лише нівелює.

У романі є ще один персонаж, світовідчуття якого близьке до Зининого. Василь Гриб, людина «найнепотрібнішої» професії, філолог, що студіює лексичні й фонетичні зміни в українській мові XIV–XV століть, сповідує релігію антипрагматизму. Як і для Зини, для нього має сенс лиш недосягнуте. Те, чим можна володіти, втрачає принадність. Він мріє про «антитоксин практичності й тверезості», і пристрасний порив до мети, шлях до здійснення вважає

важливішим для людини, ніж сама мета. Якраз дивакуватий Гриб єдиний зміг зрозуміти Зину. Він застерігає Іполіта Миколайовича від недовіри до дівчини. Бажання «захистити честь» жінки, яка віддалась чоловікові, через одруження, «щоб на неї не лягла жадна пляма людського злого поговору», оцінюється як «вираз невіри в її сили». Зина достатньо сильна, щоб не потребувати опіки з боку чоловіка. Це Гриб проникливо підказує надто тверезому й логічному в своїх розмислах Варецькому, що Зина, можливо, «віддалася не так із почуття кохання, як тільки з бажання знищити самий натяк на шлюб». І коли настоювати на шлюбі, «вона почне думати, що їй треба зробити ще якийсь дальший, ще дивовижніший крок, щоб повороту назад уже не було остаточно».

Зина цей крок зробила, навіть два. Вона «віддалась двірникові», стала повією, але всі ці спроби порвати з патріархальною жіночою несвободою оберталися лише новою залежністю. Шлях до звільнення, можливо, слід було шукати деінде. Фінал «Дівчини з ведмедиком» найпохмуріший, порівняно з іншими романами Домонтовича. У «Докторі Серафікусі» й «Без ґрунту» він ствердить, що шлях до свободи й самореалізації відкритий принаймні для обдарованої жінки. Цією можливістю скористалися і співачка Лариса Сольська, й акторка Вер Ельснер.

Втім, ця емансипаційна проблематика «нової жінки» пов'язана, як бачимо, у романі з ширшими концепціями модернізації культури, з підривом, деструкцією основоположних патріархальних цінностей і стереотипів. Уже йшлося про романний простір як простір гри. І в цю ігрову мінливість, взаємозамінність і взаємопідмінність включені усі поняття й цінності. Зинин емансипаційний радикалізм так само є предметом легкої іронії, як і патріархальна раціоналістичність її опонентів. Чи не найважливішим у творі є висновок про ірраціональність і неоднозначність усіх можливих тверджень, підрив однозначності, раціоналістичного модусу правди як таких.

Саме для цього в композицію роману введені дещо чужорідні, здавалося б, лінії. Розповідь про вбивство Буцьким своєї дружини пришта до основного сюжету білими нитками, без жодних спроб ті нитки від читача приховати. Але все ж це ще одна любовна історія у любовному романі. Микола Буцький, кохаючи дружину до самозабуття, хоче врятувати її від страждань. Не маючи ніякої змоги виликувати смертельно хвору, він вбиває її, щоб уберегти від болю, і йде відбувати покарання. Ось, здавалося б, приклад цілковитого самозречення задля коханої людини, зразок чистої самопожертви. Але оповідач подає й ще одну версію того, що сталося: вбивство здійснене з корисливих міркувань, щоб не платити хворій дружині аліменти в разі розлучення, бо жебрак Буцький десь має приховане золото. З точки зору Варецького, обидві версії, зрештою, не заперечують одна одну: «Я ані на хвилину не сумніваюсь, що думка за можливі майбутні аліменти, за матеріальні пожертви, за скруту повинна була зберігатись у Буцького». З посиланням на Жоржа Дюамеля Варецький стверджує, що грошове питання завжди наявне і «тільки мільйонер може претендувати на святість».

Ця виняткова у своєму трагізмі історія, що демонструє відносність будь-яких етичних абсолютів, відтінена ще одною сценкою, яку можна вважати своєрідним інваріантом історії Буцького. Побачивши на вулиці літню жінку, яка турботливо супроводжувала на слизкій вечірній вулиці свою немолоду вже вагітну дочку, оповідач навіть позаздрив довершеній ідилії людського взаєморозуміння й любові. Проте й ці почуття легко здемаскувати, за турботами про дочку можна побачити і материнський егоїзм, прагнення уникнути необхідності піклуватися про неї в разі травми.

Концепція відносності усіх цінностей та імперативів, неминучість інтерпретаційного розриву в залежності від точки зору різних спостерігачів і поціновувачів у романі обґрунтовується й теоретично. Таким обґрунтуванням служить згадка про Мак'явеллі та описану ним історію Раміра д'Орко. Мак'явеллі з однаковим красномовством повчав, як бути добродесним та як «піддурювати, зраджувати і вбивати», був «гарним сім'янином», «людиною великодушною й шляхетною» і водночас радником Чезаре Борджіа у роки вчинення тим найжахливіших злочинів. Якраз Мак'явеллі наголошував відносність таких умовних понять, як любов, милосердя, жорстокість... Любов буває виснажлива й сувора, «жорстокість людини суворою та невблаганною буває милосердніша од слабкодухості людини гуманної й лагідної».

Ірраціональність історії людської поведінки однаково вражають.

Обираючи сюжети своїх романізованих біографій, Домонтович також цікавився переломними, кризовими історичними періодами, складними, роздвоєними, непересічними особистостями, тими, хто «випадає» зі свого часу, випереджає його чи йому протистоїть. Цей жанр

приваблював можливістю синтезу, поєднання елементів наукового й художнього дискурсу. «Аліна й Костомаров» (1929) та «Романи Куліша» (1930) — це твори, написані на основі матеріалів, зібраних Віктором Петровим для дисертаційного дослідження про Куліша. Саме тут виразно окреслилася тема алієнації, безгрунтництва, особливо важлива для його наступних романів. Пантелеймон Куліш — це «піонер з сокирою важкою» у безлюдній пущі, це національний пророк без нації, громадський діяч та ідеолог — без громадянства. Самопочуття людини, яка, за автохарактеристикою самого Куліша, «зійшла з рейок», опинилася на маргінесі епохи, — дуже цікаве й близьке людині рубежу двадцятих-тридцятих років, модерністові, що мусить якимось адаптуватися до соціалістичної епохи. Куліш суперечливий і непослідовний, це «людина без синтезу». Під пером Домонтовича Кулішева біографія також стає варіантом любовного роману. Авторі цікаво через стосунки свого персонажа з жінками, через його «педагогічну еротику» аналізувати психологічну й ідеологічну роздвоєність Куліша, його половинчатість, компромісність, намагання не так любити, як «просвіщати» жінок. Незавершеною залишилася романізована біографія Марка Вовчка «Мовчуще божество». Але й попри незавершеність, це один з найцікавіших текстів у прозі Домонтовича. «Жоржизандизм» Марка Вовчка якимось не вписувався у канонічний портрет борця з кріпацькою неволею й збирача фольклорних скарбів. Домонтович робить чи не єдину спробу деконструювати, розчаклувати-оживити іконописний образ. Марко Вовчок, цей «Моцарт любовних історій» шістдесятних років, легко долала умовності патріархального суспільства. Чи не кожен з чоловіків (і то видатних чоловіків-сучасників!), що були в неї закохані, бажав, аби ця незвичайна жінка належала лише йому. «Вона ж, — пише Домонтович, — бажала належати лише собі».

Розвиваючи мотиви «Дівчини з ведмедиком», автор і в «Мовчущому божестві», і в «Романах Куліша», і в повісті «Аліна й Костомаров» намагається простежити, як, через які чинники стиль епохи впливає на стиль почуттів, взаємин, любовних стосунків. Між іншим, такий аналіз «механізму» кохання також служить руйнуванню романтичного стереотипу божественної, вічної, невмирущої любові. У Домонтовича кохання стає частиною дискурсу, однією з мовних практик. Мова, наявні мовні засоби й загальноприйняті риторичні закони великою мірою визначають параметри любовного почуття, стиль, зовнішню форму любовного роману. «Кожна епоха, — підсумовував у післямові до тритомника Домонтовича Юрій Шерех, — приносить свої моди не лише в пошитті одяжі й черевиків, а і в способах мислення й поведінки. Певною мірою вона визначає й стилі кохання».

Мала проза Віктора Домонтовича датована переважно сороковими роками. Серед невеликих романізованих біографій варто вирізнити «Франсуа Війона» та белетризовану оповідь про Ван Гоґа «Самотній мандрівник простує по самотній дорозі». Вони присвячені митцям, чия творчість розвивалася, відповідно, на порубіжжі Середньовіччя й Нового часу та на межі, що відділяла Новий час від «Нашого часу», який в історіософії Домонтовича корелюється з Середньовіччям, а не з ренесансними цінностями. «П'ятнадцяте століття було початком нової епохи. Двадцятье її кінцем. В п'ятнадцятому столітті людство ствердило себе. В двадцятому столітті воно повстало проти себе. В п'ятнадцятому столітті воно усумнилося в Бозі, в двадцятому столітті — в собі». Війон — поет, що «опинився несподівано для себе на роздоріжжі двох епох». Досі поезія говорила про Боже, Війон був першим поетом, який співав земне, сьогосвітнє, занадто людське життя у всіх його трагічних протиріччях. Цей поет, якого суспільство штовхає на шлях злочину, прирікає на злигодні й голод, уже не мав віри ні в що, крім своїх віршів. Він закладав перші камені в той людський лад, який поступово витворювався в нову епоху.

Доля Війона так само трагічна, як і доля іншого генія переломного часу, Ван Гоґа, котрому судилося втілити у своїх картинах болісне відчуття кінця епохи, коли цей трагізм завершення, вмирання старої гуманістичної культури ще не дозволяв побачити навіть віддалені контури нового культурно-історичного циклу. Розрив здавався кінцем, обривом, світ, не осяяний ніяким божественним началом, уявлявся непроглядною ніччю.

Твори Домонтовича — це часто тексти з подвійним дном. Автор дбає про викінченість сюжету, який може захопити читацьку увагу, про виразність індивідуальних характеристик персонажів. Проте сюжет цікавить його не сам по собі, а як засіб для розгортання певної філософської колізії, для віднайдення складних і різючих аналогій між віддаленими історичними епохами, часовими відрізками, подіями. Парадоксальне зближення контрастних понять і оцінок, гра з офіційними ідеологічними, культурними, жанровими, стильовими й мовними канонами

вигворює у тексті складне плетиво мотивів, відсилок, перегуків, інтелектуальних загадок для підготовленого читача. У цьому сенсі можна говорити про елементи постмодерного письма у прозі Домонтовича.

Його формальні експерименти особливо цікаві у малих жанрах. Скажімо, «Приборканого гайдамаку» автор визначив як «новелу з кільцевим сюжетом». Роздвоєність свідомості головного героя, селянського повстанця, що став слухняним знаряддям високої політики і виступив проти колишніх товаришів по зброї, продемонстровано через введення віртуального співрозмовника. «Двоїлося. Двоїлося почуття. Двоївся він сам. Світ роздвоювався на дві частини. Тривога охоплювала його, нудьга, од якої хотілося вити, як дикому звірю. Але коли це надходило до нього, він уже не знаходив порятунку. Хто міг би сказати йому, чи це не він іде тепер по підземному ходу з ліхтарем у п'ятні, рахує кроки, згадує, в який бік йому звернути, лічить сходинки, що ведуть його вгору, натискує на камінь... Сава хоче кричати від жаху, бо він не знає тепер, хто він, де він і що з ним». В окремі моменти важко з певністю сказати, чи ми чуємо суперечку двох внутрішніх голосів, двох «я» Сави Чалого, чи справді до нього через потаємний хід завітав повстанець Гнат Голий, щоб покарати за зраду. Постріл, який обірвав життя героя, можна сприйняти і як акт самогубства, і як вбивство, здійснене рукою прийшлого месника. У новелі «Спрага музики» автор використовує ряд композиційних новацій, вдається до гри з різними точками зору, аби передати враження, викликані поезією й музикою, викликати сугестивний ефект. У багатьох творах маємо досить складну оповідну структуру. Часто вводяться документальні уривки, приховані цитати, сплітаються вибагливі ланцюги асоціацій. Брак інтелектуальної, філософської прози в українському письменстві завжди відчувався дуже гостро. Наш запізнілий пасеїстський романтизм, риторика якого так і не змогли подолати непослідовні українські модерністи, у ХХ столітті вже ставав естетичним тупиком. Утвердження жанру інтелектуального роману, пов'язане насамперед з іменами Валер'яна Підмогильного та Віктора Домонтовича, було надзвичайно важливим для модернізації літератури, оновлення стильового канону. Завданням модернізації служило уже саме розширення тематичних, часових, навіть суто «географічних» рамок. Райнер Марія Рільке, Франсуа Війон, Йоганн Кеплер, Франциск Ассізький стають персонажами повістей і оповідань Домонтовича.

Мотиви, постаті, образи, взяті з різних європейських літератур, увіходили в тексти Домонтовича цілком органічно. І український культурний процес він так само бачив невід'ємним від загальноєвропейських процесів. У нашій власній літературній історії його здебільшого цікавили західники, культуртрегери. Це західництво було, знаємо, визначальним як для кола київських неокласиків, до якого належав Віктор Петров, так і для мурівських інтелектуалів. Зокрема, прагнення показати нерозривність українських культурних процесів із загальноєвропейськими тенденціями зближувало кількох найталановитіших мурівських прозаїків, як-от Домонтовича, Косача, Костецького.

Життєвий шлях Віктора Петрова-Домонтовича можна аналізувати, якщо йти за його ж власними твердженнями про відносність будь-яких ціннісних суджень, у різних системах координат. Належав до літературного покоління, творча самореалізація якого відбувалася за найнесприятливіших зовнішніх умов. Повторюся, що вибирати можна було лише між роллю жертви і ката, стоїчного мученика і юди, каторжника й улесливого придворного співця. Найбільші поети епохи, Рильський, Тичина, Бажан, зраджували музи задля служіння політичній злобі дня. Всі вони якимось співпрацювали з режимом. Віктор Петров так само мусив поступатися принципами. Посади в академічній ієрархії, співпраця з НКВС-КДБ, розвідницька місія... Після повернення до Радянського Союзу в еміграційній пресі не бракувало звинувачень у зрадництві, дволикості, підступності. Коли не відходити від традиційної моралі (в українському випадку це до того ж максималістська мораль стоїчних борців, мучеників ідеї у ворожій облозі), то всі згадані звинувачення виглядають слухними. В нашому національному пантеоні загалом якимось більше увінчували мучеників, ніж переможців.

Але для Петрова існувала, схоже, інша система відліку. Для нього, як послідовного модерніста, мистецтво було таки вищим, ніж мораль, і тим більш незрівнянно вищим за ідеологічну цноту. Про незаплямовану біографію Домонтовича він дбав пильніше, ніж про бездоганний життєпис Віктора Платоновича Петрова. Блискучий інтерпретатор Лесі Українки, він, очевидно, розділяв її твердження про слова як єдино значущі поетові діла. Судитимуть його по написаному. (До речі, і як науковець Петров майже не піддавався кон'юнктурному тискові. Такі його праці, як

«Етногенез слов'ян», «Скіфи. Мова і етнос», належать до значних досягнень української гуманістики ХХ століття.) І коли стати на таку точку зору, то мусимо визнати цього письменника найпопулярнішим естетом і жрецем мистецтва. Петров був людиною культури. Це якраз і єднало «шостого у гроні» з неокласиками, хоча в стильовому плані його експресивна, іронічна проза досить далека від неокласичних строгих контурів і довершеної пластики зображення. І якраз усвідомлення неперобутності культурних, естетичних вартостей, відчуття приналежності до багатовікової європейської традиції (він один із небагатьох у своєму поколінні, для кого ця приналежність була органічною й самоочевидною) визначало для нього підпорядкованість усіх інших понять — ідеологічних, моральних тощо. Його творчість — винятковий зразок незалежності митця від суспільства, від українських зовнішніх обставин. В обстоюванні такої незалежності був навіть максималістом, ригористом. Адже вбивство у квітні 1949 року Домонтовича, прозаїка, якому ніби заповідалося ще кілька десятиліть активної творчої праці, було, мабуть, актом не безболісним. Щоправда, зоставалися інші засоби творчого самовияву, праця археолога, культуролога. Незважаючи на всі емігрантські мандри, бездомність у прямому й переносному розумінні, домом буття, в який не проникав бруд підлої епохи, зоставалася мова, слово як смисл існування і як його остаточне виправдання.

Віра Агеєва

Дівчина з ведмедиком
[Роман]

Розділ I

Якось восени року 1922-ого, у вересні, а може й пізніше, у жовтні чи листопаді, завітав до мене Семен Кузьменко.

Скоріше, це було в листопаді, бо я пам'ятаю — бляшана «буржуйка» палала, і на вогні кипів чайник. Я стояв коло червоної, гаряче розпеченої грубки й стежив за чайником, щоб вода, закипівши, не вибігла. Одночасно ложкою мішав у сковорідці ячмінні зерна. У мене вийшов запас ячмінної кави, і треба було приготувати новий. Картопля в каструлі вже зварилась; я одставив каструлю вбік, і вода, паруючи, поволі остигала.

В кімнаті було темно, холодно й вогко. Пахло підпаленим перепеченим ячменем. Іноді зерно з тріском репалось і лушпайки розліталися на всі боки. На шворці, простягненій од шафи до стіни, сохли коло грубки випрані сорочки й ганчір'я. На столі сіріла купа учнівських зошитів, що їх уже давно слід було перевірити й повернути учням.

Коли, постукавши в двері, на мій вигук: «Можна!», увійшов до хати незнайомий мені військовий з широкою посмішкою на лиці, в темній шкурятяній куртці, в високих блискуче начищених чоботях, затягнених вище колін ремінцями, — я не пізнав, хто це.

Мені здалось незнайомим голене рожеве обличчя, зелена будьоннівка з розпластаним на ній червоним сукном п'ятикутньої зірки.

Я подумав, що це, мабуть, прийшов якийсь завклубу запропонувати мені виступити в військовій частині з лекцією.

Як на той час, лекція в червоній казармі приносила приємну перспективу одержати місячний червоноармійський пайок: борошно, олію, сіль, м'ясо, пшоно, сірники, мило...

Я одразу не пізнав був осяяного посмішкою обличчя, розлогих жестів, випрямленої, перехваченої тугим широким поясом, постаті.

— Не пізнаєте?! Та це ж я, Семен Кузьменко!..

Семена Кузьменка я не бачив з 19-ого року. Я пам'ятав його в потріпаній демісезонці, з блідим, сіруватим, виснаженим обличчям. 1918-ого року він брав участь у січневому повстанні, 1919-

ого року він був головою завкому, куди я входив як представник інженерної секції. Тоді ж, 19 року, перед приходом денікінців, його мобілізували на фронт, і з того часу він зник, потрапивши у вир революції.

Тепер я згадав. Я згадав вогкуватий, голий без снігу січень 1918-ого року, фіолетові присмерки, живу тривогу пожеж та вибухів, темні будинки, глуху нудьгу порожніх вулиць, гороховий, солодкуватий, зелено-жовтий крихкий хліб, згадав руде пальто, рушницю на мотузку через плече.

Семен Кузьменко стояв, вартуючи на розі Глибочиці й Кадетського шосе. На пронизливому січневому вітрі у нього посиніли щоки, почервонів ніс; в порепаних, на збитих закаблуках ботинках застигли ноги. Він не мав бойового вигляду: рушниця аж ніяк не пасувала до цивільної кепки, і так чудно було бачити демісезонку, підперезану патронною стрічкою. Ми з ним палили цигарки, розмовляли про події, обраховували сили гайдамак і робітників-повстанців. Становище лишалось невиразним. З півночі наближався Муравйов. Ішли чутки про польські легіони, розташовані десь під Каневом, що нібито незабаром мають вступити в боротьбу за Київ. Починали глухо говорити про німців. В напрямку від Євбазу доносилися окремі постріли з рушниць; іноді постріли вчашались, іноді вщухали зовсім. Згадавши січень 1918-ого року, я пізнав Кузьменка.

Семен Кузьменко прийшов до мене з паляницею.

Він поклав паляницю на дрова, складені коло дверей, і обвів оком кімнату, де в сірій пільмі розпливалися речі: побачив вікно, завалене безладним мотлохом речей, помітив тацу з брудною водою, відро, повне сміття та лушпайок від картоплі, і, роздивляючись мене — худого, високого й виснаженого, з запаленими щоками та великим гострим носом, — підійшов мене обійняти.

Я відчув пружність м'язів, міць тіла, шорсткість щік, запах тютюну, чобіт, коня, шкури, холодного знадвору свіжого повітря. Випустивши мене з міцних своїх обіймів, він узяв паляницю і, простягнувши, сказав:

— А це вам од мене, шануючи!

Я почав відмовлятися і запевняти в непотрібності такого щедрого дарунку. Але Кузьменко не здавався. Він настоював.

— Пробачаюсь, дорогий товаришу, шановний Іполіте Миколайовичу! — говорив Семен Кузьменко, зберігаючи ту урочисту напруженість тону, що властива першим фразам першої, по довгій перерві, зустрічі. — Пробачаюсь щиро, проте, інакше не можна. Конешно, як я у вас по першому разу... Так повелося, воно й годиться прийти з хлібом, щоб хліб вівся. Дуже прошу, не відмовляйтеся, прийміть!

Я взяв. Ми ще раз обнялися, ще раз відчув я шорсткість щік, запах шкуратаї куртки й свіжого повітря.

Що вже казати! Одержати року 1922-ого велику білу пухку паляницю було більш, ніж приємно. Ніколи не бував такий смачний білий хліб, як у ті напівголодні роки, коли аж надто малий учительський заробіток дуже рідко дозволяв пережити цю насолоду: їсти білий хліб, м'який, ніжний, теплий, з хрумкою, жовтою, піджаристою шкоринкою.

Я зняв з стільця тацу з брудною водою, витер стільця ганчіркою й запросив Кузьменка сідати. Сам улаштувався на ліжку. Другого стільця тоді в мене не було.

— Розповідайте, — звернувся я до свого давнього знайомця, — де ви були, що поробляли? Досі про вас нічого не було чути. Я вже почав думати, що ви десь загинули.

Я з цікавістю дивився на нього, що приніс з собою подих степових вітрів, крицеву суворість душі, загартованої в постійних блуканнях по далеких фронтах, порив нових конкістадорів, що мріють на невідомих шляхах відкрити невідому країну, щасливу країну щасливого майбуття. Я чекав од нього просторих описів, картинних діалогів, піднесеної патетики, широкої героїчної епопеї. Але Семен Кузьменко не вмів розповідати. В своїх оповіданнях він був стислий і стриманий, безжестовий і лапідарний; він обмежувався схемою фактів, датами та назвами місцевостей.

Тільки цими днями приїхав він до Києва з Туркестану, де начбригом оперував на басмацькому фронті. Тепер, після демобілізації, його відрядили в розпорядження Київського губкому. Отже, зараз в оргвідділі йому пропонують іти на вузлову станцію в завідувачі заготконтори, або ж, коли він хоче, радять почати спеціалізуватись по кооперативній лінії, та проте думка в нього інакша.

Думка — про завод. Завод — то його стихія!.. Хлопчиком почав він працювати на заводі і його тягне на завод. Вві сні увижається: машина, брязкіт заліза, полум'я вугілля, ковадло печі. Як приїхав до Києва, нікуди не захтів піти, а на завод потягло. Заходив оце він цими днями якось на завод подивитись, що там є. Зайшов і засумував.

— Не завод, а кладовище... Не повірите, ледве не заплакав... Пустка, сама пустка, поржавілі машини, кучі залізного барахла, двір навіть травною поріс.

Він розмовляв у парткомі де з ким із товаришів про цю справу. Обіцяли підтримати. Завод буде...

Допитливо вдивляючися мені в обличчя, він запитав:

— Буде?! Га?

Ми сиділи один проти одного... Він — рожевий і ясний, обпершись ліктем на коліно й нахилившись усім тубою вперед, пильно дивився мені у вічі. Я на краю ліжка, зігнувшись, кутався в накинута на плечі пальто.

Він вірив. А я? Я? Мабуть, що ні!

Не перериваючи й не кидаючи роботи, протягом усього часу в голодні роки з дня в день, щодня я працював над кальцієвими сполученнями, мріяв про дисертацію, простудіював велику чужоземну літературу, турбувався, щоб зберегти заводську хемічну лабораторію і зберіг її, але говорити про відбудування заводу, коли немає грошей, палива, заліза, робітників, зв'язку з закордонними ринками, — ця справа здавалась мені неправдоподібною й неймовірною.

На запитання Семена Кузьменка я не відповів нічого. Я дивився на стіл, де панувало безладдя речей, де стояла лампочка без скла й без гасу, тріснута тарілка з холодною кашею, немита брудна чашка, де на книжках і зошитах лежали неприбрані ганчірки та австрійський тесак, що ним я звичайно колов тріски для своєї грубки. Я дивився на вікно, за яким стиг і холонув німий темний вечір пізнього листопада, і не міг нічого сказати.

Він перехопив мій погляд, постеріг моє мовчання, переждав павзу, стиснув мовчання в своїй широкій жмені й раптом розлогим жестом у веселому сміхові розплескав мовчання по всіх кутках кімнати.

— Не сумнівайтесь, Іполіте Миколайовичу, відбудуємо завод!.. Нема нічого — все буде. Воля тільки потрібна. Захтіти треба!.. А я — я настирливий!

І лице його, що досі сяяло, зробилось суворим, майже жорстоким, і коло рота з'явилися глибокі зморшки. Передо мною сидів комісар, начбриг, той, що виніс на своїх плечах тягар горожанської війни, безмежних фронтів, безнадійного одчаю, тифозної маячні, голодних блукань, погрози невідхильної смерті...

— Що я настирливий, про те й деники знають, і поляки, і махнівці, і басмачі знають. Коли тільки залишать тут, — завод буде!

Розділ II

1

Семена Кузьменка залишили в Києві, і він почав виявляти організаційну ініціативу.

У губвиконкомі з прихильністю поставилися до думки відновити працю на металургійному заводі, що колись належав Бельгійському анонімному товариству, а від 1920-ого року зберігався в стані консервації. Держплан підтримав проект.

Уже на самому початку року 1923-ого почалися засідання спеціальної наради з участю місцевих робітників та представників центру, що мали розробити план відбудування мертвого заводу.

На цих засіданнях я й познайомився з Олександром Владиславовичем Тихменєвим, що приїхав з Москви як представник ВРНГ.

Літній чоловік, грубенький, в золотих окулярах, з сивим, сіль з перцем, волоссям, Тихменєв, киянин, служив у Москві, — родина його жила в Києві.

Обличчя у Тихменєва було свіже; сивенькі вуса й коротка борідка дбайливо підголені. Від тютюну в сивині вусів жовтіли плями. Між френчами, толстовками й де-не-де піджаками його темносиній сюртук з чорною краваткою на білій крохмальній сорочці різко виділявся, як

виділявся й він сам бадьорою життєрадісністю, що на диво збереглася в цьому літньому вже чоловіку.

На одному з чергових засідань я виголосив доповідь про реконструкцію хемічної лабораторії на нашому заводі. У своїй доповіді я вказав на становище хемічної промисловости в Радсоюзі, зазначив можливість розгорнути й переустаткувати виробництво на випадок війни, подав обґрунтовані й реальні цифри, не виходячи за рамці бюджетових можливостей; я оперував останніми даними закордонного хемічного ринку, рахувався з наркомзовнішторговельними перспективами, доповідав коротко й стисло. Я ніколи не любив говорити довго й не виносив розпливчастих фраз.

Моя доповідь Тихменеву сподобалась. Після засідання Тихменєв сказав мені:

— Ви не уявляєте собі, як приємно слухати людину, що говорить стисло й поважає цифри. Я гадаю, що в Москві намічений у вас план і подані цифри сподобаються й будуть прийнятні. Люб'язність Тихменева була вишукана, але при всій своїй вишуканості вона залишалась стриманою й коректною. Його люб'язність кінець-кінцем не виходила за рамці простої й звичайної, властивої для нього чемности, Олександр Владиславович тонко володів мистецтвом поводитися з кожним так, щоб, лишаючись холодним, стриманим і спокійним, привабити, причарувати людину, сказати їй щось приємне, але так, щоб за сказане не брати на себе будь-якої відповідальности. Як це мені здалось одразу і як я в тому зміг переконатися з дальшого знайомства, життєва мудрість Тихменева була лагідна, поважна, розміркована, чітка й коректна.

— Дуже приємно! Дуже! — повторив Тихменєв. Він був швидкий без похапливости й нервовости. Стискаючи мені руку, він парюю фраз закінчив коротку зі мною розмову і, ще не відійшовши від мене, затримав тов. Матюшина, голову губдержплану.

— Поки ви не втекли, тов. Матюшин, зачекайте на хвилиночку. У мене є до вас деякі справи. Наша розмова з Тихменєвим скінчилась. Я був утішений. Я досі турбувався, що моя доповідь не зробить потрібного враження. Боявся, що мій короткий і схематичний виступ не приверне уваги. Я помилився й заспокоївся.

2

За декілька днів перед закінченням засідань нашої наради Тихменєв якось зупинився зі мною на східцях і спитав мене:

— Ви, Іполіте Миколайовичу, здається, учителюєте?

— Так, учительно, — відповів я, трохи здивувавшись, чому це Олександра Владиславовича можуть цікавити відомості про мою особу. — Викладаю в трудшколі, а також маю декілька лекцій у профшколі й технікумі.

— І це вас забезпечує?

Коротенькому Тихменеву було дуже зручно бачити, що на моїй толстовці є одірвані гудзики та що англійська булавка іноді може замінити гудзика. Проте від прямої відповіді я спробував ухилитись.

— Більш-менш забезпечує.

Але ухилитись од відповіді Тихменеву було не так легко... Людина чемна, коректна й люб'язна, Олександр Владиславович був упертий і твердий. Його люб'язність була методична. Отже, слід думати, що методичність була справжньою властивістю його вдачі, а люб'язність — тільки зовнішньою формою, що її Тихменєв звик надавати своїй методичній і методизованій упертості. Він став так, щоб світло од вікна падало мені в вічі.

— Оскільки мені відомо, — сказав Олександр Владиславович, обнявши мене за талію, — учительська платня тепер досить незначна і вчителі не ухилиються від приватних лекцій. Я не заперечував.

Світло од вікна на східцях було мені просто в вічі, і мені було трохи ніяково і від світла, і від того, що я не здогадувався, з якого приводу Тихменєв почав зі мною цю розмову на східцях.

— Але ви, Іполіте Миколайовичу, особисто нічого не маєте проти приватних лекцій?

Я мусив зазначити, що взагалі в мене педагогічний досвід дуже незначний та що в педагоги я потрапив випадково, тільки через те, що припинилася робота на заводі й після закриття його мені залишалось або виїхати на провінцію, на поліські торфорозробки, або ж у Києві взятись за викладання по школах. А так, чи в школі давати лекції, чи дома — мені байдуже.

Тихменев сказав, стискаючи руку й зазираючи в розбите скло моїх окулярів:

— У мене є для вас маленька пропозиція. Я не знаю, оскільки вона сподобається вам, але все ж таки дозволю собі звернутися саме до вас. До вас звернутись мені радив і мій добрий приятель професор Габель.

В цей час з кімнати, де відбувалися засідання, почали виходити й на східцях нас заштовхали.

Прийшлося рушити, і свою розмову ми закінчили вже на вулиці.

— Бачите, справа полягає ось у чому, — сказав мені Олександр Владиславович, коли ми вийшли на вулицю й пішли, спотикаючись і сковзаючи, по заваленому снігом тротуару. — Мені хотілося б, щоб ви згоднісь викладати двом моїм дочкам деякі предмети з вашого фаху.

Тихменев говорив, узявши мене під руку й поглядаючи на розбите скло моїх окулярів. Не припускаю, що саме розбите скло моїх окулярів визначило напрямок його думок і спонукало його звернутись до мене з пропозицією лекцій. В кожному разі, особливих підстав відмовитись у мене не було.

— Вас, Іполіте Миколайовичу, певне, улаштують два червінці на місяць за три півторагодинні тижневі лекції? Отже, — закінчив Олександр Владиславович, — сподіваюсь, згода?

Урочиста люб'язність Тихменєва була виняткова й звучала для мене з усією пишновеличністю фанфар не тільки через те, що завжди приємно мати справу з люб'язною людиною, а, головним чином, через те, що зроблена люб'язна пропозиція одкривала передо мною привабливу перспективу збільшити моє злиденне утримання одразу на два червінці.

Свої ділові розмови, як я мав нагоду не раз за ці два тижні спостерігати, Тихменев вів взагалі з тією підкресленою й навмисною коректністю, що, усуваючи всяку можливість будь-якого заперечення, вже наперед передбачала вашу згоду. Отже, згода з вашого боку, здавалось, була тільки слабким відблиском його люб'язної вишуканости. Тихменев часто стискав руку своєму співрозмовникові, і ці повторені тиснення примушували гадати, що, справді, мабуть, звичайна чемність вимагала попередити згодою його бажання навіть ще до того моменту, коли він висловить своє бажання.

Для мене подібна пропозиція, навіть і не в такій обов'язковій формі висловлена, була, як на той час, більш, ніж прийнятна.

Мова йшла про два червінці. Року 1923-ого радзнаки падали з дня на день, офіційний курс усе зростав і зростав, і за того часу запропонована сума була значною. Два червінці могли вповні забезпечити рівновагу в моєму бюджеті.

Це був корявий, нудний і катастрофічний бюджет учителя трудової школи. У випадкові, коли траплялося поставити нові підметки, ця подія і цей факт сприймалися, як справжня катастрофа. Нові підметки могли бути збалансовані тільки за умови найсуворішої економії на обідах. Отже, віднині, не хитаючись між підметками й обідами, я сподівався обідати щодня.

На пропозицію Тихменєва я, не довго міркувавши, відповів згодою.

Розділ III

1

В родині Тихменєвих стара Тихменєва, Мар'я Семенівна, прийняла мене щиро, просто і ласкаво; 18-літня Леся привітливо й стримано, 16-літня Зина з насмішкливою іронічною бравадою.

Після моєї продимленої вогкої печерної кімнати було чудно ввійти в чисту, простору, світлу, теплу квартиру Тихменєвих. На стільці в залі не стояли лантухи з борошном, на беккерівському роєлі не було мішків з картоплею. У вікнах скло, а не дикт.

Я з своїми великими черевиками, солдатськими обмотками до колін, зеленими, захисного цвіту штанами, широкою толстовкою й тріснутими окулярами аж ніяк не пасував до цієї обстановки. Коли я вдерся в вітальню в драповому, підперезаному поясом пальті, тягнучи за собою саночки, мої саночки викликали здивування в Тихменєвих. Мене запитали, де саме спускався я з гір на своїх саночках. Отже, прийшлося пояснити, що я збирався звідділя одним заходом зайти в «АРА» й одержати там призначену мені посилку з борошном, цукром, какао, маїсом, кокосовим

маслом... А кататись на саночках з гір, то, по-перше, й роки мої вже не ті, та, по-друге, коли б і захтілось розважитись, то мені для цього бракувало б часу.

З запропонованого мені запитання я зрозумів, що Тихменєви ніколи не належали до категорії «людей з саночками», що вони цілком абстрактні в своїх уявленнях про людей з саночками, про саночки, катання з гір, вільний час, борошно й цукор, їжу на завтрашній день і про «завтрашній день» взагалі. Вони могли дивитись на саночки як на предмет веселої забавки. Пайок не був для них за життєву проблему.

Дивно, дуже дивно! Видко, що такі можна не мати жадних реальних уявлень про життя, про різницю між тим, що входить у склад червоноармійського пайка й арівської посылки й... жити. І до того ж, ще й добре жити!..

Розмова й почалася про саночки, пайки, читання лекцій в червоноармійських клубах, про «АРА», про американців з «АРА», про долари, курс на радзнаки й золоті десятки. Ми побалакали також з приводу останнього снігопаду. На дах навалило багато снігу, і Мар'я Семенівна боялася, що дах на їхньому будинку — це їх власний будинок, вони його тепер орендують — не витримає. Дах, правда, влітку полагодили: ціле літо лагодили; вона бачила, як майстри працювали. Хіба то праця, хіба то робота?! У нас тепер все так: з «тяпа да ляпа» «кораб» робиться.

Від нарікань на майстрів, що кепсько й недбайливо лагодили дах, на управителя, що ніколи ні за чим не стежить, на те, що Олександрові Владиславовичу приходиться служити в Москві, і тут нема кому накинути на свій дім хазяйським оком, — Мар'я Семенівна безпосередньо перейшла до справи з моїм у них викладанням. Цей раптовий перехід від одної теми до іншої, від господарських піклувань та турбот, до запитання про мої міркування та плани щодо лекцій, свідчив, що на наші вправи й моє учбове керівництво вона покладається не більше, як на роботу кровельників.

Але, нарікаючи, Мар'я Семенівна ніколи не дозволяла собі розкоші обурюватись, нервуватись, виходити з себе чи то, принаймні, бувати незадоволеною. Як я міг з дальшого знайомства в тому упевнитись, нарікання в Мар'ї Семенівни були не більше, як тільки черговою темою для розмови. Коли вона й надавала будь-яке значення цим наріканням, то виключно як матеріалу для балачок, а побалакати — в тому я пересвідчився особисто — вона любила.

Добродушність, властива їй вдачі, погоджувала всі можливі життєві прикrostі. Важливо не те, що десь щось негаразд, а важливо те, щоб кава зі справжнього мокко була гаряча й солодка, щоб булочки, до кави подані, були свіжі й хрумкі, масло бездоганне, вершки густі й жирні, та щоб у гостя, якого частують, був добрий апетит.

2

Я сиджу в глибокому, низькому, подібному на куб, м'якому шкуратяному кріслі, п'ю каву з вершками, булочками, маслом і розмовляю.

Проти мене на підставці з рожевого мармуру високе до стелі в металевій позолоченій рамі дзеркало. В рівній холодній дзеркальній площині продовжена в невизначений глиб уходить повторена зала: світло-жовтий, до блиску натертий паркет, хрустальні підвіски люстри, що тремтять і дзеленчать, коли на вулиці проїздить підвода, позолота багетів, важкі бархатні малинові порт'єри, масивні канапи, беккерівський рояль, шафа з порцеляною.

В шклянній шафі з порцеляною стоять блакитні, сині, червоні чашки, блюдечка, різнобарвні помальовані тарілки, рожеві пастухи й пастушки, маркізи й шевальє, Севр, Сакс, Хіна, порцеляна імператорських заводів, цінні речі, за які американці з «АРА» й «Джойнта» заплатили б чималі гроші. Поруч з старовинним Севром тішить своєю гротескністю групка роботи Сомова. На горішній полиці прабабушчина бомбоньєрка 20-х років: на бронзових дощечках вирізані королівські білі лілеї, що між ними літають срібні метелики; скринька, оббита синім шовком і білим атласом: Confiseur Fley. Au pont des Maréchaux. Moscou. В такій бомбоньєрці Чацький возив цукерки Софії й Онегін — Тат'яні Гремінній. На долішній полиці поставлено українське скло, що одливає райдужним блиском. Анрі де-Реньє любить описувати цей райдужний блиск на венеціанському, так милому його серцю, хрумкому шклі.

Між каміном з зеленого нефриту й кахляною пузатою грубою стоїть фаянсовий тенішівський боярич в червоному кафтані з білим обличчям, синіми очима й темним волоссям. У боярича

надто біле обличчя, надто сині очі, надто червоний кафтан. Своїми синіми, спиненими трансцендентними очима він нагадує божевільні очі врубелівських скульптур. Йому негаразд бути в цій залі, де все таке масивне, солідне й комфортабельне. Його очі тривожать. Мені затишно й тепло, і я не хочу дивитися на нього; я одвертаюся, щоб не бачити.

3

Мар'я Семенівна пропонує мені другу шклянку кави. Тракувати мене кавою її цікавить більше, ніж розмовляти про викладання. Отже, справу про книжки, підручники, лекції, програми лекцій і години для лекцій ми обмірковуємо й вирішуємо не з Мар'єю Семенівною, а з Лесею.

Леся в жестах, окремих висловах, загальній манері поводитись нагадує мені Олександра Владиславовича, його коректну й чітку чемну стриманість.

Зі мною розмову Леся веде привітно, з тією ласкавістю, що годиться, коли треба привітати нову людину, яка вперше увійшла до вашого дому і має стати в певні до вас стосунки. Ані на краплю менше, проте й анітрохи більше: як годиться. Вам належатиме певне місце, у вас буде крісло, що на ньому вам буде зручно сидіти, та далі вам не слід іти. Усе визначено, усе накреслено, усе заздалегідь з'ясовано.

Розмова наша з Лесею теж не вийшла за рамці того, що годилося сказати на перший раз. Леся розповіла про попереднє їхнє навчання, показала підручники, що їх вони студіювали, показала кімнату, де ми працюватимем.

Ми працюватимемо в кімнаті дівчат. Ця кімната, витримана в білих сріблястих тонах, мені дуже сподобалася своєю радісною ясністю.

В окремій спеціальній шафі зберігаються дитячі ляльки з тих часів, коли Леся й Зина були ще малими дівчатками. Ляльки різноманітні: є пишні в кокошниках бояришні, є просто ляльки як ляльки, з фарфоровими обличчями, жовтим канарєєчним волоссям, мережаним убранням і безглуздою блакиттю очей, є Гриць з червоним поясом, а з ним — у вишиваній сорочці Маруся, а більш за все ведмежат, патлатих і кумедних. Ведмежата Зинині.

Ведмежат мені показує Зина.

Зина й тепер любить з ними бавитись. Ось і цю хвилину вона виймає з шафи одного з ведмедиків, бере його на коліна, пестить, цілує. У ці хвилини вона здається дівчинкою, тоненькою, синьоокою дівчинкою в довгих панчішках і з руками, вимазаними в чорнило.

Дивлячись на Зину, що бавиться з своїм рудим ведмедиком, я думаю, що вона є така, як і належить бути дівчинці з синіми очима в довгих панчішках: з капризами й коверзуваннями, з любов'ю до цукерок, з бажанням, розігнавшись, посковзатись на блискуче натертому паркеті, подразнити та поперекивляти вчителів, з постійним безтурботно-веселим настроєм, коли й гадки немає, що в світі є щось темне, огидне й прикре.

Хіба ж насправді не такою саме вона й єсть? Зина — зразок порушення норм добродійного поведіння й тримається вона з підкресленою задерикуватістю. В Зині немає нічого від добродійності.

Чіткий профіль, тонке, блідо-рожеве обличчя, ясна лінія губ, темно-сині, фіалкові очі, подитячому задерикуваті: — то Зина. Гарненька дівчина, що з неї не можна не милуватись.

4

Коли ми оглянули кімнату дівчат і повернулися до зали, Зина звернулася до мене з запитанням, що його безтактовність зрівноважувалася тільки його недоречністю. Так малі діти, коли приходять незнайома особа, починають якимось особливо коверзувати.

Я вже сказав, що окуляри мої не були нові: в одному очкові тріснуло скло, в другому — з дужки випав гвинтик, і я замість гвинтика перев'язав ниточкою, при чому кінчики нитки стирчали в обидва боки. Я не вмів так обрізати нитки, щоб вузол не розв'язувався; отже, довелося лишити кінчики.

На оці саме окуляри й звернула Зина свою увагу.

У Зини хлопчачий голос, різкий і ясний альт. Він якнайкраще гармоніює з цією світлою соняшною залезою, з рожевим мармуром дзеркальної підставки, дзвінким мерехтінням

хрустальних підвісків на люстрі, зеленими бликами нефритового каміну на блискуче натертому паркеті підлоги.

Мені сподобалася чиста ясність її хлопчачого голосу. Дівчина, яка має такий голос, може говорити, що їй тільки забажається, їй будуть пробачені найбезглуздіші ескапади.

Тримаючи коло губ чашку й перериваючи фразу, щоб трохи відпити кави, розмірено, ніби одстукуючи такт, байдужим тоном з павзами вона запитує мене, чи не припускаю я, що шкло з окулярів може якось ненароком випасти і що кінчики нитки, якою перев'язана дужка, краще було б обрізати, і тоді ці кінчики не стирчали б в обидва боки.

Зина вважає, що байдужий тон надасть особливого ефекту її дражливому, розраховано безтактному, бравадному запитанню.

Слова відносні, умовні й сумнівні. Я не повірив словам. Я повірив хрустальній чистоті напруженого дзвінкого альта.

Своїм насмішкувато-іронічним бравадним запитанням Зина захотіла спокусити мене. Зина випробовувала мене. Розсерджусь? Обурюсь? Відповім різкістю? Назову її дівчинкою?

Апелюватиму до родинного авторитету Мар'ї Семенівни? Замокну й промовчу? Сховаюсь? Сконфужений, заплутаюсь і, намагаючись виплутатись, розгублюся в просторих поясненнях?

Зина якнайменше сподівається на те, що я вгадаю її справжній намір подратувати мене й зумію вийти без поразки з того ніякового становища, що в ньому, через її запитання, я опинився.

У відповідь на її запитання я посміхаюсь, простягаю їй свою руку й кажу:

— Зинаїдо Олександрівно! Дозвольте мені замість відповідати на ваше запитання висловити сподіванку, що згодом, коли ми краще познайомимось, ви подаруєте мені отого ведмедика, яким ви оце бавились. Гарзд?

Вона уважно слухає мою відповідь, очі її гублять свою насмішкуватість, стають спокійними й мудрими; вона хвилину ніби зважає й оцінює мене, чи вартий я такої обіцянки й такого подарунка, потім простягає мені руку й каже:

— Гарзд!

Я почуваю в своїй руці її маненьку м'яку холоднувату руку й пробую її на мить затримати, але Зина раптом вириває руку, спалахує, схоплюється зі свого місця й починає крутитись по кімнаті. Вона сердиться, що я не піддався на спокусу її іронічної бравади, що вона простягла мені руку й що навіть обіцяла подарувати ведмедика. Ні, вона не хоче, щоб я тріумфував перемогу.

Мар'я Семенівна зупиняє Зину:

— Зино! Сядь, не крутись і не пропонуй Іполітові Миколайовичу дурних запитань. Що він, бачивши тебе вперше, гадатиме про тебе?

Зина сідає, поправляє спідницю, складає на колінах руки й каже:

— Я не знала, Іполіте Миколайовичу, що у вас блакитні очі. Мені здалось, що вони сірі.

5

Зина не подарувала мені своєї поразки. Вона не простила, що їй того разу не пощастило роздратувати мене. Мовчки, нічим себе не виявляючи, вона ждала зручної хвилини, щоб повторити свій напад.

Сталось це тижнів за два після того, як я почав викладати в Тихменєвих. Мене звичайно після лекції запрошували лишитись пообідати. Я не відмовлявся. Годували в Тихменєвих добре, та й провести годину в теплій кімнаті за тих часів теж було неабияк.

Якось під час обіду Зина повторила свою витівку, на цей раз приперчивши її й надавши їй особливо гострої пікантності. Вона любила переперчені страви. З усіх відтінків, властивих її розмовам, вона цінила різку уїдливість, що шокувала і вражала присутніх своєю одвертістю. Їй подобалось ставити запитання несподівано й руба. Ніщо їй не перешкоджало запитати таке, що повинно було осоромити як того, хто таке запитання висловлював, так і того, до кого з цим запитанням звертались.

В павзі між розмовою, що точилася за обідом, раптом, зовсім несподівано, Зина звернулася до мене:

— Скажіть, Іполіте Миколайовичу, що ви робите зі своїми окулярами, коли цілуєтесь? Ви їх здійсмаєте чи ні?

Збентежена Леся, обурившись з Зини, штовхнула її під столом ногою й ущипнула її. Мар'я Семенівна, поклавши ножа й виделку, змогла тільки одне слово вимовити:
— Зино!..

Запитання було таке раптове, що, зникновівши, я не найшовся будь-що відповісти, хоч почував, що треба щось сказати, що мовчати виходить ще ніяковіш. Якмога спокійніш я відповів:

— Бачте, я не мав нагоди спостерігати.

Потім, зрозумівши, що відповідь ця бринить досить неймовірно, додав:

— Не звернув уваги.

А Зина, побачивши, що я зникнові, не слухаючи моєї репліки, повернулась до Мар'ї Семенівни й поклала свою руку на її. Вона одягла машкару проникливої дитячої покірної ніжності, ласкаво пригорнулась до матері й ніжно гладила її руку. В її очах, проте, стрибає бісенята. Я передчував, що у відповідь на материн докір вона зуміє попросити пробачення так, щоб це пробачення вийшло уїдливіше од першої провини.

— Ма, — сказала Зина, зберігаючи наївно-невинний дитячий тон, — ти, здається, сердись на мене, що я запитала в Іполіта Миколайовича про окуляри, що він з ними робить, цілуєчись.

Але це, ма, зовсім мене не цікавить. Я просто хтіла подивитись, як він ніяковіє й червоніє. До речі, ма! Будь ласкава сказати Лесі, що це нечемно штовхатись під столом ногою й щипатись.

Леся застигає в німому мовчазному подиві: у Зини вистарчає нахабства після всього сказаного й зробленого ще на когось жалітись і говорити про чемність!..

6

Поволі я втягувався в родинний уклад Тихменєвих. Я звикав до них, вони звалили до мене. Зина!.. Авжеж!.. Тільки вона... Коли б не Зина, то від викладання на Староміській вулиці в родині Тихменєвих у мене лишалися б приємні тільки спогади про лагідні години спочинку в м'якому кріслі, про затишну комфортабельність теплих кімнат, про бездоганно виконані письмові Лесині вправи, про її ретельно підготовані відповіді.

Усе було б гаразд! Але Зина?! Комфортабельність переставала бути затишною, години лекцій — лагідними, а запрошення пообідати чи повечеряти — приємними. З Зиною все летіло шкереберть. Під час лекцій вона пустувала, як мала дівчинка, як учень трудової школи з VI-ої групи.

Мені пригадується епізод, що трапився на одній із лекцій.

На столі коло себе Зина звичайно тримала ведмедика. Ведмедик сидів, схилившись тулубом вперед і уткнувши морду в стіл. Він дрімав коло книг і зошитів, цей суворий племінний тотем північноамериканських диких лісових Дакотів, — милий кімнатний бог маленьких ніжних і теплих сердець нашої дітвори, що за останні двадцять років покорив їх безроздільно.

Зина запевняла, що ведмедик дає їй поради і без ведмедикових порад вона аж ніяк не рішить жадної найпростішої задачки. Коли в неї не ладилося діло з письмовою вправою, Зина починала сердитись на свого Мишку, брала його за лапу й починала розмахувати ним у повітрі.

Між нами відбувався діалог:

— Зино! Будьте ласкаві, залишіть ведмедика. Ви не даєте працювати Лесі.

— О, Іполіте Миколайовичу! Але ведмедика треба покарати, бо він не хоче мені допомогти.

— Прошу! Мені здається, що він взагалі вам перешкоджає, і я радив би вам сховати його до шафи.

— А, так і ви знаходите сьогоднішнє його поведження прикрим? Я не помилилась! Ми його покараємо!

І Зина починає розмахувати ведмедиком усе швидше й швидше, потім з розмаху кидає його на стіл, каламар перекидається, атрамент розливається, заливає зошити, стіл, книжки. Леся зчиняє галас.

Появляється Мар'я Семенівна. Кличуть Уляну. Лекція переривається, починається прибирання.

А поки прибирають, Зина повчає:

— Отже, сьогодні ведмедик справді ведмедикуватий і незграбний. До того ж, бешкетник. І невдячний: я його люблю, а він ось таке наробив! Шкідлива тварина!

Врешті лекція замість півтори години тягнеться дві з половиною, і я вертаюсь додому з болем голови.

Викладання в Тихменєвих вимагало чималого нервового напруження й повсякчасної уваги. Кожна нова лекція приносила нові витівки. Щохвилини треба було чекати чогось несподіваного. Мої розрахунки на приємні години спокійної праці розвіялися геть.

7

Бували дні, коли з важким зідханням і тягарем на серці йшов я до Тихменєвих. Бути весь час на сторожі, в напруженому чеканні несподіваного випадку, — це стомлювало. Зина стежила за кожним моїм словом, за кожним моїм рухом. Кожне слово могло дати й давало їй привід почати пікіруватись зі мною. В інші моменти мене охоплювала слабкодушність, і я не раз збирався відмовитись од своїх лекцій.

Та я не відмовився! Нема такого становища чи почуття, до якого б людина не могла призвичаїтись і навіть найти його принадним і втішним. Так і я! Важко було перший місяць, півтора, а потім я звик, втягнувся. Я навчився на удари відповідати ударами. Мене інколи навіть захоплювало це перекидання гострими уїдливістями: вона кидала, я одбивав; вона, підхоплюючи, повертала їх назад і я, ухилившись, мав приємність бачити, як Зина програвала партію.

Зині, кінець-кінцем, не доводилось нарікати на свого партнера.

Та все ж таки я мав перед Зиною чималу перевагу: я не губився, і коли мені траплялось програти, я приймав свою долю з стоїчною покорою, Зині ж бракувало витримки. Вона змагалась тільки для того, щоб перемагати. Вона цінила не гру, не змагання, а перемогу. Нею керувало бажання бачити супротивника переможеним, скиненим у порох.

Коли вона почувала, що не в силах дати одсіч, вона сердилась, її фіалкові очі темніли, а ніжно-рожеве обличчя блідло. Нездібна стриматись, вона з гуркотом одсовувала стільця й, не кінчивши обіду, йшла до себе в кімнату.

Я не був задоволений з таких хвилин. Стороння людина, до того ж, людина м'яка, з лагідною вдачею, я бував тоді в становищі якогось бешкетника.

Присутні робили вигляд, що не помічають Зининого відходу. Обід кінчався в тиші, і Леся уважно підтримувала напружену та вимушену розмову за останні газетні новини або ж за ціни на тістечка в Фрудзинського й Валентина.

Розділ IV

1

Першої половини року 1923-ого мої лекції в родині Тихменєвих, почавшись у лютому, тяглися до травня. У травні Тихменєви виїхали до Москви, де Олександр Владиславович в одній з підмосковних місцевостей підшукав для своєї родини дачу. Лекції було перервано до осені. Признатися, спочатку я був утішений, що лекції припинилися. Я лишився сам, та це почуття самоти прийшло як почуття визволення. Як стримано не ставився я до Зининої манери поводитись, все ж таки постійні її ескапади кінець-кінцем дратували й стомлювали.

Перший час після від'їзду Тихменєвих до Москви я спочивав, проте недовго... Надто швидко я зрозумів, що мені бракує Зини, що в мені прокидається гостре бажання бути з нею, що день без бравадних її ескапад стає безбарвним і нудним.

Літо того 23-ого року принесло мені нудьгу, якої я досі не знав і якої я не міг ані заховати, ані перемогти. Ні, я не міг і не вмів перемогти! Я не звик нудьгувати, а тому з особливою хворобливістю переживав ці химерні напади химерного настрою. Мене опанувала квота нудьга довгих літніх сонячних днів. Кожен новий день приходив порожній, небажаний і непотрібний. Нудьга — то потвора з головою Горгони. Нудьга приносить з собою біль, викликає в людині химерні ілюзії, що досі спали, не прокидаючись, в невідомих і темних провалах душі. Коли б рік або ж півроку назад мені хтось сказав, що я чинитиму те, що я роблю зараз, я низав би плечима й засміявся б у вічі: чого не вигадують люди!.. Я не знав, що кожна людина, яка б

твереза та позитивна вона не була, завжди здібна віддатись болісним тривогам потворних ілюзій і в самій цій мучительній тривозі вигаданих уявлень знайти для себе втіху.

2

Шукаючи будь-якої розваги, я пішов до кіна. Я сподівався, що мерехтіння темних і світлих плям на швидкому бігові екранних картин, вигадані пригоди героя, сміливого та хижого, заплакане обличчя вродливої героїні, викраденої жорстоким і лихим злочинцем, ковбої й коні, смокінги й авта розвіють хоч на декілька годин мою нудьгу.

Я ввійшов у фое. До початку сеансу лишалось хвилин з п'ятнадцять. Не без перешкод я розшукав вільне крісло й сів. Галасливий натопт тиснився коло зелених запон на дверях, що вели з фое до зали. За гудінням вентилятора й розмовами публіки ледве було чути звуки піаніна, що приголомшені доносились з зали: на зміну веселому вальсові прийшов урочистий марш. Згуки бравадного маршу, чіткого й ударного, якимсь раптовим поворотом пам'яті нагадали мені Зину. І в цей момент я побачив її. Вона стояла, розглядаючи фотознімки, спиною до мене, струнка, в прозорій легкій кофточці, з шапкою каштанового волосся над підголоною шиєю, злегка похитуючись, як це була в неї звичка. Це легке ритмічне похитування, сіро-сталеві довгі, улюблені Зинині панчішки й туфлі з вузькими носками на низьких закаблуках остаточно упевнили мене в тому, що це Зина.

Це тяглося секунду й було несподівано. Я ладен був скрикнути, я з силою стиснув ручки крісла й напівпідвівся, щоб кинутись назустріч Зині, коли дівчина, що так дивно нагадала мені Зину, кінчивши розглядати фотографії, повернулася, і я побачив кругле, добродушне, червоне від спеки обличчя, хусточку, згорнену в комочок, і портмоне в руці.

Ілюзія зникла, але пережита ілюзія була така жива, така певна, що потрясла мене. Тепер, згадуючи про ці дні, я можу зазначити одне цікаве явище: ілюзія, що виникла й зникла, хоч і принесла мені почуття гіркої пригноблення, але зробила бажання бачити Зину ще напруженішим та палкішим.

Я не захтів дивитись картини. Я вийшов з кіна, хитаючись, хворий і розчарований. Проте розчарування вистарчило не надовго. Ілюзія зустрічі отруїла мене примарою солодкого чекання, вона зробилась нібито новим приводом шукати нової зустрічі, нових повторених подібностей.

Одного разу, ішовши вулицею, я побачив в вікні трамваю рожеве обличчя, ніби Зинине. Як швидко не пронісся з гуркотом повз мене трамвай, я побіг навздогін, я наздогнав трамвай, я вскочив на площадку, але, пройшовши весь вагон, розштовхуючи, наступаючи на ноги й вислухуючи сварливі нарікання, і оглянувши всіх, що були в вагоні, я переконався ще раз, що це була тільки випадкова побіжна омана.

Досить мені було побачити на вулиці подібну сукню, капелюх, струнку постать, дівчину, що її профіль нагадував Зинин, серце моє йокало, хололо, тремтіло і, обірвавшись, падало. Вона! вона! вона! Чи може статися, що це не Зина, коли я так нестерпуче хочу її бачити?! Хай з самого початку я бачив, що подібність дуже незначна, що це кінець-кінцем не Зина, я з почуттям гострої схвильованости, в якому певність було змішано з сумнівом, тривогу з надією, прискорював кроки, заходив уперед і уважно розглядав зустрінену незнайому. Ні, не Зина! І на цей раз не вона!..

Після того, як я впевнявся в помилці, у мене, очевидячки, був такий розгублений, безглуздий і розчарований вигляд, що якась насмішувата й жвава дівчина, яка мені здалась подібною до Зини і яку я, зайшовши вперед, уперто й настирливо роздивлявся, не витерпіла, пирснула з сміху й, показавши мені язика, втекла. Це так було схоже на Зину, що я в свою чергу засміявся й пішов геть, веселий і бадьорий.

Сидячи в саду на гірці над Дніпром, я згадував про цю пригоду і весело при тому посміхався. Того дня в мене був втішний і радісний настрій.

3

Я бачив ясно смішний бік моїх вигаданих і курйозних пригод, але це не ставало на перешкоді з піднесеним запалом переходити від однієї безглуздості до чергової іншої. Мені завжди закидали брак фантазії. Тепер я впевнився, що я чистий фантаст, здібний на химерні вигадки й уявлені вчинки. Створити собі вигадану мету, щось подібне до мети, і блукати безпорадним мандрівником. Це був я!

Я не був я. Я поведився, як нерозумний 17-літній хлопчик, що для нього кожна уявлена химера — то бажаний принагідний спосіб пізнати, що з себе являє життя. Охоплений потворною маячнею, я ладен був згодитись з істиною парадоксального твердження, що згідно з ним нема нічого неможливого в цьому світі, де тільки неможливе можливим буває.

В ті дні химер і маячні я повірив в можливість неймовірного. Хоч мені чудесно було відомо, що Зини немає в Києві, але я, незважаючи ні на що, віддався сподіванці її побачити. Надіятись було безглуздо, але я надіявся. Що безглуздіша була надія, то всевладніше ставало почуття сподіванки. Я знав, що Тихменєви виїхали з Києва й до осені в Київ не повернуться. Я це знав, але я хотів бачити Зину. Досить того, що я бажав, і ось уже все інше було заперечено й одкинено задля цього одного єдиного бажання. Бажання було міцніше од свідомості реальності.

Підвладний єдиному бажанню, певний, що неможливого нема, відданий химері, я сподівався, що Тихменєви раптом повернулися до Києва. Мало що в людському житті статися може? На підмосковній дачі почав текти дах, остаточно похололо, протягом цілого місяця йдуть безугавні дощі, хтось із родини захворів. Олександра Владиславовича відрадили до Києва, або ж він вирішив, що треба не припиняти лекцій і поновити навчання. Мало як могли скластися обставини, що примусили Тихменєвих повернутись до Києва.

Мій час було віддано довгим і невизначеним прогулянкам. На Староміській вулиці, де мешкали Тихменєви, мене, мабуть, кінець-кінцем знали пожильці всіх будинків і всіх квартир. Куди б не треба було йти, ця вулиця принагідно входила в маршрут моєї мандрівки. Але в більшості мені зовсім нікуди не треба було йти, і тоді мені не лишалося нічого іншого, як знов-таки йти на Староміську. Протягом дня не раз і не два проходив я цією вулицею. Усталеної норми кількості разів, що я маю пройти повз будинок ч.27, не було, але я не сумнівався, що чим більше й частіше я там проходитиму, тим справа буде певніша: я не промину часу приїзду Тихменєвих. Кожне місце, де я колись випадково стрівав Зину, давало мені привід сподіватись, що я мушу знов її тут спіткати. Безглуздим ідіотом я тинявся з вулиці на вулицю, од вітрини до вітрини, од одного парадного до другого.

Я не певен, що це було кохання. Швидше це й не було кохання: просто нудьга канікулярного дозвілля, спека, самота, порожність, не знати, що робити й куди приткнутись. Просто в місті стоїть надто велика спека, і від цієї спеки в мене ослабли нерви. Просто мені нема куди й чому йти. Не все одно, куди йти й де тинятись?

Відомо добре, що всі людські химери виникають з дозвілля. Звички, що їх було вироблено за зиму, тепер з початком шкільних канікул раптом порушено: тому то я й не найду ніяк собі певного місця.

Спека вимотувала мене вщент. Я нудьгував, блукав по вулицях, томився.

4

Обідав я того літа в їдальні Koła Kobiet проти Золотих Воріт. В їдальні давали на обід польський солодкуватий борщ, фрикадельки з картопляним пюре й одвареними бурячками, поляті рудою водичкою.

По обіді знов починалося тіньове маніакальне блукання по вулицях Києва.

Під вечір я неодмінно повертався додому. Я не ризикував проминути листоноші.

В кімнаті моїй було душно, стіни палали спекою, термометр показував 23° на Реомюрі. Через одчинене вікно в кімнату повзли пахощі кльозету, кухні, випраного шмаття, розвішаного на шворці, протягненій через двір. Я наливав на підлогу води, гадаючи хоч у такий спосіб зменшити задущливу спеку кімнати.

Щодня між 6-ою і 7-ою годинами вечора листоноша розносить листи. Про листування ми ні з ким з Тихменєвих не умовлялись. Мене ніхто не просив писати, а я не наважився звернутись з запитанням про дозвіл черкнути про Київ і киян. Проте щодня я стеріг постать листоноші з

такою нетерплячістю, ніби бажанішої особи не було на світі. Що менше було підстав чекати листа, то настирливіше я стежив за листоношею.

Ніхто, розуміється, не говорив про регулярне листування, проте слід було припустити, що Зина в яку-небудь капризну хвилину захоче написати мені декілька слів. В цьому нема нічого неможливого.

Мої міркування, що ними я тоді аргументував свої сподіванки й розрахунки, здавались мені цілком тверезими й бездоганними. Не сьогодні, так завтра, що найпізніш післязавтра я одержу листа від Зини.

Мені не сидиться в кімнаті. Не сидиться не тільки тому, що в кімнаті спека й мухи, а, головним чином, тому, що я не можу покласти на листоношу. До нього в мене недоброзичливе почуття. Він надзвичайно недбайливий. Замість розносити листи по квартирах, як це його обов'язок і як за це навіть і в газетах дописи друкували, він звичайно суне листи двірникові або ж хлопчикові, що бігає по двору: «Передай!». А хлопчик та й двірник гублять листи.

Я не всиджую в кімнаті і виходжу стежити за листоношею. Я бачу: листоноша зайшов у будинок ч.134, звідтіля він виходить швидко, але в сусідньому будинку ч.136 він бариться. Я ходжу повільною ходою, не поспішаючи, удаю, ніби прогулююсь, хоч, певне, з того удавання нічого не виходить, бо, турбуючись не проминути, коли листоноша вийде з будинку, де він чомусь так довго загаявся, я весь час обертаюсь, зупиняюсь і дивлюсь.

А! Нарешті листоноша йде в наш двір. Я входжу за ним. Я роблю вигляд, що листоноша зовсім мене не цікавить, ніби я й зовсім не дивлюсь, куди він понесе пошту. Та я бачу, що він поніс листа до Огородніх, до Каплунів, до Блевошайтисів. На наш парадний він не заходить.

Сьогодні для мене листа немає. Мабуть, буде завтра.

Завтра повторюється все спочатку: удавана прогулянка, повторена байдужість, моя нетерплячість, серце, що колотиться, листоноша з сумкою для листів, і жадного на моє ім'я листа.

Уся безнадійна безглуздість мого поведження для мене ясна, як ні для кого. І це найгірше.

Найприкріше божеволіти, зберігаючи ясну свідомість свого божевілля. Кожну ілюзію отруєно свідомістю її ілюзорності. І разом з тим нема сили, нема волі скинути з себе потворні примари літньої душної кволої нудьги.

Що безнадійніше було чекання, то упертіше продовжувалося моє самотнє блукання по вулиці й літній спеці.

5

Одного разу я не витримав. Я вирішив зайти до помешкання Тихменєвих. Я піднявся східцями і подзвонив. Подзвонив раз, пождав. Ще раз подзвонив, Ще пождав. Уляна, очевидночки, спала. Мені прийшлося прождати хвилин з п'ять, аж поки я додзвонився й за дверима почув запитання: — А хто там?

Я назвав себе.

Уляна загуркотіла прогоничами, ланцюжками, засувами, ґратами і, позіхаючи, з заспанним виглядом одчинила двері. У мене був наготований для Уляни благовидний привід, щоб пояснити мій непередбачений візит. Я сказав їй, що, мовляв, забув свого часу взяти у панянок деякі свої книжки, а тепер ці книжки мені дуже потрібні.

Уляна ввела мене.

В кімнатах було світло, душно й сухо. В променях сонця, підіймаючись над блискучим світло-жовтим паркетом, тремтіла легка, пухка прозора курия. Меблі, що завжди здавались масивними й урочистими, тепер у білих чохлах стояли ще урочистіші та масивніші. Великі картини були затягнені марлею. Білими саванами гігантських мерців вони марили в зупиненій німій тиші порожнього помешкання. Великі дзигарі з широкою лопатою маятника пробіли тричі, щоб потім тиша знов застигла в напруженій всевладності. Боярич у червоному кафтані дивився в невизначену просторінь своїми спиненими синіми очима.

Я ввійшов у залу. Звичайно Зина вихорем, сковзаючись по паркету, вилітала мені назустріч, щоб з криком: «Леся, мама, Іполіт Миколайович прийшов на лекцію!» кинутись назад. Сьогодні ніхто не вибіг мені назустріч. Марні сподіванки! Тільки тіні тих, що були ще недавно тут, промайнули на мить і зникли.

Підвладна тиші порожніх кімнат боса Уляна ходила обережно й тихо. Мене ж ця гнітюча тиша нервувала. Мій голос, розриваючи мертвотну скованість тиші, бринів якимось особливо різко та лунко. Через порожні кімнати я пройшов з навмисним шумом, тупаючи черевиками й різко розкривши двері в кімнату дівчат. Цим тупотінням, цими різкими рухами я ніби сподівався розірвати ту запону тиші, що відокремила мене й сьогоднішнє «нема» від Зини й Зининого молодого галасливого бешкетування.

Узявши книжки, що послужили мені за привід одвідати Тихменєвих, я вийшов з квартири ще стомленіший, розбитіший, розгубленіший, ніж увійшов, Навіщо я заходив? Може, для того, щоб пересвідчитись, що нікого з Тихменєвих у Києві нема, ніхто не приїздив і не приїде? Може... Знаю тільки, що, вийшовши від Тихменєвих, я знищив ту єдину ілюзію можливої зустрічі, яка протягом багатьох днів жила й жевріла в мені, яку я мовчки в собі плекав.

Але знищивши цю ілюзію, чого я тим досяг? Чи відчув я будь-яке полегшення? Чи повернувся мені спокій і колишня душевна рівновага? Ні! Так що ж? Чи ж не краще було б і надалі жити цим химерним чеканням неможливої зустрічі, що досі керували моїми кроками?

6

Я дійшов до вулиці Короленка й зупинився. Я подивився на годинника. Тридцять п'ять хвилин на четверту... Дозвілля зробило мене пунктуальним. Я зв'язав годинника на Окрвиконкомі, на телеграфі, на будинку південних залізниць, критому ринку, хронометрі на Хрещатику біля аптеки, в крамниці коло Золотих Воріт, у Зедника... Я часто дивився на годинника, щоб упевнитись, що час плентається мляво й повільно, і що дозвілля робить його безмежно довгим і без міри розтягненим.

Куди повернути й куди йти? Пообідавши в ідальні Коля Кобієв, я звичайно об цей час поспішав додому, щоб стерегти прихід листоноші. Тепер мені нема куди йти.

Я подивився навколо себе і мій зір спинився на червоній, білими літерами писаній, вивісці пивної 1-ої Держброварні Київського харчотресту, К. Шульц. Я завагався. Але рішення склалося швидко.

На розі Золотоворітської та Підвальної бородатому чорному букіністові я продав за безцінок, не торгуючись, свої книжки та й пішов у пивну. Я випив стопку горілки, що її, приховуючи, було принесено і, так само приховуючи, було віднесено; я випив другу стопку, я випив декілька пляшок пива і сп'янів.

Тарілочка з соленими сухариками й друга з моченим горохом, столик, покритий цератою й заллятий пивом, порожні пляшки і п'яний я!..

Так день, так другий, так третій. Я кинув обідати солодким борщем з буряками та фрикадельками з картопляним пюре. Я пив. П'яний, повернувшись додому, я засинав маячливим, розмореним, спітнілим, важким сном.

7

Я не витримав цього катування, продав якусь золоту дрібницю, що ще залишалась у мене непроданою в голодні роки, і на ці гроші поїхав до Москви.

Я бачив круті, горбаті московські вулички. Я дихав куравою, що її метуть авта, отруюючи повітря бензиновим чадом і пронизуючи мозок диким дзюркотом сирен. Я знемагав від спеки розпечених на сонці кам'яниць і бруку.

Коли я зайшов на службу до Олександра Владиславовича, мене довго не хтіли провести до нього в кабінет, особливо після того, як я, не змігши показати посвідки, мандата чи командировки, заявив, що я до товариша Тихменєва в особистій справі. Мені казали, що в особистих справах тов. Тихменєв не приймає, що я можу звернутись до його секретаря й через секретаря передати те, що мені треба. Я настоював, мені відмовляли. Я мусив просити переказати моє прізвище.

Олександр Владиславович прийняв мене між двома засіданнями, одним, що закінчилось, і другим, що вже почалося й на яке йому треба було кудись поспішати. Він не висловив здивування, побачивши мене, і не спитав, чому я опинився так несподівано тут, у Москві. Він

був люб'язний і коректний, як завжди; подякував мені за те, що я так чудесно зумів викликати інтерес до наукових дисциплін не тільки в Лесі, а навіть у «вітрогонної», як він сказав, Зини; запросив приїхати на дачу і, попереджаючи запрошення Мар'ї Семенівни, запропонував погостювати в них на дачі скільки мені забажається. Сам же він прохає пробачення, бо вже дзеленчить телефон. Це йому нагадують, що його чекають на засідання. Він має їхати. Коли я хочу і коли нам по дорозі, він підвезе мене. Автомобіль стоїть внизу напоготові.

Я одмовився, подякував і попрощався.

Того ж таки дня я їздив на дачу, але до Тихменєвих не зайшов. Ця постанова не йти до Тихменєвих прийшла випадково й раптом. Сидівши ще в вагоні, я був повний райдужних мрій. Я раз-у-раз дивився на годинник, і від нетерплячости мені здавалось, що сорок хвилин їзди не скінчатся ніколи. Я почував себе роздратованим з того, як мляво плентається розхитаний дачний потяг.

Вийшовши з вагону, я вже збирався спитати кого-небудь з тутешніх мешканців, куди мені треба йти, щоб за другим поворотом у третій дільниці праворуч під сосновим бором знайти дачу Пороховникових, — дерев'яна дача з вежею й зеленою альтанкою, що, як розповів мені Олександр Владиславович, її наймають Тихменєви. Але я нікого не спитав про другий поворот у третій дільниці, про дерев'яну дачу з вежею та зеленою альтанкою.

Коли я вийшов з вагону, мене зупинила раптом думка: навіщо я сюди приїхав і що я маю сказати? Мені нема чого сказати. Не розмовляти ж про не скінчений навесні курс і не починати ж одкреслювати в підручниках ті параграфи, що їх слід було б за літо моїм ученицям перечитати?

Я бачу, що дачники, які вийшли разом зі мною з потягу, вже розійшлися, що на станційній платформі нема більше нікого, і я лишився сам. Куди мені йти й про що я думав?

Так! Пам'ятаю: я думав, навіщо я приїхав?

Тепер, коли я близький був здійснити своє химерне бажання, що хворобливо мучило мене протягом останніх тижнів з дня в день, щодня, цілі дні, моє бажання згасло. Коли я міг задовольнити бажання, я більше не бажав. Перед реальною дійсністю моя химера відразу вилянула, вицвіла, витрухла. Треба було аж сюди приїхати, треба було нарешті опинитися перед можливістю ствердити ілюзію свого мрійного «хочу», щоб одразу переконатися в штучній вигаданості бажання, породженого літньою нудьгою та дозволяям. З остаточною ясністю я освідомив собі усю химерність своїх вигаданих уявлень. Я знов був тверезий і стриманий. Тільки в глибині душі лишилось почуття порожньости та болочий сором від тих безглуздостей, що так багато я наробив їх за останній час.

Нема нічого хворобливішого від згадки про зроблену безглуздість.

Ні один з моїх знайомих, що добре мене знають, не повірив би, що така спокійна та зрівноважена людина як я, будучи раз-у-раз для них за зразок стриманости та тверезости, могла наробити стільки безглуздостей. Невже ж я зроблю ще й останню безглуздість, з бухти-барахти невідомо чому, невідомо для чого з'явлюсь до Тихменєвих?..

На платформі дачного полустанка дошки де-не-де погнили й струхлявіли. За дерев'яним будинком станції, подібним до сараю, простяглися сірі виснажені піскуваті лани з рідким ячменем та кволим житом. Вітер здіймає пісок незабрукованої вулички, що йде від станції до дачного посьолка й несе куряву.

За рудим залізничним парканом біліє березовий гай, а за гаєм починається сосновий бір.

Червоно-жовті стовбури струнких високих з темно-зеленими верхів'ями сосон відбиваються в ставі з плоскими берегами. Було видно, як у бору гнулися на вітрі верхів'я сосен. Там гули сосни, що їхній гул нагадує гуркіт морського прибою. Я завжди любив, заглиблюючись в сп'янілість дрімотного незворушного спокою, слухати цей глухий гомін соснового бору. Але я не пішов слухати, як гудуть сосни.

Я не пішов до Тихменєвих.

У Києві я взявся знов за працю. Благо, почали перепадати дощі й спека зменшилась. Я працював. Нерви заспокоїлись, повернувся сон. Мені вже не треба було шукати порятунку в огидній мішанині самогону з пивом.

Коли ж я знов відчув самоту, я згадав про Мар'ю Іванівну.

Розділ V

1

Усе було просто з Мар'єю Іванівною, учителькою тієї ж школи, де я почав викладати з зими року 1921-22-ого. З того ж часу почалось наше знайомство й наше приятелювання. Звичайно було так, що або ж вона приходила до мене, або ж я йшов до неї. Я влаштував їй справи з дровами, допомагав донести додому пайок чи якоесь придбати на виплату крам. Коли я діставав іноді спирт, ми розводили його й пили горілку: я й вона, вдвох у холодній з обідраними шпалерами, перегородженій шафами кімнаті, і тоді ця кімната, де для бляшаної буржуйки ніколи не вистарчало дров, здавалась теплою й принадою. Коли щастило продати дещо з речей, смажили яєшню, пекли на салі млинці й пили з сахарином настій яблунового листу. Пшоно, картопля, куліш, каша, півфунта глевкого засміченого хліба; подрані величезні солдатські башмаки зі стоптаною підметкою, підв'язані шворкою, щоб підметки не одвалились остаточно; півтемні глухі печерні вечори, вечори мовчазні й порожні, утома зголоднілих ночей — усе це зближало нас і робило все в наших взаєминах простим і ясним.

Мар'я Іванівна не брала на себе жадних передо мною зобов'язань, але не вимагала нічого й для себе. Вона була вчителькою, є тепер вчителькою й, певне, до самої смерти лишатиметься нею. Отже тоді з школи нам було йти однією дорогою. Ми вкупі виходили після лекцій, коли смеркалось; йшли разом і, йшовши, на одну дивились зірку. Ми бачили, як на вечірньому небі сріблястим сяйвом мерехтіла зірка, слухали, як хрумтіла під ногами тонка крига, що легким шклом під вечір затягувала невеличкі на тротуарах калюжі.

Я думав про свою роботу над кальцієвими сполученнями, про замовлений мені від цукротресту переклад статті з німецького хемічного спеціального часопису, про вчитані з того ж часопису новітні способи здобувати анілінові фарби й разом про те, що вдома в мене для каганця немає гасу й що тому сьогодні не прийдеться писати; про незмінний пшоняний кандьор, що його, прийшовши додому, варитиму.

Вона, напевне, думала — про що інше можна було думати, йшовши в ті голодні роки з школи додому! — про учневі зошити, що їх назавтра треба виправити, про той же пшоняний кандьор і про ненарубані для грубки поліна.

У неї був гас, у мене не було. Без сумніву, що мені зручніше йти до неї, нарубати їй дров, вона зварить куліш і спече перепічку, а потім при каганці я перекладатиму, — гонорар в цукротресті обіцяли виплатити борошном і цукром, — вона правитиме зошити.

Авжеж що так!..

У каганці об 11-ій годині вигорає гас, буржуйка застигла, з бляшаної труби падають в підставлену миску краплі, що пахнуть дьогтем, за вікном чути вітер і дощ. Чи варт мені йти додому, коли вдвох тепліше й печерний світ не здається таким пустинним?

Солдатські, великі, підв'язані шворкою башмаки, її й мої, ставляться на буржуйку, щоб за ніч на ранок вони трохи підсохли й не були такі важкі й вогкі.

Так почалось і так скінчилось.

Цього року Мар'ї Іванівні припало викладати на першій зміні, мені на другій. Після лекцій я йшов працювати в лабораторію, вона бігла в учительський гурток з перепідготовки. Я перестав варити дома кандьор і обідав звичайно в робочій столовці.

Ми зустрічались з Мар'єю Іванівною, як і раніш, приязно й ласкаво, але все рідше й рідше. І не тому, що не хтіли чи охолонули один до одного, чи забули солодку ніжність голодних печерних ночей, — ні, просто зовнішні життєві обставини склалися так, що нам тепер тільки дуже рідко траплялося стріватись. Отже, після засідання шкільної ради, де неодмінно були присутні вона й я, ми знов, як і минулого року, виходили вдвох.

2

Цього 23-ого року ми бачились з Мар'єю Іванівною в останній раз у травні місяці на шкільній випускній вечірці. З вечірки я проводжав її додому. По дорозі ми зайшли до кооперативу, купили пива, шинки, сиру, також чогось солодкого, якихось сухариків до чаю і, навантажені пакунками, пішли до неї.

Звільнившись од праці, в припадній перспективі помісячної канікулярної перерви, Мар'я Іванівна була весела й радісна. В той вечір їй не могли зіпсувати доброго й лагідного настрою навіть папірці, принесені з собою зі школи від Наросвіти. Папірці від Наросвіти були звичайні. Але в той вечір Мар'я Іванівна не хотіла думати за справи. Вона хотіла мріяти про спочинок, тільки про спочинок і більше ні про що. І вона мріяла.

З особливим невластивим їй запалом, Мар'я Іванівна утворювала різні проекти, як найкраще використати літо для спочинку. Вона проектувала, коли пощастить, тобто коли вистарчить грошей, поїхати на село, щоб пити там багато, багато парного молока, спати, спати вночі й удень, відіспати всі недоспані за зиму години, лежати десь у садку, або ж у полі на копицях пахучого тьмяного сіна і, в повній незворушеності лежавши, спочивати. Вона пропонувала їхати на село вдвох, бо так удвох, мовляв, вигідніше можна улаштуватись і дешевше вийде з половини за хату платити.

Вона мріяла, як ми сидітимемо в садку на горбику в тіні, а перед нами розкинеться широкий обрій зелених лук, ярів, блакитного неба й далеких синіх лісів. На луках сірі дебели корови, з вим'ям, переповненим жирним молоком, мляво жуватимуть жуйку, одмахуючи хвостами обридливих гедзів і мух. Після косовиці на луках густо квітнуть білі маргаритки, жовті лютики й бліді, ніжно-червоні квіти, подібні на гвоздику, але не гвоздики, — вона не пригадає, забула, як їх звать. В думках вона вже збирала польові на росяних луках квіти, щоб уранці, коли я, розбужений криком півня, прокинусь, принести зібрані квіти мені до хати.

Ми слухатимемо співи жайворонків над сріблястим полем молодої пшениці. Десь прокує зозуля. Ми лічитимемо. Для мене зозуля прокує разів 30–40, а для неї сім. Мало? Ну, дванадцять, вісімнадцять. Хіба вона, перевтомлена, надірвана, зможе прожити більше, як до сорока год, щонайбільше до сорока п'яти, п'ятдесяти? Хай я подивлюсь, які бліді, тонкі, безсилі її пальці...

Крихти хліба вона лишатиме для голубів. Вона любить, щоб навколо неї туркотіли голуби. Тільки... Лице її хмуриться, ніби від болю. Вона боїться, чи не надто щодня вона страждатиме від цієї насолоди, знаючи, що так недовго все це: і спочинок, і літо, і день, і сонце, і квіти: перерва така коротка, треба писати доповідь, готуватись до іспитів.

Засинаючи в мене на руках, натомлена за день, вона в півсні вже чула густе гудіння бджіл в пасічному затишку, вже дихала медовим духом рожево-білої гречки. Вона заснула, простягаючи мені груди для поцілунка, в невнятному мурмотінні перериваючи глибоким зідханням сну своє останнє запитання про липи й мед:

— Ти любиш, як пахнуть липи? Любиш липовий мед?

Відповіді моєї вона не почувала, бо спала.

Я обережно переніс її з канапи на ліжку, поцілував у губи, накрив ковдрою й тихенько навшпиньках вийшов з кімнати. Двері, нечутно причинені, ледве-ледве рипнули.

Попросивши господиню закрити за мною парадний хід, я вийшов на вулицю.

3

На вулицях квітли каштани. Свіжий весняний вітер шепотів листом, з верхів'їв каштанів він звівав рожеві пелюстки квітів і, обережно й ніжно своїм вогким й м'яким подувом торкнувшись на мить обличчя, відходив далі у веселі мандри в синіх присмерках зоряної травневої ночі. Питьма вулиць була повна голосів. Жінки проходили, щільно пригортаючись до своїх супутників, і їхній сміх, напружений і схвильований, завмираючи в тіні дерев, переривався звуком поцілунку. Червоний кармін на губах жінок полум'янів червоним полум'ям, запаленим пристрасною чоловіків. Місто марило весняним бредом. В кіосках, освітлених електрикою, на розі вулиць, жваво торгували сельтерською й ситром. У повітрі, насиченому бажаннями, вода не зменшувала згаги.

В цій атмосфері бажань я відчував, як у мені прокидається якийсь невиразне нове почуття, розбуркуючи глибокі, незнані душевні рухи й настрої, що досі я не давав собі в них звіту. Поза

своєю волею я віддавався маривам весни. Я бачив ніжні риси обличчя, чіткий профіль, ясну лінію губ, чорне волосся на маленькій голівці, теплий куточок на шиї за вухом, покірно схилений овал плечей і спини.

Я випив не так багато, але я почував себе п'яним. Свідомість було отруєно й затьмарено; в скронях у важких ударах, здавалось, налятий живим сріблом, бився живчик. Я дихав важко з глухим хрипом, так ніби довго й без зупинки біг. В скаженому танкові все навколо мене й я сам завихрилось, закутилось, знялось. Далі я не міг іти. Хитаючись, щоб не впасти, я сперся на стовбур дерева.

Через хвилину мені стало трохи краще. Я перейшов через вулицю і в кіоску пожадливо, як і інші, пив сельтерську.

Машиналино я розплатився за воду, машиналино взяв решту, машиналино повернув назад. Мені було надзвичайно душно, й я задихався. Розстьобуючи толстовку, я так рвонув комір, що гудзика одірвав з матерією. Але тоді я не помітив цього.

Я швидко пройшов декілька кварталів; я поспішав; мені уявлялось, що мені треба поспішати. Тільки опинившись коло будинку, де жила Мар'я Іванівна, я зрозумів, що помилився. Я йшов не сюди.

Так, я йшов не сюди!.. Серце раптом заболіло в нужденній, невимовній нудзі. Мене охопила велика слабкість, серце не билось, ноги не рухались.

Щоб дістатись додому, прийшлося взяти візника.

То були перші прояви моєї химерної хвороби. З того самого вечора почалося в мене становище душевного розпачу, розбиття й розгублености, коли я, охоплений нудьгою по Зині, створивши вигадану ілюзію, маніакальним бродягою блукав по вулицях міста в сподіванні неможливої зустрічі.

4

Відавшись хворобливим химерам, я зовсім забувся за пропозицію Мар'ї Іванівни їхати з нею на село.

Мені казали, що одного разу, коли мене не було дома, Мар'я Іванівна заходила й навіть досить довго мене чекала в моїй кімнаті, але, не діждавшись, пішла. Заглиблений у себе, одержимий примарою самотніх галюцинаційних блукань, я до Мар'ї Іванівни не навідався.

Тепер після всіх безглуздостей, що я їх наробив за останній час, після не менш безглуздої подорожі в Москву, повернувши собі рівновагу, вільний нарешті от потворного бреду, я з сумом відчув усю нечемну прикрість тодішнього мого поведження.

Я вирішив не гаючись піти до Мар'ї Іванівни, просити в неї пробачення і в той чи інший спосіб залагодити ніяковість. Коли, справді, Мар'я Іванівна здійснила свій намір поїхати на село, то довідатись, куди саме вона поїхала, написати їй ласкавого листа, а може, і самому податись до неї на декілька днів. Тільки навряд чи поїхала вона; напевне по-давньому сидить у місті, у себе в кімнаті, нудьгує насамоті серед книжок, готуючи доповідь для гуртка.

Вийшло останнє.

Мар'я Іванівна на село не поїхала.

Вона пізнала мій гуркіт і сама вийшла одчинити мені двері.

На ній був довгий, так давно добре мені знайомий пістрявий ситцевенький халатик.

Посміхаючись ласкавою півсонною розпливчастою посмішкою, вона стріла мене радісно, без будь-яких докорів так, ніби вчора тільки ми бачились з нею востаннє. У темній вітальні руки на мить сплелися навколо шиї:

— Моя хороша!

— Мій хороший!

В кімнаті Мар'ї Іванівни панує тиша й півтемрява. Вікна завішано, і там, де падає на підлогу соняшний промінь, там п'ятьма особливо густа й темна.

Ми сіли на канапку, потерту, стареньку канапку вчительки.

Я беру обличчя Марусине в руки й допитливо вдивляюсь у її півсонні сірі очі, в зморшки під очима, в гостру глибоку рису, що йде в неї від тонкого носа до кінців губ. Ні, вона не погрубшала й не спочила!.. Десь там, глибоко в душі ворухиться невимовний жаль: до неї? до себе?

— Спала?

— Спала!

Я притягаю її голову й цілую. В денній кімнатній п'їтми її лице здається таким хорошим, милим і бажаним. Час, огорнений у дзвінку тишу кімнати, тягнеться густою, солодкою прозорою медвяною стрічкою. Губи тануть в губах. Губи розпластуються, розпліскуються. Від поцілунків у неї припухають вії й обличчя блідне.

5

На село ми не поїдемо: уже й канікули швидко кінчаються, та й грошей лишилося обмаль, але ми можемо щодня переїздити на той берег і проводити цілий день на Дніпрі. Цю постанову приймаємо без довгих обговорень:

— Дайош сонце й повітря.

Щоранку я виходжу з дому, коли вулиці ще порожні й повітря м'якою димкою огортає широкі просторони київських гір та ярів, купи темної зелені й будинків з бурого каменю. Я виходжу з дому, поки в тіні зберігається нічна прохолода, хоч зараз усі навколо речі задалегідь уже відчують наближення денної спеки.

Я минаю сірий бетонний портик і, зійшовши по ступеньках, сідаю на одній з бетонних лавочок. Тут я чекатиму, як умовлено, Мар'ю Іванівну. Бетон лавочки ще зберігає вогкість од недавнього дощу, що йшов увечорі і вночі.

Зеленим схилом гори під гострим кутом зрізано обрій, острів, Дніпро, задніпровські луки.

Рудий бляшаний димар водогінної станції конкурує з зеленими тополями й білою колоною пам'ятника.

Ще рано... Повз мене східцями стрімголов, переганяючи один одного, проносяться галасливі хлопчики з вудками й кошиками, що поспішають один перед одним захопити на березі кращі місця; проходять мляві розхристані повії, що йдуть після безсонної ночі висипатись під східцями або ж у кущах на горбах, порослих густою травою. Зрідка збіжить службовець з туго набитим портфелем, заклопотаний і швидкий, у надії викупатись і не спізнитись на початок служби. Пройдуть з книжками студенти ВИШУ, він і вона, з солодкою мрією поєднати Дніпро, сонце, кохання й призначений на післязавтра іспит.

Я сиджу не дуже довго. Мар'я Іванівна акуратна й не примушує себе довго ждати. У неї в руках пакунок, загорнений у газетний папір: у пакункові купальний костюм і щось їсти.

Я цілую її руку, й ми сходимо східцями вниз до Дніпра.

Дніпро блищить на сонці лускою якоїсь величезної срібної риби. Роздріблюючись на променисті краплі, сонце пливе в тремтінні хвиль. Очі сліпнуть од нестерпного сьйва.

Свіжі нові соснові дошки пристані пахнуть живицею. Великий дуб похитується й раз-у-раз ударяється об пристань. Од води віє прохолодою.

Я стрибаю в дуб і протягаю Мар'ї Іванівні руку:

— Гоп-ля! ходіть!..

Але вона не відразу насмілюється переступити; перехід з пристані в дуб здається їй небезпечним. Хоч Мар'я Іванівна і не признається, але я певен, що складна процедура переходу нервує її, псує її настрій і значною мірою отруює насолоду їхати на той берег.

— Марусю! Швидше, сміливіш! Давайце руку!

Видимо хвилюючись, їй приходитьсь перемагати, примушувати себе. Вона перше дає мені пакунок, дає одну руку, потім другу, потім нерішуче ступає однією ногою на лавочку дуба, а тоді я підхоплюю її, і вона падає мені на руки в обійми.

Небезпечний момент минув, Мар'я Іванівна в човні.

До розпечених бортів дуба боляче приторкнутись: сонце встигло вже їх нагріти. Примруживши очі, підставляєш обличчя під соняшні промені: ніби теплі жіночі долоні м'яко пестять обличчя.

Ще рано. Дуб порожній. У маленькій затоці, де над водою схилилась верба, а вода здається темнозеленою, хлопчики з вудками ловлять пискарів, мовчки й уважно стежачи за поплавком.

Коли нам остаточно набридає дивитись на хлопчиків з вудками і в човен набирається ще декілька осіб, ми починаємо нарікати на затримку та виявляти нетерплячість.

Появляється засмалений голий в трусах і дріявому пальті моторист. Мотор заведено. Струмок бензини пахтить і стелиться над водою. Ми рушили!..

Тоді цілий день на Дніпрі.

Ми скидаємо взуття й босоніж по болотяному м'якому ґрунті піскуватого Труханова острова переходимо на той бік, де тече дніпровський бакай. Там ліворуч, між горбиками, що поросли кущами верболозу, у нас є улюблене затишне місце. Сюди ніхто не заходить і не порушить нашої самоти.

Зберігаючи відбиток тіла в піску з учорашнього дня, залишилася ямка, що в ній лежала Маруся. Купу піску, яку я вчора нагортав на себе, тільки трохи розвіяв вітер.

Це самотнє місце — наше. Тут поблизу ніде нема купальників. Хіба що зрідка осторонь од нас пройде за кущами, згинаючись під вагою відер, жінка чи дівчина, та бакаєм, перегукуючись, пропливуть на човні хлопчики.

Самота, тиша, сонце, пісок, кущі верболозу. Можна годинами, не поворухнувшись, лежати на піску й дивитись у блакить неба. Зір зникне в безмежності. В безкрайій блакитній безмежності згубиться час, свідомість, «я», усе, що було, є й буде.

Лаврик проповзе по піску: і в млявості соняшних годин дивуєшся, куди й навіщо він поспішає, коли час зупинився, і на світі є тільки солодка млюсна знемога сонця і вона, тільки вона, ця соняшна знемога опановує людей і всесвіт.

Нема думок!..

Набравши в руки піску, Маруся, зігнувши долоню, через розкриті пальці сипле тонкий попелясто-жовтий струмок. Повільне падіння піску нагадує їй, що саме так пересипається струмок в шклянках пісочного годинника. Вона дивиться на мене й каже:

— Так минає час.

Я нагинаю її голову, цілую в губи, почуваю розпечене на сонці її вузьке й маненьке тіло, цілую очі й відповідаю:

— Немає часу. Є спокій, сонце, тиша й ти!

— І ти!..

Ми вдвох. Ми тільки вдвох. Світ замкнено для нас у невеличкій долині між невисокими горбиками, що поросли кущами верболозу. Тут починається соняшний всесвіт, і тут він кінчається. Нескінченність його вічна. Бажання не прагнуть нічого, окрім цієї вічної нескінченности соняшного дня.

За горбиками й кущами зелена затока. У воді затоки відбивається блакитне небо, зелені верби й високий біло-жовтий пісковатий берег, і все: небо, дерева, берег живуть повтореним, подвоєним життям у прозорому дзеркалі води.

У тій затоці ми купаємось. Мар'я Іванівна боїться лізти сама в воду, й я її веду за руку. Далі, як по пояс, вона аж ніяк не піде. Я підтримую її на руці і вона, плюхтаючись і бризкаючи, безпорадно розмахуючи в воді руками, робить боязкі невдалі спроби вчитись плавати.

Скупавшись, снідаємо. У хліб і в м'ясо завжди натруситься пісок: ми їмо, і пісок хрумтить на зубах.

Тоді знов сон і спокій огортають нас. Над кущами гудуть бджоли, сонні, сонні, сп'янілі від меду й щастя, як сп'яніле й сонне моє серце. Все благо, все добро й благословенний мир і тиша!..

Гірка остання ніжність кохання, коли обидва, він і вона, усвідомили неминучість розлуки й тепер допивають недопите в коханні. Листочки верболозу блищать, ніби лаковані. Вони липучі, гіркі й солодкуваті.

Ми не говорили за розлуку, але для мене й для Мар'ї Іванівни ясно, що ці зустрічі — востаннє і що це літо вже ніколи не повториться вдруге.

В незворушному соняшному спокої ми одсвяткували радість осяйного останнього сьогодні, знаючи, що воно одно й єдине, що на кожному «сьогодні» вже поставлено печатку невідхильного й неминучого «було».

На початку зими 1923-24-ого року я міг, нарешті, кинути школу, де вчителював усі голодні роки від року 1921-ого. Отже, нам з Мар'єю Іванівною тепер більше не доводилося вертатися вдвох з лекцій чи то з шкільної ради. Наші шляхи розійшлися.

Я цілком віддався заводові. У мене не було вільної хвилини, щоб забігати до Мар'ї Іванівни. Одного разу я був у неї на іменинах, потім раз ходив з нею до театру. Якось ми зустрілися на вулиці, й тоді я, відклавши роботу, провів з нею вечір. У мене збереглося до Мар'ї Іванівни ніжне почуття, я все ладен був би зробити для неї, але мені було ніколи, надто ніколи, а до того ще й жили ми тепер на протилежних кінцях міста.

Поступивши на завод, я перейшов зі своєї задрипаної кімнати, закуреної димом бляшаної грубки, в нове просторе помешкання у старої Дударихи з двох кімнат, гарно мебльованих, чистих і теплих, з правом користування ванною.

З заводу приходилося повертатись пізно ввечері, лишивши недокінчені справи на ніч, — де вже тут було думати їхати в інший кінець міста?

Усе було принесено на жертву заводові: дні, ночі спочинок, увага, турботи, втіха здійснених досягнень, розчарування, схвильованість надії... На мене лягали найрізноманітніші справи. Хоч я з фаху інженер-хемік і сфера моєї діяльності на металургійному заводі обмежується лабораторією, але не було доручення, що тієї зими не припадало мені виконувати.

Майже виключно я стрівався того року з Семеном Кузьменком, призначеним на посаду директора нашого заводу. Його рожеве обличчя зробилося сірувато-червоним. Його шкуратяна куртка вже не здавалась такою новою, як була минулого року, коли Кузьменко вперше завітав до мене. Кобура з револьвером уже не відтягала поясного ремня, хоч у Семена Пилиповича ще й досі лишилася, вироблена за часи перебування на фронті, характерна звичка, властивий для нього жест: простягнути машинально ліву руку назад, щоб поправити револьвер. Тепер звичайно я його бачив з портфелем під пахвою, блокнотом у лівій руці, закладеним середнім пальцем, та олівцем у правій. Від хемічного олівця на правій щоці коло скроні у нього завжди були фіолетові дрібні крапки.

Од лекцій у Тихменєвих я не одмовився. Але, маючи надто мало часу, я тільки іноді і то дуже рідко дозволяв собі погоджуватись на запрохування Мар'ї Семенівни лишитись у них пообідати.

Почуття до Зини, що так раптово прокинулося в мене по весні, тепер якимось зблідло й ослабло. Я своєчасно вгамував його й не дав йому прорости. Правда, десь у глибині серця збереглися не знищені ще корінці, та служба, робота, службові обов'язки й утома від праці були певною запорукою, принаймні на деякий час, що це почуття не турбуватиме мене новими любовними химерами.

Я тішив себе думкою, що моє почуття до Зини було випадковим настроєм, викликане канікулярним дозвіллям і канікулярною порожньою нудьгою. Мене вабила яскрава й цілня Зинина вдача, її поривність і піднесеність, її здібність захоплюватись і палати. Мене цікавила ця молода дівчинка, що на моїх очах з дівчинки перетворювалась на дівчину, — отже, чи є для дорослого чоловіка більша принада, як спостерігати цей розквіт дівчачої душі?

Що моє почуття до Зини не було коханням, або краще сказати — ще не було коханням, за це ручилась також і моя відновлена літня любов до Мар'ї Іванівни. Хай це літо було кінцем цієї любови, та воно допомогло мені звільнитись від вигаданої оманної уяви, нібито я кохаю Зину. Для мене поза сумнівом: я не кохаю Зини. Ми друзі, але не більше.

Відданий праці, восени я стрів Зину з вільним і спокійним серцем.

Розділ VI

1

Зина за цей час, поки я з весни її не бачив, з дівчинки зробилась дівчиною, трохи виросла, але, вирісши, стала ще стрункіша, ще чіткіша. Вона кинула дражнити мене, як це робила торік узимку, і вже не находила особливого смаку в тому, щоб дражливими запитаннями порушувати мій спокій. В її вдачі з'явилися нові риси, розкрилися нові сторони характеру, що досі дрімали, сховані дитинством. Вона зберегла звичайну для неї манеру ескапад, та замість того, щоб

дратувати будь-кого, в ній прокинулося шукання самовизначення. Але і в ці шукання вона вносила властиву для неї екстравагантну бравадність. Їй подобалось зачіпати гострі теми, і вона не зупинялась перед тим, щоб називати речі своїми іменами.

Пригадую один випадок, як Зина з веселим сміхом розповіла, що в фотографічному ательє Мистецького Інституту лисий молодий чоловік в окулярах з офіційною, чемною коректністю порадив їй сфотографуватись без убрання, запевняючи, що їй приємно буде зберегти пам'ять про своє тіло, коли воно було молодим, міцним і свіжим.

— І ви?.. — питаю я.

— Що я? — перепитує Зина.

— Ви образились? — додаю я.

Але Зина з лагідним спокоєм мудреця, що звик приймати все, не хвилюючись, відповідає мені:

— Я подарую вам один із знімків. Ви виберете, в якій позі я більше вам до вподоби.

— Сподіваюсь, — кажу я стурбовано, — що ви принаймні заборонили виставити знімки в вітрині чи, що краще, вимагали, щоб вам повернули негативи?

— Навпаки, — рішуче спростовує Зина, — я збиралась спитати вас, чи не підете ви завтра зі мною подивитись на мої фотографії.

Зина вміла не рахуватись з умовностями, висловлювати різкі думки й обстоювати погляди, що могли шокувати й дивувати.

Усе здавалось їй ясним, простим, дозволеним, приступним і можливим: кохання, плоть, радість, поцілунок, столик у кав'ярні чи в барі, карбованець, поставлений у рулетку, джазбандовий вереск, гримувальний олівець, парфуми, манікюр, коротка спідниця, шовкові панчішки, сонце, вітер, пляж, купальний костюм, засмалене тіло, оголеність, горілка, коньяк, шоколад, тютюн, лайка, міцна, як махорка, і папіроса в губах, кандьориста, як лайка.

Вона була надто розумна, щоб надавати будь-яку вагу й значення цінностям, що їх попередні покоління вважали за усталені правила, принципи, норми й мораль. Для Зини не було нічого забороненого, недозволеного, неможливого або ж недосяжного. З ясною свідомістю вона спостерігала себе, Леся, мене, свої почуття, оточення, людей, речі, події, ідеї та факти. Їй подобалося проголошувати думки, що бриніли особливо суперечливо й дивно в затишній обстановці тихменівського хатнього укладу. Її вабила плакатна крикливість гучних і різнобарвних викликів. Вона говорила так, ніби хотіла знищити все, що для інших було недоторканим і непорушним.

У моїй пам'яті збереглося декілька таких «деструктивних» «vers-libre'них» Зининих розмов зими 1923-24-ого року. Особливо яскраво збереглась у моїй пам'яті одна, коли ми говорили про безневинність, падіння, мораль, про істини неправдоподібні й неможливі, коли Зина розповіла мені про поета Стефана Хоминського, що з ним вони, Зина й Леся, познайомилися влітку, на підмосковній дачі живши.

2

За великим столом у їдальні в Тихменєвих сиділи ми, як звичайно, вчотирьох: Мар'я Семенівна, Леся, Зина та я. Над столом під абажуром з зеленого шовку горіла лампа. Буфет, картини на стінах, широка канапа й низькі крісла танули в п'їтмі. Ми кінчали обідати.

Не пригадую, з якого саме приводу почалася розмова. Може, з приводу якоїсь нової книжки чи п'єси, чи хтось був на якомусь диспуті, або ж яка-небудь дама приходила до Тихменєвих обурюватись із зіпсованості сучасної молоді.

Здається, говорили з приводу якоїсь книжки, бо Зина нападала на письменників, обвинувачуючи їх у тому, що вони менше знають сучасність, ніж намагаються те показати. Я не читаю книжок, я тільки купую книжки. Мені не вистарчає часу їх читати; белетристики ж, особливо сучасної, я не люблю зовсім. Отже, для мене лишилося неясним, з приводу якої книжки заходить розмова.

— Коли письменник, — каже Зина, — бере за тему для свого оповідання чи роману сучасну дівчину й описує її падіння, роблячи з того падіння якусь складну для цієї дівчини психологічну проблему, він ясно доводить, що не знає життя і що в нього цілком невиразне уявлення про дівчину нашого часу.

Я перериваю Зину:

— Як це ви можете так рішуче говорити?

Зина розводить руками й з докором похитує головою:

— Коли ж, Іполіте Миколайовичу, ви чули, щоб я висловлювалась нерішуче?!

А потім, щоб ще різкіше свою думку сформулювати, вона повчаючи додає:

— Падіння, дорогий Іполіте Миколайовичу, не існує. Це забобон, створений, з одного боку, боязкістю старих дівчат та, з другого, розпустою чоловіків. Віддатись — це для дівчини ще не значить упасти.

— О, Зино! Чи не гадаєте ви, що це аж надто сміливо сказано? Боюсь тільки, що кожній дівчині є що губити й кожна дівчина стоїть перед небезпекою упасти.

Зина нахилиється над столом, спирає обличчя на сплетені долоні рук і тоном медитації каже:

— Ви говорите про «безневинність»?

У Зини є прикра звичка уникати описових зворотів і називати речі так, як їх називають. Я мнусь, але стверджую:

— А так!..

Мене турбує і присутність Мар'ї Семенівни, і склизькість зачепленої теми, бо ніяк не можна передбачати, що ця розмова якимсь раптовим, зовсім небажаним способом не прийме несподіваної малоприємної форми.

Зина презирливо посміхається: що, мовляв, за відстала людина, цей Іполіт Миколайович!!! Вона хоче уколоти мене в моїй відсталості тим, що каже:

— Героїня одного італійського роману Гвідо да-Верона тричі губить свою безневинність. Я боюсь, що ми її не губимо ані разу. Я взагалі сумніваюсь, щоб, віддаючись чоловікові, дівчина взагалі могла сказати, що вона щось загубила.

Я ледве-ледве встигаю стриматись і примусити себе не розсміятись. Цю фразу, висловлену таким безапеляційним тоном, натурально було б почути від жінки, яка звикла за роки війни й революції жити самостійно й відповідати за свої вчинки тільки перед собою й ніким більше. Але що скажеш, почувши цю заяву од 17-літньої дівчини, яка зросла в замкненому родинному оточенні? Чи, може, ця психологія жіночої незалежності охопила всіх і стала властивістю доби?

Зина дивиться на присутніх з викликом. Вона змахує своїм підголеним коротким волоссям.

— Безневинність! Падіння! Безглузді й затуркані слова... Вони не наші, й для нашого покоління вони не властиві. Наші бабусі, коли старовинним романам вірити, може й мали деяку рацію так думати й говорити. Як описується в цих романах, дівчину, що родила дитину, ганьбили; батьки проклинали її й, проклявши, божеволіли, а вона в одчай йшла на річку, шукала ополонку і в ополонці з дитиною на руках топилася. Тепер така ошукана дівчина йде в суд і в суді вчиняє позов про аліменти.

Я відчуваю себе ніяково.

— Не знаю, Зино, що я маю сказати вам? На мою думку, ви спрощуєте там, де це спрощення в кожному разі може бути небезпечним.

Але Зина не слухає мене, їй до вподоби говорити ризиковані речі. Вона говорить упевнено, ніби всі питання вже наперед і остаточно розв'язані. Ця її тенденція висловлюватись різко й рішуче могла б здатись зворушливою, коли б вона не була аж надто явна.

Я воджу пальцем по скроні: у мене така звичка, коли я нервуюсь! Я, справді, нервуюсь. Передо мною Зина, яка, відчувши в собі жінку, в передчутті кохання, що ще не родилось, помацки блукає по стежках свого не знайденого й непізнаного кохання. Почувши в собі жінку, Зина заперечила дівочтво. Я з тривогою вдивляюсь у її фіалкові очі, в рожеву схвильованість обличчя, в ясний абрис нецілованих губ і тішу себе надією, що все, що вона говорить, це поки що слова й тільки слова.

Мар'я Семенівна притягає Зину до себе, обіймає її й цілує в коротке підголене волосся.

— Моя хороша! Моя хороша Зино!.. Ви не слухайте її, Іполіте Миколайовичу. Це все вона тільки говорить. Вона говорить жахливі речі, але вона гарна й хороша чиста дівчинка. І завжди була — трохи неслухняна, правда... А тепер усі говорять таке. Як послухаєш, волосся сторч стає. Жах, що кажуть, а потім посидиш, лагідно побалакаєш, і виходить, що й людина чемна, сумлінна й жахливого нічого немає. Ото й Зина така! Говорить — бозна що про неї подумати можна, а насправді — так хороша, мила моя дочка!

У Зини, що пригортається до матері, вигляд киценятка: ось-ось замуркоче.

Леся жде, поки Мар'я Семенівна скінчить говорити, а тоді звертається до Зини:

— Я тебе слухаю, Зино, і не вірю тобі. Ти завжди говориш так, щоб воно ні на що не було подібне.

Зина жваво з піднесенням підхоплює Лесину репліку:

— Ти повинна знати, що я не переносу подібностей. Я волітиму краще неподібного: за неправдоподібне!

Леся, ніби спокійно, але в другий бік дивлячись, каже:

— Справді, все, що ти зараз сказала, це цілком неправдоподібні речі, для яких, на мою думку, жадного не може бути пробачення.

3

Я користаюся з цього моменту, коли в суперечку встряє Леся, щоб припинити розпочату, досить таки двозначну розмову й перевести її на інші рейки. Я запитую Зину, що може означати ця підкреслена її ворожість до «подібностей». Чи не знаходить вона, що за останній час ці слова «подібності» й «неподібності» зробилися її улюбленими словами. Вони набули для неї значення якогось терміну, вона маніфестує цими словами. Який сенс цих маніфестацій? Звідкіля, хтвів би я знати, Зина засвоїла звичку грати цими протиставленнями правдоподібного й неправдоподібного?

Зина виривається од матері, оббігає навколо столу, бере найближчого стільця й сідає проти мене. Вона радіє з того, що я звернув увагу на її улюблені слова й зацікавився ними. Вона сяє, вона щаслива. Вона, їй так здається, нарешті в моїй особі знайшла людину, що їй співчуватиме. Вона сяє, як може сяяти тільки 17-літня дівчина, на хвилину упевнившись, що в світі все тільки покірний матеріал, з якого вона зможе ліпити вигадані постаті своїх химерних дівчачих фантазій.

— Я дуже втішена, що ви помітили мою нелюбов до правдоподібного. Ви повинні бути моїм співником. Ви, Іполіте Миколайовичу, будете за мене, за неправдоподібне, і заперечуватимете всі правдоподібності!

Але я розчаровую Зину своєю стриманістю. Я запитую:

— Вам не випадає сумніватись щодо моєї симпатії до вас, але даруйте мені, Зино, я не розумію, чому саме я маю заперечувати правдоподібності?

Зина почуває до мене найщирішу жалість. Вона хоче урятувати мене з полону погибельних оман, в якому я, на її думку, нудькую.

— Правдоподібне? Ви питаєте, що таке правдоподібне? Треба зненавидіти все правдоподібне, бо воно тільки подібне на правду, але не є правда. Ми ж шукатимемо самої тільки правди, а не її оманних подібностей. О, Іполіте Миколайовичу, прилучайтесь до нас, що заперечують правдоподібності і прагнуть неподібних, неправдоподібних істин.

І, міняючи патетичний тон гучних маніфестацій на тон особливої милої задушевності, вона додає:

— Коли ви прилучитесь до нас, я вам подарую обіцяного торік ведмедика.

На носку Зининої лакованої туфлі тремтить блискуча пляма від електричної лампочки.

Виблискуючи променем вузького носка вузької туфлі, Зина тріумфує. Вона задоволена, що справилася з коментарем вишуканих і заплутаних словосполучень.

Я не зовсім поки що уявляю собі, чи жартує Зина, чи говорить серйозно. Я звертаюся з проханням витлумачити мені, звідкіля взято всі ці неподібні вислови, урочисті проголошення, неправдоподібні фрази.

Так розмова переходить на особу досі мені невідомого поета Стéфана Хоминського, і я довідаюся, що, живши цього літа на підмосковній дачі, Тихменєви мали нагоду познайомитися там з поетом Стéфаном Хоминським.

Стэфан Хоминський мешкав у селянській лазні, носив діравий плащ, мав вигляд хворої, виснаженої, не зовсім нормальної людини, цитував німецьких романтиків і проповідував вогневе оновлення світу в полум'ї революційного катаклізму, загибель старого світу й прихід світу нового, хлопчика Месії з блакитними очима:

Далеко на сході розвидняється,
Сірий час робиться юним,
З світлого барвистого джерела
Ми п'ємо нове питво...
Fern im Osten wird es helle,
Graue Zeiten werden jung,
Aus der lichten Farbenquelle
Einen langen, tiefen Trunk...

Стэфан Хоминський увечорі ходив вуличками села й, лякаючи псів, голосно читав новалісівські вірші німецькою мовою, а парубки проводжали його диким улюлюканням.

Зина, з патосом декламуючи, цитує улюблену фразу Стэфана Хоминського:

— Шукаючи останньої істини, я, Стэфан Хоминський, метр гільдії деструктивістів, заперечую все правдоподібне задля вищої єдино істинної неправдоподібності.

— Визнайте, — звертається Зина до мене, — що це сказано прекрасно!

Тим часом Лесі Стэфан Хоминський аж ніяк не сподобався: по-перше, він був розпатланий, неохайний і брудний, по-друге, якийсь гугнявий і, по-третє, надто чудний, мабуть, трохи навіть і божевільний. Він жив з того, що лагодив дачникам взуття й пас селянам худобу. Дачники й селяни його підготовували. Як пастух, він не витримував жадної критики. Селяни завжди нападали на нього за спаш і за висане телятами у корів молоко. Взуття він лагодив так само кепсько, як кепсько доглядав і за коровами, і Зині, яка його протегувала, довелося вислухати не одну нотацію з боку Мар'ї Семенівни за попсовані Зинині туфлі, що до них поет мав добрий намір прибити нові підметки.

Мар'я Семенівна не хотіла брати на увагу аргументацію, яку наводила Зина, що, захищаючи свого протезе, казала:

— Ма, ти ж повинна розуміти, що поет не може добре лагодити туфлі.

Та Мар'я Семенівна навіть і тепер, через декілька місяців, не може примиритись з тим, що туфлі було попсовано.

— Адже ж я казала не давати йому туфлі. Коли він поет, то хай і пише вірші, а не береться туфлі лагодити.

— Але, — відповідає Зина, — він віршів не писав, а туфлі лагодив тільки тому, що був поет. Ти, ма, цього не розумієш...

— Не розумію, доню, — згоджується Мар'я Семенівна. — За моїх часів все було трохи інакше й поетом називали людину, що писала вірші. У нас були свої погляди на це.

На Лесину думку, поет з нього, як і чоботар і пастух, був кепський.

— Ви уявіть, Іполіте Миколайовичу, — апелює до мене Леся, — який може бути з людини поет, коли він кубіст, футурист, лєфовець, пише заумною мовою і ніяких поетичних традицій і правил не визнає.

Тут у розмову з усією властивою їй експресією втручається Зина. Вона починає запевняти мене, що Леся розуміється на цій справі не більше, як мама. Треба дещо знати і вміти слухати сучасність та відчувати її. Отже, з самого початку почавши, Стэфан Хоминський не кубіст і не футурист; він деструктивіст, антисимволіст і антиімажиніст. Він проти подібностей, символів, відповідностей, того, що символісти називають *correspondances* і, в чому їм наслідуючи, імажиністи проповідують образи й образність.

Зині подобається повторювати ці навмисні слова й терміни, весь штучний і жеманний жаргон фахових літдискусій. Жаргонні слова літдискусій здаються їй такими екзотичними в своїй незагальній надзвичайності.

Стэфан Хоминський уважав, що треба рішуче й остаточно розірвати з усім попереднім періодом поезії. Як європейську гнилу буржуазну цивілізацію, так і мистецтво треба заперечити й знищити. В тар-тарари!.. В штаб Духоніна!.. Він не тільки проти Бальмонта й Блока, але й проти Есеніна й проти Маяковського. Він проти всіх! Поетів до стінки! À lanterne!.. Усі на боротьбу з контрреволюцією літератури! Він, Стэфан Хоминський, найлівіший: леф у лефі.

Руйнація мистецтва є шлях до ясности, — така філософія Стэфана Хоминського. Дух руйнації — творчий дух, як учив він і Бакунін, а в мистецтві він і Писарев. Стэфан Хоминський уважав Писарева за великого мислителя, бо Писарев проголошував потребу знищити непотрібне чисте мистецтво.

В ідеальному царстві майбутнього, де все буде соціалізовано, не буде й не може бути фахових поетів, фахової поезії й літератури: там кожен чоботар може бути поетом і поет чоботарем. У суспільстві, просякненому поезією, поезію буде машинізовано. Стэфан Хоминський проповідував асинтетичне мистецтво майбутнього: полагоджена туфля — то, на його думку, найкраща поема, що її може створити справді геніальний поет. Геніальному поетові й належить лагодити туфлі. Ця справа єдино варта гідности генія.

Стэфан Хоминський називав себе справжнім поетом майбутнього, бо пас корів і не наслідував буржуазних поетів.

Зина розповідала з особливим піднесенням за Стэфана Хоминського. В захопленні вона казала: — Стэфан Хоминський — цілком неправдоподібна постать.

Я дозволив собі довідатись, звідкіля цей Стэфан Хоминський.

— Він — київський. Він і з Семенком знайомий, але Семенка за деструктивіста не визнає. Який, казав Стэфан Хоминський, який у чорта поет і деструктивіст з Семенка, коли він, замість шити чоботи для селян, носить ботинки з перламутровими гудзиками і замшовим верхом, оспівує П'єро й має одривний календар за джерело, що, користуючись з нього, і складає свої твори.

5

Стэфан Хоминський не тільки поет, але й художник. На останній московській виставці лівих Зина й Леся бачили два автопортрети Хоминського. Як розповіла Леся, на одному з виставлених полотен Хоминського було намальовано ніс, довге волосся, овал чола, перекреслений двома перпендикулярними рисами, збоку рот, а під ротом очі й люльку; до полотна було прикріплено підошву, дратву й чоботарські інструменти. На другому були намальовані схематичні куби корів і схематизований Хоминський, причому справжнє сіно, приклеєне до полотна, справляло враження непотрібної навмисности.

Поет дуже пишався з цих двох своїх автопортретів; він радів і казав, що ці два полотна в історії портретного мистецтва означають добу, злам: од майстрів Відродження та їхніх епігонів до Ван-Гога і од Ван-Гога до Стэфана Хоминського.

Леся відмовлялася будь-що розуміти і в цих картинах Стэфана Хоминського, коли їх тільки можна назвати картинами, і в цих його маніфестаційних проголошеннях, де не було іншого сенсу, окрім, на її думку, сенсу особистої пихи людини, що її загнано життям і пригнічено власною остаточною бездарністю.

На селянській лазні, темній, порослій мохом, напіврозваленій, де жив того літа Стэфан Хоминський, було прибито дві дощечки. Один шматок дикту повідомляв про те, що « Стэфан Хоминський, великий поет і художник, лагодить взуття чоловіче й жіноче за поміркованими цінами

». В дужках меншими літерами було додано: («

Ціни не потрібні

»). А внизу каракулями хемічним олівцем було написано декілька слів, — визнання, вимушене й підказане безнадійністю: нема з чого жити, коротку фразу з трьох слів, формулу одчаю, коли відчутю останню безвихідність, бо нема ніяких замовлень і жаден замовник не приходять: — «

Я їм усе

».

Друга ж дощечка була черговим фанфарним оголошенням Стéфана Хоминського: «Тут мешкає метр гільдії деструктивістів Стéфан Хоминський. Він же — головний уповноважений надзвичайної комісії у боротьбі з літературною контрреволюцією».

Ці об'яви на диктових дощечках були за причину багатьох для Стéфана Хоминського неприємностей.

Перше оголошення викликало в нього прикрі непорозуміння та палкі суперечки з фінінспектором, що зарахував Стéфана Хоминського до дрібних кустарів, ремісників і пропонував негайно вибрати відповідне промислове свідоцтво. Фінінспектор аж ніяк не вважав на тезу VI славетного літературного маніфесту гільдії деструктивістів, де стверджувано: «Деструктивісти повинні бути пастухами, чоботарями, робітниками, ремісниками, бо вони великі поети великої доби». Не справляла враження на фінінспектора також і примітка друга до VII-ої тези: «Полагоджена тупля — найкраща поема, що її може створити тільки геніальний поет».

Зина уперто обстоює своє нове захоплення:

— Що з того, що ти, Лесею, його не розумієш. Він не бездара, не шарлатан. Він культурна й рафінована витончена людина. Він — геній, що б ти не казала! Шарлатан не піде пасти корів, скільки б він не стверджував, що мистецтво треба деструктувати. А Стéфан Хоминський пішов. Леся сьогодні уперта не менш від Зини. На думку Лесину:

— Стéфан Хоминський пішов шити чоботи й пасти корів з голоду. Отже, йому більше нічого не лишалося робити.

Зина спростовує:

— А хіба, шивши чоботи, він помер не з голоду?

Я перепитую:

— Він помер?

— Він при нас помер од злякисної анемії.

Зина замовкає. Фіалкові очі Зини затьмарено дивляться в невизначеність. Слова падають у просторинь беззгучні й приголомшені. Приголомшені, вони розпливаються в вечірніх примітках кімнати, розпадаються, губляться. Зина згадує за голодного поета:

— Ма дала йому папінні сорочки. У нього не було ніякої.

Леся:

— Він божевільний.

Зина, не слухаючи сказаного Лесею:

— На похорони приїздили з Москви два-три його приятелі, поети й художники. Були й ми з Лесею. Поети читали вірші! А над могилою повісили отії дощечки, що були на лазні...

6

Пішовши од Тихменєвих, я думав про те, що Зина переживає певну кризу, шукає нових вражень і досвідів. Зустріч з Хоминським, очевидячки, відкрила перед нею всю привабливість патосу деструкції, проповіді нищення, навчила її знати людей, що з послідовністю фанатичного ченця, ледве не з божевільною невідхильністю йдуть за уявленою метою.

Неправдоподібна постать поета з його чудним символом віри, з його не менш чудним та фантастичним культом майбутнього явилась відзначною віхою в історії Зининого розвитку. Це знайомство примусило Зину замислитись, штовхнуло її на нові шляхи, в нові форми влило її звичайну ескападність. На переломі, коли вона з дівчинки робилася дівчиною, вона стріла цю незвичайну людину, Стéфана Хоминського, очарованого мандрівника, ніби вичитаного з Е. Т. А. Гофмана. (Як пригадує, 22-23-ого року панувала в літературних і театральних колах відроджена мода на Е. Т. А. Гофмана).

Зина відчула в собі жінку, її душа завагітніла душею жінки, і в цей момент внутрішнього глибокого переродження всієї істоти Зина дивилась на картини Стéфана Хоминського, повторювала вірші німецьких романтиків, слухала левівський vers-libre метра гільдії

деструктивістів і неправдоподібні заперечення правдоподібного в його літературних маніфестах.

Тепер мені стає ясним деструктивний, *vers-libre*-ний сенс Зининих розмов про дівочтво, падиння, недоторканість, що його в той вечір так уперто розвивала й обстоювала Зина. Леся, та вся вкладається в канонічну чіткість класичних строф 4-стопового ямба. Для Зини, навпаки, характеристичний *vers-libre*, розірвані рядки, поплутані слова, повна занедбаність метричних розмірів, галаслива безглуздість плутаних фраз, де кінець попереджає початок і де синтаксичну усталеність послідовної зміни головних і додаткових членів речення обернено в хаос сумбурної «вздиблености».

7

Другого дня над вечір, повертаючись трамваєм з служби і сходячи на площі перед оперовим театром, я зустрів Зину.

Площа перед оперовим театром горбилась вигибами перехрещених вулиць і танула в примерках зимового дня, що згасав. Купи невивезеного снігу, навалені вздовж тротуарів, темніли в сутінках густим ультрамарином. Небо ще сяло якоюсь особливо ясною, зелено-синьою, ніби серафічною прозорістю, яка буває тільки взимку й здається неймовірною. Така ясно-зелена, вся ніби пронизана світлом, далека прозорість мені іноді сниться і, прокинувшись, я думаю, що коли щастя й буває, то воно можливе тільки в потоках цього прозоро-зеленого сьйва.

На тлі синього снігу різко викреслювався стрункий і чіткий Зинин силует. Вона стояла коло штахетів скверика. З нею був Джек.

Джек не хотів лишатись на одному місці. Він уперто й настирливо намагався зворухнути Зину, потягти її за собою. Упершись ногою в високому шнурованому ботинку об землю, злегка одкинувши назад напружене тіло й міцно тримаючи в правій руці натягнений ремінь, Зина змагалася з догом. Іноді, почувши безплідність своєї боротьби, Джек обертався до Зини й гавкав, він умовляв відпустити його. Йому так хотілося б побігати...

Я підійшов! Зина простягла мені ліву руку в лайковій червоно-брунатній з білою каймою рукавичці. Перші запитання за звичаєм: що нового в них дома, чи всі здужають, як Мар'я Семенівна, як Леся, чи не одержали листа від Олександра Владиславовича? Розмовляючи, ми трохи постояли на розі коло скверику.

Зина гуляла з Джеком і тепер повертається додому. Я запропонував провести її. Ми пішли. Ми рушили, але Джек з того невдоволений. Він не хоче йти, він хоче бігти, а тому з усієї сили тягне Зину вперед.

Зина загрожує Джекові:

— Джек, кинь тягнути. Йди спокійно! Вдруге я братиму бич і битиму тебе за твою неслухняність.

Погрози впливають на Джека. Він обертается до нас і, широко роззявляючи пащу, починає переконливо гавкати: він не хоче, щоб його били.

— А, ти не хочеш!.. Ну, то йди добре!

На хвилину дог утихомирюється і йде урочисто й певно, не звертаючи навіть уваги на фокстер'єра, що, пробігаючи повз нього, робить спроби завести з ним знайомство.

Джек іде спокійний і поважний: хіба ж може статися, щоб такого поважного пса били?! Він іде, свідомий своєї гідності.

Користуючись з хвилини, що Джек заспокоївся, Зина звертається до мене з запитанням:

— Вам не дуже сподобалися мої вчорашні розмови?

— Мені?

Мене здивувало це запитання не менше, як і раптова з Зиною зустріч на площі перед оперовим театром. Знавши, коли я повертаюся зі служби, Зина, очевидно, чекала на мене. Чи не чекала вона навмисне, щоб продовжити вчорашню розмову?

Зина при всій своїй експансивності — замкнена натура: вона не любить одвертості і рідко переходить на ширший тон. Їй не дуже подобається інтимність, в неї немає, оскільки це мені відомо, дуже близьких приятельок. Мені здається, що навіть усі її перебільшені максималістичні твердження завжди були тільки способом за зовнішньо-навмисною формою

ховати свої особисті внутрішні почуття. А тут сьогодні раптом, навпаки, це чекання на площі, шукання зустрічі, запитання, що натякає на одвертість! Трапилася хвилинка широти, якої сподіватимешся іноді роками і яка не повториться, може, ніколи! Що я скажу, що я відповім?

Я перепитую:

— Мені?

У мене немає слів! Мені завжди бракувало слів, а зараз я не нахожу жадного. Мені є багато чого сказати Зині, але я без слів.

Я відповідаю:

— Не знаю, Зино, не знаю.

Зина кидає на мене допитливий побіжний зір, схоплює мою розчаровану ширість. Вона розуміє моє мовчання і вдячна.

Зина мені каже:

— Ведмедики теж не знають!.. Мабуть, я таки подарую вам якогось.

Чи не через те, зберігаючи дитячу любов до патлатих ведмедиків, Зина ще й досі любить їх, бо вони вміють мовчати?

А потім Зина признається:

— Я теж нічого не знаю!

Так, нічого не сказавши, ми сказали все! З безмовности родилося розуміння й близькість.

Відновляє розмову Зина:

— Ви знаєте, Іполіте Миколайовичу, чий образ мене тепер найбільше приваблює? Це — Лариси Рейснер. Мені так хотілося б повторити подібний шлях від небезпек чеського фронту на Волзі до барикад на вулицях Гамбурга, а звідтіля на схід, в Афганістан. Коли варто жити, то тільки так: завойовувати новий світ...

— Ви надто вільні, Зино.

— Я — вільна... Та що з того, коли не знаєш, як ту волю здійснити? Навчіть, Іполіте Миколайовичу!

— Навчити? У мене, дорога Зино, одного немає: здібности навчати. Я вмію працювати, а щоб навчати, проповідувати, складати маніфести, на те в мене бракує хисту.

Зина схоплює натяк на вчорашню розмову, на Стéфана Хоминського й каже:

— Ви, певне, зуміли б полагодити туфлі, і мамі не треба було б нарікати на мене, коли б за цю справу взялися ви?

— Авжеж! Я вмію лагодити туфлі. Навчився за голодні роки і непогано лагоджу.

— І нові можете пошити?

— І нові пошию, а от маніфеста з того приводу не складу й поетом не стану.

Зина задумливо міркує:

— Мабуть, тому й поетом не станете й маніфеста не проголошуватимете, що зумієте пошити й зробити... Так ось, скажіть, що мені робити?

Що робити? Я згадую за себе, за дні й ночі, віддані невпинній праці, за ті солодкі хвилини високої втіхи, що її приносить довершеність напружених зусиль. Я озираю своє минуле, і протягом усього життя мого я бачу одне, тільки одне: працю, працю й працю. Що інше я можу порадити Зині? Про що інше я можу сказати їй? І я кажу:

— Працюйте! Шукайте праці, що була б вам до вподоби.

Але Зина стриває мої слова зі сміхом. Вона, висміюючи мене й мою пораду, відповідає:

— Певне, ви хочете порадити мені записатись на біржу праці, спробувати одержати картку безробітної й шукати посади друкарниці в якомусь тресті? На все життя тобі буде одмірено: в прокуреній, наповненій галасом конторі квадратний метр, стілець, підставка для машинки Ундервуд і коло Ундервуда хусточка, сніданок, сумочка і з дня в день, змінюючись, незмінна кипа паперів, що їх треба переписувати. А то одягнути Моссельпромівського картуза й продавати папіроси. Одне слово: «Нигде крoме, как в Моссельпроме».

З гіркістю я впевняюсь, що праця не приваблює Зину, для неї назавжди лишиться невідомим патос праці й офіра самозаперечення задля праці. В мою свідомість ледве помітним почуттям приходить думка, що ми ніколи не зможемо порозумітися з Зиною. Моє ніколи не буде її. Між нею й мною глуха стіна. Ми чужі й різні.

Розчаровано я запитую:

— Вам не сподобалася моя порада?!

— Ні, чому?.. Тільки я переконалась, що мама вам, не турбуючись, може довірити лагодити туфлі. А поеми на мій від'їзд до Китаю ви, напевне, не напишете.

— Ви? До Китаю? Що за чергова фантазія? Хіба Олександра Владиславовича мають призначити до торгпредства в Китай?

— А ви ще нічого не знаєте? — і урочисто Зина проголошує останню новину: — Я хочу почати вчити китайську мову! Я написала папі, й він мені обіцяє прислати книжок з Москви, що їх там дістане, і пише, що в «Міжнародній книзі» замовив мені англійські книжки. Допоможіть, милий Іполіте Миколайовичу, знайти в Києві якогось китайця, щоб учитися китайської мови...

— Учителя знайти не важко, та це, на мою думку, безглуздя, чиста фантазія.

Але Зина палко обороняється.

— І не фантазія, і не безглуздя! Я вирішила! Цілком серйозно... Книжку про барикади Кантона я писатиму. А вам, коли ви одружитесь з Лесею, пришлю з Китаю з найкращої порцеляни чайний сервіз, і ви зможете його поставити в шафі поруч з бабусиною бонбоньеркою...

Здається, з цього часу й пішла ця, узаконена Зиною, фраза: «Коли ви одружитесь з Лесею».

Ми підходимо до будинку Тихменєвих. Джек побачивши, що прогулянка закінчується, не витримує своєї власної поважності. Поважність йому обридає. Він хоче настояти на своєму, щоб його таки відпустили побігати. Досі він робив спроби потягти Зину за собою, подужати її, тепер він міняє тактику й робить спроби раптово стрибнути, щоб вирватись.

— Джек, підлий собако! Дарма! Не вирвешся!..

Зина швидко намотує ремінь, хапає дога за ошийник і з силою притискає голову. Перемога лишається на Зининому боці, Джек скавучить і махає хвостом: він визнає свою поразку.

Тепер йому лишається тільки покірно благати. Джек починає гавкати: він умовляє.

— Ні, ні, ні, не пушу. Йди, куди сказано... Можеш не гавкати.

Коло парадного Джек робить останню спробу: він лягає на землю і входить в парадне не хоче. На всі Зинині умовляння він лежить і не ворухнеться. Зина натягує ошийника і з зусиллями втягує пса в двері.

— До побачення!

— До побачення!

Двері грюкають.

Розділ VII

1

Катер м'яко підійшов до пристані; вода розбіглася дрібними струмками, покрилась, шумуючи, кругами білої піни, закипіла. Матрос на пристані, нагнувшись вперед, легко підхопив кінець киненого з катеру канату. Катер пришвартувався, загуркотіли сходні. Я, в великих рогових окулярах, сірому літньому пальті, з новеньким шкіряним чемоданом і жовтим баульчиком в руці, вискочив один з перших.

На пристані мене чекали Леся й Зина. Ми зустрілись дуже привітно; хоч, правда, Зина, обдивившись мене з ніг до голови, не втрималась, щоб не сказати:

— Хто б міг подумати, що минулого року Іполіт Миколайович ходив у розбитих окулярах, перев'язаних ниточкою. Тепер він має вигляд справжнього англійця. У рот би люльку ще... Ні, коли б він не був закоханий, Лесею, в тебе, я б могла його покохати.

— Завжди ти говориш якісь дурниці, — відповіла Леся. — Іполіт Миколайович ні в тебе, ні в мене не закоханий. Він надто серйозна людина, щоб цікавитись такими дівчатками.

Зина нічого не відповіла, а може й відповіла, та я не почув, бо мене з галасом і криком оточили татарчата, пропонуючи свої послуги, сперечаючись між собою і вириваючи з рук чемодан, баул, палицю.

2

З татарчатами справу полагоджено: один несе чемодан, другий баул, третій палицю.

Їхавши до Криму, я мав намір улаштуватись у тому ж готелі-пансіоні, де оселились і Тихменєви, які приїхали місяцем раніш, але турбувався, що може через вплив курортної публіки прийдеться шукати кімнати деінде.

Я переказую свої сумніви, але Зина й Леся заспокоюють мене. Вони розповідають, що в їхньому готелі є вільні кімнати, що Марта Борисівна годує добре, що мешканців мало і в готелі панує тиша й спокій.

Влітку року 1924-ого курупрівські готелі на південному узбережжі Криму стояли порожні.

Навіть на серпнево-вересневий виноградний сезон з'їзд був не дуже значний.

Без ніяких перешкод і труднощів за 135 крб. місячної платні я одержав кімнату з повним пансіоном у тому ж готелі, де мешкали й Тихменєви.

3

Після душноної ночі прокидаюся вранці спітнілий, розморений і каламутний. Скидаю з себе простирадло, що ним замість ковдри був укритий, сідаю на ліжку й дивлюсь на годинника: початок сьомої... Час вставати.

На стільці коло ліжка: бритва, мило, дзеркальце, пара листівок, стара газета, гуталін для черевиків, свічка, сірники, щітка, тубетейка, хемічний олівець, на м'ятому шматку газетного паперу — виноград. Я одриваю декілька ягод, але прив'ялий за ніч виноград не освіжає й не дає втіхи.

Вікно, затягнене марлею від москітів, лишається на ніч одчиненим, та густа марля не пропускає подуву повітря. Треба відчинити друге вікно. Я встаю, повертаю ручку шпінгалету й відчиняю вікно. Чотирикутник вікна, як біла рамка для зелено-синього пейзажу: на синьому небі вирізьблено чорний конус кипарису і верхів'я темнозеленого кедра. Віти не ворухнуться: день обіцяє таку ж спеку, як і вчора, і позавчора, і всі ці дні з самого мого приїзду.

Стоячи коло вікна, я роздивляюся той різний гамуз, що зібрався в мене на лутці і що його збирають усі, приїхавши до Криму: камінці різної барви та розміру, шишки з кедру, лавровишневі ягоди, олеандрове листя, гірські едельвайси, бліді квіти, ніби притрушені порошком, принесені з останньої прогулянки на Яйлу; смокви, які мають неприємний смак бур'яну; їх купили, щоб покуштувати і, не доївши, кинули. Тепер вони в'януть на вікні, поки покоївка геть не вимете їх вкупі з усім іншим.

Знизу від пристані доноситься гудок пароплаву: катер з Ялти рушає на Алупку. Пів на сьому, треба йти брати душ.

Душ улаштовано за садком під схилом гори в колишній оранжереї. В тіні стін, викладених з вапняку, ще холоднувато, на сонці вже відчувається спека. Тихо. По гальці і в щілинах вапнякових стін, порослих диким виноградом, що рожевіють у променях ранкового сонця, пробігають сірі й зелені ящірки, іноді без шороху просковзне гнучка маненька гадючка.

Я розкладаю на лаві рушник, мило, зубний порошок, червону губку; роздягаюся, відкручую кран рурки й слухаю, як краплі з дзвінким прозорим дзвоном падають на дерев'яну настилку. Я простягаю витягнуту долоню під дощик. Вода охолонула за ніч і від гострого уколу важких і частих крапель легке тремтіння перебігає по тілу. На мить перед тим, як зробити останній крок і підставити голову під струмок холодної води, я зупиняюся, охоплений нерішучістю: чи не відмовитись на сьогодні від душу?

Дощик, розкинувшись конусом дрібних матових перлин, жахає й вабить одночасно. Після хвилинного хитання я перемагаю себе й свою нерішучість. Холодні краплі тарабаняють по спині, по плечах, по шиї; струмки води, лоскочучи, розповзаються по тілу, і тіло, раптом наскрізь пронизане різким і гострим поривом, холоне й свіжішає. Тіло остигло. З струмками води, що збігають тілом, зникають рештки м'якої нічної каламуті, до м'язів приливає кров, і почуття особливої міці, легкості та ясної бадьорості охоплює всього мене. Відчувши чисту й просту радість, піднесене почуття чистоти, я розумію, чому народи Сходу цій насолоді ранкового омивання, цьому почуттю свіжості надавали значіння релігійного очищення.

Взявши душ, я почуваю себе свіжим, вільним і повним життя. Я витираюся рушником, і тіло червоніє.

Зина гуркотить у дикт перегородки. Ми перегукуємось.

— Іполіте Миколайовичу, ви?

— Я.
— Більше нікого?
— Нікого.
— Отже, тоді викидайтесь, я братиму душ.
— Тепер до сніданку чоловічі години.
— Я знаю. Та після сніданку ви самі можете брати душ. Я хочу до сніданку. Все одно, окрім вас, ніхто вранці не приходять. Викидайтесь, кажу, швидше.
Весь час, поки я витираюсь і одягаюсь, Зина енергійно гуркотить у перегородку. Сандалії на босу ногу, загорнений комір сорочки з одкритою шиєю, без комірка й без краватки, — мій костюм спрощено до можливості. Правда, на вулицях татарського містечка, коло фруктових крамничок, на алеях парку і навіть у ресторанах можна побачити молодих людей у самих трусах, та на таке останнє спрощення костюму я не наважуюсь.
Я виходжу, і Зина з жартівливою погрозою замахується на мене рушником.
— У, який ви маруда. Хіба так можна баритись? Ви хочете, щоб я таки спізнилася на сніданок. Зина зникає за перегородкою.

4

Почуття свіжості вистарчає ненадовго, і півгодини між душею та сніданком віддаюся шезлонгові, млявості й млявому спогляданню гір, неба, моря й пансійної ранкової метушні. Білясте море сріблиться на сонці, непомітно зливаючись із молочнобілим небом; риса обр'ю губиться, і не можна відрізнити, де в потоках білого сьйва кінчається море й починається небо. Садівник закінчує поливати клумби: червоні і білі гвоздики, червоно-чорні і ніжно-жовті чайні троянди, білий запашний тютюн, кущі важких і пишних жоржин, різноманітні білі, блакитні, рожеві, сині, червоні квіти, що оточують різнобарвною стежкою клумби й фонтан. Мустафа уже приніс виноград, груші-бери, персики і, притулившись плечем до стовбура, стоїть, як звичайно, в холодку від волоського горіха. Він виймає з кишені своїх широких штанів шкіряного кисета з тютюном, крутить цигарку і жде покупців.
З їдальні доноситься дзвін посуду. Через відчинені вікна я бачу, що подавальниці в білих халатах вже пораноються коло столів, розставляючи посуд, яєчка, масло, сир, ковбасу. Товста Марта Борисівна, наш пансійний завгосп, пропливла вже двічі між кухнею та їдальнею. Згинаючись під вагою, дівчата вдвох вносять великий самовар, що парує. За хвилину дзвонитимуть.
Рівно о 8-ій дзвінок на перший сніданок. Розсівшись за столиком, що його для Тихменєвих застеляють не в загальній їдальні, а на веранді, Мар'я Семенівна починає свої клопотання. Вона передає мені масло й радить покуштувати вудженої скумбрії, яку мила Марта Борисівна, за спеціальним проханням, привезла сьогодні з Ялти. Я беру скумбрію, беру масло, беру сир, усе, що мені пропонує й передає Мар'я Семенівна. Відмовляти од будь-чого не можна, бо це значило б образити Мар'ю Семенівну. Я намазую хліб широким шаром масла, чищу скумбрію й присуваю до себе блюдечко, на якому лежить пара традиційно зварених в смятку яєчок, Мар'я Семенівна за сніданком розповідає про швейцарський табльдот, де подають уранці на перший сніданок холодне масло, настругане тоненькими скрученими шматочками, мед, варення, кайзерки, молоко од кіз і добре звуджену нежирну шинку.
Марта Борисівна підходить до нашого столика привітатись і довідатись про те, як пройшла ніч, чи не кусали москити, чи не трапилося серед поданих яєчок якогось попсованого та як сподобалась привезена з Ялти скумбрія.

5

Після сніданку ми з Лесею й Зиною вузькою стежкою, порослою кущами ожини та фіговими деревами, що крутиться між камінними огорожам виноградників, стежкою, яка більше нагадує річище висохлого струмка, збігаємо вниз до моря на пляж.
Мар'я Семенівна лишається вдома. Їй лікарі заборонили бути на сонці, та в неї, до того ж, багато найрізноманітніших справ.

Мар'я Семенівна живе почуттям чутливої приязні. Навколо неї, де б вона не опинилась, одразу створюється гурток дуже милих осіб

. У неї милий зав, Казимир Владиславович; мила господиня, Марта Борисівна; мила прибиральниця, Танюся; милий листоноша; милий Мустафа. У неї вистарчає щирої благосности на всіх людей, де б їй не траплялося з ними зустрітись. Правда, її благосність грузька й важкувата, бо Мар'я Семенівна любить переобтяжувати кожного дорученнями. Вона любить комфорт і комфортабельність, і тому їй завжди щось треба, чогось не вистарчає і бракує яких-небудь дрібниць.

Для Казимира Владиславовича, коли він їде до Ялти, у Мар'ї Семенівни уже є наготові великий список речей, без яких, на думку Мар'ї Семенівни, вона в даний момент ніяк не може обійтись. Коли для всіх готується кефаль, Мар'я Семенівна прохає Марту Борисівну приготувати для неї також цвітну капусту. Коли ж усім подаватимуть фаршовані помідори, улюблена страва Мар'ї Семенівни, Мар'я Семенівна не забуде нагадати, щоб їй сьогодні ще неодмінно зробили шпінат з грінками й подали на стіл до грінок вершкове масло. І так велося не з будь-яких особистих примх або ж капризів Мар'ї Семенівни, а тільки тому, що милі люди хочуть бути милими, і їй було б ніяково й незручно відмовитись від запропонованих послуг.

Звернутися до Мар'ї Семенівни з звичайним питанням: чи немає в ліжку блощиць, — значило створити привід до тисячі турбот. Почавши з заяви, що в кімнаті, де прибирає мила Танюся, така дбайлива, така уважна й ретельна, ніяк не може бути блощиць, — Мар'я Семенівна, щоб зробити для Танюсі щось приємне і не образити її пропозицію послуг відмовленням, уміла находити підозрілі плями й крапки, які неодмінно треба було обслідувати. В жадній кімнаті не гаялася прибиральниця так довго, як у номері в Тихменевих. Інші курортники нарікали на Танюсю, що вона десь пропадає і в них цілі дні кімнати лишаються неприбрані.

З приїздом Мар'ї Семенівни навіть спокій Мустафи було порушено. Мустафа звичайно сидів на карачках коло свого кошика з виноградом та берами і дрімав; у спеку він шшов десь у холодочок спочивати, і кожен сам повинен був одважувати собі винограду, скільки йому було треба, Мустафа в торгівлі не любив, щоб його турбували зайвими турботами. Після того, як Мустафа необережно для себе запропонував Мар'ї Семенівні: «Скажи, какой тібе фрукт наравиться, я достану», — Мар'я Семенівна щодня кликала Леся, Зину, радилася зі мною, з господинею, що таке замовити Мустафі. І Мустафа, замість дрімати коло корзини, абож спочивати в холодку, покірно плентався шукати мускату олександрійського, рожевої шашлі, дамських пальчиків, груш, кизилу чи горіхів.

Мар'я Семенівна, стомивши всіх і стомлена сама, лишившись серед своїх, жалілася, що їй навіть тут у Криму, де вона хтіла б не знати ніяких піклувань, не дають спочити, нагромаджуючи на неї масу зайвих справ і прикрих обов'язків.

— Чи не думаете ви, — питала в мене Зина, — що добрість то є велике для людей лихо? Через свою добрість мама страждає сама й примушує страждати інших!

— Може, ви й маєте рацію, — відповідав я, — але ви стоїте перед дуже необережним висновком, що треба бути лихим і уникати доброти, щоб не примушувати людей страждати.

— Хто знає, — замітила Зина, — чи не так воно справді й є! Проте візьміть на увагу, що висновок належить не мені, а вам.

6

Я плаваю непогано, Зина чудесно, а Леся хоч і вміє плавати, та далеко від берега ніколи не відпливає. Зина ж любить попливти далеко, на півгодини, на годину.

Мар'я Семенівна жалілась мені й просила:

— Ви догляньте. А то я страшенно турбуюся за Зину. Вона запливає бозна як далеко. Тому я й на берег з ними не ходжу, щоб не бачити цього безглуздя й не хвилюватись. Я, було, спочатку забороняла їй робити це, та хіба ж вона послухається?

Леся, щоб дурно не марнувати часу, бере з собою на пляж яку-небудь книжку і читає нам уголос. Тепер вона читає Гетеву «Іфігенію в Тавриді». Ми лежимо на гальці і слухаємо історію Артемідиної жрекині, що колись блукала з іншими дівчатами, напевне, і в цих місцях. Тишу моря стрекотінням мотору торочить білий човен. З парку чути дикий крик осла, що на ньому для забавки возять дітей. Гудуть оси, шукаючи поживи: винограду або ж солодких перестиглих груш. На розпеченій гальці білими драглями м'якне медуза, що її, бавлячись, викинули на берег хлопчики.

Зині досить швидко обривають німецькі вірші Гетевої трагедії. На її думку, геллени були простіші, суворіші і глибші, ніж ця сентименталізована чорнява, перефарбована з білявої Доротей, Іфігенія, новий варіант Фавстової Маргарити.

Зина йде до моря й ногою пробує температуру води. Її темне засмалене тіло смуглявої дівчини з сухорлявими ще плечима і довгими ногами на тлі розпеченої сірої гальки й зелено-синього моря нагадує постать Іфігенії. Зина простягає руки, ніби готуючись пливти, і, обернувшись до мене, питає:

— Пливемо?!

Море її вабить більше, ніж німецька трагедія з гелленського життя. Я дивлюсь на неї й кажу:

— Ви з простягненими руками ніби Іфігенія.

Так, це Іфігенія стояла на березі з простягненими руками, прагнучи далеких невидимих берегів, і алмаз перстенья блищав на пальцях руки, тонких і загострених.

Леся процитувала: — «Weh dem, der fern von Eltern und Geschwister ein einsam Leben führt».

«Горе тому, що живе самотнім життям далеко від батьків і сестер».

Зина жваво у відповідь на процитований рядок і мої слова каже:

— Тільки не це! Коли й Іфігенія, то не Гетева!..

Зина не припускала, щоб грекиня простоювала, як це описує Гете, цілі дні, дивлячися на море, що відокремлює її від батьків, рідного дому, любих серцю людей; щоб вона нудьгувала за батьківщиною, закинена в самотність далеких каменів, білої гальки і піни синіх хвиль, і слухала, як назустріч її зідханням тільки хвилі приносили глухі згуки... Ніби якась Доротей, або ж Маргарита, тоді як Іфігенія — це жрекиня суворої богині, що їй офірували криваві людські жертви. Зині ця справжня Іфігенія була більше до вподоби.

Леся збирається сперечатись, їй, мовляв, зрозумілий сум одірваної од батьків Іфігенії, — але Зина перебиває Лесю:

— Щодо мене, то мені вже обридло стояти тут... Іполіте Миколайовичу, годі вам, попливли!

Ми пливемо. Я «насаженки». Зина — лівим боком. Ми пливемо повільно й розмірено. За змахом змах, і з кожним змахом відходить від нас берег, купальня, пляж, засіяний рожевими тілами. Струнка мечеть і біла церква, дерева парку й будинки за деревами все меншають і меншають. Море тихе й прозоре. Ми лягаємо на спину і хвилі нас м'яко гойдають. На поверхні вода, нагріта сонцем, особливо тепла. Я питаю:

— Зино, може назад?

— Що ви! Вперед, тільки вперед!

Ми пливемо: пляж і парк тепер на віддаленні — тільки вузька сіра й зелена стрічка внизу темно-зеленої яйли, що сірі скелі її верхів'їв огорнено в блискучу синяву.

Питаю:

— Назад?

— Нізащо!

Ми відпливли дуже далеко: таким привабливим здається мені звідціль далекий берег. Я волів би лежати на пляжі, слухати Гетеву «Іфігенію», ніж, як оце, опинитись у морі на самоті й знати, що ні на чию допомогу нема чого сподіватись.

Холодний слизняк медузи торкається ноги. Ні, годі... Я рішуче кажу Зині:

— Зино, повертаємо назад!..

Зина підпливає до мене, наближає своє обличчя до мого, сміється й питає:

— Чого це ви? Хіба вам, Іполіте Миколайовичу, не подобається це почуття простору, великої одірваності, повної самотності в морській пустелі? Я люблю запливти далеко, далеко, як зараз, щоб ледве видно було берег і щоб почувати навколо себе тільки небо й море і знати, що ти сама в собі несеш свою долю і, коли потопатимеш, то вже ніхто не врятує.

Щодо мене, то Зинині слова на мене не впливають. Я думаю тільки про те, що треба повертати.

Я кажу:

— Усе це дуже добре, Зино, та ви вважайте, що до берега нам пливти ще з півгодини, що я й ви уже стомились, і чи приємно буде нам, допливши до берега, гукати човна, бо на останні десять хвилин сили уже не вистарчить?

Цей аргумент впливає на Зину.

7

Удень, коли, викупавшись і полежавши на сонці, ми повертаємо додому і від спеки відчуваємо себе розмореними, я пропоную повернути до льоху й випити півпляшки або ж пляшку червоного вина. Молоде кримське вино терпке, навіть трохи гіркувате, але вдень воно освіжає не згірше, як уранці душ.

В льоху на підлозі стоять великі діжки, на полицях лівер, діжечки, барила й порожні пляшки. В льоху п'ятьма, прохолода, тиша, пахне сушлом. Після вулиці, заллятої соняшною спекою, насиченої соняшним гомоном, чудно здається поринути в п'ятьма й тишу.

Я запитую:

— Вип'ємо, розуміється, дві пляшки?

Леся пропонує обмежитись одною.

Я протестую:

— Одна на трьох?! Ні, це неможливо! Дві, щонайменше!

Я замовляю голоному стрункому татарину дві пляшки вина.

Татарин люб'язно пропонує на вибір з червоних — каберне, бордо; з білих — сотерн, аліготе, або ж з солодких: білого чи рожевого мускату. Ми відчуваємо згагу. Десертні вина в цих маленьких льохах молоді й невитримані, сотерн надто гіркий. Коли відчуваєш згагу, найкраще пити, змішавши з водою, каберне:

— Дві каберне! І води!.. Ми питимем тут!

Потім ішли, і рожева маячня тьмарила тьмяно голову, і спека коливалась в рожевих хвилях легкої сп'янілості, і спека вже тепер не здавалась такою важкою й не приголомшувала.

У Зини очі задерикуваті; вона запевняє, що їй хочеться мене поцілувати і вона поцілувала б мене отут-о зараз на сонці, на вулиці, тільки що Леся ревнуватиме й не дозволить. Тільки тому, що вона не хоче сваритися з сестрою, вона не поцілує мене сьогодні. Та хай я не гублю надії, якось вона таки поцілує мене.

Я посміхаюся Зининим жартам. Леся теж. Потім Зина не витримує, кидається до Лесі і цілує її раз, два, три, п'ять...

Я зупиняюсь, опершись об стіну. Рожевий виноградний хміль хмелить сонце, вулицю, мене, дівчаток. Я сміюся блаженим безтурботним сміхом. Ні, таки приємно випити пляшку червоного терпкого вина в гаряче соняшне кримське полудне!..

Після другого сніданку ми йдемо на схил гори лежати в холодку дерев, розстелюючи на посохлій рудій траві принесений з собою килим. Сухе розпечене полудневе повітря коливається, насичене густими й пряними пахощами живиці. Тиша в тремтінні тіні на спаленій землі стомлено марить. На схилі гори сіро-зелені сосни й темні кипариси літургісають тиміамом. Непомітно приходить сон, випадає книжка з Зининих рук, напіввідкриті її губи здаються по-дитячому пухкими, і сонні зідхання мирно коливають на грудях мереживо сорочки. Сон приходить супокійний, лагідний, тихий, без сновидів і примар. Леся заснула ще раніш, тоді засинаю й я.

8

Теплий серпневий вечір сходить з гір на пляж і море. Ми сидимо на гальці, ледачо кидаємо камінці в море й слухаємо шепотіння хвиль. Коло мене паперові торбинки з персиками й шоколадними конфетами в червоних і синіх папірчиках. Конфети, куплені в кооперативі, не зовсім свіжі, вони мають смак йолкуватого масла, та дарма — тут немає кращих, і ми їмо. Море поволі сутеніє і, сутеніючи, затихає, гребінці зникають; море стає рівним і з світло-зеленого робиться темно-фіолетовим. У вечірніх присмерках тануть гори, шосе, пляж, небо, море, дерева, будинки, що ліпляться один над одним на укосах гір.

Коли п'ятьма починає ткати мережу нечітких розпливчастостей і на пристані загорається ліхтар, ми йдемо до парку.

Ми проходимо повз ресторанчик, де за столиками на відкритому повітрі п'ють пиво, вино й нарзан, їдять шашлики, кефаль під помідоровим соусом, камбалу й кабачки, і на розбитому піаніні веснувата дівчина грає вальс «На сопках Манджурії» — фокстротний репертуар ще не дійшов сюди — купуємо по дорозі у маненької Фатьми міндалю і йдемо в глибину парку. У мене в пам'яті зберігся один випадок. Ми купили у маненької Фатьми міндалю і, як звичайно, сіли в парку на дерев'яну лавочку. Я каменем трошив міндальну шкаралупу, а Леся й Зина вибирали з шкаралупи зерна. Ми балакали, ми жартували; в вечірній п'тьмі ледве видно було наші обличчя. Зина, взявши двома пальцями вузьке зерно, клала мені його в рот. Коли раптом я чую, що Леся, яка сиділа осторонь, починає плакати, зривається з місця і втікає.

Я розгублено дивлюся на Зину.

— Що з Лесею? Що це сталося?

Зина зла й роздратована. Вона різко скидає міндаль з лави й каже:

— Довели дівчину до сліз!

А потім, нагнувшись мені до обличчя, зігнувшись, як кішка, кидає мені:

— Пантофля!..

І, гукаючи, втікає за Лесею:

— Ле-сю! Ле-сю!..

Другого дня Леся, підійшовши до мене, просила в мене пробачення за вчорашнє своє поводження. На неї шкідливо вплинуло те, що вона надто довго лежала на сонці, вона перевтомилася, і в неї попсувалися трохи од морського купання нерви. Отже лікар, у якого вона сьогодні була, на тиждень заборонив їй купатись і брати соняшні ванни.

9

Місяць моєї відпустки промайнув, як мить. Так, здавалось, недавно мене зустрічали на пристані Леся й Зина, а ось сьогодні прийшов уже й час від'їзду.

Вранці я зробив прощальний візит. Мар'я Семенівна попрощалася дуже привітно. Вона дуже задоволена з того, що я прожив місяць з ними в Криму. Вона мені особливо вдячна, бо я багато допоміг їй. Дівчатка нудьгували до мого приїзду, з моїм приїздом вони розважились. Взагалі, з мене дуже мила, послужлива й приємна людина.

Прощаючись зі мною, Мар'я Семенівна висловила сподіванку, що коли на початку жовтня вони повернуться до Києва, то я не відмовлюся викладати дальший курс Зині й Лесі. Правда, вона знає, що мені це тепер буде важко й незручно, бо я надто переобтяжений роботою на заводі, та Олександр Владиславович в останньому листі знов нагадував їй, щоб вона не забула перебалакати й умовити мене.

Посилання на Олександра Владиславовича бринить, як вищий і остаточний аргумент. Мар'я Семенівна не припускає, щоб після цього я міг відмовитись.

Я не відмовляюсь. Я запевняю, що продовжувати лекції в Тихменєвих уважатиму за свій незмінний обов'язок.

Як минулої зими, так і цієї, мені нелегко буде одриватись од своєї праці на заводі для приватних лекцій. Коли я й згоджуюсь, то виключно задля Зини.

З Лесею й Зиною не прощався, бо вони збирались проводити мене й обіцяли о пів на одинадцяті прийти на горішне шосе подивитись, чи гаразд ув'яжуть на автомобілі мої валізи.

Поки я складатиму речі, обмінюватимусь побажаннями, подяками й люб'язностями з Мартою Борисівною, Казимиром Владиславовичем, Танюсею, Мустафою, стискаючи руки іншим співмешканцям, вони матимуть час і встигнуть піти на море викупатись.

До верхнього шосе, де я сяду на кримкурсіве авто, з годину ходу. Двоє татарчат, перегукуючись і забігаючи вперед, тягнуть мої речі. У мене на руці баульчик і пальто. Пече сонце. Здається, за весь місяць не було такої спеки, як сьогодні. Розпечена кам'яниста стежка, що йде повз виноградники, палає. Кожен кам'янець гарячий, ніби його викинули з грубки. На дорозі іноді трапляються фігові дерева з лопухатими зелено-сірими листками, але вони не дають тіні.

Я спиняюся.

На тлі біло-сірих скель синіє Яйла. Яке блаженство було б лежати зараз в тіні кипарисів та сосен і не ворухитись! Хіба кликнути хлопчиків і повернутись назад? Тоді й сьогодні, як у цей час вчора й позавчора, я сидів би, прихилившись до дерева, і дивився б, як рівно-рівно дихає вві сні Зина. Хіба?.. Я спиняюсь і обертаюсь лицем до моря. Воно сьогодні блакитно-біле: в таку спеку уплисти в море за верстуву, лягти на спину і, закинувши руки за голову, повільно на рівних хвилях гойдатись...

Еге, як наперед забігли хлопчики, що несуть мої речі. Нема чого мріяти й баритись. Бадьоріш... Треба витерти хусткою окуляри, залляті потом, і швидше йти, щоб не спізнитись на автомобіль. Авто не чекатиме. Вперед...

Лесею й Зину я застаю вже на шосе. Я здивований, як швидко вони встигли викупатись і піднятись угору.

— О, ми швидко, а ось ви марудите!

Півгодини, що довелося чекати, поки прийде кримкурсівський автомобіль, проходить у легкій балаканині. У всіх, здається, сьогодні лагідний настрій. Чи це, може, тут у прозорому гірському повітрі навіть розлука стає прозора й легка? Я втішений, що розмова точиться жваво, що жадна хмарка не застелює блакитного неба, і ми не натрапляємо на тему, яка могла б зіпсувати останню хвилину. Я стежу очима за Зиною, чекаючи від неї якогось вибрику, але вона сьогодні на диво спокійна й проста.

Чи, може, Зина щось готує на останнє? Проте поки що все йде гаразд!

Зина в білому легкому напівпрозорому вбранні з засмаленим темнобронзовим тілом, здавалось, жевріла, рожевіла, пломеніла...

З-за повороту з м'яким шипінням плавно підкотилося авто.

Ще декілька фраз, що ними перериваємо хвилини чекання, поки, прикривши валізи притрушеним курявою брезентом, ув'яжуть їх і притягнуть мотузками.

Речі упаковано й ув'язано. Сирена кахикає й перхає, різким дзюрчанням скликаючи пасажирів, що, скориставшись з зупинки, повиходили й розійшлися по шосе.

Я попрощався з Лесею, стискаю руку Зині, її маленька рука зникає, тане в моїй. На міцне стискання вона відповідає міцним. Ще раз, ще мить, і ми розлучимось.

Шофер закручує машину, і авто починає тремтіти. Пропонують сідати. Останній погляд, помах вії, ласкава посмішка. Дверці захлопнуто, і я, розстилаючи на колінах пальто й уміщаючи в ногах баульчик, уже сиджу на своєму шкур'ятому стільці в авті.

Авто гарчить, здригається, тремтить. Мить... і зірветься, кинеться в сірий порох покрученого гірського шосе, кинеться в спеку вогневого літнього дня. І в останню хвилину, коли шофер береться за руль, нагинається до регулятора, Зина стрибає на підніжку і встигає мені, щоб я тільки сам почув, коротким шепотом сказати на вухо:

— Коли б ви більше бажали мене й були зухваліші, я віддалася б вам...

Розділ VIII

1

Мене турбувала невизначеність: я не зношу невизначености. Я ладен прийняти будь-яку гірку й прикру звістку, щоб тільки все було зрозуміле й ясне.

Протягом усього часу, після повороту Тихменевих з півдня, я намагаюся внести яку-небудь ясність у наші взаємини з Зиною. Я не можу ніяк поєднати тієї фрази, що її Зина кинула мені в авті, коли я виїздив з Криму, та Зининою теперішнього поводження, як підкреслено й навмисне вона обминає мене. Я досі не можу дати собі остаточної відповіді, чи Зинині слова були визнанням, сказаним у пориві щирости, чи, навпаки, тут не було нічого іншого, окрім звичайної для неї ескапади, підказаної бажанням подратувати мене, поставити мене в прикре, ніякове становище, викликати в мені сумніви й хитання.

Зина чудесно знає, що кохання для мене надто серйозна річ, щоб я міг поставитись до нього легковажно. Вона знає, що я ніколи не фліртував і не вмів фліртувати, що я зважую з особливою обережністю та увагою кожне своє слово перед тим, як його сказати, що я боюсь зробити невірний крок, або ж висловити необмірковану думку. Отже, саме через те, що Зина все

це знає, вона й могла піддурити мене, щоб побавитися з моєї серйозності й висміяти мою стриманість вигаданим своїм визнанням.

Зина бачить моє бажання лишитися з нею удвох, мої невдалі спроби побалакати з нею насамоті, але вона вдає, що нічого не помічає. Могло здатися, що вона зовсім забула за цей випадок: хвилину пройшла промайнула на мить і безслідно зникла...

Визнання чи жарт?..

Я нервуюся в постійному напруженому чеканні чогось, що повинно статися й не стається. Мене питали:

— Що з вами? Чому у вас такий кепський вигляд?

Я мусів посылатися на перевтому й перевантаженість, хоч, насправді, за останні дні я зовсім покинув працювати, а коли й приходив на завод у лабораторію, то тільки для того, щоб, нудьгуючи, тинятися з одного кінця кімнати до другого. За короткий час я так багато побив у лабораторії посуду, що нарешті почав боятися доторкатись до скла й брати будь-що в руки. Але все має свій кінець.

2

На одній з лекцій у Тихменєвих на початку грудня того ж таки 1924-ого року я перевіряв письмові вправи моїх учениць. Леся, одкривши підручника, перегортала сторінки, щоб упевнитись, що вона не наробила помилок. Зина тим часом на аркушикові паперу з нудьгуючим зором малювала олівцем фантастичні постаті карликів і гномів, турків у чалмах та одалісок з вузькими східними очима, малювала, закреслювала, рисувала й знов замазувала.

Я переглянув Лесину вправу і повернув їй. Окрім небагатьох дрібних огріхів, скоріше описок, ніж свідомих помилок, Леся розв'язала завдання бездоганно, і мені не прийшлося будь-чого виправляти.

Зина зазирнула в Лесин зошит, побіжно оглянула підкреслені червоним олівцем місця, потягнулася, позіхнула й байдуже сказала:

— Ну, коли в Лесі майже без помилок, то в мене в кожному разі все гаразд.

— Побачимо! — відповів я і взяв у руки її вправу. Але в Зининому зошиті я знайшов сумбур, беліберду, безладдя, плутанину всіх формул і всіх визначень. Там було так усе перемішано, так не до речі скомбіновано, остільки забуто найпримітивніші основи й правила, які вона не могла не знати, що я, розсердившись, хтів уже закрити зошит і прочитати їй сувору догану. Отже, кажу, я вже ладен був повернути Зині її роботу, коли зовсім механічно перегорнув останню сторінку вправи, — сумлінність викладача, що мусить додивитись усе, — і на цій останній сторінці притьмом побачив фразу, призначену виключно для мене:

— Іполіте Миколайовичу! Завтра о 7-ій годині вечора я буду у вас. Зробіть так, щоб мене у вас ніхто не зустрів.

Серце моє (— сірий патлатий ведмедик у руках маненької дівчинки —) затремтіло, замоталося (— синьоока дівчинка в довгих панчішках, схопивши ведмедика за ногу, розмахує ним з боку в бік. Мати зупиняє дівчинку: «Зинусю, залиши ведмедика, а то його болітиме» —).

У мене серце, ніби ведмедик у руках дівчинки, б'ється й тремтить. Треба будь-що-будь, хоча б і через силу взяти себе в руки, стриматись, щоб не виказати схвильованости. (— Я рішуче беру ведмедика з рук дівчинки і, обережно поставивши на поличці, закриваю дверці шафочки —).

Напруженням волі я примушую себе заспокоїтись.

Зина кладе олівця на стіл, одсовує вбік помальований аркушик паперу й підводить очі. Вона звертається до мене з запитанням, нічим не видаючи, не зраджуючи байдужою незворушности.

— Я розв'язувала свою задачку в інший спосіб, як це робила Леся... Що ви думаєте, Іполіте Миколайовичу, про цей спосіб розв'язувати завдання? Чи не надто я ухиляюсь од звичайних математичних правил?

Її фіалковий зір незворушно спокійний.

Я стверджую. Я говорю якомога звичайніше:

— Так, усе гаразд. Чудесно!.. Я давно сподівався, що ви зумієте в свій спосіб розв'язати питання.

Я одводжу очі, щоб не зустрітись з Зининими очима, і кінець фрази я ковтаю, не маючи сили її договорити.

Коли я виходив од Тихменєвих і в вітальні одягав пальто, через незачинені двері почув, як Леся сперечалася з Зиною. Леся вимагала, щоб Зина показала свій зошит і той спосіб розв'язувати завдання, що з нього вона цього разу скористувалась. На Лесину думку, іншого способу, ніж у неї, бути не може. Тим паче, що вона ще раз переглянула загальний хід вправи, подивилась у книжку і не припускає, щоб Зині пощастило одкрити щось інше. Леся уперто настоює, Зина відмовляється.

Розмахуючи перед обличчям сестри зошитом, як маскою, Коломбіною задерикуватою, Зина дражнила Лесю:

— Я тобі не покажу. Коли ти підростеш, то й сама зумієш винайти не тільки цей спосіб, але й багато інших.

— Я жалітимусь мамі.

— Жалійся! — відповідає Зина й потім хитро примружує очі й радить. — Ти, найкраще, запитала б у Іполіта Миколайовича, бо ось, бач, раз-два, я й подерла свого зошита.

Леся через залу кидається мені навздогін, щоб затримати мене, але я вже одяг пальто і роблю вигляд, ніби не чую, як мене кличуть. Я стукаю дверима й швидко збігаю по східцях.

3

Погане, погане, погане дівчєня!.. Вона таки стежила, спостерігала, придивлялася. Півтора місяця, знавши, витримувала мене в гарячці чєкання.

Нарешті, приходить жданє «завтра». Я готуюся зустріти Зину. Я купую тїстєчок, пляшку портвайну й виноград, застелюю маленький столик скатєртиною й розкладаю тарїлочки та серветки.

Сьогодні з'ясується для мене загадка, що її загадала для мене Зина. Ми будемо вдвох, ми знайдемо тон одвертої щирости, взаємної ясности, слова для визнань і порозуміння. Та...

Звідкіля в мене ця певність і ці сподіванки? Хїба ж я не знаю Зини? Хїба ж я не знаю, що в неї все «навпаки»?!

Вона прийшла, сіла, підібравши ноги, в кріслі і почала обдивлятися кімнату.

— У вас кімната також серйозна, стримана й методична, як і ви самі. У вас, певно, вистарчас характеру вранці й увечорі робити гімнастику.

Я мусив ствердити це.

— До того ж, в вашій кімнаті бракує канапи.

Я ствердив і це.

— Згодьтєсь, що ви нудний і що в вас нудно.

Я не міг заперечувати й цього. Під її поглядом я почував себе великим, марудним і незграбним.

— Ви надто серйозні! Вам треба було б бути трохи легковажнішим.

— Ви, Зино, кажете мені те саме, що казав мені й один мій приятель. Він теж гадає, що з мене людина надто серйозна, і радить мені бути легковажнішим; інакше, на його думку, я ризикую до легковажних справ поставитись надто серйозно. Взагалі він гадає, що людині, яка через свою серйозність не вміє бути легковажною, загрожують великі небезпеки. В світі є, каже він, багато легковажного, до чого слід ставитись тільки легковажно.

— Він розумна людина, цей ваш приятель. Я хтіла б з ним познайомитись.

— Він вам не сподобається.

— Чому?

— Бо він де в чому подібний на вас.

Я присовую столика до крісла, що в ньому сидить Зина, і пропоную Зині покуштувати тїстєчок.

— Ви брали тїстєчка у Фрудзинського? Це добре. Максим Рильський дарма запевняє в своїй поемі, що тїстєчка «найкращі» у «Маркіза». Окрім Фрудзинського, ще можна брати тїстєчка у «Валентина». Але щодо вибору тїстєчок, то тут у вас не все гаразд, і я не можу похвалити вас за вибір. Вам слід було знати, що «наполеона» я не їм зовсім, а ви взяли їх цілих три. Майте на увазі, що з тїстєчок цього сорту я віддам перевагу перед наполеоном баклаві: в баклаві більше пряности. З інших, купуючи тїстєчка у Фрудзинського, я неодмінно наказала б покласти парочку буше, темне й світле; вони там бездоганні. Ну, треба було б не забути також за меренгу. Хоч на добру меренгу, взагалі, важко натрапити.

— Пастила?.. Пастила не годиться зовсім, вона ні до чого, її можна було б запропонувати з червоним вином вашому приятелю, коли б удень він випадково зайшов до вас і ви його частували. Замість пастили ви мусили купити шоколад.

— Портвайн? — Зина з сумнівом і негативно хитає головою. — До тістечок підійшло б біле вино. Замість пляшки портвайну я з більшою приємністю побачила б у вас півпляшки рожевого мускату. З десертних вин це, власне, єдине вино, що його можна пити задля того, щоб пити вино.

Розмова точиться так, ніби ми сидимо в кав'ярні чи в фое кіна, де густо набито різноманітної публіки і де не можна говорити ні про що інше, як тільки про тістечка та за раніш бачені фільми, за Мері Пікфорд, Альфреда Менжу, Ігоря Іллінського, «Папіросницю од Моссельпрому», дивуватися стрибкам Фербенкса й знаходити привабливими очі Барбари ля-Мар.

4

Зина вибила мене остаточно з колії. Як завжди, так і сьогодні мені не вистарчає потрібних слів і вміння, щоб надати розмові того відтінку щирости, що на нього сьогодні я найбільше сподівався. Мені бракує слів.

Слова й загадка їхнього поєднання завжди мене лякали. Я завжди ставився до слів підозріло і з сумнівом, як до істот жорстоких і небезпечних, двозначних і зрадливих. Слова вульгарні, нікчемні й двозначні. Вони готують зраду, вони скрізь підстерігають людину, чекають її напоготові, щоб заволодіти людиною і згубити її. Я не належу до числа тих, що вміють робити їх лагідними й покірними. Передо мною вони, безглузді й пустельні, вставали сторч. Я ворогував зі словами. Слова завжди відштовхували мене від себе.

Хоч як я намагаюся взяти ініціативу в розмові у свої руки, Зина міцно тримає її в себе. З мистецтвом найдосвідченішого дипломата вона усуває небезпеку слів, що хоч трохи натякали б на одвертість, або ж виходили за рямці звичайної балачки «на людях». Вона знає, що я, чекавши її до себе, чекав од неї пояснень і визнань і готувався висловити їй свої, але, щоб зробити навпаки, вона замкнулася, зачинилася в собі.

Зина любить позувати. На цей день, зі звички суперечити, вона вибрала для себе позу офіційного візиту. Я сподівався на щирість, вона буде офіційною. Я розраховував на визнання, вона говоритиме загальні фрази. Я шукатиму одвертості, вона вбереться в тона ригористичної стриманости.

Гаразд, хай буде!.. Розмовлятимемо за тістечка, пастилу й різницю між портвайном і рожевим мускатом. Удаватимемо, що ця розмова мені дуже до вподоби. Це єдиний спосіб зробити так, щоб Зина кинула говорити про тістечка.

Побачивши, що я не докучаю їй розмовами про свої почуття, Зина губить інтерес до теми про кийвські кондитерські. Упевнившись остаточно, що я не порушую доброго тону, вона робить спробу мене подратувати.

5

Зина, затишно підібравши ноги, сидить у куточку глибокого крісла. Коротка спідниця трохи загорнулася і дозволяє бачити не тільки напружені м'язи литок і обтягнені шовком панчішок коліна, але й смугу засмаленого тіла, що своєю смуглявістю відтіняє сіро-сталевий тон її панчіх. Тоді саме починали носити короткі спідниці, і Зина носила найкоротші.

Я не скажу, щоб мене не дратувала ця спідничка, укорочена на два сантиметри проти звичайної, та що мені байдуже було дивитись на оголене тіло. Але я хитався, чи це спідничка загорнулася випадково, чи може ця смуга оголеного тіла — свідомо розрахований виклик, щоб тільки зачепити мене?

Я перехоплюю побіжний Зинин погляд, коли вона швидко озирнула себе і, озирнувши, не поправила убрання. Немає сумнівів, Зина бачила й знає, що в неї видно панчішки більше, як слід, і над ними смугу смуглявого тіла.

Карти стасовано й розкладено. Винова краля лягла навскоси від валета. «Робіть гру, громадяни!»

Зина не сумнівається, що мою карту буде бито. Вона розраховує на те, що я потраплю на гачок, спеціально для мене поставлений і, коли живчик почне битися швидше в мене в скронях і я не зможу заховати свого хвилювання, тоді вона мене висміє. Вона одягне машкару дитячого наївного нерозуміння і з уїдливою безцеремонною одвертістю почне запевняти, що я помилився, що вона, правда, прийшла до мене, та це зовсім не дає мені права й підстав поводитися з нею, як з будь-якою легковажною дівчинкою, і що, взагалі, вона ніяк не чекала від мене, людини вихованої й чемної, такої зіпсованості й прикрої для її особи настирливості. Я стиснув зуби, я витягнув руки, торкнувшись підлоги. Я не витримав того почуття гіркого болю, що його викликала в мені сьогоднішня Зинина гра в ескапади. Невже ж вона не може ніколи, хоча б на хвилину, бути простою й щирою? Я сказав:

— Ви, Зино, назвали мене сьогодні людиною методичною й сухою, одне слово, різкіше висловлюючись, педантом. Я не сперечатимуся з цим, але мушу зазначити, що те, що ми говоримо про інших людей, завжди є тільки самовизнання. Наші закиди іншим людям майже завжди приховані самообвинувачення... Отже, це ви самі, Зино, надто тверезі й розсудливі, надто методичні. Ви поведіться не як дівчина, а як жінка, що багато бачила, пізнала й пережила. Ви, правда, здібні на найдражливіші та найнесподіваніші ескапади, на ентузіастичний запал, але я, спостерігавши вас, завжди дивувався вашій байдужій досвідності. Звідкіля вона у вас? Ви рідна сестра стриманої й тверезої Лесі; та вона з отією твердістю перед вами не більше як наївна мала дитина.

Зина не тільки не розсердилась, але їй навіть сподобалась моя характеристика. Вона любить слухати, коли говорять про неї.

— Не вам, Іполіте Миколайовичу, — відповідає мені Зина, — нарікати на це. Коли б учора, розв'язувавши Задачку, я не забула деяких формул і теорем і не заплуталась у загальному ході рішення, я, мабуть, ніколи б у світі не написала того, що написала. Визнайте, що сумбурний хід задачки можна було закінчити тільки тією безглуздою фразою, що нею її закінчено. Коли я сьогодні прийшла до вас, то дякуйте виключно моїй методичності й послідовності.

Зина випила портвайну, поправила спідницю й жартуючи, додала:

— Та, мабуть, справді, мої раптові вчинки — це, власне, зворотний бік моєї розсудливості. Налийте мені, Іполіте Миколайовичу, ще трохи портвайну і вип'ємо за обмірковані випадковості та за розсудливість, що вміє бути безглуздою.

Ми торкнулись чарками. Задзвеніло шкло, і легкий дзвін шкла в кімнатних присмерках продзвенів, як порцелянові хінські дзвіночки в стилізованій Андерсеновій казці «Про солов'я й троянду».

6

Чи не прийшов, нарешті, найзручніший момент заговорити за те, що я хтів би сказати? Але як сказати, що сказати й з чого почати?

Мені бракує слів. У мене їх менше, як у того героя гоголівського «Одруження», що запевняв свою наречену: «Влітку багато буває мух». Він мав рацію; з ним не можна сперечатися; що більше чемна людина може сказати дівчині, яку кохає? Я заздрив гоголівському герою, що вмів розмовляти про мух і літо. Коли я лишався насамоті з дівчиною, я звичайно мовчав. Не завжди буває до речі говорити про літо й літніх мух, а для того, щоб сказати за своє кохання, мені бракувало слів.

Хіба сьогодні не повторилася ця звичайна моя історія?

Шукаючи теми для розмови, Зина звертає увагу, що мою кімнату заставлено полицями з книжками. Вона здивовано каже:

— О, як багато у вас, Іполіте Миколайовичу, книжок. Я ніколи досі не чула, що ви такий книголюб і поєднуєте свій фах хеміка з бібліофільством. Ви любите книжки?

Зина торкнулась болючого місця в моєму житті. Я не люблю книжок. Я купую їх, я оправляю їх, але я їх ненавиджу. Я відповідаю:

— Це давня моя ненависть.

— Що «ненависть»?

— Моя любов до книжок.

— Ваша любов до книжок — ваша ненависть?

— А так!

— Як ви неправдоподібно висловлюєтесь, Іполіте Миколайовичу, зовсім як Стéфан Хоминський.

Хоч порівняння з Стéфаном Хоминським мені не дуже до вподоби, але я починаю розповідати. Я докладно розповідаю Зині, як з гімназійних ще часів я почав ворогувати зі словами, як поволі у мене росло й зростало недовірливе до них почуття. З мови й творів мені важко було одержати чотири; в більшості при всій моїй ретельній упертості я мусив задовольнитися трійкою. З фізикою, математикою, природничими науками справа йшла бездоганно, але з словесними надто кепсько. Я вмів довести кожну з математичних формул і ніколи не мав здібности сполучувати слова. З малих літ мені, незграбному хлопчикові, слова скрізь і завжди готували прикрасі. Я уникав слів і частіше волів мовчати. Отже, я при звичаївся нехтувати словами й ненавидіти книжки.

— Дивлячись на мою кімнату, де полиці заставлено книжками, мої знайомі, як і ви, Зино, кажуть: «Ви великий аматор книг, Іполіте Миколайовичу!». Вони не знають, що я ненавиджу книжки. Ненавиджу й боюсь.

Життя надто чудна річ, надто чудна, щоб дивуватися з того, що в мене, людини, котра ненавидить книжки й нічого спільного не має з літературою, є велика книгозбірня і що письменники, навіть видатні й поважні, ніколи не купують і не збирають книжок.

Я розповів Зині за випадок, як мені одного разу трапилося з приятелем завітати до поета Максима Рильського. Я сподівався побачити кабінет книголюба, добірні книжки, вишукані колекції поезій, зібрання творів, віки й культури, схематично розкладені в систематичній послідовності на полицях вздовж стін од Гомера й Гезіода, біблії й єгипетської «Книги мертвих» до Панаїта Істраті та Марселя Пруста, я передчував приємність натрапити на рідкі видання греків, римлян французів і англійців з фамільними ex-libris-ами поетових дідів, розглянути старовинні палітурки з телячої шкури, витиснені золотом, і я жорстоко помилився. На розхитаній етажерці, притуленій, щоб не впала, до стінки, я побачив розкуйовджену Іваницину хрестоматію «Шляхом життя», ще декілька шкільних підручників, пару номерів «Ниви» за 1888-ий рік, річник за старі роки мисливського часопису, тоненьку з авторським написом книжку віршів плужанського поета, на верхній полиці криве в чорній рамочці дзеркало та поруділі чоботи на нижній. І все? І все!..

Вийшовши од Максима Рильського, я висловив своє здивування приятелеві:

— Як це може бути, щоб поет не мав книжок?

На що мій приятель, люблячи парадоксальні зауваження, відповів:

— Поетові не потрібні книжки. Він носить у середині себе в потенції можливість усіх книжок усього світу.

Тоді це зауваження мого приятеля здалося мені безглуздом, але, обмірковуючи його не раз, я починаю гадати, що він мав рацію. Отже, справді мені бракує слів, і цю недостатність я намагаюся заповнити, колекціонуючи книжки...

Професор Габель, хемік, у якого я, будучи студентом університету, спеціалізувався й працював, коли перед кінцем державних іспитів я прийшов до нього й запитав, чи можу сподіватись бути залишеним при університеті для підготовки до професури, відповів мені:

— У вас, пане Варецький, є всі дані для наукової праці, і я охоче підніс би перед факультетом клопотання, щоб вас залишили при катедрі хемії, але, на жаль, вам бракує ідей. У вас здібности технічні, прикладні. Ви — працівник і практик. Моя порада вам — іти на завод, у промисловість.

Він зупинився на хвилину, зняв пенсне, витер його шматочком замші, одяг знову й тоді сказав:

— Так! Вам бракує образів, ідей, слів, обривів. В хемії це важливіше, ніж деінде. Ви, певно, нічого не читаете, окрім фахової літератури, а проте, коли у вас уперше з'явилася думка за наукову діяльність, вам треба було почати читати що завгодно і якомога більше, тільки не зі свого фаху.

Аматор анекдотів, він згадав черговий:

— Коли до одного видатного професора-хірурга звернувся початковий лікар за порадою, що треба робити й читати, щоб стати гарним хірургом, той відповів: «Читайте Сервантесового Дон-Кіхота. Чудесна книга».

...Образи й обрії...

Професор Габель мав рацію: за тих часів я нічого не читав, окрім літератури з фаху. Тепер я купую книжки, я призбирав чималу бібліотеку, у мене поволі розвинулася справжня бібліоманія, але я не навчився любити книжок тією широкою й наївною любов'ю, якою діти люблять Чарську та Майн-Ріда. Моє бібліофілство обернулось у своєрідний культ, але культ по суті атеїстичний, бо я не шанував книжок. Книжка, що її куплено й оправлено в належну оправу, здавалась мені приборканою й переможеною.

Я купую книжки, щоб оправляти їх у шовк, ситець, шкуру, парчу, папір. Мене приваблює палітурка книги. До мене звикли в мануфактурних крамницях, і я знаюся з палітурниками та букіністами. Мене можна побачити коло вітрин букіністів і вітрин з мануфактурою. Я навчився розподіляти крам на придатний і непридатний для палітурок і розшукувати цінні й рідкі видання. Я беру участь у Товаристві друзів книги, і в мене, окрім вправ про кальцієві сполучення, анілінові фарби, нові способи очистки цукру, є також виготована доповідь про українських інтролігаторів кінця XVII віку.

7

Зина перериває мене запитанням про час.

— Початок дванадцятої?! Мені, Іполіте Миколайовичу, треба йти додому.

Згадка, що Зина йтиме додому, викликає в мені одчай. За весь вечір нічого не сказано! Нічого не сказано — і вона йтиме.

Я починаю ходити по кімнаті, тоді зупиняюся перед Зиною. В одчаї я жалуюся на свою безпорадність:

— Отже, й сьогодні, як і звичайно, як і завжди, слова мене зрадили, віддали на поталу.

Сьогодні, навіть сьогодні, якого я так нетерпляче й довго чекав, хисткі слова в останній момент утекли від мене зрадливо й ганебно. Я не зміг опанувати їх. Я не знайшов потрібних слів, щоб сказати вам усе, що я хотів сказати, а ви, ви мене бавили розмовами про тістечка.

Зина простягає мені руку.

— Ви сердитесь? Ви скаржились, тепер ви сердитесь. Проте ви не знаєте, що в мене добре серце. Сядьте на ручку крісла поруч зі мною, і ось вам мої руки. Можете цілувати. Аким Волинський каже, що в долонях жінки зосереджується її чутливість.

Долоні живуть доторканням губ. Губи квітнуть поцілунками долонь. Тане морок зимового пізнього вечора.

Раптом Зина вириває од мене руки: губи, що стали долоньями, і долоні, що стали губами.

— Досить! Я йду! Дайте мені пальто. Ви мене проводите.

8

...Уночі, після дванадцятої, проводивши Зину, я повертаюся додому. На порожніх вулицях танцює вітер, пронизливий і холодний. За рогом, притулившись до стінки, щоб сховатися за консолями будинку од вітру, сліпий підліток без шапки зірваним голосом вигукує уривчасті слова якоїсь пісні. Його голос раз-у-раз зривається і вигуки, підхоплені вітром, стигнуть у бурхливих поривах грудневої хуртовини.

Важкі хмари чорніють у темних проваллях вулиць над дахами будинків. Хмари вагітні сніговою пургою, але пурги поки що немає, і вітер приносить з хмар тільки випадковий рідкий сніг.

Я проходжу повз сліпого хлопця. Я бачу більша його очей, рябе обличчя, тремтячі померзлі руки, сперті на довгу ковіньку. Судомо дикої пісні кривить його сліпе обличчя і керує танком застиглих ніг.

На перехресті темна постать повії вартує, оберігає нічну похмурість вулиць. Повія стоїть, не рухаючись. Вона ніби стереже пільму, вітри й ніч. Я минаю її. Ледве розкриваючи похололі губи, вона пропонує мені йти за нею. Я проходжу без відповіді. Я чую: повія посилає мені навздогін погану лайку. Вітер плює мені в обличчя жменею вогкого снігу, засліплює очі, і я на мить не бачу нічого. Пси міських перехрестів скаженіють. Я обертаюся: на розі, не рухаючись, стоїть повія. Перехрестя міських вулиць вона стерегтиме, доки не прийде хтось, щоб повести її

з собою в п'їтмї нїчної хуртовини. Я не пішов за нею, — піде хтось наступний. Для неї я тільки один із багатьох: син суки!..
Може, справді, і собі, як псові бездомному, завити в порожній п'їтмї од болю, від нудьги, з одчаю?

Розділ ІХ

1

Нїколи не буває таке близьке до землі сонце, як у сїчні, коли воно, запалюючи сріблястим сяйвом зірки інею на стежках і деревах і обертаючи сніг у блискучу білу емаль, холоне в білих просторах засніжених полів. У п'ятнадцятиступневий мороз, блукаючи по вулицях, виходячи за город, мандруючи по садах, укритих глибоким шаром снігу, коли морозний вітер щипав похололі щоки, мені здавалося, що квітень легким подихом весняного вітерця торкається обличчя. У свіжому повітрі я почував себе дужим, міцним і певним. Я бачив застиглі сині губи, блїді пожовклі обличчя, сховані в каракуль комірів; я бачив спини людей, пригнічених холодом, і дивувався, як можна нарікати на сїчень, коли рожевими ранками в блакитних сутінках снігів сріблясте сяє сонце і вітер ніби по весні... А дома в хаті від напаленої грубки — південна спека, і в соняшний день на матовому шклї вікна, обарвленому снігом у молочно-білий цвіт, пливуть і тануть тїні од диму з коминів. Самїтня муха повільно мандрує на білих просторонях стїни, щоб дійти до грубки й там спочити.

В яснї морознї сїчневї днї прийшло кохання. 12 сїчня мене в лабораторії покликали до телефону. Я пізнав Зинин голос. Вона запитувала, чи я вільний сьгодні увечорї; всї їхнї йдуть до театру, але в неї болить голова, й вона лишається дома. Чи не прийшов би я до них побути з нею?

Того вечора Зина віддалась менї...

Як звичайно припускають, шлюб є натуральний вихід, котрий розв'язує, або ж, принаймні, повинен розв'язувати усї життьовї й літературнї ускладнення. Традиції белетристичного роману ХVІІІ–ХХ ст. стверджують, що для романїста немає кращого способу закінчувати свій твір, як одруживши «його» й «її». В даному разї є всї відповіднї умови: є літературна традиція, є «він» і «вона», взаємне бажання дійових осіб, перипетії любовної історії тягнуться достатній час, щоб заповнити потрібну кількість друкованих аркушів, — отже, все примушує героїв роману піклуватися, щоб, не гаючи часу, взяти шлюб і не турбувати автора коначнїстю підшукувати нетрадиційну розв'язку свого твору...

Газетна дискусія про сучасне становище родини, трактуючи проблеми нового побуту, проголошувала бадьоре гасло оновленого сталого й творчого шлюбу. Модна п'єса на двадцять двї картини з прологом і епілогом протягом шести з половиною годин переконливо запевняла, що коли чоловік кохає жінку, то належить записуватись у загсі, родити здорових людей, а робити аборти то є катастрофа для жінки.

Але чому, схилиючись до подїбної думки, я не наважуюсь нїчого сказати Зинї і навіть насамотї з собою мовчу глухим і замкненим мовчанням?

Я мовчу й обминаю! О, коли б в уяві про шлюб було хоч трошки неправдоподїбности!..

Нарештї, я рїшився! Одного разу, коли Зина була в мене, я дозволив собі досить обережно заговорити з нею за шлюб, за мїй обов'язок перед нею як жінкою, за нїякову двозначнїсть нашого становища.

Зина розсердилась.

— Ти гадаєш, що коли я віддалася тобі, то мова йтиме за шлюб? Ти помиляєшся! Саме тому, що я віддалася тобі, мова й не може йти за шлюб. Я не хочу шлюбу. Я й віддалася тобі, щоб знищити можливїсть шлюбу. Я хочу робити те, що хочу робити. Я не збираюсь виходити замїж. Я кажу твердо й упевнено, але боюсь, що мїй голос тремтить і те, що я кажу Зинї, бринить для неї не дуже певно:

— Ти віддалася менї, і тим самим на мене лягли певнї обов'язки перед тобою. Я порядна людина й не хочу, щоб менї хтось закинув, що я зробив якийсь ганебний вчинок.

Зина презирливо піджимає губи:

— Мені не потрібна твоя порядність.

Я почуваю, що треба знайти інші аргументи й нові слова, але я не нахожжу їх. Я почуваю, як витрухляти й зотлілі старі слова, які вони порожні й нікчемні, але я уперто повторюю:

— Я мушу... Мій обов'язок...

— Обов'язок передо мною? — питає Зина.

Її фіалкові очі робляться темними й великими, вона червоніє, кров приливає до щік.

Вона обурена і відповідає різко:

— А ти запитав мене? А я дала згоду? А ти не думаєш, що та твоя порядність, якою ти пишаєшся, є для мене образа? Ти заздалегідь припускаєш, що я зробила щось ганебне і тепер потребую, щоб хтось захищав мене! Ти не подумав, що коли ти висловлюєш намір своєю порядністю прикрити мою, мовляв, непорядність, ти цим ображаєш мою гідність? Не бійся, я захищатимуся сама. Я залежу від себе, і ні від кого більше. Я хтіла, і я віддалась. Під напором цих закидів я почуваю себе безпомічним. Я не вмію сперечатись і переконувати; я поступаюсь:

— Ну, добре, Зино, не говоритимемо за порядність, коли це тебе ображає. Люди завжди говорять сказаними словами, заученими формулами. І я говорю сказаними словами. Я визнаю, що висловився невлучно; треба було інше слово вжити, якимось інакше висловитись. Я хтів тільки нагадати за свою тривогу, ніяковість, за розмови, що можуть піти.

Ми розмовляємо стоячи. Зина обперлась на книжну шафу й поклала лікоть на спинку крісла. Рукую вона зневажно мне кінчик шарфа, а кінцем туфлі креслить на підлозі круги й еліпси. Я ходив по кімнаті.

Зина відповідає спокійніше. Моя покора примиряє її з невдалою спробою моїх невмілих і незнайдених аргументів.

— На твою думку, — каже Зина, — дівчина, що покохала, має взяти шлюб і стати заміжною жінкою. А для мене кохання є спосіб звільнитись од шлюбу, одруження, родини — всього, що зв'яже й може зв'язати мене і волю. Я хочу бути вільною й залежати в своїх вчинках від себе й нікого більше.

Зина ладна заперечувати, що в коханні вона шукає кохання, принаймні в тому розумінні, яке цьому слову надавали колись. Через кохання дівчина входить у життя; кохання — прохідний двір, дім з двома дверима: ввійти й вийти. Вона питає:

— Хіба ти не думаєш, що кохання звільняє?

Я нічого не кажу. Я зідхаю. Зина сідає в крісло, притягає мене до себе й цілує. Я сиджу біля її ніг на підлозі, вона обняла мене руками навколо шиї й притулилась щочкою до моєї голови...

— Слухай! Справді!.. Я не розпутниця, я не повія, не вулишня дівка! У мене навіть немає великого темпераменту, щоб я навмисне шукала любовних пригод. Мені це байдуже. Мені байдуже віддатись чоловікові, тобі або ж іншому.

Я розкриваю рота, щоб щось сказати, і не кажу нічого. Мене вбиває ця незворушна ясність і простота поглядів на речі. Зина гладить моє волосся.

— Мій милий Оплику! Я роздивлялась одного разу сумочку в одній моєї приятельки, що вчиться в драматичній студії, і в сумочці я знайшла, окрім хусточки, дзеркальця, олівця для губ, особистої посвідки, пудри, грошей, ще листівку від коханця й аналізу сечі з пробою на гонококи... Це колись говорили високі фрази за офіру, обов'язок, гідність, засмічували життя вигаданими словами. Тепер, коли кохання перестало бути для дівчини забороненою річчю, ці слова загубили свій сенс.

О, коли б в уяві про кохання й шлюб було хоч трохи неправдоподібности...

2

Минув місяць і ще півмісяця, і від кохання лишився тільки холодний попіл, гіркий аромат полину. Прийти, лягти на спину, віддатись; потім піти, жаліючись на нудьгу. Нічого не дано й нічого не взято. Ще раз життя піддурило принадою ілюзорної омани, зрадило й знищило.

Нічого не досягнуто, нічого не переможено.

Я бачу, що Зина нудьгує, і моє серце переповноє жаль і свідомість вини. Мені здається, що на мені лежить якась вина, що я винен перед Зиною. Може, справді, це моя вина, що я не вмію

перетворити наше кохання в чисту прозорість щастя, розкрити для Зини в житті можливість нових просторів і нових ще не бачених обривів?

Вона сподівалась, що кохання є щось більше, ніж кохати, що наше кохання спопелить попельність буденних днів і тижнів, що в коханні розквітне блакитний сон незнамого майбуття. Вона сподівалась, вона чекала на це. Але що я можу дати їй, окрім самого себе, я — проста, звичайна людина, надто звичайна для дівчини, яка шукає незвичайного, неможливого й неправдоподібного? Боюсь, що я, віддавши себе Зині, не надто щедрий зробив для неї дарунок! Вечірнє зимове сонце викреслює червону пляму на стіні півтемної, заглибленої в присмерок кімнати. Ми не запалюємо світла.

Зині холодно. Найменше вона любить ці холодні, похмурі, короткі зимові дні. Вона мовчить: попільна байдужість охоплює серце почуттям непотрібності.

Зина пішла.

Порожніми вулицями порожній розгулює вітер, мете сніг, б'ється об стіни й дахи будинків, вривається мотлохом гугнявих свистів у димарі і, з пронизливим стогоном пронісшись на переходах, приходять до моєї грубки співати свою безконечну пісню. Що несказане хоче сказати мені вітер, коли після Зининого відходу ми лишаємося з ним насамоті?

Що для мене Зина і що для неї я? Чого вона шукала в мені, на що сподівалась і на що вважала? Чи не надто пізні запитання, відповідь на які треба було знайти раніш?..

Давні форми шлюбного життя порушено, нові ще не знайдено. Зині обридло жити так, як вона жила, її лякає перспектива продовжити в дальшому те, що було; її лякає перспектива вийти заміж і зв'язати себе, вона шукає нових обривів. Яких саме, — вона не знає, та це для неї байдуже; з неї досить того, що вона хоче, бо саме вона того прагне...

У своїх взаєминах з Зиною я заплутався остаточно. Леся, та зовсім інша. З неї буде гарна, добра, розумна, лагідна дружина. Вона не належить «сьогодні», вона живе поза часом і місцем; її «сьогодні» — повторене «вчора». Для неї шлюб, чоловік, дружина — усталені й незмінні поняття. Вона знає, що в свій час вийде заміж, матиме дітей, утворить родину... Зина ж шукає іншого й нового.

...Лютий. Тумани. Мряка. Жовтий брудний сніг, навалений на купи коло тротуарів, тане гнилими патьоками. Я годинами блукаю сам по грязюці в жовтих гнилих туманах. Мені нікого не треба. Мабуть, і я нікому не потрібний!..

Одного разу я їхав трамваем з заводу. Зі мною поверталась одна з жінок, що служить в нашій заводській конторі. Не пам'ятаю вже, з якого приводу, розмовляючи в трамваї, ми натрапили на тему про шлюб. Вона сказала:

— Я не припускаю, щоб жінка зраджувала чоловіка.

Я запитав:

— А чоловік?!

— Чоловікові можна.

— Чому так?

— Потрібно, щоб хтось, хоч один, оберігав родинне вогнище. Оберігати його належить жінці.

Я подивився на неї; вона подивилась на мене. І після павзи, тоном задуму, що в ньому було щось патетичне, вона, міркуючи, додала:

— Але я не думаю, щоб родинне вогнище тепер взагалі було потрібне.

Це сказала заміжня жінка, що має дитину. Твердження її були побудовані з тонким розрахунком, щоб остаточний висновок нищив усі попередні, з категоричною позитивністю висловлені, думки. Вона проповідувала вірність, вогнище, родину, непорушність усталених зв'язків: вона з огидою одкидала зраду. І ні в що з того не вірила. Вона стверджувала шлюб, демаскуючи його.

Мені здається, що й я, коли говорю з Зиною про шлюб, не вірю в його можливість.

Мені захтілося з кимсь побалакати. Я давненько не був уже у Василя Гриба й вирішив піти до нього.

З Василем Грибом я познайомився за тих часів, коли року 1921–1923 ми обидва викладали в одній школі, — він мову, а я математику й природничі науки.

Василь Гриб — філолог і непрактична людина. До філології я ставився й ставлюся негативно, як до науки нікчемної й порожньої. Непрактичність взагалі мене дратувала. Можливо, що я помиляюсь, але я вважаю її за прикмету обмеженості. Правда, Василь Гриб у свою чергу мій потяг до точних наук і технічних дисциплін розцінює не дуже високо, та поза цим ми один одному сподобались і охоче стріваємось.

Василь Гриб зводив непрактичність на ступінь принципу і, виправдуючи непрактичність, проповідував скрізь і завжди вагу непотрібних речей і справ.

— Я, — казав він за себе, — виписую карточки з пам'яток XIV–XV-ого вв., щоб з'ясувати лексичний склад української мови того часу, і вивчаю долю глухих згуків, процес зміни згукосполучень ър, ъл у мові праслов'янській. Я не гадаю, щоб ці студії були мені або ще кому потрібні. Коли я й проваджу їх, то, мабуть, виключно через те, що певен у їхній непотрібності. У випадку, що хтось, паче чаянія, довів би мені потрібність подібних вправ і я опинився б перед перспективою вибирати з усіх професій найпотрібнішу, я волів би стати краще гінекологом і робити жінкам аборти.

— Відомий проповідник прагматизму, американський філософ Вільям Джемз учив: людина знає тільки те, що їй потрібно знати. Можливо, що в Америці це так і єсть, я не був у Америці, але, на мою думку, він помиляється, бо з особистого досвіду на кожному кроці й кожного разу ми можемо упевнитись у протилежному. Ми знаємо тільки те, що нам не треба знати. Отже, приміром, візьмімо мене. Я живу з того, що в радуставах читаю на курсах українізації українську мову. Я знаю долю згукосполучень ър, ъл в праслов'янській мові, хоч це мені й непотрібно. Мені треба знати зовсім не це, а те, як писати «двадцять», з літерою д чи без цієї літери, «інший» через и широке чи вузьке, «дещо» через риску чи без риски, але, на жаль, хоч це мені потрібно знати, то я цього не знаю. Тут джерела людської життєвої трагедії. Життя людське сумнівне й хистке, а хліб лекторський непевний і гіркий. І Джемз жорстоко помиляється, гадаючи, що людина знає те, що їй треба знати...

— Ось, приміром, мені пропонують купити одріз на штани англійського шевіоту; справу з купівлею треба вирішити негайно, сьогодні або ж завтра. Але тільки на тому тижні я кінчаю читати лекції на олійній фабриці на Подолі, і мені аж ніяк невідомо, чи вдячні слухачі подарують мені чергового портфеля з відповідним написом на срібній дощечці — таких портфелів, до речі, у мене вже п'ять — чи, може, одріз на штани. Отже, справа в тім, чи купувати крам зараз, чи почекати, сподіваючись на подарунок. Коли б я міг знати, що мені треба?! У мене є портсигар від вдячних слухачів з робочої поліклініки на Січнівці, але ж я не палю... Чи це вам не зайвий доказ, що навіть вдячні слухачі не знають, що потрібно їхньому лекторові.

Ті речі, що їх проголошував Василь Гриб, були надто непевні, щоб хоч із будь-якою з них можна було погодитись, але він висловлював їх так переконано, що цей упевнений догматичний тон тільки ще виразніше підкреслював вигадану й ненатуральну їх потворність.

Говорячи ці неможливі й хисткі речі, чи був він ще що-небудь, окрім заплутаного коментаря самого себе, окрім власної тіні, що коливається в постійній несталій мінливості? Мабуть, що ні! Він був людина нерішуча. Але, коли я вказував йому на це, він заперечував моє твердження з обуренням. Та дарма, — який сенс мало це його обурення, коли він заперечував тільки для того, щоб заперечувати?

Якось ми вийшли з ним удвох: я збирався їхати на завод і запропонував Грибові проїхатись зі мною. Він відразу охоче згодився: погода, мовляв, гарна, і йому буде дуже приємно подихати за містом свіжим повітрям. Але, коли ми прийшли до трамвайної зупинки, Василь заявив, що він лишається:

— Я не їду!

— Але ж ви гадали їхати?

Весело розсміявшись, він сказав:

— Я приймаю рішення тільки для того, щоб мати нагоду змінити їх!

Наша розмова пішла в тонах живої, гострої буфонади, викривленими еліпсами, в тій навмисній гротескній манері, що властива Грибові. Ця манера рідко кому до вподоби: вона може зіпсувати

настрій кожному, хто захтів би побалакати з Василем Грибом. Звичайно, співрозмовник, закінчивши розмову, одходив од нього, не розуміючи, як йому поставитись до всього сказаного Грибом, і питав якого-небудь спільного знайомого:

— Чи ви можете серйозно говорити з Василем Грибом? Щодо мене, то я не можу!

Того дня, коли я прийшов до Гриба, арлекінадні його вигуки, крикливі месіади, галасливі ярмаркові оплески й ляпаса, іронічні пародії, серйозно-несерйозні поради, як не чудно, мене не дратували. Я почував, що іронія мені особливо потрібна і що її мені зараз найбільше бракує. Не називаючи прізвищ, я розповів йому, що я покохав, що я щасливий; що я хтів би одружитися з дівчиною, яку покохав, але на перешкоді до того стоїть химерне небажання дівчини брати шлюб.

У відповідь на мої визнання він з ласкавою щирістю і з лагідним співчуттям, шукаючи слів і думок, що могли б мене заспокоїти й утішити, сказав:

— Я бачу, що вас, Іполіте Миколайовичу, ніколи, на жаль, не цікавили непотрібні речі. Отже, признайтеся, ви ніколи не збирали поштових марок, трамвайних використаних квитків, або ж цукеркових папірців? Ніколи?

— Ніколи!

— Навіть і за дитячих років?

— Навіть і за дитячих років!..

— Ну ось!.. А тепер ви страждаєте; вам отруюють життя незібрані папірці. Люди взагалі страждають тому, що мучать примари нездійснених фантомів. Кожна людина повинна виховувати в собі пошану до непотрібних справ, химерних вчинків, нікчемних речей. Наші біологи повинні б були винайти антитоксин практичності й тверезості й прищеплювати його кожній людині. У програми трудшкіл я неодмінно ввів би за комплексною системою для молодшого концентру та за Далтон-планом для старшого — спеціальні години: «Діти з ентузіазмом захоплюються нікчемними речами». Тільки той, що пережив химерне захоплення й розчарування, може бути тверезою й позитивною людиною. Нема більшої небезпеки для людини, коли вона в своєму житті не пережила спочатку захоплення з якоїсь химери, а потім розчарування.

Я перериваю Василя:

— Ви хочете сказати, що наші з дівчиною, котру я кохаю, суперечки про шлюб, її відмовлення й моя настирливість, безглузді й нікчемні?

Василь робить знак одчаю:

— Я? Це сказати? Навпаки! Я весь час намагаюсь довести протилежне: не можна нехтувати нікчемними речами! Фантоми, хоч які б химерні вони не були, треба здійснювати!

— Вас важко зрозуміти!..

— Можливо!.. Але мені здається, що я висловлююсь досить ясно. Усе, що я сказав раніш, я казав, маючи на увазі те ентузіастичне захоплення, з яким я, будши хлопчиком років десяти-одинадцяти, збирав папірці од цукерок. Я вигравав у бійки, жебрачив, дурих, крав. Я збирав сам, мені допомагали в тому хлопчики й дівчатка, особливо дівчатка, яким я імпував своєю пристрасстю до цукеркових папірців. У мене досі збереглося ніжне почуття до цих дівчаток, товаришок моїх дитячих химер, що збирали для мене й дарували мені папірці. У мене зібрались сотні, тисячі папірців найрізноманітніших форм, форматів, фарб, малюнків; у мене вони були з найвіддаленіших країн: з Аннаму, з Гватемали, Вінніпегу й Капштату.

— Мені все ж таки здається, що тут, Василе Олексійовичу, справа складніша! Мова йде не за цукеркові папірці, а за живих людей!

— На вашу думку цукерковий папірець надто несерйозна річ, щоб ставитись до неї серйозно?

Я хитнув, стверджуючи, головою.

У відповідь Василь запитав мене:

— Ви ніколи не крали з крамниць, Іполіте Миколайовичу?

— Ні!

— А я крав! Знайшовши в якійсь крамниці цукерки в папірцях, що їх бракувало для моєї колекції, я, коли в мене були гроші, купував цукерки, а коли грошей не було, випрохував, виявляючи при тім упертість, взагалі зовсім мені невластиву. Не мігши ані випрохати, ані купити, я крав. Одного разу трапилося таке, що мене в крамниці спіймали на крадіжці, привели додому і батько одлупцював мене ремінцем: жорстоко одлупцював, до крови, до того, що я зомлів, а потім, коли мене, неприємного, кинули й забули за мене, у мене вистарчило волі,

незважаючи на біль, підвестися, розшукати мотузку, піти в дров'яний сарай, приладнати шворку до обаполка і повіситись. Мене вийняли з зашморгу, не сподіваючись урятувати. Я вішався не з сорому, що мене спіймано на крадіжці або ж що мене бито, а через те, що ніхто не захтів повірити у мою пристрасть до папірців. Цукерки? Чого варт були для мене цукерки, коли я шукав рідких папірців.

Я не можу схопити плутаний еліптичний хід Грибової думки. Його конкретні приклади надто абстрактні, щоб уявити собі, що спільного він може вбачати між цими дитячими химерами і тим складним психологічним становищем, у якому я опинився.

Василь Гриб бере мою руку в свою, зазирає мені в очі й з особливою лагідністю каже:

— Ваше нещастя, Іполіте Миколайовичу, полягає в тому, що ви ніколи не вішались, не збирали цукеркових папірців і взагалі нічим не захоплювались. Ви не пережили якогось глибшого захоплення і тому не призвичаїлись ставитися серйозно до несерйозних речей і не знаєте того, що коли поставитесь знов таки несерйозно до справ, нібито серйозних і важливих, то легко розкрити їхню химерну й невірну суть.

Він дивиться на мене з тією спокійною незворушною стриманістю, що властива людям, для котрих захоплення і хвилювання — не більше, як просте шумування слів, сублімація, — висловлюючись модним терміном, — байдужості. Мені хтілося б, щоб Василь хоч на хвилину кинув цю байдужість, свою манеру поєднувати «так» і «ні» і подивився на справу просто, без усяких розумових вихваток і словесних стилізацій. Він гарна людина, цей Василь Гриб, і сердечна, тільки трохи плутана, і тому з ним важко розмовляти.

Мені здається, що він не зовсім з'ясував собі мотиви, які штовхають Зину настоювати на відмовленні од шлюбу, і тоді, щоб ясніше сформулювати Зинині погляди на кохання й життя, пояснюю Грибові її позицію:

— Я гадаю, що вона схиляється до думки про вільне кохання.

— Ви анахроністичні, Іполіте Миколайовичу! Ви помиляєтесь, жадна дівчина цього не скаже.

Тепер ніхто не читатиме Жоржа Занда й не говоритиме за вільне кохання. Для сучасної жінки, що служить, що працює, що приходить зі служби додому стомлена й виснажена, що живе сама й варить чай на примусі, що думає про свою працю й іспити, кохання зовсім не є проблема життя. Воно припадає на «сверхурочні» години. Кохання, шлюб, кохання в шлюбі чи поза шлюбом, дівчина, жінка, — ці слова загубили свій сенс. Грані стерлися. Кожна дівчина є жінка, і кожна жінка, коли в її посвідці не написано «розведена» чи «заміжня», є дівчина. Шевченко тепер не написав би поезії «Великомученице кумо!» і не давав би «блудних» порад. Його кума тепер уже не живе в маєтку, а служить десь у тресті, мешкає на шостому поверсі житлокопівського чи профспілчанського будинку, повертається додому коло четвертої, — і поет, підіймаючись до неї нагору на п'ятий поверх і зустрівшись на східцях з одним із її приятелів, злегка зідхнувши, з покорюю прийме зустріч, привітається й скаже: «Мабуть, віднині цими східцями нам прийдеться ходити вдвох». Запевняю вас, Іполіте Миколайовичу, що Шевченко не писав би тепер своєї поезії: в тому жадної не було б потреби.

Я протестую. Я ніяк не хочу й не можу згодитися з парадоксами мого приятеля.

— Ви, — кажу я йому у відповідь, — надто схематизуєте, надто узагальнюєте. Те, що, можливо, і є справедливо відносно тої чи тої жінки, це ваше твердження стає хибним, коли йому ви надаєте значіння якоїсь загальної формули. Не всі жінки такі, як оце ви їх змальовуєте, у кожної є своя доля, своя путь і кожна по-своєму живе, кохає й мріє.

Але Василь Гриб не вважає на мої слова. Бачивши мене стурбованим, він відчував себе бадьорим і певним. Тон у нього був твердий і переконаний. Він не говорив, він проповідував. Він не зазначав, він проголошував. Його жарти були гієратичні, а його іронія урочиста. Я хитався; він не припускав ані сумнівів, ані хитань. Я вагався й блукав, для нього було все зрозуміло й приступно.

— Так!.. Усе це добре, Василю Олексійовичу, що ви кажете, але дівчина, що я кохаю, ніде не служить, живе не сама, а в родині, і те, що ввійшло в життєвий побут службовців, не можна прикласти до неї. І ось, коли цього всього нема, то чи не лежить на мені певний моральний обов'язок захистити честь дівчини, щоб на неї не лягла жадна пляма людського злого поговору?

— Ви таки дивак, Іполіте Миколайовичу! Вам доводиться проти волі дівчини настоювати на тому, чого ця дівчина не хоче, щоб ви робили. Ви мені нагадуєте біблійного героя. Ви, як Самсон, мусите здійснити ворота й понести їх, хоч у тому жадної потреби немає, бо вони одчинені. Ви їх тягнете на собі, почуваете, що не донесете, що вже стомились і надірвались,

падаєте й можете під тою вагою загинути. Ви озброєні цілим арсеналом усталених упереджень та забобонів: поняттями про честь дівчини, порядність чоловіка, падіння, дівочтво, шлюб. Вас турбує, що дівчина може нехтувати всім цим. Ви турбуєтесь за неї, а вона вважає, що ваша стурбованість з-за неї — то вираз невіри в її сили. Ваше поводження аж надто необережне й майже образливе.

— Необережне?! Навпаки, обережність підказує мені оберегти задалегідь дівчину від небезпечних кроків.

— Повірте моїй життєвій досвідченості... Ви посміхаєтесь, бо знаєте, що мені життєвого досвіду саме й бракує. Але, не мавши його, я можу давати ще не спростовані життям поради... Так повірте моїй життєвій досвідченості: ви розпочали сумнівну гру, в якій ви наперед засуджені програти. Ви самі штовхаєте вашу дівчину на шлях небезпечних вчинків.

— Я? Тим, що хочу попередити необережний крок?

— Ви! Безперечно ви, і ніхто інший!..

Я обурююся:

— Даруйте мені, друже, але це чиста нісенітниця.

— Ви сердитесь і лаєтесь, але справа не в тому, яких слів ужити, а в упертій безсумнівності фактів.

— Та ваші факти, які, до того ж, поки що тільки ваші власні гадки, безглузді.

— Ну, а вам від того легше, що факт, з яким вам доводиться рахуватись, безглуздий? Слово чести, Іполіте Миколайовичу, послухайте ви мене! З ваших же власних слів видно, що, віддаючись вам, вона прагнула знищити можливість шлюбу — одне слово, розірвати з традиціями, з родинною опікою, взагалі, визволитись. Можна навіть припустити, що вона віддалась не так із почуття кохання, як тільки з бажання знищити самий натяк на шлюб. Коли ж ви настоюєте на шлюбі, ви нищете її ілюзію, що вона досягла того, чого прагнула. Вона почне думати, що їй треба зробити ще якийсь дальший, ще дивовижніший крок щоб повороту назад уже не було остаточно! Цього остаточного вчинку я б, Іполіте Миколайовичу, і берігся.

— Ви радите...

— Я б радив вам: хай буде так, як хоче дівчина! Потурайте слабкостям тієї людини, що її ви хочете опанувати. Йдіть їй назустріч, усе прийміть і нічого не заперечуйте. Буде по-вашому. Пожне бурю не той, що сіє вітри, а той, хто змагається їх не пустити! Отже, вона, дівчина з гарної родини, не зіпсована й не розпусна, віддавшись до шлюбу, зробила, на її думку, надзвичайно сміливий крок. Вона пишається з того. Її вчинок пофарбовано для неї в героїчні фарби. А ваше, Іполіте Миколайовичу, діло маленьке: підтримати в ній цю пиху. Це єдиний для вас спосіб досягти свого — одружитися з нею...

Я з сумнівом поставився до тих заяв, що їх впевненим голосом, ніби якісь догмати, проголошував Василь Гриб. Цікаво було слухати його промови, повні суперечностей, що в них він ухилився од будь-яких мотивувань. Там, де не було жадних суперечностей, він їх вигадував. І, навпаки, де справа була складна й заплутана, він обминав усі труднощі і, все спростивши, викладав речі так, ніби ніколи в світі не було для нього нічого темного та незрозумілого. Він не обґрунтовував і не доводив своїх тверджень, він задовольнявся з того, що стверджував... Я хитаюся припустити, щоб у нього була хоч будь-яка послідовність у думках. Його думки було зібрано випадково й поєднано абияк. Замість того, щоб мати справу з тим, що єсть, він з кожного життєвого явища утворював якусь потворну вигадку. Хіба могла будь-яка розсудлива людина згодитися з порадами Василя Гриба?..

Проте, я не взяв на увагу одного: Грибова манера думати й говорити не відповідала моїй натурі, моїм поглядам, моїм тенденціям. Але чи значило це, що Василь Гриб не міг зрозуміти когось іншого, подібного до нього, краще від мене? Тепер після всього, що сталося, згадуючи нашу розмову з Василем, я гадаю, що зробив велику помилку, занедбавши його поради! Він мав рацію, а я помилявся!

Розділ X

Поки ми сиділи в кімнаті Мар'ї Семенівни, поки я підготовляв ґрунт, починав здалеку, раніш як попросити в Мар'ї Семенівни Зининої руки, поки ми торкалися тисячі побічних справ і другорядних речей, у кімнаті дівчат розгорталася інші події й точилася між Зиною й Лесею своя розмова.

2

Мені багато разів докладно й детально розповідала Леся за все, що сталося того дня, і я яскраво уявляв собі всю обстанову. В родині Тихменєвих до останнього моменту не знали, кому я зроблю пропозицію — Лесі чи Зині. Наші взаємини з Зиною лишалися для всіх таємницею. При всій своїй експансивності Зина була натура потайна й самотня. Вона вміла ховатися зі своїми переживаннями й не любила ні перед ким одкривати свій внутрішній світ. Отже, в Тихменєвих схилялись до думки, що я швидше зроблю пропозицію Лесі, не тільки тому, що вона старша віком од Зини, а також і тому, що її вдача, здавалось на думку всіх, більше підходила до моєї. Розмову почала Леся. Вона хтіла бути великодушною. Звертаючись до Зини, вона її переконувала:

— Коли Іполіт Миколайович зробить мені пропозицію, я відмовлюся. Згодом за деякий час він, поза сумнівом, прохатиме твоєї руки.

Зина встала з крісла, підійшла до вікна, оберлась об лутку і, дивлячись на вулицю, відповіла холоднувато й спокійно:

— Я не погоджусь!

Леся не чекала такої відповіді, і Зинині слова її здивували.

— Що ти хочеш сказати?

— Те, що чуєш!

— Я тебе, Зино, не розумію! Коли ти не погоджуєшся тільки тому, що гадаєш принести себе на жертву заради мене, то ти, моя мила Зинусю, помиляєшся. То правда, що я до Іполіта Миколайовича привичаїлась, я з цим і не ховаюсь — він мені до вподоби, але це й усе. Сподіватимусь, що роком пізніш, роком раніш я стріну таку ж людину з подібними властивостями. А ти, я знаю, його кохаєш.

Зина мовчки стояла у вікна й уперто дивилась на вулицю. Леся підійшла до вікна побачити, що могло притягти Зинину увагу, але на вулиці нікого не було, окрім, як завжди, п'януватого двірника Степана, що, здійсмаючи куряву, підмітав брук. Одійшовши од вікна й сівши на ручку крісла, Леся повторила:

— Ти ж його кохаєш.

Зина змовчала, і ці повторені слова прозвучали в мовчанні, як у порожній простороні; вони здались невірними й сумнівними і повисли в повітрі, як обірване, пилом притрушене павутиння. Не знаючи, що сказати, в якійсь безсилості з безглуздою упертістю Леся повторила те саме:

— Ти ж його кохаєш.

Зина одвернула од вікна і, дивлячись в очі Лесі, з застережливою погрозою сказала:

— Лесю! Ти сьогодні надто багато говориш. Я б на твоєму місці сьогодні утрималася.

— Сьогодні?

— Так, особливо сьогодні, бо ти нічого не знаєш, нічого не можеш знати і не передбачаєш, яке небезпечне може бути те, що ти сьогодні говориш.

Зина підійшла до шафочки, одчинила дверці і взяла собі на руки ведмедика.

— Ти чуєш, ведмедіку, що Леся каже про нас? Вона каже: «Ти його кохаєш». Леся нам радить, навчає нас з тобою. Смішне дівча! Маленька й наївна, дурна дівчинка і більш нічого. Вона гадає, що знає щось. Кохаєш, не кохаєш?! Скажи, Мишуню, що вона в тому розуміє? А ми, ведмедіку, знаємо з тобою добре, що кохати нічого не значить, що твоя Зина кохатиме, кого схоче, його, другого, третього, все одно кого; що вона кохає Іполіта Миколайовича не більше, як і першого стрічного.

Леся не витримує. Зинині слова здаються їй огидним блюзнірством. Вона привичаїлася вважати кохання за святе й чисте палання, таємне й високе почуття. Вона обурена, що Зина так презирливо нехтує коханням.

— Облиш, Зино! Навіщо все це ти кажеш? Навіщо ти заперечуєш своє кохання до Іполіта Миколайовича?

Зина не слухає Лесі й не відповідає їй. Вона продовжує свою розмову з ведмедиком:

— Щасливий Мишко!.. Коли тебе посадити в шафочку в куточок, ти сидітимеш у куточку і рік, і два, і багато років, треба тільки тебе посипати щороку нафталіном, щоб міль не побив твоєї гарної, м'якої, волохатої шкурки, яку так любить пестити твоя Зина. Як би хотілося твоїй Зині, мій милий Мишуню, щоб у неї було таке волохате коструbate серце, як і в тебе.

Леся знов повторяє:

— Що б ти не казала, що б ти не робила, ти не захитаєш моєї певности, що ти кохаєш Іполіта Миколайовича.

Зина посміхається. Підкидає ведмедика вгору і на лету підхоплює його.

— Гоп-ля, ведмедику! Як ти гадаєш, чи не зуміла б твоя Зина так тебе вимуштрувати, щоб з тебе був акробат і ти засвоїв високе мистецтво ходити по канаті на ярмарках?! Ти сумніваєшся, хитаєш головою! Ти не певен, чи зможеш досягнути верхів'їв цієї високої науки. Але при доброму бажанні ти б усе таки вивчився? Ну, розуміється, вивчився б! Ось, бач, ти схилиєш голову в знак згоди.

Зина нагинає ведмедикові голову, підкинувши знов і піймавши, каже:

— Гоп-ля, ведмедику! Скажи Лесі, що найбільше Зині до вподоби — це ходити з ведмедиком по канаті на ярмарках. Скажи також їй і те... так, так, скажи — нема вже чого з тим ховатися — що хоч твоя Зина і є вже півроку за коханку марудного й чесного Оплика, та все ж не буде за дружину ані йому, ані кому іншому. Скажи це Лесі, хай вона іншим разом стерегтиметься балакати так багато, як сьогодні.

Зина притискує до себе ведмедика і з сміхом надто напруженим, щоб він був натуральний, падає на канапу. Може, падає навмисне, бажаючи сховати сльози.

— Зино!

У Лесі виривається крик:

— Зино, скажи, що це неправда!

Зинине визнання лякає її своєю несподіванкою: вона могла усього ждати від Зини, тільки не цього. Вчинок Зинин їй жахає. Потім, коли це перше почуття, викликане визнанням, минає, вона червоніє. Вона червоніє від сорому, що її сестра може бути за чийсь коханку, і від сорому, що, не знавши цього, вона могла припускати, що Іполіт Миколайович хоче зробити їй пропозицію і ще, до того ж, казати Зині, що вона ладна од цієї пропозиції відмовитись. О, як безглуздо вона сьогодні поводитись! Які безглузді речі вона сьогодні говорила! В цей момент вона ненавидить себе, Зину, Іполіта Миколайовича, всіх, весь світ. Нерви її не витримують, і вона починає стиха плакати.

Сльози допомагають їй перемогти себе; вона усвідомлює всю егоїстичність свого поводження. Зина переживає глибоку душевну кризу, потребує особливої зараз до неї доброти, а вона, Леся, тим часом, замість піклуватися про Зину, віддається ганебним негарним настроям.

Леся сідає коло Зини на канапі, що на ній, уткнувшись лицем у подушку, лежить Зина, обіймає її й починає лагідно умовляти Зину. Вона упевняє Зину, що те, що Зина зробила, вона зробила тільки тому, що вона дуже кохає Іполіта Миколайовича, що все обійдеться, що все буде гаразд, що вони поженяться, що, вийшовши заміж, Зина буде щаслива...

Зина схоплюється, з силою відштовхує Лесю й тупає розлютовано ногою об підлогу:

— Чорти його батькові! Я не хочу виходити заміж! Ти чуєш: не хо-чу. Ні за нього, ні за кого іншого. Ти можеш це зрозуміти?

Леся почуває себе розгубленою перед цим вибухом Зининої роздратованості і з слухняною покірною на Зинин крик відповідає:

— Ні, Зинусю, я цього не розумію...

— Не розумієш?! Ну, то добре, зрозумієш!

Зина йде до дверей й береться за ручку, щоб вийти з кімнати, але зупиняється на хвилинку й байдуже та стомлено говорить:

— Я зроблю так, щоб ні він, ні хто інший не могли і не захтіли гадати про шлюб зі мною.

Лесі здалося, що Зина каже за самогубство. Діткнута гострою тривогою, вона кидається до дверей, охоплює Зину, благає її:

— Зиночко, Зинусю! Що ти задумала? Хіба, хіба ж можна? Бог з тобою! Зинусю! Я тебе не пущу. Скажи, що ти цього не зробиш, скажи, що ти не отруїшся?

У Зини навіть і в цей момент душевного розпачу, коли вона на останній крок рішилась, щоб не було вже повороту, вистарчає сили волі відповідати Лесі насмішкливою презирливістю:

— Отруїться? Я? Отруїться? Нашатирним спиртом, як гімназистка четвертої класи? Правда? Вона іронізувала, говорила прикрості, дражнила сестру. А та вчепилась у руку, охопила, тремтячи, Зину, цілувала її й не хтіла пускати.

— Ти можеш мене лаяти, говорити, що хочеш, але я тебе не пущу. Хай ти не отруїшся, хай що інше, я не знаю що, але я тебе не пущу.

— Пусти!..

— Ні!

— Пусти!..

Вони почали змагатись. Та Зина раптом випустила Лесю й розсміялась.

— Які ми з тобою смішні, Лесю! Не бійся, Лесю, я зовсім ні про яке самогубство не думаю. Ти

— дурне дівча! Можна дійти до останньої межі, що далі лишатиметься провалля, діра, нічого, і все ж таки не гадати про самогубство. Отруїться — це млявість, це для слабких душ. Я б гордувала собою, коли б мене вистарчило тільки на таку пошлість... Умерти що? Умерти легко! Хіба ми не бачили на власні очі, як умирають і убивають? Ні, треба не себе вбити. Зумій, усе знищивши, жити цим.

Зина цілує Лесю в чоло й каже:

— Бідненька Лесю! Я налякала тебе! Ні, не бійся!

І Зина сміється весело й безтурботно. Вона завжди якось широко, щиро й щедро сміялась. У її сміхові почувалась простора простота й ясність, дитяча, легка й чиста непідроблена осяйність. Вона сміялася так, ніби в глибинах ясного блакитного душевного потоку линуло пістряве музичне сяйво розлогого сміху.

— Лягай, Лесю, і спочинь. Я піду і швиденько вернусь. Так треба!..

І, хоч Зинин сміх на хвилину заспокоїв Лесю, але, коли Зина зачинила за собою двері і Леся лишилась сама, вона заплакала від суму й стурбованости. Вона не могла здогадатись, що хоче заподіяти Зина.

На вікні гула перша весняна муха, а на осяяній соняшній весняній вулиці вугільник протяжно й дзвінко, напружуючи голос, тягнув:

— Голь, уголь, го-оль!

3

Я сказав Мар'ї Семенівні, що я вчора розмовляв з Зиною і що Зина, не зважаючи ні на що, відмовляється дати згоду на шлюб.

Та Мар'я Семенівна не надала цьому значення. Хіба ж мені невідомо, що Зина завжди любить витівки і щоб усе було по-інакшому?! Хай це мене не турбує. Вона, Мар'я Семенівна, знає, що Зина кохає мене, і вона певна, що Зину неважко буде переконати. Ось вона піде, розшукає Зину, приведе її сюди й усе буде гаразд, усе буде поладжено. На червоній горці й весілля одсвяткуємо...

Загуркотіли двері. Забігали по квартирі. Чути було голоси. Шукали Зини. На порожній весняній соняшній вулиці вугільник гукав: Голь, уголь, го-оль!..

Тоді вмить я зрозумів, що все скінчено. Що сталась якась безглуздість, що повороту нема.

Як крізь туман, я пам'ятаю: повернулась Мар'я Семенівна, а за нею прийшла Зина. Мар'я Семенівна урочистим голосом сказала: «Мила моя Зинусю! Іполіт Миколайович прохає у мене твоєї руки. Я дала згоду. Що скажеш ти?».

Я пам'ятаю: у Зини було надзвичайно бліде обличчя. Вона відповіла:

— Я тільки що віддалась двірникові!

Розділ XI

1

Минули роки.

Сьогодні знов, як і три місяці назад, я в себе, в своїй заводській хемічній лабораторії. Незабаром, за тиждень-півтора, придуть з Німеччини замовлені препарати, приладдя, посуд, новіша фахова література, усе, що я закупив і замовив під час свого трьохмісячного перебування за кордоном, і треба вже зараз підготувати, щоб ніщо не затримало приймання. Я не люблю гаятись і відкладати.

Панас Григорович незмінний: на ньому його звичайна потерта з клінцівського шевіюту, поношена, ненова толстовка, соробкопівські ботинки зі збитими закаблукми й порепаною шкурою; короткі руки з золотою обручкою, зачісане жирне волосся. Він, із колишніх фельдшерів, тепер мій найближчий помічник у лабораторії. Він учиться, уперто студіює чужоземні мови, багато читає, вступає на всі короткотермінові курси, що їх улаштує трестівський центр, і дуже задоволений з того, що його обрали на голову гуртка робітників-винахідників. У Панааса Григоровича набралось чимало різноманітних папірців, свідоцтв, посвідчень за різні роки з різними підписами та печатками. Він любить показувати ці посвідки і дуже ними пишається. Коли в спокійного, важкого, урівноваженого Панааса Григоровича є будь-яка пристрасть, що її за слабкість вважати належало б, то це виключно ентузіастичне захоплення, з яким він ладен слухати лекції на курсах для підвищення кваліфікації. Революція дала йому можливість змінити свій фах, — із фельдшерів вибитися на хеміка, але він і досі любить своїм знайомим при простуді ставити банки і вірить у невідмінність своїх діагнозів. Він не сумнівається, що коли б йому в свій час пощастило вступити до медінституту, з нього вийшов би славетний терапевт.

— Слово чести, Іполіте Миколайовичу! — каже Панас Григорович, — і ви, коли б що, звертались би до мене.

Він великий прихильник Ефедри, трави Кузьмича, жостеру, козиноного сала, теплих в'язаних шерстяних панчіх, житнього хліба, і дуже жалкує, ще тепер не можна дістати електролітної води. У нього власні погляди на дістику, своя аптека й свої способи лікування.

У нас якнайкращі взаємини. З Панааса Григоровича людина надзвичайно працююча та акуратна; він любить і вміє працювати. Я дуже ціную його дбайливу уважність і не тільки шаную, але, здається, і люблю його. Він, я знаю, певен, що майбутнє хемії, таємниці дальшого розвитку науки ховаються в ретортах «нашої» лабораторії. На урочистих обідах, що їх іноді з того чи іншого приводу улаштує заводська адміністрація, Панас Григорович, трохи випивши, проголошує тост за мене. Він встає, стукотить ножом об шклянку, чіпляє на ніс пенсне, озирає присутніх, чекаючи, щоб гамір трохи ушух, а потім, знявши пенсне й повісивши його на гудзику толстовки, починає: «Я гордий служити під начальством високошанованого Іполіта Миколайовича Варецького. Наука попередніх десятиліть... Майбутнє...». Він говорить гладко й не зупиняючись. Він звик говорити й, до того, говорити багато, широкомовно, вставляючи чужомовні слова й плутаючи їх. На виробничих нарадах ніхто так багато не говорить, як Панас Григорович і, коли він почне, то зупинити його не можна.

Удвох з Панасом Григоровичем ми розбираємо привезені рахунки, списки, вимітки, повідомлення, кошториси, ділові листи, всю складну й велику кореспонденцію, що набралась у моїх теках під час закордонного відрядження. Я хочу заздалегідь з'ясувати, куди, який і з чим ящик поставити, що розпакувати в першу чергу, що можна відкласти, що залишити в нас, у хемічній лабораторії, а що передати до інших відділів та цехів. Паперів накопичилося чимало, і впорядкувати, розглянути, привести все до ладу не так то легко.

На завод у порядку планового переустаткування відпущено значні суми; завод поширюється, продукція збільшується, ми вводимо нові виробничі галузі, пристосовуємо роботу цехів до потреб ринку та господарчого планового будівництва. Завод росте, і папірці, що їх ми оце з Панасом Григоровичем розкладаємо й сортуємо, свідчать про новий і великий крок уперед. Завод росте.

В моєму кабінеті при лабораторії, в цій похмурій кімнаті з вибіленими вапном стінами й темними меблями, все лишилося так, як і було три місяці назад перед моїм від'їздом. Книги в шкурятяних палітурках, діаграми, таблиця елементів Менделєєва та деякі приладдя становлять єдину її прикрасу. Через велике подвійне вікно видно дерев'яний дощатий посірілий паркан і вкрите чорними хмарами небо. Висока акація за заводським парканом хитається в поривах холодного вогкого осіннього вітру і губить останнє листя.

Негайної роботи так багато, що ми з Панасом Григоровичем ще довго затримуємось і виходимо з лабораторного корпусу тоді, коли надворі вже зовсім смерклося. Мені дуже хочеться ще

сьогодні побачити Мар'ю Семенівну й Лесю (милу Лесю! —), але поміркувавши, кінець-кінцем, я схилиюсь до думки відкласти свій візит на завтра. Я ще не був удома. З вокзалу, одправивши свої речі і валізи заводським автомобілем на своє помешкання, я з паперами поїхав на завод. Ні, сьогодні я не встигну побувати в Тихменевих. З заводу я подзвонив до себе по телефону, щоб мені приготували ванну. Я прийму ванну, переодягнуся, трохи спочину, взагалі прийду в нормальне становище. Хоч як бездоганно лікують німецькі хірурги, хоч з якою уважністю ходять коло вас сестри-жалібниці, а все-таки я ще й досі почуваю біль од своєї такої випадкової, несподіваної рани. Можна ж було потрапити в таку прикру пригоду!

2

На трамвайній зупинці поблизу заводу довго й нудно ждемо вагону. Дме вітер, гойдає віти і холодними краплями коле обличчя. Після м'якої берлінської погоди в Києві якось особливо гостро відчуваєш пронизливий холод та різку вогкість осени.

Утома коливає мене; в мозку стоїть вагонний гуркіт; мені здається, що нібито я досі ще в потязі й їду. Нарешті, приходить трамвай, і ми з Панасом Григоровичем сідаємо. Ожеледь вкрила стовпи, дріт, рейки; вагон іде поволі, часто буксує. Хочеться спати, до того ж, уже і час обідати. А вагон, як на те, тягнеться все млявіше й млявіше, інколи зовсім зупиняється: буксує на одному місці. Ну що ж, прийемо з покорюю осінню негоду, туман, сірі холодні присмерки, нудне трамвайне рипіння й дріматимемо. Вагонні лампочки світять млосно, ледве блимають. Ми позіхаємо, позіхаю я, позіхає Панас Григорович. Розмова ледве-ледве точиться. Переривається павзами, а між павзами позіхається. У нас багато не розказаного, у мене про Берлін і все, що я за кордоном бачив, у Панаса Григоровича про завод, але розмова ніяк не лагодиться, ніяк не в'яжеться.

Панас Григорович звертає увагу, що я раз-у-раз поводжу рукою по нозі: чи не ревматизм, мовляв? У такому випадку він міг би порадити комахині яйця, на спирті настояні. Найкращий і найрадикальніший спосіб.

— Зовсім не ревматизм!

— Так що?

Заздалегідь передчуваючи приемність побачити, яке враження справлять на Панаса Григоровича мої слова і як він буде тим вражений та здивований, я кажу:

— В мене стріляли!

Панас Григорович збентежений. Він не знає, як йому поставитися до сказаного — як до звичайнісінького жарту чи що. Він жахається і одночасно не йме віри: невже ж це справді можливо, щоб у Берліні, цивілізованому місті, де шуцмани в касках стоять на кожному розі вулиці, стріляли в інженера Іполіта Миколайовича! Як, чому? І Панас Григорович губиться в здогадах...

Коротенько розповідаю берлінську пригоду, своє необережне бажання бачити берлінські кав'ярні й нічні розваги берлінців. Переказую за кафе-ресторан, де я вечеряв і де невідома п'яна жінка стріляла в свого спутника, убила його і випадково, цілком випадково, потрапила в мене — дві кулі: одна в ногу, друга в бік. Зі щирою вдячністю я згадую за німецькі лікарні, німецьку асептику й описую, як налагоджено в німців лікувальну справу, яка чистота й тиша панують по берлінських лікарнях.

Панас Григорович, переходячи від одного настрою до другого, протилежного, то хвилюючись, то заспокоюючись, міняючи обурення на найжвавішу радість, трясє мені руку, вітає з порядком і висловлює співчуття, що все обійшлося гаразд.

Вагон іде поволі. Розмова уривається. Я знов починаю позіхати. Позіхаючи, закидаю Панасові Григоровичу, що він досі нічого не розповів мені ані про себе ані про завод.

— Ви так і не згадали за останні заводські новини. Певно, що й у нас тут не без того, щоб щось не трапилося.

Я звик, щоб Панас Григорович, коли ми вдвох повертаємось у трамваї додому, докладно інформував мене за всі дрібниці заводського життя. Він уміє бути в курсі всіх подій, знає всі історії, всіх робітників, хто жениться, хто розводиться, хто записався в загсі, хто христив дитину, а хто улаштував «октябрини». Він, сказати, знає все і, здається мені, не тільки тому,

що він член завкому та голова гуртка винахідників, а, головним чином, тому, що він не кидає практикувати серед робітників як фельдшер. З цим він ховається, та, власне, ні для кого медична практика Панаса Григоровича не секрет.

Але сьогодні він щось не балакучий. Панас Григорович одмовляється, що, здається, за ці останні місяці не трапилося нічого видатного. Принаймні йому нічого зараз не згадується. Авжеж, нічого не було.

— Проте, пробачте...

Панас Григорович дістає бумажника з внутрішньої кишені свого пальта й витягає маленьку газетну вирізку, де розповідається за вбивство Миколою Буцьким своєї дружини, якій він, за газетною версією, не хотів виплачувати аліментів. Микола Буцький, людина без певної професії, щоб звільнитись од аліментів, повів дружину до лісу, порубав її й закопав у задалегідь виготованій ямі. Вбивника заарештовано.

Я прочитую цю коротеньку замітку з газетної хроніки й мовчки повертаю вирізку Панасові Григоровичу. Найзвичайнісіньке вбивство, звичайний прояв людської тупої й дикої жорстокості, і я не розумію, що саме могло зацікавити Панаса Григоровича в цій справі.

Та Панас Григорович заперечує газетну версію, ніби вбивство сталося через аліменти, ревності або ж якісь звірячі інстинкти Миколи Буцького.

— Ви, — каже Панас Григорович, звертаючись до мене, — ви, Іполіте Миколайовичу, психолог (слово психолог Панас Григорович говорить, наголошуючи останній склад). Отже вам буде дуже цікава історія цього вбивства.

Виявляється, що Буцьких, Миколу Севастіановича, людину лагідну й смирну, трохи, правда, фантазера, та його дружину, жінку тендітну й субтильну, виснажену через злидні, та все ж таки гарненьку, Панас Григорович знає років зо три з того часу, як вони переїхали до їхнього будинку. Спочатку вони жили непогано, Буцький кохав свою дружину, вона була ретельна й дбайлива господиня. Усе йшло б гаразд, коли б їх не заїли злидні й безробіття. Буцький з жахом дивився на прийдешнє. Його турбувала дальша доля дружини й безнадійна безвихідність стану. Він спробував братися за найрізноманітніші справи: продавав на вул. Воровського «бім-бомів», що не б'ються, не ламаються, а тільки посміхаються, найкращий подарунок для дітей, торгував мапами й календарями, апельсинами й зубочистками, дійшов до останнього зубоження.

— Ви, — каже мені Панас Григорович, — повинні були б його знати. Останній час Буцького можна було спіткати на вул. Леніна, де він у своєму подертому пальті продавав різне приладдя для зажигалок, таким одноманітним і меланхолійним голосом повторюючи: бензин, фітілі, камні.

Я намагаюсь пригадати:

— Такий високий і блідий у шинелі, в пенсне?

Панас Григорович хитає головою.

— Так, так! Він і є.

Стриваючись із Панасом Григоровичем надворі, Буцький скаржився, лаявся, нарікав. Він казав:

— Що я маю робити з дружиною? Коли б не вона то я міг би прожити так чи так, а вона? Що я для неї можу зробити з цими „бім-бомами“ й камінцями для зажигалок? Як я можу допомогти їй? Бачачи її страждання, я ладен втекти, втекти світ за очі, щоб тільки не бачити цих страдницьких очей, цієї мовчазної покори. Кинути її? Я гадав за це! Але кинути її — чи не значить це зробити з неї повію? Та вона не піде в повії, вона не піде тинятися по парадних, вона швидше помре з голоду й одчаю. Де вихід? Коли б я її не кохав, але ж я її кохаю, кохаю так, що, може, ніколи раніш не кохав. Я почуваю до неї таку жалість, такий біль за її долю, Панасе Григоровичу, де вихід? Панасе Григоровичу, я не можу більше...

Якось іншим разом Буцький зупинив його, Панаса Григоровича, і з одчаєм, з істеричними хорими вигуками, благав його:

— Панасе Григоровичу! Я знайшов вихід — отруїти.

Панас Григорович подивився на його блискучі від голоду й виснаженості очі, на його сіре, ніби пилом притрушене обличчя, і мимоволі одсунувся од нього. Вигляд Буцького лякав його.

Буцький здався йому божевільний.

Буцький перехопив цей мимовільний рух Панаса Григоровича і, взявши за руку, спинив його.

— Ні, не лякайтесь! Вам здається, що я божевільний або ж п'яний? Ви помиляєтесь, я зовсім тверезий, і я довго міркував над тим, про що сьогодні хочу спитати вас. Ви, Панасе Григоровичу, лікар і я до вас за порадою як до лікаря. Чи правда це — мені здається, що правда

— я чував був, що коли людина тяжко хора, галасує, мучиться, стогне, вмирає й умерти не може, то вам, лікарям, за законом дозволяється таку людину отруїти, щоб дурно не мучилася? Скажіть, Панасе Григоровичу, скажіть, це правда? Ні, не можна? Нема, кажете, такого закону? Отже, такі завсіди люди: вони не знають, що таке жалість. Вони не хочуть визнати, що кожна людина здібна дійти до такої межі, коли вмерти чи вбити стає за єдиний порятунок. Люди жорстокі, Панасе Григоровичу, люди надто жорстокі, а треба вміти жаліти, хоча б і ціною великого страждання, ба навіть самопожертви.

Буцький дивився похмуро й говорив з пригріченим одчаєм. У нього набрався повний рот слини, і він сплюнув.

Минуло декілька днів. Не важко було помітити, як Буцький щодалі ставав усе похмуріший та роздратованіший. Він лютував і говорив різко, весь час у розмові намагався обвинувачувати й нападати, ніби боявся, що йому прийдеться оборонятись. Він шукав виходу і не знаходив; він почував себе розгубленим. Порад, що їх йому давали, він не слухав. Масивний і широкоплечий, Буцький змарнів і схуд.

Він не ховався зі своїми думками й намірами. Він казав:

— Я її вб'ю!

Ця думка вбити кошмарною примарою, ніби ідея фіхе, остаточно заволоділа Буцьким. Вона йому здавалась найкращим способом розв'язати те заплутане й важке становище, в якому він опинився.

Він не міг звільнитись од думки, що вбити — це єдиний спосіб позбавити страждань жінку, яку він кохає.

Він мав вигляд приголомшеної, глибоко нещасної людини, що почував себе безнадійно розгубленою.

Буцький зробив так, як вирішив. Одного разу він запропонував своїй жінці поїхати погуляти в Пущу-Водицю: йому, мовляв, обіцяли роботу, видали аванса, тепер скінчиться їхнє таке гірке нещастя; отже, на радісах слід і погуляти. Поїхали! Буцький узяв зі собою вина й горілки; в лісі випили, погуляли, ще випили. І коли вона, стомлена прогулянкою й радістю, нарешті заснула, він її ударив ножем у серце. Убивця робив усе спокійно, витримано. Кохточку й спідницю тут же в лісі, розклавши вогнище, спалив. Землю, де лишалась кров, перекопав і притрусив листям. Але, хоч як не намагався приховати сліди та ознаки, все-таки місце злочину знайшли, яму розкопали, трупа впізнали і Буцького заарештовано. Та він і не відмовлявся. Тепер поки що сидить у бупрі й чекає суду.

— Коли не розстріл, то десять років з суворою ізоляцією напевне матиме, — закінчив своє оповідання Панас Григорович.

Він розповідав детально, з докладними подробицями, згадуючи за те, чого не сказав раніш, забігаючи іноді вперед. Своє оповідання Панас Григорович обтяжував характеристиками, асоціаціями, намагався достотно передати діалоги і схопити всі відтінки розмов. Він не проминав найжахливіших подробиць та найтрагічніших моментів. Зі своєї розповіді він зробив картину похмуру й дику. Він невідступно, крок за кроком стежив, як криваве мариво злочину ступнево перетворювало кохання в кошмарний та огидний вчинок.

Панас Григорович почував і свою мимовільну причетність, бо він не зумів попередити катастрофу своєчасною порадою та потрібною допомогою. І ця внутрішня стурбованість офарблювала його оповідання в тони хвилювання та чутливості.

4

Трамвай нарешті доповз до центру міста. Панас Григорович підвівся виходити, але я затримую його, пропоную пообідати зо мною в ресторанчику.

— Посидимо, пообідаємо, вип'ємо по шклянці пива, побалакаємо.

Панас Григорович спочатку відмовляється, але потім згоджується. На наступній зупинці ми сходимо з трамваю.

Усі тротуари, брук вулиці, стіни будинків, дерева вкрито ожеледою. Йдемо посковзуючись, підтримуючи один одного. Добре, що до ресторанчика, що світиться електрикою праворуч од рогу, од трамвайної зупинки недалеко, тільки перейти через вулицю, а то, напевне, прийшлося б не раз упасти.

На розі коло ліхтаря старенька бабуся немолоду вже жінку, вагітну, мабуть, дочку, турбуючись, навчає бути обережною, берегтись і не посковзнутись. Холодний вогкий вітер рве й хитає ліхтар, коливає голі гілки дерев, розмітує поли пальта. Бабуся стоїть на розі і тривожним поглядом стежить за дочкою, що зникає в осінній вечірній пільмі.

Я слухаю ніжні умовляння, ласкаві застереження, і десь у глибині серця прокидається й росте заздрість. Я дивлюся на лагідне, приязне обличчя старої жінки, я зазираю їй у вічі, я помічаю, як вона піклується про дочку. І чітко малюється мені моя самотність. Ось я приїхав сьогодні з чужини, і ніхто не стрів, не привітав мене. Я піду додому, але й там ніхто мене не чекає. Я сам, тільки сам!.. Чи не тому я й не захтів відпустити Панаса Григоровича і запросив його з собою, бо хотів хоч у цей спосіб уникнути на сьогодні самоти?

Поза службою, поза лабораторією, паперами, звітами, відрядженнями мені нічого не лишилося для особистого життя. Є інженер-хемік, чоловік, що обіймає посаду на заводі «Червона зірка» і одержує за те позатарифну ставку, Іполіт Миколайович Варецький, особа офіційна, а маленького Оплика, — так звали мене малим, — що за ним теж хтось у свій час турбувався і стежив, немає вже давно і ні для кого.

Але ввійшовши в ресторан, теплу, повну електричного світла залу, заставлену столиками, я скидаю ці похмурі самотні настрої. Я сміюсь, відповідаю на ласкавий уклін широкобородого господаря, що серветкою вже змахує крихти зі столика і, одсовуючи стільці, пропонує сідати, замовляти обід, пива, оселедця, салати олів'є. Ну й...

— Прикажете півпляшечки?

Я дивлюсь на Панаса Григоровича. Він хитає негативно головою.

Досить буде дві стопки.

Ми сидимо з Панасом Григоровичем. На маленькій естраді три молодих чоловіки в піджаках, скрипаль, піаніст і віолончеліст, закінчивши знайомий мені з Берліна модний фокстрот, переходять на попури з українських пісень. За сусіднім столиком іде п'яна суперечка, кому платити за випитий нарзан.

Я наливаю Панасові Григоровичу в кухлик пива й кажу:

— Знаєте, Панасе Григоровичу, соромно казати, але признаюсь вам, що я на мить позаздрив був отій жінці, за яку так турбувалася її старенька мати. Позаздрив, ніби й справді чогось варті ті смішні сентиментальні примари, порожні наївні ляльки та цукерки, що ними бавлять малих дітей.

Панас Григорович впадає мені в річ. Він мене не розуміє. Невже ж я хочу сказати, що материнське почуття до дочки — то зовсім не любов, чи що?

— Бачте, розуміється, не завжди, але в деяких випадках, коли тверезо подивитись на справу, то прийдеться прийти до висновку, що іноді там, де на перший погляд здається, що є любов, в дійсності ніякої любови немає.

Я кажу це, кличу офіціанта й прошу подавати перше: мені суп, а Панасові Григоровичу борщ. Тим часом я розвиваю свою думку:

— Ми тільки що бачили дочку й матір. Ми бачили, як мати турбувалася за свою дочку. Хіба не це ми називаємо звичайно любов'ю? Але справді те, що ми в даному разі значимо іменем любови, має тільки її вигляд. Ця зворушлива сцена на вулиці, що на неї ми випадково натрапили, вона тільки вміло виконаний трафаретний любовний маскарад — тому й виконано уміло, що є він традиційний і трафаретний.

— Здемаスクуйте, — кажу я далі, — матеріні почуття. В один момент зблідне вся їхня райдужна привабливість, і вони зробляться безбарвними та нудними. У пишної райдужної пави неприємний голос!

Я продовжую свою аналізу й кажу:

— Уявіть собі, Панасе Григоровичу, що дочка, посковзнувшись, а сьогодні, до речі, дуже слизько і посковзнутися — річ дуже легка, так ось уявіть собі, що дочка, посковзнувшись, зламає ногу, або ж станеться викидень, і тоді для матері почнуться важкі дні, безсонні ночі, прийдуть тисячі прикрих небажаних піклувань. До того ж, дочка вже немолода, невродлива і, певне, на дитину, що має народитись, покладено багато надій та розрахунків. Як буде дитина, вона зв'яже чоловіка, зміцнить родину, чоловіку важче буде кинути дружину й розійтись. Ви знаєте, Панасе Григоровичу, що саме тут джерела тих дбайливих і ласкавих материних турбот, що ми їх свідками стали. Те, що ми звемо любов'ю, надто складне й суперечливе почуття, і в ньому завжди найменше того, що ми звикли називати любов'ю.

Ми їмо й розмовляємо. Власне, говорю я, а Панас Григорович тільки слухає. Я бачу, він допив свою шклянку й ставить її на стіл. Я пропоную йому випити ще, але від одмовляється, одсовує свій кухлик вбік і одхиляє пляшку. Я умовляю:

— Випийте, Панасе Григоровичу, ще шклянку пива. Дозвольте, я наллю. Не хочете? Ну, коли не хочете повної, то я наллю, скільки забажаєте. Ви покажете, коли досить буде наливати. Дозвольте ще трошки. Буде, то буде! Прошу!

Я наливаю шклянку Панасові Григоровичу, доливаю собі і повертаюсь до думки, що, з'явившись, мене вразила й зацікавила. Я рівняю епізод з чоловіком, що забив свою жінку, з випадком, побаченим на вулиці.

— Те, що ви розповіли мені за Буцького, — кажу я, доїдаючи свій шніцель, — на мене справило велике враження. Може здатись, що тут нічого особливого немає: звичайнісіньке вбивство за аліменти. Особа винуваченого, його злочин — усе це надто тривіальне й порожнє, матеріал для п'ятирядкової газетної замітки, щонайбільше, для справоздання в вечірній газетці. Та це не зовсім так. Увесь час у вагоні і зараз у ресторані я думаю про того Буцького. Я рівняю оповідання про вбивство і те, що ми оце зараз мали нагоду спостерігати, як стурбована мати ніжно клопоталася за свою дочку. Симпатії кожного були б на боці матері, що ж до мене, то я їх віддав би вбивці. Я порівнюю, зважую, перевіряю, і мені здається, що ця любов убивці чистіша й досконаліша. Вона самоцінна, ця його любов, до неї не замішано ніяких сторонніх цілей; в ній нема нічого низького. Микола Буцький гадає виключно про жінку, яку кохає. Кінець-кінцем кожний інший на його місці поставився б до всього цілком байдуже. Він, мовляв, нічого не може вдіяти; хай вона пропадає. Він не може допомогти; отже, хай вона волею долі гине. Для самого Буцького, як видно з ваших, Панасе Григоровичу, слів, це було навіть доволі просто: піти з хати, щоб більше не повертатись додому! Чи ще краще, піти на станцію, купити квитка, сісти в вагон, запалити цигарку й податися в інше місто, в Одесу чи Харків, щоб там продавати тих же «бім-бомів» і такі самі камінці для зажигалок. Він нічого не мав, і його нічого не зв'язувало. В іншому місті, за сміттям щоденних турбот і справ, він міг би раз і назавжди забути за жінку, яка побивається десь у Києві. Проте він цього не робить. Його любов більша від думки про себе та свою особисту долю. Він не може бути спокійним, бачивши в скрутному стані кохану жінку. Він весь час турбується, мучиться, шукає виходу. І, знайшовши вихід — на мою думку, єдиний в тій ситуації, що для них склалася (адже сама логіка подій підказувала їм таке вирішення) — він ладен іти на все. Він ризикує своїм життям, погрозою в'язниці, десятьма роками суворої ізоляції, ба навіть погрозою розстрілу. На все це він іде з відкритими очима й почуттям ширшої самовідданості. Те, що нам, звичайним середнім людям, здається в учинкові Буцького холодною нелюдською жорстокістю, тремтить найвищою піднесеністю палкого кохання. Він має душу святого. В'язниця, розстріл, знати за це й пожаліти, пожалкувати, — тут одкривається найвища правда аскетичного самозаперечення. Дозвольте навести один приклад. Ви чули й знаєте, мабуть, легенду про Юліана Милосердного та прокаженого. Юліан, який ліг у ліжко, щоб тілом своїм зогріти прокаженого, жив самотнім пустельником. Він нічого вже не ждав від життя, а на тому світі, в який він вірив, гадав дістати нагороду. Проказа його не жахала. Перед Буцьким було ще ціле життя, і зрікатись життя він не збирався. І таки зважився піти на жертву...

— Савонарола ви, Іполіте Миколайовичу! — каже Панас Григорович, чокаючись кухликом і допиваючи рештку пива, коли я після кави кінчаю свою промову.

— Макіавеллі? — перепитую я.

— Авжеж, Макіавеллі.

Панас Григорович любить читати, читає багато, читає все, що трапить йому під руку, і внаслідок такого читання часто змішує імена, забуває назви, плутає авторів, історичних діячів, хронологічні дати. Думавши про Макіавеллі, він сплутав його з Савонаролою. Та проте, чи не мав він рації: чи це не дві тільки маски, що їх по черезно носили ті самі громадяни флорентійської республіки XV–XVI-ого віку?!

Згадка про Макіавеллі нагадала мені за привезені з-за кордону книжки, нерозкладені речі, за те, що я не був ще вдома, що я не спочив після дороги.

Прощаючись і стискаючи руку Панаса Григоровича, я спитав його:

— Ви, певне, знаєте, де в бупрі сидить ваш знайомий? Коли б вам не було важко, я просив би вас налагодити йому передачу: це коштувало б дурниці. У нього, невірного апостола любови, без сумніву нема нікого, хто б допоміг йому у в'язниці. Я вас ласкаво прошу, Панасе Григоровичу, не відмовтесь улаштувати цю справу... Тим часом прощайте!

Панас Григорович згодився без особливих заперечень. Та коли надворі ми були вже розійшлися, він гукнув мене й попросив пробачення, що затримає ще на півхвилинки. Людина поміркована, Панас Григорович обережний. Він уважав за потрібне попередити мене.

— Микола Буцький до вбивства і потім у слідчого весь час говорив і настоював, що вбив жінку з жалости до неї й нещасної її долі, а проте...

І Панас Григорович почухав за вухом:

— Чи не мали тут свого значіння також і аліменти, що їх присудили б виплачувати? Може, й у газетній версії є рація...

І потім, принижуючи голос, додав:

— Даруйте мені на слові. Я не хтів цього казати, але в нас у дворі ходили такі сплітки, що, мовляв, у Буцького є десь приховані золоті десятки. Певне, що це тільки сплітки, та вони були, і, коли вас зацікавила ця історія, то треба вам усе знати, що кажуть. Я б не хтів, щоб через мене ви помилувались.

— Ну, що ж? — відповів я. — Ми з вами, Панасе Григоровичу, матеріалісти. Газетна версія, кінець-кінцем, не так уже й заперечує те, що я казав. Я ані на хвилину не сумніваюсь, що думка за можливі майбутні аліменти, за матеріальні пожертви, за скруту повинна була зберігатись у Буцького. Оце, до речі, нещодавно вийшов такий роман французького письменника Жоржа Дюамеля «Щоденник святого». Герой роману Салаявен, дрібний канцелярський службовець, хоче зробитися святим, і щоразу йому приходиться упертися в питання про гроші й грошові витрати. В наші дні без грошей не можна стати святим, Салаявен певен, що тільки мільйонер має можливість без перешкод дбати вести святе й безгрішне життя. «Що б людина не робила, — каже цей Салаявен, — грошове питання негайно виступає на перше місце. Звідціля можна зробити висновок, що тільки мільйонер може претендувати на святість».

Розділ XII

1

У вечорі я розбирав привезені з Німеччини книги. Серед них, крім книжок з фаху та добре підбраної колекції французьких матеріалістів XVIII-ого віку, було чимало видань, присвячених пишновеличному та вишуканому розумові секретаря флорентійської республіки Ніколо Макіавеллі. Тут, поруч зі славетною працею Пасквале Віллари, були також німецькі коментарі до його творів та біографічні про нього досліди, переклади й оригінали, рідке й найкраще видання Макіавеллевих творів року 1813-ого та декілька томів з пізнішого 6-томового флорентійського видання року 1873-ого Пасеріні й Міланезі, що я його випадково знайшов у поганенькій крамничці в Ляйпцігу, куди спеціально на декілька днів їздив з Берліна, щоб пошукати рідких антикварних видань.

Єзуїт Люккесіні називав Макіавеллі дурнем. Для протестанта Жантільє він був нечистим псом, Фрідріх Великий у листі до Вольтера, згадуючи за Макіавеллі, визначав його як злочинця, безчесну людину, мізерного шарлатана. Його змальовували як зразок зрадництва, а його твори вважали за збірку помилкових і небезпечних доктрин, здібних лише зіпсувати й згубити ту людину, що мала б необережність чи легковажність їх засвоїти. Отже, в творах Макіавеллі ми стріваємо сторінки, що на одній з них він з недосяжним красномовством вихвалює свободу та добродійність, а на іншій з не меншою вибагливістю навчає, як треба піддурювати, зраджувати і вбивати.

Та чи не треба одночасно додати, що Макіавеллі був гарний сім'янин, скромна й поважна людина, людина великодушна й шляхетна, з вишуканою тонкістю душі, незрівнянний зразок особистої й громадянської чесноти, що він зазнавав задля своєї любови до свободи й

батьківщини гірких злиднів та переслідувань, сидів у смердючій в'язниці, де воші були великі, як метелики, і витримував шість ударів бичем.

Макіавеллі був радником Чезаре Борджія навіть і за тих часів, коли герцог Валентіно заплямував себе найжахливішими злочинами. Сифілітичним п'яним галюцинаціям Чезаре Борджія Макіавеллі надав вищої філософської цінності. Те, що в Чезаре, братовбивці, кровосумішника, що з рідної сестри зробив коханку, було хворим бредом розпусної людини, хижацтвом розбишаки, отруйним зрадництвом професійного бандита, — у Макіавеллі обернулось у вищу й радісну, тверезу й лагідну спокійну мудрість.

Перегортаючи сторінки Макіавеллевого «Il principe», я перечитав історію мессира Ріміра д'Орко. Щоб знищити в Романії грабіжництво й злочинство, Чезаре призначив туди Ріміра д'Орко. Після того, як мессир виконав наказ і суворими заходами заспокоїв країну, Чезаре віддав д'Орко трибуналові й судив його. Тіло покараного мессира, розсічене надвоє, герцог наказав виставити на площі в Чезені і покласти коло трупа скривавлений ніж. «Це, — закінчує Макіавеллі своє оповідання, — задовольнило почуття ненависти в народі і викликало жах та повагу до герцога».

Я перечитую сторінки Макіавеллевих творів і дивуюсь його величності, передбачливості, обережності й мудрості. Він не боїться висловлювати найдивовижніші думки, обстоювати найхимерніші, здавалося б, погляди. Він вражає, сполучаючи протилежні поняття й почуття. Як для нас, так і для свого часу Макіавеллі уявлявся людиною надто піднесеної ідеальності, і він сам не раз жалівся, що слабкодухість його сучасників, викликана недосконалим вихованням, примушує їх уважати за нелюдські ті заходи, що з них навіть в античності користувалися скрізь і завжди.

Любов, милосердя, жорстокість, — це, на думку Макіавеллі, умовні поняття, що мають цілком відносне й випадкове значення. На думку Макіавеллі, помиляється той, що гадає, ніби вбивство не може бути підказане почуттям любови чи милосердя. Любивши, вбити; убити, жаліючи, шукаючи милосердя, — Макіавеллі настоює, що ці неправдоподібні словосполучення не є безглуздя. Іноді обставини складаються так, що жорстокість людини суворої та невблаганної буває милосердніша од слабкодухости людини гуманної й лагідної.

Убивство й жалість, жорстокість і любов, милосердя й суворість, — так часто одне передбачає інше, і вбивця, щоб здійснити своє почуття жалости, пронизуючи мечем серце жертви, наважується на цей подвиг самовідданости не раніше, як розірвавши своє серце на криваві шматки.

Я відкладаю Макіавеллі з його проповіддю милосердної жорстокости. Сторінки старого видання тхнуть цвіллю: вони посіріли й пошкаралубились. Я дивлюсь на півтемний куток кімнати, на темні плями картинок, розвішаних на стінах, і думаю.

Я думаю, що Микола Буцький, стверджуючи перед слідчим, що він убив з жалости, повторював давню істину, висловлену флорентійським дипломатом і радником Борджія. Не завжди любов буває м'яка й лагідна: іноді вона буває жорстока й сувора. І часто в учинкові, на перший погляд дикому й потворному, проявляється високий порив душі, відданої коханню.

Я дивлюсь на шафи, заставлені книжками в палітурках, і думаю.

2

У нас усе по-старому, як було, нічого не змінилось. О пів на дев'яту в уборну прошаруділа пантофлями стара Дудариха, моя квартирна хазяйка, і за десять хвилин згодом пантофлі зашаркали, зашепотіли по підлозі назад. Стара Дудариха повечеряла, напилась чаю, тепер вона чверть години молитиметься Богу, об дев'ятій клацне ключ у її кімнаті. Вона роздягнеться, одягне на сиве своє волосся чепця з мереживом, закрутить з газетного паперу папільютки, запалить кручену цигарку і до 10-ої читатиме в ліжку. Читає вона все, що їй потрапить під руки. Читає Саліаса, Маміна-Сибіряка, Винниченка й Коцюбинського, Шеллера-Михайлова, старі номери «Нивы» й «Вокруг света». Вона читатиме однаково П'єра Бенуа, Пільняка, Гладковський «Цемент», життя святих і пригоди Мурзилки з «Задушевного слова». В десять хвилин на десяту нерішучий дзвінок, двічі, щоб почули й не чули. На парадному бряжчить ланцюжок, чути притишені голоси. Риплять двері в кімнаті у скарбника з харчотресту.

Так! Видко, що за час моєї відсутности не трапилося жадних змін, і в Дормидонта Панфилича роман з трестівською друкарницею тягнеться, як і півроку тому. Я вивчив ритуал цих побачень: за півгодини Дормидонт Панфилич пройде по коридору в ванну, щоб набрати там у чайник води; потім буде чути, як накачуюватимуть примус і гудіння примусу, тоді питимуть чай і друкарниця залишатиметься ще з годину; об 11-ій скарбник, клацнувши на парадному англійським замком, піде її проводити.

У цих спільних квартирах, де живуть різні люди, все чути й усе про кожного знаєш: у кого був постріл і ломило спину, скільки ставили банок, або ж як довго хто слабував на коліт.

Маленька друкарниця входить і виходить, не роблячи ніякого галасу, її не чути і, коли б не мастодонтові кроки гіпопотамного з рожевою шиєю лисого Дормидонта Панфилича, можна було б думати, що її зовсім не буває у нас.

Після того, як Дормидонт Панфилич, проводивши свою приятельку, повернеться додому, а стара Дудариха за вечерею утрималась, щоб не об'їстися жирним бігусом, і не стогнатиме, — помешканням опановує тиша. Я люблю цю лагідну таємничу тишу, що шелесливим шепотливим шушуканням розповзається по коридору, по кімнатах, по шафах, темних куточках, і тоді чути, як тиша, зазираючи з усіх щілинок, мовчить улесливо і з присопуванням.

Я дивлюся на шафи, заставлені книжками в шкурятяних палітурках, слухаю шепоти тиші, згадую й думаю.

3

На серці від перебування в Берліні лишилося почуття гіркоти. Я чудесно виконав покладене на мене від заводу доручення, придбав для себе чимало рідких і дорогоцінних книжок, — але не натрапив на слід Зини. Що може напоїти спорожніле серце, що може заспокоїти непогамований смуток душі?! Зини я не побачив! Завтра я піду до Мар'ї Семенівни сказати, що, незважаючи на всі ужиті в цій справі заходи та зусилля, я нічого не досяг.

Я довго, з першого дня приїзду і до останнього дня виїзду скрізь і весь час уперто шукав Зини, проте без будь-яких конкретних наслідків. Можливо, що Зина, приїхавши до Берліна, змінила своє ім'я й прізвище, щоб остаточно заховатись; можливо, вона випадково захворіла, чи з нею трапилася якась нещасна пригода. Може, вона в когось закохалась, або ж кудись виїхала.

Закохалась! Як важко мені припустити це... Минуло два з половиною роки з того весняного ранку року 1925, коли після багатьох хитань і сумнівів я наважився просити в Мар'ї Семенівни Зининою руки. Радісне тремтіння охопило мене, коли я почув від Мар'ї Семенівни: «Згода, певне, що згода! Вона кохає вас!..» — і за декілька хвилин пізніше усе було розбито, змішано, скалічено. Досі з почуттям невимовного гострого болю я згадую за незрозумілий Зинин вчинок, для якого й нині, за два роки, не можна підібрати хоч яких-небудь приймочних, розумних пояснень. Невже ж це була чергова Зинина бравада, витівка, що її доведено до останньої міри безглуздості? Олександр Владиславович улаштував Зині можливість виїхати екстренно за кордон, бо Тихменєви сподівались, що ця поїздка й різноманітність нових вражень добре вплинуть на Зину. Але вона скористалася з цієї поїздки, щоб остаточно розірвати з родиною й зникнути. За два роки від неї не було одержано жадної звістки, жадного листа, жадного повідомлення. З чого вона жила, опинившись у чужій країні без грошей і без підтримки? Як бідувала? Що перенесла?..

Мар'я Семенівна поклала багато надій на мою подорож; вона сподівалась, що коли я особисто шукатиму, мені швидше пощастить знайти загублену її дочку. Але я нічого, абсолютно нічого не довідався! Може, я її шукав не там, де треба? Може, я її ненароком десь і стрівав, та вона так змінилася, що я не зміг пізнати її після двох років розлуки?..

Завтра я буду в Мар'ї Семенівни й офіційно проситиму Лесиною руки. Два роки спільного горя остаточно зблизили мене з родиною Тихменєвих; я зробився в них своєю людиною. Я при звичаївся до цієї родини і щиро прив'язався до Лесі. Вона мила й проста дівчина, з хорошою вдачею й ширим серцем. Власне кажучи, і без офіційної пропозиції мій шлюб з Лесею справа вирішена. Отже, тільки через мою закордонну командировку прийшлося відкласти на деякий час запис у загсі, та, до того ж, і в Тихменєвих, і в мене жевріла, не остаточно згасши, надія розшукати Зину. Завтра все буде оформлено. І в моєму особистому самотньому житті холостого чоловіка почнеться нова доба мирного й благодущного родинного спокою.

Але, гадаючи так, чи знав я, що я ніколи більш не піду до Тихменєвих, не зможу піти, що все раптом полетить шкереберть, що схопиться буря і закрутить, зімне, розіб'є, знищить усе, спустошить душу і кине мене в остаточному надломі? Все скінчено, все розвіяно. Чи знав я, що мною заволодіє бажання тікати, все одно куди, тільки далі звідси, якомога далі? Назавжди. Без повороту...

4

Опівночі, як звичайно, я випив дві шклянки міцного, холодного чаю і, замість того, щоб як звичайно в ці нічні години працювати, сьогодні я дозволив собі спочити й розважитись: переглядати привезені книжки й перегорнути сторінки моїх улюблених письменників. Я довго перечитував окремі сторінки, обдивлявся палітурки, шрифти, папір, формат, усе те, що найбільше вабить у книзі кожного бібліофіла. Уже пізно вночі, збираючись лягати спати, я згадав, що завтра треба буде подати до заводської адміністрації рапорта з поясненням причин, через що саме я мусив спізнитися з приїздом на цілі два тижні. Я написав заяву: «Маю повідомити заводоуправління 1-ого Київського Металургічного заводу „Червона зірка“, що через незалежні од мене обставини (поранення) я перебув у хірургічній лікарні два тижні, що й спричинилося до запізненого мого повороту з командировки. Посвідку за моє перебування з 25/IX до 11/X-ого п.р. в Берлінській хірургічній лікарні „Милосердного самаритянина“ (Waldstrasse, 49) за № 783 і за підписом старшого ординатора Герцфельда до цього прикладаю. 27 листопада р. 1927».

Я пишу й згадую усе, як сталося.

Раптом я схоплююсь.

— То ж вона, Зина, Зина!.. Її очі, її, Зинині!..

Я кидаюсь до своїх валіз, тремтячою рукою розв'язую ремені, викидаю одну за одною речі, нарешті нахожу піджак, той піджак, що в ньому я був тоді в кав'ярні. Я нервово риюсь у кишнях, розшукую записочку, що її в кав'ярні мені передала та жінка. Коротенька записочка німецькою мовою: Mein Herr, bitte sehr, пошануйте мене вечерею.

Почерк!.. Її почерк, — каракулі, скошені в лівий бік. Як я тоді не пізнав її очей, її почерку?

Який кошмар! Навіщо така мука?! Навіщо цей біль?! За що я мушу так страждати?!

У пориві негуманного болю зникає час, зникає просторінь, зникаю я.

Потім поволі свідомість ніби прояснюється і я в галюцинаційній маячні, в маячневому півсні бачу, що до мене в кімнату приходить кат, одягнений у червоне, і бере мене за руку. Маненький блазень, огидний горбатий карлик, що йде за катом, дзвякаючи своїми дзвіночками, гримасуючи й дражнячи, здійсмає передо мною свій фіглярський ковпак:

— Шановний мессире Ріміро! З наказу герцога вас буде виведено на площу, розрізано на частини і кривавий ніж буде покладено коло вас.

Я бачу площу в Чезені, я бачу в брукові площі кожную кам'яну плиту, порослу травою, я бачу круглий басейн фонтану з постатями тритонів, що трублять у довгі мушлі, я можу роздивитись кожне обличчя й кожную складку вбрання серед натовпу, що переповнює площу, чекаючи на мою страту. Кат зриває з мене одяг, кидає мене на поміст і з розмаху пронизує мене мечем. Я не витримую болю й кричу...

У двері моєї кімнати гуркотять, гуркотять, усе дужче й дужче: — Іполіте Миколайовичу, що з вами?!

Кат, площа, блазень, нещасний мессир Ріміро д'Орко, бліде сифілітичне обличчя Чезаре зникають. Я прокидаюсь. У мене вистарчає волі сказати:

— Ні, нічого. Не турбуйтеся. Це вві сні.

Я п'ю воду... В квартирі все затихає. В квартирі тиша.

Я дістаю пляшку коньяку й одразу випиваю шклянку. Спирт обпікає рот, шлунок, я не п'янію, а тільки свідомість і зір прояснюються в якійсь надзвичайно напруженій ясності. Я чітко згадую все, що сталося в Берліні, ніби це трапилося тепер, сьогодні.

5

Як справжній провінціал, я прийшов до людного кафе-ресторану, де буває «весь Берлін», надто рано; власне кажучи, я прийшов пізно, бо година обідів уже скінчилась, і рано, бо вечірня й нічна публіка ще не почала сходитись. Чекаючи, переглянув ілюстровані часописи, ці різнофарбні зошити й книжки, що ними метушливий, заклопотаний люд бавить порожню цікавість своїх дозвільних хвилин. Винудьгував над карткою питов, у більшості з невідомими мені назвами, що їх багато вигадала вибаглива пересиченість.

Поволі почала з'являтися публіка, жінки, чоловіки, молодь. Зала наповнювалася галасом і голосами, пересуванням стільців, дзвоном шклянок і тарілок, музикою джаз-банду, гримами жінок, пахощами парфумів, гримасами смокінгів.

І в гуркоті джаз-бандового вереску, в тремтінні негритянського там-там, у патосній урочистості гоною, поблискуючи оголеністю пліч, пройшла повз залу струнка в гофрованій спідниці жінка. У неї розкішне, очевидячки фарбоване руде волосся, обличчя, на якому лежать ознаки цього плутаного безсонного «ресторанного» життя. Закинувши ногу за ногу, вона сіла за столик в окремі одгородженій кабінці, недалеко від мене, витягла з великої червоного сап'яну сумки маненький золотий портсигар, запалила цигарку і замовила льокаєві якогось аперитиву. Скільки їй років? 20–30, молода, літня?

У мене забилося серце в незнаному чеканні чогось небувалого й неможливого, що має в чудесній химерності нездійсненого здійснитися зараз, раптом, ось-тут...

Для неї, цієї стрункої жінки з рудим волоссям на ресторанній естраді здоровий і грубий негр у дикому захопленні долонею бив у барабан. Дивлячись у куток, де вона сіла, він сяяв шоколадним масним своїм обличчям, тупотів ногами і, галасуючи, як божевільний, вигукував щось, чого я не міг розібрати.

Вона посміхнулася йому. І шоколадний негр, зістрибнувши з естради й схопивши з ближчого столика велику супову ложку, гнучким плижком, якого важко було чекати від такої товстої людини, знов перестрибнувши на естраду, в азарті вистукував на стільці, в скажено швидкому темпі, під аплодисменти публіки, галасливий задерикуватий марш. Коли він скінчив, оплески подвоїлися. Витираючи чорне спітніле обличчя білою хусткою, негр розкланювався в її бік. Прикрившись аркушем газети, я стежив за жінкою, в яку закоханий цей шоколадний, джаз-бандовий барабанний негр. Мабуть, я позаздрив тоді одвертості почуття в цього естрадного негра.

Перед тим, як випити свій аперитив, вона стерла помаду з губ. І коли випила, дивлячись у дзеркальце свого величезного ридикюля, вона дбайливо підфарбувала губи кармінним гримувальним олівцем. Потім, примруживши трохи очі, почала обдивлятися залу, столик за столиком, пару за парєю, чоловіка за чоловіком. Вона нарешті подивилася також і на мене. Наші погляди на мить зустрілись, вона дивилася гострим зупиненим зором своїх темних підведених очей, що їх глиб було заглиблено широкою смугою важкої навколо очей синяви. Вона дивилася непорушно, нібито дивлячись не бачила, ніби дивилася поза мене. Тоді я не пізнав цих очей, цього зору, такого чудного й чужого.

Тоді... Тоді я розсердився, одвів очі й закрився газетою. Я рішив більше не дивитись у її бік. Хоч у мозку й промайнула думка, блиснуло на мить щось знайоме, але я тоді не зміг дати ради. За весь вечір я ні разу більше не подивився на цю жінку з пишним пофарбованим волоссям. Я прийшов тільки побачити, як розважається нічний Берлін, а зовсім не для того, щоб брати участь у цих нічних фокстротних розвагах. Я тут сторонній і байдужий. Я спостерігаю. Я зовсім не маю наміру стати предметом надій і розрахунків для жінок, що одвідують цей кафе-ресторан. Я ладен витратити десять марок, щоб побачити видовисько для мене незвичайне, але оплачувати тривожну жагу, що її несуть жіночі погляди, аж ніяк не входить у програму мого сьогоднішнього вечора.

Я не аскет і не жононенависник, а просто звичайна твереза людина, що їй не вабить ресторанне кохання. Я не кажу, що фокстротоване кохання викликає в мене огиду чи що. Мораль є справа звички, згусток засвоєних навиків, а я не звик ходити по ресторанах, щоб там шукати випадкового кохання. Мені це ресторанне кохання не до вподоби, як не до вподоби й багато чого іншого в сучасному Берліні.

Коли я опускаю газету, я чую, моя сусідка з підведеними очима й рудим волоссям, підкликавши кельнера, наказує подати атраменту й ручку. Написавши, — писала вона досить довго, — вона одсовує перо й прохає кельнера прибрати каламар; каламар їй більше не потрібний, а цю записочку вона ласкаво прохає передати панові, що п'є каву отам у куточку під пальмою, коло дзеркала.

Хоч вона сидить не дуже далеко од мене, я не розбираю окремих слів і тільки схоплюю різкий, глухий тембр її трохи хрипкого голосу.

Поки кельнер передає мені записочку і поки я перечитую папірця: «Mein lieber Herr, bitte sehr»... — офіційні, очевидячки, звичайно вживані тут слова, формула, освячена традицією багатьох, певно, років, — і поки я, зім'явши записочку, засовую її в кишеню свого піджака, вона дивиться на мене. Я не бачу її й її очей, вона сидить у кабінці й спинка кабінки закриває її від мене, але, мабуть, і зараз її зір такий же спинений, нерухомий, гострий, чужий і чудний, як і тоді, коли за декілька хвилин раніш наші очі на мить зустрілись: дивлячись, не дивиться.

У відповідь на записочку я негативно хитаю головою.

На моє негативне хитання вона, мабуть, знизує плечима й одвертається. Я не дивлюсь на неї, я уважно розглядаю марку кав'ярні на тарілці з кексом, але я чую, як вона своїм різким, сухим, трохи хрипким голосом кличе кельнера й замовляє подати їй стопку горілки:

— Wodka!..

У кожного свій смак. Хто їсть кекс, хто п'є горілку. Чому ж цій дівчині з хрипким голосом не пити горілки? Картка напоїв пропонує великий вибір найрізноманітніших питов; між ними є й Wodka.

Я чую:

— Ви дозволите мені, фройлян...

Я обережно, щоб якимось чином не зустрітися з її очима, повертаю голову в сторону кабінки, де сидить вона, і бачу, що до її столика підійшов важкий, грузький, червоний напідпитку чоловік, з олов'яними очима й пухкими щоками, властивими німцеві, що п'є багато пива; типовий німецький бюргер, власник якої-небудь модної крамнички патентованих ліків і предметів, видатний банківський службовець чи, може, й сам банкір, *pouveau riche*, що забагатів на постачанні під час війни і зумів під час інфляції, нічого не загубивши, округлити свій капітал, або ж це біржовий маклер, що перевів сьогодні декілька вигідних операцій, чи директор фабрики, що приїхав з провінції до Берліна розважитись, а то й урядовець з якого-небудь міністерства. Взагалі, один з тих багатьох безликих, що їх Георг Гросс малює в сурдутах з комірцями й краватками, але без голів.

Не все одно, хто він і яке в нього лице? Вчора один, сьогодні інший... Отже, жінка, яка, писавши до мене записочку, піклувалася, щоб хтось оплатив сьогоднішній її рахунок, на сьогодні вечерю матиме. Я можу бути спокійний: на цю ніч вона не лишиться без заробітку. Усе гаразд, — і я теж можу повечеряти.

Кельнер хай принесе мені чогось їсти, але полегше. Пити? Ні, мабуть, нічого. Чи, може, хай сам герр кельнер порекомендує мені щось з аперитивів чи коктейлів. Я нічого в тих назвах напоїв не розбираю, хай подасть щось покуштувати. Я покладаюсь на його, кельнерів, вибір.

Іноді я позираю на той столик. Вони одсунулись у глибину кабінки й спустили порт'єру. Мені видно тільки струнку ногу, прозорий чорний шовк панчішки й лакову туфлю з довгим гострим носком. Кельнер подає їм найрізноманітніші страви й напої. Вийшовши з кабінки, вони танцювали фокстрот. Тоді продовжували вечеряти, вечеряли й пили. А потім...

Власне кажучи, я не помітив, як усе це сталося. Мені обридло сидіти в ресторані, їсти мені не хотілося, пити теж. Мені було нудно. Я почав позіхати. Я жалкував, що дурно змарнував півночі, що краще було б переглядати у себе в номері готелю каталоги хемічних фірм і підготуватися до завтрашніх розмов у торгпредстві. І я, власне, не помітив, як він і вона вийшли з кабінки. Мені здалось, що він держав її за руку й щось говорив, що вона розчервонілась од вина і нібито не хотіла йти. Раптом майнула криця. Я бачив витягнену руку: вона стріляла спочатку в живіт товстому німцеві, а тоді в себе, в порожню, в просторінь, в нікуди. Задзвеніло дзеркало.

Гістеричними жіночими вигуками йойкнула зала. Хапаючись рукою за бік і падаючи на підлогу, я бачив, як шоколадний негр кинувся до жінки і вирвав у неї з рук револьвер.

Вона стріляла в просторінь, в порожню, в нікуди! Так я думав тоді в Берліні, лежавши в хірургічній лікарні, так я думав дорогою. Тому-то, певний, що все це сталося цілком випадково, я не поцікавився спитати за прізвище тієї жінки, або ж детальніше зацікавитися справою. Випадковий постріл, випадкова пригода! Хіба не все одно, хто ця жінка з ресторану, повія, що в п'яному розпачі захтіла стратити собі життя? Так я думав навіть іще сьогодні, розповідаючи в трамваї всю цю історію Панасові Григоровичу. Але в цю хвилину я так уже не думаю. Я беру пляшку й випиваю одну за одною дві шклянки коньяку. У мене тремтять руки. Мене трясє. Та все-таки мене бере сумнів. Я не можу повірити, не можу визнати, не можу погодитись. Усе це надто неможливе!..

Може, це й не була Зина... Припустімо на хвилину, що очі цієї жінки нагадують Зинині, але ж я там їх не пізнав. Очевидячки, випадкова подібність, не більше. Я не можу припустити, щоб з Зини зробилася ресторанна повія... Ні, певно, то не була Зина. Зина не писала б до мене цієї гидкої записочки: «Mein Herr, bitte sehr...». Я беру записочку, розправляю її й уважно роздивляюся. Чому я припустив, що то її почерк? Хіба мало є людей на світі, що пишуть нерозбірно, скошуючи літери на лівий бік?

Хе, хе, хе! Я сміюсь зі своїх недавніх кошмарів, я виливаю з пляшки рештки коньяку, що в ній лишилися, і дістаю другу. Мені стає весело. Як я міг вигадати таку нісенітницю, як я міг припустити таку щодо Зини можливість?

З ласкавою іронічною посмішкою я розглядаю цього папірця, що сьогодні приніс мені стільки душевних страждань. Як приємно заспокоїтись після таких жахливих переживань. Але що це? Записочка, аркушик паперу, що його перегнуто й заклеєно. Трафаретні, непристойні слова, що так мене збентежили, писані на заклеєній секретці. Я дістаю ніжик і обережно розкриваю секретку. У мене б'ється серце. Ще є надія: всередині нічого не написано, просто білий аркушик, що трапився під руку тій жінці. Власне, не варт і розклеювати... Це ж так ясно. Записочку розкрито, її всю пописано Зининими, так мені знайомими, каракулями. «Ми шукали неправдоподібних істин. І ми не нашли їх. Життя зламало нас. Нічого не лишилося для надій. Я гину. А ви — я ненавижду вас».

Яка тиша в кімнаті, напружена, гнітюча тиша, порожня тиша, що тисячами пудів давить на мій мозок! Чому не додивився тоді, чому не розірвав, чому зім'яв, чому так зневажливо сховав до кишені?

Заболіло серце; здавалося, зібралось у маненький комочок, що, стиснутий, бився сам. Мене не було: був тільки цей комочок і біль.

8

Як я не пізнав її під час цієї випадкової зустрічі? Не пізнавши, як я не розірвав листа? Та навіщо ці пізні жалі?!

Тепер немає сумнівів: то була вона, і це її почерк, милі Зинині каракулі, як у всіх самолюбних, гордовитих людей, різко скошені на лівий бік.

Зина пізнала мене і, пізнавши, передала мені записочку: «Mein Herr, bitte sehr»... Коли вона хтіла, щоб я підійшов до неї й пізнав її, то навіщо ця мерзенна, підла пошла фраза повії про вечерю, навіщо ця гримаса берлінської кав'ярні на любому Зининому обличчі? Чому, коли вона хтіла, щоб я пізнав її, вона не найшла нічого кращого, як написати запрошення повечеряти, що оце його з хворим сумом тепер перечитую?

Чи, може, вона не хтіла, щоб я пізнав її, хтіла упевнитись, що я не піду на заклик повії? Коли так, то навіщо, написавши ззовні таке паскудство, всередині вона написала ті слова, що їх вона дівчиною любила повторювати, її улюблені слова про істину й оману, про правдоподібне й неправдоподібне?

Зина обернулася в повію, тільки в повію. Вона не захтіла іти поруч зі мною, її не привабив мій шлях — шлях людини, відданої праці. Вона не захтіла жити творчим життям, вона не повірила в творчу міць щоденної праці, в працю, що визволяє.

Вона повірила в химеру свого я, своїх особистих путей, своїх відокремлених бажань.

Зина заплуталась у шуканнях неправдоподібного. Все загублено, все знищено. Повороту немає. Все скінчено.

Я кладу голову на стіл і почуваю, що моє чоло спирається на аркуші розкритої книги, що пошкаралубились і пахнуть цвіллю. Я пам'ятаю: це сторінки, що розповідають за історію мессира Ріміра д'Орко, призначеного від Чезаря Борджіа в Романію і страченого на горло за виконаний Чезарів наказ. Ще одна неправдоподібна історія, вищу й останню правду котрої розгадав і пізнав Макиавеллі. Так треба!.. Треба було, щоб розквітло наше кохання, моє й Зинине, і щоб потім кохання знищило її. Зина прагнула усунути в коханні все, що тільки подібне на кохання, але не є коханням, і, нехтуючи правдоподібним, намагалася досягти останніх меж неправдоподібного. І тоді вона безсило заплуталась у неправдоподібному, і воно знищило її.

Зина зрадила наше кохання. Вона не кохала мене, їй непотрібне було моє кохання. Вона грала в кохання, бавилася з коханням, перетворила його в арлекінадну витівку. Повія, повія, повія!..

Я дістаю пляшку і, розпліскуючи тремтячою рукою, п'ю шклянку за шклянкою. Останню шклянку я ненароком перекидаю, і коньяк заливає розкриту на історії Ріміра д'Орко сторінку Макиавеллевого «Il principe».

Я не пробую підняти шклянки. В знеможі я падаю на ліжко.

Болотяна Лукроза [Оповідання та нариси]

Розмови Екегартів з Карлом Гоцці

Од Венеції в Екегарта назавжди лишилося враження вечірньої прозорої ясности й блідо-зеленого шовку неба.

Рожеві й перламутрові палаци, збудовані в стилі Ломбарді, відбивалися у затишній воді каналів.

Самотня гондола з червоним підвищенням посередині, подібним на труну, і з серповидно вигнутими постатями двох гондольєрів, здавалось, не рухалась і, не рухаючись, стриміла в блакитну безмежність затягнутої туманною димкою затоки.

У Венеції Екегарт годинами мовчазно просиджував на лаві набережної Ск'явоні.

Рибалчі човники з глухим гуркотом раз-у-раз ударялись об палі, до яких вони були прив'язані.

Вітер Адріатики, оспіваний Вергілієм, був такий же ніжний і лагідний, як і за тих днів, коли цей поет мріяв про добротність перших латинців.

Вітер приносив з собою пахощі соли й згуки далекого Ангелюса.

З тих пір, коли Екегартів доводилося почути дзвони, вони викликали в ньому гадку про венеціанські аромати солоного й теплового, насиченого морською вогкістю повітря.

Поринувши в підсвідому солодку дрімоту, забуваючи про те, що було, є й буде, він, самотній мандрівник, натомлений життєвими блуканнями, віддавав себе й своє обличчя пестошам сонця й вітру.

Байдужий і млявий, він стежив за гондольєрами що, простягнувшись, спали на каміннях, розпечених сонцем, або ж, сидючи за столиками під полотняними навісами каварень, гуляли в карти й, після недовгої лайливої сварки, з погрозами витягали короткі гостронаточені «татарські» ножі і в скаженому шалі кидалися один на одного.

Приятелі відносили пораненого до циркульника. Кров швидко засихала на сонці. І дощ, який перепадав майже щодня в пообідні години, змивав калюжі крови, проллятої на брукові перед каварнею.

Повз нього проходили жінки: повії в чорних сукнях черниць і черниці в блискучих шовках повій. Вони затримували на мить свої кроки й зводили зважливо на нього очі. Він чув шепотіння, що могло бути словами молитви, запросинами слідувати або ж п'яним і стомленим прокляттям собі, Богу й людству.

Там, у Венеції, сидючи на прибережній Ск'явоні, самотній вигнанець уперше почув про революцію у Франції.

Європа здригалась, і Екегарт, з подивом і сподіванкою, стежив за наближенням великої революційної бурі.

Чутки про події в Парижі порушили його рівновагу й вивели його з тієї мрійливої заспокоєності, в якій він досі перебував.

Гасла революції, виголошені на майданах Парижа, що доходили до нього, хвилювали його, як колишній напівзабутий солодкий сон, що снився в далекому дитинстві, а тепер перетворювався нарешті в дійсність.

Філософські принципи, стверджені революцією, були такі прості, звичайні й зрозумілі, що кожен міг збагнути їх і перетворити в дійсність: свобода всіх, загальна рівність і щире братерство!.. Бог, промовляючи в громі й блискавиці на Синаї, не міг би нічого змінити в них, щоб зробити їх досконалішими й величнішими, аніж вони були. Устами-бо Марата й Робесп'єра — устами революції! — промовляла надія людства на визволення. Марат і Робесп'єр мали мужність доповнити бездоганність розумових теорій Гольбаха й Жан-Жака Руссо сміливістю їх застосування до двадцятип'ятимільйонного народу.

* * *

Своє мовчання, свою замисленість і думки Екегарт не раз у ті дні ділив зі славетним маестром Карлом Гоцці.

Церемонно й чемно вони здійсмали при зустрічі капелюхи; урочисто стискували один одному руки й, сівши поруч на лаву, мармур якої ще зберігав прохолоду ночі, в ранковій свіжій тиші мовчки слухали плюскіт моря.

Звичайно Екегарт перший починав розмову. Революція вщерть переповнювала його серце, щоб він міг довший час мовчати, зберігаючи дрімливий спокій. Він оповідав Гоцці про останні новини — Гоцці принципово не читав газет! — і в ентузіастичному піднесенні розлого декламував, наводячи уступи з промов Марата.

Смерти
й
офір
— ось чого потребувало людство.

Стверджуючи це, Екегарт посилався на гуманність. Він цитував Марата.

— Для порядку людства, — твердив Екегарт, — потрібна смерть двохсот тисяч чоловік. Принесіть в офіру майбутньому життю двохсот тисяч чоловік, і ви повернете світові щастя. Світ знов стане щасливим, яким він був колись. 200 тисяч життів аристократів, і Францію врятовано!

Екегарт говорив про Францію, але думав про людство. В його уявленні Франція ставала втіленням людства!..

— Що з того, — зауважував Екегарт, — що під зашкарублим нігтем санкюлота трісне й засмердить аристократична блошиця? Ми не шкодуватимемо з приводу того!..

Славетний автор «Принцеси Турандот» і «Любови до трьох помаранч», актор, фантаст і вигадливий мрійник, що з театральности акторської гри робив собі повсякденну манеру триматися, граф Карло Гоцці з вишуканою повагою вислуховував Екегарта, але при тому робив гримаси, немов Арлекін, якого на підмостках сцени б'ють галками (правопис оригіналу. —

Прим.верстальника

.) з ганчірок.

— Нісенітниця! — відповідав зневажливо Гоцці, відмахуючись руками. — Цілковита нісенітниця!.. У мене досить власних своїх тривог і особистих неприємностей, щоб звісткам з Парижа надавати перебільшеної ваги, як це з незрозумілих причин за останній час роблять скрізь люди.

Гоцці був певен, що на терезах світової долі його особисте життя важило далеко більше, ніж усі події, які відбувались у Парижі.

Низкою прикладів він намагався довести Екегартові, що революція у Франції — то лише ворожа примха злих відьом, наслідком особистої до нього ворожнечі з боку феї Моргани. — Кажу вам, — запевняв Гоцці, — що все це підготовано заздалегідь. Усе це сталося лише задля того, щоб зробити мені особисту прикрість. Це помста з боку лихих демонів, ображених моїми п'єсами, їх дратує огидство, яке я завжди відчував до філософії Гольбаха й Вольтера.

Революція, доброзичливо застерігав Гоцці, то не остання капость, яку вигадали феї й демони, щоб порушити мир його самотніх споглядань, спокій його ранкових годин на лаві набережної Ск'явоні.

З тривогою він озирався довкола і, знизивши голос, казав:

— Повірте мені, синьйоре Екегарте, дуже необережно зв'язувати свою долю з долею всесвіту й втручатись у суперечки між добрими й лихими духами.

— Ще сьогодні вранці, коли я одягався, фея Моргана підштовхнула мені руку, і я перекинув чашку кави на мої нові шовкові штани. Подивіться, синьйоре Екегарте, на цю палеву пляму. Можливо, — казав старий, витягнувши ногу й трохи відставивши її вбік, з жалем поглядаючи на атлас, — воно й красиво, та все ж таки прикро, до того ж, шкода й збитки. Я став нещасною людиною внаслідок постійних пакостей лихих демонів. Ось, приміром, сьогодні я вийшов без парасольки й запевняю вас, що йтиме дощ. Ви побачите!..

В голосі його відчувалася гіркість. Він скаржився.

Екегарт не заперечував.

Театральність слів і вчинків пана Гоцці могла дорівнюватись хіба лише їх ширості.

Високим фальцетом старої сухорлявої людини він виливає щодня перед Екегартом свої жалі.

— В найсухішу погоду, якщо де-небудь між камінням бруківки заховалась калюжа, фея Моргана обов'язково суне туди мою ногу. Коли одна з сумних потреб, що на неї засудила нас природа, примусить шукати самотнього кутка, ворожий дух, немов навмисне, примусить пройти повз мене вродливу жінку. Ще позавчора, ви уявіть собі, я спинився — одчиняються двері й ціла компанія приводить в одчай мою скромність. Ви мусите, синьйоре Екегарте, визнати, що владар демонів падає дуже низько в своїй до мене ненависті!

Коли по Венеції, спочатку як глуха й невиразна чутка, поширилося повідомлення, що в Парижі судять короля й мають йому стягти голову, а, певне, це вже й трапилося, і короля вже страчено, Гоцці, охоплений жахом, ніяк не згоджувався припустити це.

— Невже ж у Франції знайдеться такий бузувір, що наважиться торкнутися голови помазанника? До якої міри морального падіння повинні були дійти Робесп'єр і Марат, щоб не визнавати священного таїнства миропомазання, яким намісник Христа стверджує державця владарем у його державі!.. І все це наслідки читання творів Гольбаха, кажу я вам!..

Екегарт обминав питання про таїнство миропомазання і находив, що в справі з королем Марат і Робесп'єр, ці щирі друзі розуму, виявили правдиву мудрість.

— Під час суду над королем, — твердив Екегарт, — вони піднесли до найвищої філософії.

Він висловлював певність, що удар кинджала в серце Цезареві оберне розтлінний Париж старого режиму в той добродійний і суворий республіканський Рим, що про нього колись розповів Тіт Лівій. Він не сумнівався, що бездоганна будова періодів в історії Тіта Лівія є так само довершена, як досконала була свого часу бездоганність моралі давнього республіканського Риму.

— Мораль зарахує нову перемогу в світі, коли аристократичний Париж буде знищений!

Різким бляшаним голосом — так брязкотить бляха, падаючи на камінь! — Екегарт піднесено говорив про новий Париж і революцію санкюлотів.

Він говорив про те, що революція змінить достоту хід світової історії, знищить багатих і бідних, забезпечить загальну рівність і зробить для всіх приступними ті тайни людського життя й щастя, що їх він шукав пізнати протягом років свого життя. Задля чого він так багато страждав, трудився й мандрував, зголоднілий, бездомний і нужденний!.. Змінений хід історії розв'яже загадки безперервного двигуна, еліксиру життя й квадратури кола, геометрії, медицини й механіки. Поверне людству й йому улюблених Плутарха й Філона, а може, й більш далеких Орфея й Зороастра, давні містерії жерців Халдеї й Єгипту, Каменярів Соломонового храму.

Занепаде Захід. Зруйнуються королівства. Зітруться з лиця землі великі міста Європи. Людство знов, як колись, повернеться обличчям на Схід. Теби й Вавилон розкриють початкову істину в пізнанні природи, яку загубило, зіпсоване західньою цивілізацією, людство. У білому одязі з пальмою в руках, несучи двох голубів, нова, оновлена людина увійде в знов відбудований храм Соломона, де щасливе людство цілого світу вільно славитиме єдиного Бога.

Революція — тільки революція! — створить можливість для людства ввійти в двері вічності!..

Венеція обернулася в ті дні для Екегарта новим Патмосом. З побожною вірою священика, що підносить святі дари перед олтарем, Екегарт пророкував катастрофічну загибель старого світу.

— Зникнуть країни, забудеться їх ім'я, в знищених містах завіє вовчиця, але натомість цілий світ стане для народів Європи їх батьківщиною. На руїнах столиць розквітне блакитна квітка нового вільного й справедливого життя.

Маєстро Гоцці міняв свої гримаси на ліричний сум, жести Арлекіна на скарги П'єро і з легким зідхненням казав:

— Я дивуюсь, слухаю і мовчу!.. Не без жаху захоплююсь істинами, які зі зброєю приходять з того боку Альп!.. Але моє старе венеціанське серце обливається кров'ю й розривається на шматки, коли я згадую, що моя вітчизна рокована загинути й саме ім'я її зникне без сліду. Ви скажете, що я дріб'язковий, що я мушу пишатись новою, величнішою й могутнішою батьківщиною, яка несе людству волю й істину. Та в мої роки важко мати молоду мінливість думок. Ось тут на набережній Ск'явоні є оця лава, де я сиджу з більшою приємністю, як деінде. Мені тут добре. Ви не наважився сказати, що я зобов'язаний любити цілу набережну такою любов'ю, як і це улюблене мною місце! Чому ж ви вимагаєте од мене, щоб я розсунув межі мого патріотизму?!..

Була осінь. Було тепло й ясно. Зелена вода лагун мляво плюскотіла й хлюпала коло сходинок кам'яних східців. Хмари, пропливали над вежами Сан Джорджо, танули над банями Джудеки.

Осінь нагадувала весну. Венеціанська, по-весняному ніжна осінь так м'яко обіймала, так лагідно пестила, що здавалось, ось зараз тут у щілинах камінців, порослих зеленим мохом, засиніє прозорий підсніжник.

У відповідь Екегартові старий граф, загортуючись у свій червоний неновий плащ, немов од холоду або внутрішнього нервового тремтіння, казав:

— Я консерватор, синьйоре Екегарте, і католик. Моя причіска не змінювалася від 1735 року, хоч люди з тих часів змінилися принаймні сто разів. Я не зношу Гельвеція й безвірництва, як мій предок, римський сенатор, за часів Веспасіана не зносив християнства й християн. Як і вони, ви хочете, синьйоре Екегарте, знищити все, чим жило й досі трималося людство протягом тисячоліть, ви хочете відмінити всі канони й догмати. Але трохи послідовности, мій друже! Вам подобаються мої п'єси, чи ж не так?

Екегарт хитнув головою в знак згоди.

— Так, вони вам подобаються, — казав Гоцці далі. — Проте ж вони теж канон і догмат. Як щирий католик, я вірю в вічну привабливу незмінність Труфальдіно й Коломбіні так само, як і в святу непогіршеність папи. Театр і театральний блазень повинні керуватись такими ж непорушними законами, як і катехізм нашої святої церкви. Якщо ви вимагаєте од блазнів і акробатів, щоб вони дотримувалися догматів, то як ви можете заперечувати необхідність непорушних канонів для держави й церкви? Адже ж кардинали й міністри, щоб керувати людьми, повинні проявити не менше зусиль і мистецтва, ніж Арлекін або Панталоне, щоб вивчитися стрибати або стояти на голові. Я закликаю вас, синьйоре Екегарте, будьте логічні

й послідовні. Французи були галлами, варварами, які споконвіку ненавиділи сталий лад і законних владарів, такими вони лишилися й досі. Що ж до мене, то в моїх жилах тече кров начальників легіонів.

Гоцці змахнув у повітрі своєю тростиною з жовтою слонової кости кулею й, почувши якісь згуки, повернувся вбік.

У кількох кроках від нього, спираючись на парапет набережної, стояв худий і довгий молодий чоловік. Він похитувався і щось невтямно белькотів, і його намагалася підтримати дівка, хоч вона, здавалося, була не менше п'яна, як її супутник. П'яний, відсутній, з блідим обличчям, з пасмами волосся, прилиплого до спітнілого лоба, він ледве міг встояти на ногах.

Гоцці смикнув Екегарта за рукав камзола й, показуючи пальцем, уїдливо сказав:

— Ось вам сценка, з якої Гольдоні охоче зробив би цілу п'єсу. Сценка зовсім у його дусі!..

Екегарт побіжно глянув у той бік, куди показував Гоцці. Молодий чоловік відштовхнувся від парапету й, ухопившись за руку дівчини, хитаючись, непевними кроками, пішов до таверни. Хлюпнувся на стілець і крикнув: «Вина!»

Екегарт одвів очі. Його не цікавили ці дрібні подробиці побуту, життя, яким воно було й є у своїй незмінності. Він бачив в уяві нове, інше, змінене життя. Життя таким, яким його творить революція.

— Я, — казав Екегарт, повертаючись до урваної теми розмови, — мушу теж вимагати од вас логічності й послідовності. Ви вимагаєте непорушності державних канонів, посилаючись на те, що вони потрібні навіть для театру. Але ж, щоб бути послідовним, чому ви не вимагаєте од міністрів і кардиналів, щоб вони вміли добре стояти на голові й кукурікати, як того, приміром, вимагають од своїх ватажків американські ірокези? В людині, що вміє стояти на голові або стрибати через трамплін, ви хочете бачити людину, що репрезентує вищий сенс моралі й філософії?.. Не заперечую, мені може подобатися різнобарвне мигтіння плижків і сварок Арлекінів. Я можу почувати себе закоханим по черзі в кожную з ваших чарівних Коломбін, але я ненавиджу канони попів і королів! Я ненавиджу мерців! Я люблю тепер Францію, бо Франція зуміла полюбити свободу!..

— Я був у Франції! — відповів Екегартові Карло Гоцці. — Філософи там атеїсти й безвірники, нижчі верстви — вбивці й демагоги. До речі, чи ви чули? У Парижі від голоду гинуть тисячі. Діти шукають по смітниках покидьків од їжі. Ваша воля — це воля загибелі! — Хай загинуть мільйони, але ті, що лишаться в живих, зуміють створити щасливе для всіх і добродійне життя. Хай з мільйонів людей лишаться самі тільки Польша і Віргінія, але Польша і Віргінія, які перейдуть крізь революцію, заснуть нове людство, щасливіше за породжене Адамом.

— І, певно, — уїдливо кинув старий Карло, — ваша Віргінія, ваша *virgo pura*, буде однією з засланих до Америки Манон Леско. Ви не дбаєте за голодних дітей, чистої дівки ви шукаєте поміж сволотними дівками брудних таверн. Жах, голод, бруд і кров — ось джерела вашої добродійності.

— Хай буде! — кричав Екегарт. — Хай ми сволота! Хай ми вийшли з грязюки! З принципами звичайної моралі нам немає чого робити. З правилами звичайної гуманності ми знов поринемо в болото й п'ятьму. Ми прагнемо вищої моралі й іншої гуманності. Хай нині ми можемо керувати лише за допомогою жаху, але так треба... Треба, щоб між нами, між огидним минулим і блакитним царством майбутнього протекла річка крові. Тільки порочні й жорстокі люди, такі порочні й нездібні до філософії, як король та його двір, можуть не співчувати нижчим людям у їх прагненні до добродійності.

Гоцці обурився. Він схопився з місця. Розмахуючи руками, розкидуючи поли плаща, він бігав по набережній.

— Ви обвинувачуєте мене в порочності, жорстокості, байдужості до нещасних?..

Він спинився. Витягнувшись навшпиньках, наблизивши своє лице до Екегартового, він говорив, скандуючи, пальцем одраховуючи склади своїх слів.

— Я співчуваю людині, що не має свого житла й мешкає на вулиці. Я співчуваю людині, яка не має чого їсти й годується обідками од обідів, викинутих до помийниці. Я поділяю гіркоту почуттів того злидаря, який, повернувшись пізно ввечері до своєї нужденної хижі після дня важкої праці, мріє про цибулину до шматка свого черствого хліба. Але визнаю й покутую: я не менше співчуваю також і вродливій Барберіні в її мармуровому палаці, —

Гоцці відкинувся назад і з трагічним жестом старого актора ударив себе в груди, — яка, володіючи всіма благами цілого світу, не може втішитися, бо їй не вистарчає золотого яблука з Гесперидиних садів і води, що співає. Її горе не менш зворушливе й журба не менш глибока, ніж того злидаря, який не має цибулі.

Гоцці знов сів на лаву й, поклавши руки на плече Екегартові, дружньо сказав:

— Погано, синьйоре Екегарте, те, що ви скептик, надто скептик! У своєму скепсисі ви не хочете повірити, що тільки Зелений Птах може зробити людство щасливим. Труфальдіно свої ковбаси й сир загортає в сторінки творів Гольбаха й Гельвеція, а ви, разом з цими безвірниками, твердите, що Зелений Птах — звичайна папуга, а нова філософія — єдиний шлях, що може привести людей до бажаного щастя й доброчинність звести на олтар. Ви нехтуєте ілюзіями і захоплюєтесь розумом, — і в цьому полягає ваша помилка. Коли б вам трапилася статуя, яка розмовляє, ви почали б сперечатися з нею й доводити їй, що, згідно з законами природи, вона не може говорити. Ви не схочете її слухати й підете геть од неї такий же голодний і філософічний, як і прийшли, хоч статуя говорила вам про те, як ви можете нагодуватись. Я не вірю ні в філософію, ані в природу. Я вірю в Зелену папугу й кам'яні статуї, що розмовляють.

Екегарт скинув руку Гоцці з свого плеча.

— Ваші папужні месіади можуть роздратовати якнайлагіднішу людину. Од ваших арлекінад тхне жорстокістю вашого венеціанського Шайлока. Мені подобаються дзеркала Венеції, але не подобається подвійність ваших уявлень і слів.

З таверни почувся крик.

Екегарт і Гоцці перервали свою розмову й повернулися, щоб побачити, що сталося.

Блідий молодий чоловік учепився в волосся дівки й, поваливши її на землю, бив її кулаками й ногами. Почала збиратись юрба. Один з обідраних веслярів кинувся захистити дівчину від п'яного гультя. Той залишив її й з вигуком: «А, я знаю. Ти один з багатьох коханців цієї паскудниці!» — схопив зі столу пляшку з вином й вдарив нею по голові нещасливого оборонця. Заллятий кров'ю, зі стогоном, той упав на брук.

У повітрі блиснули ножі. Починалася запальна бійка.

Треба було відходити!..

Емальована миска

Постать людини в сірому халаті чітко викреслювалась на відкритому горбку. Жовта доріжка між темнозеленими кущами ліщини йшла вгору і раптом, ніби одрізана, заломлювалась. За горбком одкривався простір, перерізаний вузькою щілиною глибокого яру, а за яром сіро-зелена далечинь і небо, вкрите біло-димчастими хмарками.

Халат з ніжно-рожевими смужками — стандартне вбрання для хворих — був явно закороткий для нього. Довгі руки безпомічно й незграбно висіли вздовж тулуба, вузька голова з гострим тонким носом і прямими бровами була, як у сліпих, піднята вгору.

Помітивши мене, він швидко пішов мені назустріч. Тоді відразу спинився і тепер стояв, нерішучий, сповнений вагань, не насмілюючись звернутись до мене. Він ніяково почервонів і дивився вбік, удаючи, немов гілка, листок або птах, схований у глибині куща, цікавлять його найбільше.

Я звернувся до нього тоном, усталеним між лікарем і пацієнтом, що підкреслює різницю між двома людьми, з котрих один володіє необмеженим авторитетом, правом єдиного й виключного присуду, цілитель, геній і маг, могутній і безумовний владар, і другий, один з тих, що позбавлені власного ім'я й всіх життєвих відрізень, підводяться під загальну категорію хворих. Перший є всемогутніший у своїй умовній величі за Чингіс-хана, другий є ніщо, підлеглий, нівельований і знищений.

— Ви щось хотіли мені сказати? — спитав я.

Він спалахнув. На його блідому обличчі виступив ніжний, як у дівчини, рум'янець.

Він був худорлявий і виснажений, як людина, що довгий час жила надголодь або яка перебуває в стані глибокої моральної депресії. Зосереджений у собі і насумрений, хоч і без

тієї німої й темної пригніченості, що важкими зморшками, як рубцями ран, карбує обличчя, коли недуга огортає людину чорними сутінками хмурого смутку.

— Прошу, — сказав я, підбадьорюючи його, — прошу, я ладен вас слухати.

Він мав вигляд цілком нормальної людини. Спокійний, лагідний, врівноважений, без тієї розхристаної збудженості, яка властива психічним хворим. Високий на зріст, стрункий, з синіми, немов замріяними, очима і ясним відкритим чолом.

Я спостерігав його, хоч він і не належав до моїх пацієнтів. Серед потвор, кретинів, паралізованих, серед фантастичних виродків і недоносків з одвислими й слинявими устами, серед маніяків зі спиненим і відсутнім поглядом, він кидався в вічі. Інші були нелюди, напівлюди, тварини, які вже пізнали, що таке людський гріх і людський злочин; він один справляв враження людини. Ті несли на собі клеймо кари, цей же був чистий. Він становив виняток.

Він мені подобався своєю делікатною боязкістю. Його мрійлива нерішучість, заглиблена в собі відсутність приваблювала мене до нього.

І тепер, щоб заговорити зі мною, він мусив переступити через поріг своєї ніяковості.

Спазма кривила йому уста. Він робив зусилля, щоб перебороти свою сором'язливість.

— Докторе! — сказав він нарешті з благанням, — я до вас з проською. Не прийміть за зле те, що я вам зараз скажу. Я сподіваюся, докторе, що ви не поставитеся до моєї просьби, як і всі інші, до кого я звертався і для кого я тільки схема з відповідей на анкетні питання, наперед передбачений висновок у залежності від того, як дригає нога, коли її ударити в коліні молоточком.

Він спинився на мить і з рішучістю, що здавалася остаточною, сказав:

— Я хочу просити вас, докторе, допоможіть мені, щоб мене звільнили звідціля.

Він дивився на мене відкритими, ясними й спокійними, може, надто спокійними очима.

— Я не прохав би вас, якби справа йшла особисто про мене...

Він стримано посміхнувся.

— Справа не в мені, докторе, зовсім не в мені. Що я становлю собою, щоб я мав право претендувати на щось або чогось вимагати для себе? Я не надаю ваги своїй особі, щоб я поважився в своїх особистих дрібних справах вдаватися до вас і турбувати вас, докторе. Мені байдужа моя власна життєва доля, як би вона не склалася. Хіба не все одне, що є зі мною й як мені ведеться, чи я їв сьогодні лікарнянську баланду чи ананаси в шампані?

Я дивився на нього з професійною допитливістю фахівця-психіатра. Він був для мене передусім об'єкт для клінічних спостережень. Я зважував кожную його думку, я стежив за кожною його фразою, за виразом обличчя, за хмаринкою, що мимохіть з'являлася на його обличчі. З пожадливістю мисливця, що стежить сліди своєї здобичі, з жорстокістю слідчого, що не знає вагань, я шукав у ньому ознак психічних порушень. Я намагався вхопитись за нитку, яка дозволила б розплутати вузол його хвороби.

Зрештою й сказаного було цілком досить. Спираючись на ці його відмовлення, взявши до уваги це боязке його й самотнє тікання, ці слова про самозаперечення, годилося б зробити висновок, що я маю справу з типовим прикладом комплексу неповноцінності. Поглинаючи сферу підсвідомого, почуття власної неповноцінності прориває охоронні бар'єри і, з нестримною силою вирвавшись на поверхню психіки, виявляється в вигляді неврозу. Це виглядало як дуже правдоподібне припущення!.. Та я й найменше не належав до числа тих лікарів, які в кожній людині бачили хворого. Серед своїх колег, що працювали в лікарні, я був майже єдиний, який не поділяв їх манії трактувати здорових як хворих. Я обстоював право кожної людини вважатись здоровою. Зрештою, хіба з того, що говорив він, не можна було зробити висновка, який цілком заперечував би попереднє припущення, визнати цілком певно, що передо мною була не психічно хвора людина, а мислитель, який з абстрактної ідеї самозаперечення робив для себе правило повсякденного життя, не надаючи ваги зовнішнім умовам життя?

— Повірте, — казав він далі, — тут у лікарні, дозвольте, докторе, називати речі на їх власне ім'я?.. — тут у лікарні для божевільних мені живеться далеко краще, ніж мені досі жилося там, на волі. У мене є стале ліжко спати, мене одягають; я ношу цей прекрасний, теплий і вигідний халат, чудесне убрання сірого кольору з ніжно-рожевими смугами; мене годують просто, але я ситий. Я не мушу ні про що дбати. Я не

маю жадних клопотів. Я почуваю, немовби я потрапив до Будинку відпочинку або до найкращого з санаторіїв КСУ
[1]

— Ви вмієте знущатися! — зауважив я.

— Я?.. Знущатися?.. Ви помиляєтесь, — із запалом заперечив він. — Прошу вас, докторе, не прийміть моїх слів за жарт. Я цілком твердо оцінюю речі. Якщо б справа йшла виключно про матеріальну сторону життя, то при моїй невибагливості я не мав би жадних підстав скаржитись. Але...

І він глибоко зідхнув і відразу захвилювався.

— Тут у лікарні не можна працювати. Я не маю книг. Мені не дають паперу. Я не маю змоги поїхати до бібліотеки. Я вже не раз підносив це питання. Я звертався до старшого лікаря, до сестер, до санітарів, до вартового при вході. І від усіх них я чую те саме: «У нас режим, товаришу хворий!».

Він стиснув свої довгі тонкі, з м'якими рожевими нігтями пальці.

— Моя розвідка про Гассенді з філософії 17 століття лишається незакінченою, і я страждаю. Здригнулися кінчики уст, очі наповнилися сльозами. Він одвернувся вбік. Я зважував.

Чи не годилося зробити припущення про манію величчя, що володіла ним?! Скільки їх було тут. Кантів, Гегелів, Тичин і Гете, Христів і Будд, пророків і мудреців, імператорів і завойовників, поетів і філософів, творців універсальних догм, провісників розумових істин, соціальних систем, що мали ошчасливити людство!.. Що ми могли змінити в їх долі? Ми лікували їх збільшеними порціями броду, впорскуваннями мишаку, душами Шарко або ж препаратами для регулювання функцій залоз.

«Розвідка про Гассенді». Я відчував жаль. Чи існувала вона в натурі? Чи не був це просто плід маячіння хворої й роздратованої уяви? Або ж, якщо така розвідка й існувала насправді, то чи не було це тільки белькотіння немовляти, безладне нанизання фраз, шал слів, лихоманка позбавлених глузду думок?

— Я бачу, — сказав він гірко, понурюючи голову, — я бачу, докторе, що ви не ймете віри моїм словам! Ви не певні! Ви вагаєтесь!.. Я вас проситиму, докторе, прочитайте в бібліотеці розділи з моєї книги, що були видруковані. Ви побачите самі, чи варто домагатися, щоб дати мені змогу довести мою працю до кінця.

Він знову звів голову й дивився на мене своїми синіми спокійними упокореними очима.

— Шопенгауер, докторе, якось сказав, що суспільство є не сума осіб, що існують, а сукупність мислителів, що існували. Згадуючи про це, я не хочу сказати цим нічого іншого, як тільки те, що праця мислителя має для людства не менше значення, як і кожна інша праця. Я хочу мислити, докторе, а мене замкнули до лікарні разом з божевільними. Я людина, я такий, як і всі, а мене примістили в клітку з мавпами.

Він одвернувся. Він не скінчив, він пішов геть з пониклою головою, і я бачив тягар, що лежав йому на плечах, сум, що гнітив, горе, для якого не було вислову.

За яром сріблився сіро-зелений степ. Біло-синя димчаста височінь неба підносилася мерехтливим саявом. Пісок хрумтів під ногами людини, що покинула мене, не зазнавши втіхи. Я почував себе ніяково. Чеснотливість мого сумління була вражена.

* * *

Того вечора я пішов до бібліотеки. Я знайшов його ім'я в каталозі і замовив принести виписані книжки.

Електричне світло з-під ясного абажура високої лампи падало на білі сторінки книжки. Я читав, довкола панувала зосереджена урочиста тиша бібліотеки. Великі вікна відокремлювали два світи, зовнішній світ темряви, зірок, галасу вулиці, нічного запаху дерев, і цей другий світ штучного світла, книг, думки, підпорядкований літерним означенням абетки, регламенту цифр, формулам елементів.

Я заглибився в читання принесених мені книг. Це були окремі блискуче написані розділи з великої праці, що свідчили про ясний розум і про думку, чітку й величну, сповнену уявою грандіозності.

Я читав. Я згадував худорляве, бліде, дещо стомлене й змучене обличчя, і в моїй уяві мимоволі поставав хрумкий і несталий образ Новаліса, образ поета, філософа й мрійника. З широко відкритими очима пророк простував уперед. Відблиски майбутнього відображались у його прозорих синіх очах, глибоких, як гірські озера.

Він писав про філософію 17 століття, сподіваючись, що з її заперечення народиться нова, інша система мислення. Яка?.. Він не давав остаточної відповіді. Але він уже бачив контури нових шляхів. Твердими рисами він креслив їх на мапі майбутнього. Він ще не знав, які обрії відкриються попереду, але він уже дихав солоним повітрям океану, на хвилях якого пливли каравели завойовників, щоб, за безмежністю простору, відкрити для людства новий, обітований світ.

Я вийшов з бібліотеки немов сп'янілий. Я перейшов через вулицю. Жовтий місяць плив на синьому тлі нічного неба. Я ввійшов у сад. Чорні купи дерев стерегли спокій. Вогка прохолода огорнула мене й освіжила мені обличчя. Я скинув капелюха. Я йшов навмання. Я блукав алеями саду. Листя дерев зеленим вогнем спалахувало в світлі електричних ліхтарів. В темряві кущів дзвенів жіночий сміх.

Тієї ночі я заснув спокійним мирним сном.

* * *

Наступного дня мій новий приятель, сповнений сподіванки, уже чекав на мене. Він стояв унизу недалеко од вхідних воріт на повороті широкого брукованого шляху, що, згинаючись півколом, між зелених схилів гори, йшов од трамвайної зупинки вгору до центральних корпусів лікарні.

Я привітався з ним. Я розповів йому про своє враження од його праць. Я подав йому сподіванку на визволення.

— Непорозуміння завжди можливі! — сказав я.

Він просяяв. Він повірив у можливість звільнення. Його обличчя просвітліло ясною радістю.

— Докторе, — в нестримному захваті вигукнув він, — я без міри вам вдячний!.. Людству, щоб існувати й не загинути, бракує доброти й зрозуміння. Ви добрі до мене, бо ви хочете зрозуміти мене.

Він судорожно вхопився за рукав мого піджака.

— Коли б я тільки мав змогу закінчити свою книгу. Ви розумієте, докторе, це ж не просто праця з історії філософії 17 століття, історична розвідка про філософа Гассенді та його сучасників. Історія для мене — проекція в майбутнє, проект майбутнього. Це той схематичний план, що його викреслило минуле, щоб ми й наші нащадки збудували за ним будівлю. О, як приємно зачерпнути води ще з нескаламучених джерел майбутнього!..

В захопленні, пожадливо, він зазирає мені в вічі.

Не без труда я звільнив свій рукав з його спазматично стиснених пальців. Я хотів уже відійти, але він не одпускав мене від себе. Він тримався за мене, як мала дитина за вбрання матері. Його захват перетворювався в настирливість. Я мусив був вирватись. Мені було прикро, але я примушений був відштовхнути його від себе.

Цей різкий жест, яким я відштовхнув його від себе, вразив його, але що я міг зробити? Я обіцяв вжити всіх заходів, щоб допомогти йому.

Старшого лікаря я знайшов у його службовому кабінеті. Він сидів за столом і писав.

Широкий і громіздкий, він заповнював собою крісло. Здавалося, тільки поруччя крісла, охоплюючи його ззовні, обмежували безмірність його тіла. Легкий вітерець роздував кремове-сірі запони на широких вікнах, приносячи з собою солодкавий запах скошеного і вже прив'ялого сіна.

Лікар поклав перо і повернувся до мене. Простягаючи мені свою важку, кошлату руку, він спитав:

— Що вам, мій молодий друже? З вами щось сталося? Ви чимсь збентежені? Чи не зробили ви якогось чергового несподіваного відкриття, що призведе до перевороту в усій нашій психіатричній науці?

Він завжди зберігав іронічний тон, насмішкуватий і поблажливий, у розмовах із персоналом, лікарями й хворими. Цей тон і те, що він, звертаючись до мене, казав «молодий друг», або «молодий чоловік», дратувало мене. Але я ховав своє незадоволення і

робив вигляд, що при ділових розмовах і офіційних службових взаєминах усе це й найменше мене не обходить.

— Я прийшов говорити з приводу нашого пацієнта.

— Якого саме?

Я назвав його прізвище, ім'я й число палати.

— А, знаю!.. Так що ж?

— Я розмовляв з ним. Зовсім психічно здорова людина. Він домагається, щоб його звільнили.

— Вони всі домагаються цього! — відповів лікар.

Він позіхнув. Був ще ранок, але від нього вже тхнуло горілкою.

— Вони всі запевняють, що вони здорові, а що ми, навпаки, божевільні.

— Я не кажу про всіх, — відповів я різко. Як і завжди в розмові з старшим лікарем, мене розбирала гостра протидія йому. — Я маю на увазі тільки цього одного. Ми робимо злочин, тримаючи його тут. Він не потребує жадної опіки з нашого боку.

— Злочин?.. — перепитав він мене хрипливим голосом хронічного алкоголіка.

Він звів на мене свій важкий нерухомих зір. Він дивився на мене своїми червоними склеротичними очима, напівсхованими під зморшками важких повік. Він астматично дихав. Я бачив перед собою його короткий гострий, як клюв хижака, ніс і тверде підборіддя на його широкому темному обличчі.

— Що таке злочин, мій дорогий друже? Ми їх робимо щодня тисячі!

Я знав лікаря. Він був цинік і скептик. Він любив жінок, горілку й книжки, оправлені в гарні палітурки. Він користувався великим авторитетом у психіатрії і не вірив ні в що і, можливо, саме тому не терпів жадних заперечень.

Але я вирішив не здаватись. Я вирішив довести справу до кінця.

— Я не кажу про тисячі! — вигукнув я нетерпляче. — Я кажу про даний, цілком конкретний і певний випадок.

Старший лікар поклав мені на плече свою волосату руку.

— Яскраво виявлений приклад шизофренії, молодий чоловіче! Класичний приклад, вартий уваги. Раджу, займіться.

Я з обуренням подивився на мого шефа, на його велике темне обличчя, на його під тяжкими зморшками повік зірке хижацьке око яструба.

Мені могли не подобатись ані його байдужість і ледацтво, ані цинічний його епікуреїзм, але я не міг не рахуватись з його досвідом, з розсудливою проникливістю його розуму, з тонкою точністю майже завжди бездоганних його діагнозів.

Але я продовжував обстоювати свою думку. Я уперто твердив:

— Я не можу згодитись. Категорично ні! Жадних ознак хвороби. Цілковита ясність думання!

— І все ж таки!!.

Я знизав плечима.

— Він ще вам нічого не казав про емальовану миску? — спитав мене тоді шеф.

Я похмуро подивився на нього. Ця безглузда манера розмовляти про серйозні речі!.. Я відповів насумрено:

— При чому тут емальована миска? Я зовсім не маю охоти жартувати! Вчора в бібліотеці я читав його філософські твори. Вони геніальні!

— Читати філософські твори пацієнтів, навіть коли вони геніальні, не входить в коло ваших прямих службових обов'язків. Замість цього краще прочитайте історію його хвороби. Це буде корисне й для вас і для нього! — повчально зауважив шеф.

Він поведився зо мною, як з хлопчиком. Я палав гнівом. Я ладен був кинути йому в обличчя якусь грубість, але стримався.

Він нахилив голову і взяв у руку перо, щоб показати, що розмову закінчено. Я вийшов. В безмовній тиші коридору я почув рип одчинюваних дверець шафки, дзвін скла й булькання наливної рідини. Нешадна пристрасть до алкоголю.

* * *

Я наказав дежурній сестрі розшукати історію пацієнта й негайно принести мені до кабінету. Я сидів, сповнений люті, і роздратовано стукав пальцями по поручню крісла.

— Ось прошу! — сказала сестра, безшумно ввійшовши до кімнати.
— Дякую! — сухо відповів я й узяв простягнену мені теку.
Двері я замкнув на ключ. Я не хотів, щоб мені перешкождали.

Передо мною лежала груба тека з документами й матеріалами. Дати народження, батьки, спадковість. Перенесені хвороби. Освіта, перебіг життя. Після закінчення десятирічки й ІНО аспірантура в ІЧП

[2]

. В Інституті він спеціалізувався в філософії.

Я перегортаю одзиви про нього професорів і керівників, рекомендації його праць до друку, рецензії, що з'являлися в пресі на його друковані роботи. Усе йде якнайкраще. Але ось стенограма дискусії в ІЧП з приводу його доповіді: «Етика Гассенді на тлі механістичної філософії 17 століття». Різнокольорові сторінки тонкого паперу. Сліпий друк копії.

Я читаю зміст виступів. Його обвинувачують у протягуванні ідеалістичної контрабанди, в фідеїзмі, попівстві, антимарксистських ухилах, в гегеліянстві, плехановщині, деборінщині. Йому закидають зв'язки з ворогами народу. Брак пильности з його боку. Його праці оголошені вилазками класового ворога.

Сакральне слово виголошено. Катастрофа сталася. Людина зійшла на ешафот. Трикутній шматок важкої криці з холодним блиском упав униз. Голова, одрубана ножом гільйотини, покотилася до кошика. Візок з трупами прогуркотів по бруківці.

Усе інше тільки подробиці, дрібні необов'язкові деталі. Стандартна формула канцелярського протоколу. Постанова за підписом директора: за протягування ідеалістичних концепцій зі складу аспірантури такого-то ім'ярека виключити.

Людини більше немає, є труп, не-людина, тінь, двійник людини, буття тіні, ілюзія існування. Штучний Голем, тулуб, зроблений з глини, буття заблуканого привида.

Усе, що б він не робив, стає умовністю, необов'язковою ні для кого, ні для нього, ані для інших. Слідами від дотику пальців людини-невидимки. Він носить капелюха на голові, якої немає. Огортає шарф довкола відсутньої шиї. Стопані черевики взуті на ноги, що йому не належать.

Мрець живе неживим життям вигаданої істоти. Він живе в світі, реальність якого умовна. Можливості наукової роботи для нього закрилися. Те, що він ще може робити, сприймає він як каторгу або знущання. Він влаштовується на посаду вчителя до трудової школи, але він і найменшого поняття не має про те, що він має викладати. Він навіть не намагається пристосувати свій виклад до розуміння 11-річних хлопчиків. Хлопчикам, у яких на думці футбол, він розповідає про теоретичні розходження між Гассенді й Декартом. З нього жаден педагог. На його лекціях стоїть галас і гуркіт, учні входять і виходять, в проходах між партами гуляють у довгої лози. На нього не звертають жадної уваги, так, ніби його зовсім не було в класі.

Та й чи є він насправді?

Його немає. Є зв'язок ланок, що їх фатальної взаємозалежності він розірвати не здібний. За деякий час у школі стає відомим факт його звільнення з аспірантури й причини цього, обвинувачення, висунені проти нього в Інституті червоної професури.

За приховання класово ворожої діяльності, він, як соціально чужий елемент, здійсмається з роботи в школі. Я читаю записку райінспектора наросвіти, не позбавлену орфографічних помилок, що остаточно вирішала його долю. Його звільнено зі школи, виключено з профспілки. Усі шляхи для нього замкнені. Тепер він ніщо. Він безробітний.

Буття людини визначають речі. У нього немає жадних речей, нічого з того, що робить людину людиною. У нього немає ні мешкання, ні грошей, ані одягу. Нічого, окрім клунка з рукописами, якого він завжди носить з собою. На ньому гумовий плащ, піджак без гудзиків, застьобнутий булавкою, жадної білизни, широкі сіро-зелені брезентові штани, які носять биндюжники в гаванях портових міст, подерті черевики, підібрані на якомусь смітнику.

Він спить у парадних на цементовій підлозі, підклавши під голову цеглину, якщо йому щастить вислизнути з-під уваги двірників, що б'ють і женуть його, з прокляттями будять і проганяють його геть серед ночі. Коли він встигає заховатись, він примощується спати на

купах вугілля коло казанів центрального опалення. Його обід — склянка компоту або киселю й шматок хліба. Він живе надголодь.

Я одсовую теку в сторону. Вона мені не потрібна більше. Я вже нічого не знайду в ній для себе.

Я закидаю руки за потилицю і заплющую очі. Опираючись об спинку крісла, я похитуюсь. Похитуюсь, як сліпі старці при вході до цвинтаря, що вигукують, благаючи милостивців
возчувствувати!

Я домальовую в уяві те, що лишилось невідображеним у цих паперах. Конструюю його думки. Творю його таким, яким він повинен бути, не може не бути, відтворюю логіку його алогізму.

Він філософ і, як філософ, він намагається усвідомити те буття, що він його веде, знайти для нього раціональне визначення, підпорядкувати його абстрактно загальній формулі. Він звик мислити систематично. Усе, що він думає, він підпорядковує одній і тій самій думці: я не зробив жадного злочину. Його свідомість отруєна почуттям власної безневинності. Це єдине, про що він думає й може думати. Жадної іншої думки, окрім думки про свою безневинність.

Ця думка розкладає його свідомість.

Жадного пристановища. Глибока ніч. Він раптом прокидається од різкого удару носакон у бік. Двірник, од якого тхне денатуратом, схоплює його за груди й трясє його. Піджак тріщить по всіх швах. І згадка про долю вбрання поглинає все інше. Двірник тягне його вниз, одчиняє двері й викидає на вулицю, в сніг, в темряву ночі. Він підводиться й мовчки, похитуючись, іде далі, в сподіванці знайти випадково незамкнені двері.

Я палю цигарку. Я стежу за ніжним блакитним колом тютюнового диму, що повільно тане в повітрі. Я гадаю, що його звичка мислити логічно — повинна була стати ґрунтом, на якому почалася руйнація його психіки. У нього повинно було скластися хоробливе враження необхідності, певність, що все, що він не робив би і не казав, ставало, мусило було ставати приводом для обвинувачень його в ніколи не зроблених злочинах.

Але при чім тут емальована миска? Ця миска, про яку згадував шеф, лишається поки що для мене загадкою.

* * *

Я натиснув на кнопку дзвінка й викликаю сестру. Мовчки простягаю їй теку. Годі закурюю цигарку, підводжуся з крісла й виходжу з кімнати в сад.

Я досить швидко знаходжу мого пацієнта й ми сідаємо з ним на лавочку. Перед нами широка галявина з сіном, що солодкаво в'яне в копицях, білі стіни головного будинка, за зелом дерев бані церкви з божевільно-урочистими фресками Врубеля.

Ми розмовляємо. Він з довірою торкається моєї руки. Він з довірою дивиться на мене своїми тихими ясними очима. Він прагне співчуття.

Я намагаюся не дивитись на нього. Я приймаю замкнений і відсутній вигляд. На мені білий халат лікаря, на ньому сірий з рожевими смужками халат хворого. Він для мене порядкове число в книзі для записів, ланка доктрини, об'єкт для перевірки наслідків лікування інсуліном.

Він сповідався. Він довіряв мені. З остаточною ширістю він розповідав мені про свої найглибші таємниці. Він плевав надію, що я єдиний його друг у цьому ворожому світі, що оточує його й прагне знищити.

— О, докторе, як важко здоровій і нормальній людині жити в оточенні цих хворих, серед цих мавп, що носять машкари людей.

Він зідхнув. П'ятерицею він одкидає волосся, що широкими пасмами спадає йому на високе ясне чоло філософа.

— Ви не повірите мені, любий докторе, але вони здібні без жадних підстав для того обвинувачувати цілком безневинну людину в ніколи не зроблених злочинах і вимагають у тому зізнань. Світ збожеволів, докторе, кажу я вам.

Він щільно присувається до мене, щоб відкрити мені лише йому знану тайну.

— Ось, приміром, візьміть для прикладу, докторе, мене! Я ніякий не злочинець. За ціле життя своє не зробив жадного злочину. Припустімо, я спав по будинкових підворотнях, і двірники переслідували мене за це, бо казали, що я розношу воші і це не помагається за правилами, бо я ж непрописаний. Я ходив до міліції, просив, щоб мене прописали до якоїсь підворотні, щоб я не порушував правил, але ж мені відмовили. І не дали жадного папірця. Що ж я міг зробити, докторе?

Він допитливо з тривогою дивиться на мене. Мені хотілося плакати. Я примусив себе посміхнутись.

Він зрадів.

— Ну, от, бачите, докторе, ви навіть посміхнулися! Очевидно, я жаден злочинець. За ціле життя своє я не зробив жадного злочину!.. Тим часом...

Боязко й обережно він обернувся навкруги. Він знизив голос. Пошепки він сказав:

— Тим часом я їм хліб, а вони кажуть, що я злодій!

Жах сповнював його слова. Він уп'явся пальцями мені в руку.

— Я їм суп з емальованої зеленої миски, як і всі, разом з усіма ними за столом їдальні, а вони обвинувачують, що я вбивця.

Він зціпив зуби. Він одвів свій зір убік.

Я підвівся. Я квапливо попросився з ним, я попросив пробачення:

— Пробачте, — сказав я, — але я мушу йти. На мене чекають. Ми ще колись поговоримо з вами про це.

Я нічим не міг допомогти йому. Нічим!.. Цілковитий і остаточний розлад свідомости, пов'язування уявлень між собою непов'язаних, довільне й химерне асоціювання речей взаємно непідпорядкованих, явищ, між якими немає ніякого зв'язку.

Шизофренія! У цьому не могло бути жадного сумніву.

Я повернувся й натрапив на лікаря. Від нього пахло важким горілчанам перегаром. Він астматичне дихав. Я бачив його червоні очі, напівсховані під зморшками тяжких повік, короткий гострий ніс степового хижака й тверде уперте підборіддя.

— Ну що, — спитав він уїдливо, — упевнилися?

Я дивився на нього збентежено й похмуро. Я не відповів йому нічого. Я опустил голову.

Він поклав свою велику, порослу густим чорним волоссям руку мені на плече.

_ Чудовий, кристалево чистий клінічний зразок захворювання на шизофренію. Приклад, вартий спеціальної уваги з вашого боку, раджу зайнятись ним, але уникайте при цьому ілюзій, мій молодий друже, і завжди починайте свою аналізу з історії хвороби.

Я мовчав. Я дивився в далечінь. Постать людини з понурою головою в сірому халаті чітко викреслювалась на тлі сіро-зеленого неба. Вузькохвоста пташка з тонкими ніжками, дрібно підстрибуючи, пробігла по стежці. Солодкий аромат свіжого сіна м'яко застиг у нерухомому повітрі.

Князі

(З циклу «1921 рік»)

Того року історію в нашій районній трудовій школі викладав літній і досвідчений педагог з імпозантною зовнішністю старого народовольця. Велика біла борода, пишна сива шевелюра, широка парусинова толстовка й штани в чоботях.

Перед революцією він був директором приватної гімназії в Києві; тепер, тікаючи із зголоднілого міста, переїхав на село.

Йшла лекція. Він повільно ходив, заклавши руки за спину, по класі з кута в кут уздовж лавок і розповідав учням про давніх князів. Перед схвильованою уявою учнів він малював жадливу картину трагічної смерті князя Ігоря, прив'язаного до дерев і роздертого пополам, — коли в дверях класи з'явилась маленька постать: гостроносий, спітнілий секретар райпарторганізації тов. Портянка з рудою пласкою й подертою течкою під пахвою, яку він завжди носив з собою як вищий символ свого призначення.

Тов. Портянко, за звичкою, махнув перед собою течкою, — невизначний жест, можливо, щоб здути куряву з лавки, — рух майже автоматичний, що залишився в нього як спадщина од попередньої його професії, і сів на лаву, стомлено витираючи з чола піт рукавом піджака. У класі пахло свіжим печеним хлібом, чобітьми, дьогтем та свіжо просоленими огірками, — легкий запах кропу, змішаний з ледве вхоплюваним запахом листя волоського горіха.

Було душно. В променях сонця, що косо падали крізь одчинені вікна, крутилася дрібна фіолетова курява, і вітерець приносив з собою різкий аміачний запах стайні. Молоденький півник на дворі раз-у-раз задерикувато кукурікав. Хлопці ретельно сопіли, записуючи до зошитів те, що переказував учитель.

Тов. Портянко сидів урочистий, поважний, свідомий своєї відповідальності за постановку викладання історії в районній трудовій школі. Руда течка перед ним на лавці. Рясні каплі поту повільно текли по скронях. Він уважно стежив за неквапливим ходом розлогого оповідання про обставини смерті великого князя Ігоря та Ольжиної помсти.

Оповідання сподобалося йому. Воно зацікавило його. Особливо те, як Ольга помстилася деревлянам. Ці горобці, що їх Ольга забажала одержати від деревлян замість узяти данину хутром та медом, а потім скористалася ними, щоб підпалити в деревлян їх хати!.. Тов.

Портянко не витримав і в палкому захопленні вигукнув на всю класу:

— Ото ж і стерво!

Він захлинявся від реготу! Так ловко піддурити цих селяків-деревлян. Сльози виступили йому на очах. Крізь сльози він дивився на вчителю довшу бороду й заздрісно думав:

— І все те він бачив та знає!

Однак, що більше він замислювався над змістом оповідання, що більше міркував з приводу того, що довелося йому чути тут у школі від старого вчителя, то більше він насумрювався. Цікавість, захоплення й здивовання поступалися почуттю обурення.

З роздратованням він раптом перервав викладача, гнівно стукнув по столу течкою й сказав: — Годі!

Відомо, чоловік — одне слово, жінка — словник. Слово «Годі!» було словом чоловіка. Старий учитель, вражений, спинився. Він не зовсім добре уявляв собі, що, власне, трапилося й чого від нього хоче цей химерний тов. Портянко.

Тов. Портянко підвівся, міцно притиснув ліктем течку під пахвою і виголосив енергійну промову.

— Пролетарська революція, — сказав він, — ще в жовтні сімнадцятого року з коренем знищила всіх князів і буржуїв, різних експлуататорів згідно з ясними й геніальними вказівками тов. Леніна, вождя всіх трудящих пролетарів і світової революції. Отже не годиться й згадувати про це ганебне минуле, про це остогидне дрантя, всіляких князів.

— Я, — сказав він далі, — обурений з того, що сьогодні на 4-ому році пролетарської революції в советській трудовій школі знов чую про цих князів і буржуїв. Більше того: знаходяться такі люди, до того ж, учителі, які називають цих гадів, це людське падло, великими. Чи можна йти ще далі?

— Я, — заявив тов. Портянко, і голос його тремтів од напруженого хвилювання, — не припуцу, щоб у мене в районі вчителі розводили контрреволюцію й дозволяли собі публічно, як справжні бандити, виступати проти советської влади й завоювань світової революції.

При цій нагоді тов. Портянко в короткому слові зробив огляд міжнародного положення, щоб на тлі завоювань світового пролетаріату яскравіш виступила вся ганебність поведження старого вчителя.

Вже продзвенів дзвінок на перерву, вже продзеленчав він удруге, раз і ще раз, проголошуючи кінець перерви та початок наступної лекції, вже заглядав до класи другий учитель і, скромно хахикнувши, потихеньку й обережно, щоб не рипнули двері, прикрив їх, а тов. Портянко все ще промовляв.

Стурбований завшколи підійшов до відчиненого вікна, прогнав пинком ноги обридлого півника, який своїм кукуріканням заважав йому слухати, і, намагаючись лишитися непоміченим, прикладав усіх зусиль, щоб, стоячи під вікном на дворі, не пропустити жадного слова з промови тов. Портянка й зрозуміти, що й до чого той каже і які саме катастрофічні наслідки може все це мати.

Пересунулись і короткі стали полудневі тіні. Зникли рештки ранкового холоду. Усе дужче пекло сонце. Завшколи знемагав від сухої серпневої спеки коло розпеченої стіни шкільної кам'яниці. Поховались під кущики жовтої акації, зарившись у куряву, квочки.

Усе задушливіше ставало в класі. Знесилені дрімали учні. Тов. Портянко дотягував промову до кінця своєї другої години, досягаючи тієї межі в часі, коли він зрештою міг спинитися. Він спинився. Учитель здобув можливість сказати дещо в своє виправдання. Він зазначив, що оті князі, про які йшла балачка, жили за 1000 років до Жовтневої революції. І на це й є історія, така наука, яка розповідає про минуле, вчить про те, що колись діялось, щоб ми, теперішні люди, знали, як люди, наші батьки, діди й прадіди жили за давнини.

Наука! Це слово мало для тов. Портянка магічне значення.

Вважаючи на анальфabetизм і недосвідченість старого вчителя, вихованого на старорежимних поняттях і поглядах, тов. Портянко з поблажливим презирством з'ясував йому, що він, тов. Портянко, як представник партії в районі, не має й не може нічого мати проти науки.

— Партія, — зазначив повчально тов. Портянко, оптимістично ототожнюючи в своїй уяві себе й партію, — є за науку!.. За природу!.. — додав він, щоб підкреслити суть справи, що могла бути неясною й малозрозумілою для вчителя як людини безпартійної.

— Якщо така наука історії, — зауважив дещо скептично тов. Портянко (...звісно: жадна людина не може знати всього на світі, навіть коли вона займає такий відповідальний пост, як посада секретаря райпарторганізації), — якщо така наука є, — повторив він, — і є вчені люди, які нею займаються, то хай воно так і буде. З мого боку не зустрічається ніяких перешкод до того, — з щирою й щедрою великодушністю заявив Портянко.

— Але, — продовжував він, — я аж ніяк не можу припустити, щоб у мене в районі якийсь учитель чи хтось інший ще й досі вживав таких паскудних слів, як князі, що викликають обурення з боку кожного свідомого пролетаря або, ще гірше, про цих мерзотників, про це людське падло, про цих контрреволюціонерів казав: великі князі. Я, — сказав тов.

Портянко, — рішуче забороняю вживати подібні слова й вирази надалі при викладанні науки історії дітям пролетарів і трудящого селянства.

Уп'явши п'ятирицю в волосся сивої своєї бороди, учитель зі спокійною й врівноваженою мудрістю літньої людини слухав метушливу й рвучку мову тов. Портянка.

Він подякував останньому за його глибокодумні й цінні вказівки, зазначив, що більше не вживатиме таких контрреволюційних слів, як князі, і просив тільки з'ясувати йому те, що лишалося для нього тим часом неясним.

— Я не зовсім уявляю собі, як годилося б називати тих діячів старих часів, що колись діяли і яких їхні прихильники, очевидячки, з метою контрреволюційної пропаганди називали князями й навіть ще й великими князями. Я був би вам дуже вдячний, — сказав учитель, — якби ви, тов. Портянко, порадили мені щось інше, якусь іншу назву, яка цілком відповідала б основним засадам пролетарської свідомості.

На це тов. Портянко з властивою йому поважною розсудливістю зазначив:

— То вже ваша справа знайти, як їх називати. Наше діло — вказати вам.

* * *

...Портянко був піонером, початківцем, попередником, діячем районного масштабу. Незабаром прийшли ті, які розвинули побіжно кинуті ним думки й ствердили вимогу цілковитого заперечення історії. Вони твердили, що історії немає поза історією ВКП(б) і відповідно до того історія починається тільки з жовтня 1917 року.

Історію було ліквідовано. Науково-дослідні установи закриті. Академіки, професори, доценти, доктори, магістри й магістранти рубали в тайзі на засланні сосни, вантажили баржі, бігли босі з лазні до бараків. Потім було з'ясовано, що це все ухил, і професорів повернули, а рубати сосни в тайзі послали ухильників.

Але дух тов. Портянка тримався і в 1941 році. Директор Львівської філії інституту історії, за власним підписом, вивісив друкованого на машинці папірця, де оголошував назву «Галицько-волинське князівство» контрреволюційною і забороняв її вживати.

Минає час, і все змінюється, кажуть філософи. Але є люди, уяви й ідеї, які попри все те лишаються незмінними. Так кажуть факти.

Трипільська трагедія

Ніч. М'яко вгрузає в ще теплий пісок боса нога. На щоглі пароплава самотньо мерехтить, відбиваючись у вологому асфальті ріки, червоний вогник сигнального ліхтаря. Тьмяно блимає над дошками сходинок каламутно-жовте світло притрушеної курявою електричної лампочки.

Пилип Гудзь показує матросові квитка й підіймається вгору на чардак. Обидві кошалки з курами він ставить під лавку, а туго набитий клумок з пшоном та гречкою кладе коло себе під бік, щоб, дримаючи, спиратись на нього ліктем.

Сичить пара. По дошках чардака сновигають босі ноги. На пароплав, що йде до Києва, вантажать широкі, затягнені білою марлею, козуби з полуницями. Великі зелено-червоні ягоди привабливо ніжно пахнуть у сухому й теплому нічному повітрі.

Кінчили вантажити полуниці, і гучною луною ліг у далеких просторах трипільських круч розлогий гудок. Загуркотіли сходинок. Кінець тяжкої линви з глухим плюскотом упав у воду. Завирувала збаламучена колесами вода. Корпус пароплава почав мірно здригатись. Чорні кручі Трипілья повільно відсунулись у порожній морок ночі.

Над рікою тремтять хрумкі зорі. Важко й глухо гупає машина. Покірно хилить голову Пилип Гудзь. Неквапливо й поважно простує назустріч сну, але в павутинні дримоти настирливою мухою дзижчить і б'ється тривожна думка про несподівану зустріч по дорозі, коли він ішов до пароплава, з Степаном, головою сільради.

— Знов, Пилипе, зібрався до Києва?.. Курей везеш?.. Диви, довозишся!..

Слова Степанові прозвучали як загроза й одночасно як попередження. Як вирок, виголошений наперед. Тепер, при згадці про них, у серці Пилипові гадюкою щеміла нудьга. Він усвідомлював, що немає виходу, але намагався сперечатись. Був він упертий, неподатливий, ладний до кінця без жалю відстоювати своє.

— Ну, все!.. Що з того?! — заперечує в думках Пилип. — Двоє малят, жінка, стара мати, він. Кожне щодня їсти хоче!

— Хіба він, — з запалом каже до себе Пилип, — якогось лиха зробить або ж якоїсь шкоди заподіє державі, що оце пару курей та яку-небудь чверть молока повезе до Києва, — тож і там хочуть люди освіжити собі душу, — а звідтіля привезе балетки й пару метрів ситцю та віддасть їх бабі Мотрі за ці її кури?

А той Степан, голова сільради, каже на нього:

— Ти, каже, Пилипе, шпикулянт!.. Предатель соціалізму!.. Несвідомий, буржуазний клас!.. Відрижка капіталізму!..

Відрижка!.. Це слово хвилює Пилипа, зачіпає його, як незаслужена образа. В ньому прокидається почуття гідності й обурення.

— Ніяка не відрижка, а людина, як і всі!.. І не шпикулянт ніякий, — сперечаючись із Степаном, твердить до себе Пилип у тій глибинній нічній півдримоті, коли кожна думка здається ясною й переконливо прозорою. — Не шпикулянт, а трудящий клас, що труди на себе приймає. Прийняти на себе труди то ніяка ще не спекуляція!

Так у суперечках з Степаном, головою сільради, в думках про справедливість: — Треба, щоб усе було правильно!.. — Пилип поринає в сон.

Сичить пара. Глухо хлюпають по воді колеса. Хропуть, стогнуть, белькотять крізь сон потомлені люди, збившись купами або похилившись один одному на плече.

Тане тривожними снами ніч!..

Потім приходять блідаво-синій світанок. У передранковій тиші стигне молочно-біла поверхня ріки. Пилип Гудзь прокидається з свого баламутного півзабуття, скидає з голови картуза, стомлено позіхає й тричі христиться на схід.

Назустріч з туману виринає буксирний пароплав. Він хрипко стогне, випльовуючи спазми гудків. За ним, нанизані на чорну струну линви, повзуть одна по одній пласкі намистини присадкуватих барж.

Уздовж низького лівого берега, де густі закучерявились верби, опрозорена зелена вода простяглась рівною, як люстро, смугою. З берега до пароплава хвилями доходять солодкі

пахощі скошеної прив'ялої трави. Відбитий у водяному люстрі, нерухомо завмер пароплав, і повільно плывуть повз нього брунатно-зелені копиці свіжого сіна.

При світлі ясного дня нічні примари здаються химерними витівками, здатними лякати хіба що малих дітей. Вчорашня зустріч зі Степаном у Пилиповій уяві постає немов уривки напівзабутого сну.

— Яюсь то воно буде! — каже до себе, заспокоюючи, Пилип і звертається до сусідки, що везе до Києва повну кошалку огірків, масло, загорнене в капустианий лист, і молоду картоплю, розпочинаючи з нею балачку про те, де краще в місті купити ситцю: чи то на Житньому базарі, чи на Євбазі, чи на Басарабці.

Розмова привертає увагу інших, і дискусія стає спільною, уриваючись уже під самим Києвом, коли з'являється матрос і всіх женуть з чардака вниз. Закривають люки. Ніхто не повинен лишитися на чардаку, коли пароплав проходить під мостами.

Не доходячи до Наводницького мосту, пароплав спиняється й бурхливо реве, як ненагодований звір.

На високій горі правого берега позолоченою свічкою в блакитному димі палає, залята променями ранкового сонця, дзвіниця Лаври. Хатки, побудовані на високих, почорнілих од весняної води палях, розбіглися по піскових кучугурах луки, порослої верболозом.

Проминувши порожні піскові смуги пляжів, уже перед містом, пароплав викреслює широку дугу, круто повертає й причалює до пристані.

Зчиняється метушня. Баби з клунками, мов навіжені, кидаються до виходів; розгублено, як зосліпу, пнуться вони вперед. Квокчуть збентежені кури. Висунувши з кошалки вогняно-червоний гребінь, витягує горлянку й голосно співає сіро-жовтий півень. Вищить і б'ється в мішку на спині у сусіда порося.

Босий матрос на сходинках кидає картонні прямокутники квітків у карнавку.

Київ!.. Місто ще спить. Хмаркою тютюнового диму синіє простір порожнього майдану перед дощаним павільйоном пристані. Високо в синяві прозорого неба піднісся над кручею срібнобаний Андрій. Між куп кінського гною підстрибують і гребуть, цвірінкаючи, заклопотані горобці.

Порожніми вулицями в блакитних сутінках кам'яниць Пилип спішить на базар. Вузол туго набитого клумака муляє й ріже йому плече. Кошалки з суліями молока відтягують руки.

Спродавшись на базарі, Гудзь стає в чергу біля входу до «Універмагу». Півколо збожеволілої юрби вже давно вирує й клекаче перед дверима крамниці. Кінні міліціонери врізаються в натовп; придавлені крупом коня, гістично вигукують жінки.

Курява. Давка. Спека. Сипливо реве довжелезна чорна рура радіо. Згуки джазу змішуються з галасом юрби.

Розчавлений людськими тулубами, стиснений з обох боків, притиснений до наллятого соняшною спекою каміння будинкової стіни, Пилип знемагає. Солоний піт струмками тече йому по обличчю, сліпить очі. Пилип нахилиється й полою піджака витирає на лобі краплі поту.

Черга майже не посувається. Раз-у-раз поглядає Пилип на палаюче сонце, на білі пішоходи, на чорні карбовані тіні, що спочатку скорочуються і зникають, а тоді знов починають рости й, непомітно пересуваючись з одного боку вулиці на протилежний, кажуть про пізній час. Хто зна, чи потрапить він ще сьогодні до крамниці, чи ні, і тоді йому доведеться заночувати тут на кам'яних плитах пішоходів, вартуючи чергу для себе на завтра перед Універмагом?.. Багато часу й зусиль треба витратити в місті, щоб купити пару метрів ситцю!.. Пилип думає про те, що жити в великому місті моторошно й важко, що місто жорстоке й непривітне, як каміння, з якого воно збудоване. Ні, він не хотів би лишитися тут, у цій кам'яній пустелі назавжди; він не хотів би жити постійно в цій давці, куряві й спеці, в цьому галасі суперечок, дзеленчанні трамваїв, у цьому сиплому реві радіо.

Під вечір, коли на дверях крамниць уже починають вішати таблички з написом «Замкнено», Пилип в останню хвилину ще встиг забігти до спортової крамниці «Динамо» й купити в ній для бабиної Мотриної дівчини замовлені балетки.

І тоді знов Дніпро. Знов пристань і пароплав. Жовтим полум'ям розлилась і палає вечірня ріка. Розгорнувши на колінах червону хустину, Пили крає доморобним, з уламка коси зробленим ножем хліб і їсть його з цибулиною. І знов уже сперечається зі Степаном.

Заперечує:

— Якби він був шпикюлянт абощо, то їв би оце із салом, а може, навіть і тарілку борщу замовив собі на пристані. А то ж має давитися черствим шматком хліба!.. Шпикюлянт!.. Огідно не то, що слухати, ба навіть згадувати про таке!

Гикає! Просить сусідку подивитися за кошалками й сходить з чардаку вниз напитися з баку річної теплої води.

Легкі синяві сутінки від високих Київських гір упали на Дніпро, простяглися на білий пісок шляху, вкрили темне зело дерев Труханового острова. Знеможений денною спекою Дніпро міниться в кольорах; з гарячо-жовтого він стає рожевим, тоді переходить у фіолетовий і, нарешті, робиться попелясто-сірий. Гуде пароплав, раз і ще раз, і втретє.

Пізній вечір. Дикі качки потягли за Дніпро на поживу до просяних і гречаних піль. Уздовж фарватеру мигтять червоні вогні сигнальних бакенів. Сяючи електрикою, кидаючи в темний морок ночі сліпучі жмутки світла прожекторів, пароплав, що йде прямим маршрутом з Києва до Херсона, примарним привидом проноситься між посухлих берегів чорної ріки.

Трипілля! Пісок ще зберігає вечірнє тепло. Глибоко грузне в пісок боса нога. Густішають сутінки в глибинах трипільських ярів. Це тут у 19 році отаман Зелений зняв повстання.

Пилип був тоді ще зовсім малий хлопець, але він добре пам'ятає, як люди з околиць сел, засівши по цих кручах, зустріли рушничним і кулеметним вогнем пароплави з київськими комсомольцями. Давно вже не лишилось жадного з тих, які гуляли в Зеленого, а все ще беруть і беруть людей і з Трипілля, і з Халеп'я, і з Жуківців, і з Верем'я, і з Стайок, з усіх і ближчих і дальших сел.

— Бандитський район! — кажуть у районі в Обухові.

Пилип проходить в ярку під кручею повз складений з цегли, пофарбований у темно-синю барву пам'ятничок комсомольцям, побитим під Трипіллям; тоді, замість піти шляхом, вулицею, звертає вбік на стежку. Він запевняє себе, що робить це, щоб скоротити дорогу, а насправді змінює звичну путь, щоб не зустрітися ненароком зі Степаном.

Він іде вздовж рівчака, в якому протікає струмок, внизу садиб за левадами під густим плетивом гілля розкладистих верб.

Удома стара мати й діти вже полягли спати, але жінка ще не спить. Вона сидить на порозі відчинених дверей хати й чекає на нього з вечерею. Розпливчастою плямою біліє в присмерках її хустина.

Пилип причиняє за собою фіртку. Ганна підводиться йому назустріч. Серце, як спійманий птах, мліє й обривається. Здається, немов би не з учорашнього вечора, а давно, безмежно давно він її не бачив. Довгі роки протекли між учорашнім днем і цим. Невимовна тривога гострою голкою шкрябає по серцю, страх утрати пронизує мозок.

У нічній пітьмі її обличчя здається йому таким принадним і ніжним, як ще ніколи. Він бере її за руки, притягує до себе й цілує її в уста. Ще ніколи, здається, не була вона така бажана йому, як у цю мить, сповнену страху, тривоги й непевности. Бажання поглинає його. І раптом зникає все: жовтогаряче полум'я ріки, сиплий рев радіо, тривога, гадка про Степана, тягар, що ліг йому на серце, й млосна втома.

* * *

Коли Пилипа Гудзя забрали й повезли до Обухова, а звідтіль до Києва, а потім він опинився далеко в концтаборі на півночі в бараках, оточених дротом, посередині занесених снігом цілинних лісів, він скрізь весь час відчував тільки одне: обурення й лють. Чорна лють клекотіла в ньому. Сліпий гнів п'янив йому мозок.

Думка весь час наворачувалася на те саме: — Не по правді присудили його на два роки!

Неправда, що він шпикюлянт!

Він заперечував. Не погоджувався.

Був він упертий, непокірливий і гордовитий. Одстоював своє й так, щоб по його, як він думає, було.

З заперечення народжувалося рішення. З рішенням вчинок. Він вирішив не коритися.

Він плекав у собі од батьків успадковану віру в могутню непереможеність особистої непокори, в силу й міць особистого спротиву. Йому здавалося, що досить йому не скоритися, досить, якщо він повстане, якщо він виступить проти неправди, себе протиставить усьому, що є й як воно є, і все буде гаразд, усе буде знов, як було весь час перед цим: хата й город, хустина жінки, що біліє в темряві, плач дитини, гудок пароплава,

загублений у нічних ярах Трипілля, певне, навіть знов вузол клунка, що муляє й ріже плече, коли він прямує на світанку в місті з пристані на базар.

Думка про втечу заволоділа ним. Це було те єдине, про що він ще здібний був думати, чим він жив.

І він утік. Незважаючи ані на що: на дріт, на псів, на відстань, ліси, голод. Це було дужче за нього: голос особистої непокори, віри у втечу, примусовий, з дідів і прадідів успадкований інстинкт утечі. Віра, що з утечі народжується визволення.

І оце він знов босою ногою відчуває тепло піску. І знов, минувши мурованого пам'ятника, звертає вниз на стежку, протоптану вздовж струмка попід вербами. Він робить це, як і давніше, щоб ненароком не натрапити на Степана, голову сільради.

Він прийшов до хати, і все було, як давніше, як і колись.

Він не ховався, хоч і унікав зайвий раз показуватись поблизу сільради і по гас до кооперативи ходила жінка, Ганна, а не він.

Довгий час його не чіпали. Скидалось на те, що про нього забули. Ніхто не сказав йому півслова, коли він повернувся на село. Ніхто ані про що не спитав його. Нікуди його не викликали — ні до району, ані до сільради. Здавалося, про нього забули.

Тільки стара мати сумувала:

— Як же ж воно буде?

А він відповідав:

— Не журіться, мамо, якимось то воно буде!

— Може, воно ще минеться! — висловлювала сподіванку Ганна.

Та чи рубав він дрова на подвір'ї коло хати, чи молотив збіжжя в клуні, чи сіно косив у ярку, чи ввечері, сидячи в хаті, колихав дитину на коліні, — почуття страху й непевности ніколи не покидало його. Так, як людина, що на Великдень гойдається на гойдалці. Вузька дощечка на мить звисає вгорі і тоді раптом зривається вниз у прірву...

* * *

За півроку пізно восени, коли однієї ночі взяли відразу на селі 36 чоловіків, забрали тоді й Пилипа Гудзя. Судили його тепер уже не за спекуляцію, — про спекуляцію не було тепер уже й найменшої згадки, — а за втечу з концтабору, і дістав він уже тепер не два роки, як перше, а вісім.

Вісім років! Вісім довгих сибірських суворих зим, вісім гарячих душних таєжних літ. Вісім років важкої голодної праці.

До концтабору Пилип Гудзь увійшов тепер вдруге, як господар, як владар, певний себе, твердий і непохитний. І не було в ньому до себе жалю. Стиснувши зуби, зчепивши щелепи, він пиляв вікові таєжні дерева, котив з гори стовбури, в'язав у холодній, як крига, воді плоти, хворів на чиряки й живіт, умирав і знову видужував, варив у консервній бляшанці юшку з наловленої риби, страждав улітку од комашні, взимку від блощиць, думав про дім, згадував про жінку, про стару матір і малих дітей, що росли без нього. Певно, голодні й обідрані!..

І думав про правду, про те, що не на правді стоїть світ, що не по правді засудили його на два роки, бо не був спекулянтом, і тому втік, а тепер за те, що втік, за це має покараний бути.

І корився! І робив! І не мав до себе жалю!..

Коли ж через вісім років знов торкнулися ноги й зір упав на сині вечірні тіні трипільських круч, і надворі коло хати побачив білу хустину Ганнину, серце зірвалося йому мліючи.

Плакала йому на грудях жінка, побивалася, скаржилася на гірку долю жіночу. Захлиналася від сліз, розповідала, як жадної вістки од нього не маючи, думала про нього, що помер він на чужині, і як важко було їй з малими дітьми, і як зовсім уже гинули, занепадали, та взяли в прийми Івана Білоконя, а це вже більше, мабуть, як рік минув, то його, Івана, теж забрали, десь до Сибіру заслали, а в неї від нього двоє діток малих.

Сказала й замовкла. Злякано великими очима дивилася на чоловіка, знала тверду й уперту, круту його вдачу, думала:

— Битиме! Цього вже ніколи він їй не подарує, до смерти битиме, уб'є!

Закрила очі, схилила покірливо голову!

Та стримано й поважно сказав до неї Пилип Гудзь:

— Не плач, Ганно!.. Кохав і годував Іван Білокінь моїх дітей, коли мене не було, то й я кохатиму й годуватиму його дітей! Треба, щоб по правді жили в світі люди!
Бо неправда — грудка крихкої глини, а правда — тверда й непохитна, як камінь.
І Гудзь був такий: твердий і упертий, без жалю, як камінь.

Без назви

В лабораторії професора часто з'являлися великі й стрункі смугляві індуси, маленькі, міцні, в окулярах, брунатно-жовті японці. З Конго приїздили бельгійці, з Непалу англійці, з Китаю німці. Людей із цілого світу можна було завжди побачити в лабораторії професора.

Дівчина варила бульйон. Люб'язно посміхаючись, вона казала черговому гостеві, не зовсім певна в своїй англійській мові:

— Чума в нас на дісті!

Це був освячений традицією стандартизований дотеп, що став у цій світової слави лабораторії трафаретом. Рід привітання, усталеного короткого напису, на зразок тих, які друкують на поштових листівках з краєвидом чужого міста.

Русяве волосся вибивалось на скронях з-під білосніжної косинки, зав'язаної ззаду тугим вузлом.

Приборкана чума, замкнена в лабораторні пробірки, здавалась їй не страшною. Але вона чула, як одного разу професор сказав:

— Боже мій! Хіба ж я знаю, чи не лусне ненароком хрумке скло пробірки, яку я оце тримаю тут перед вами в своїй руці?!

Сказані слова не зобов'язували ні до чого. Вони нагадували, можливо, невисловлену скаргу, але дівчина тільки тепер зрозуміла, що вона тут, у цій лабораторії, більше вже не належить собі.

У неї були сірі очі, широко розчинені темні брови, тонкий і прямиий ніс. Вона була лаборанткою, й її призначенням було варити бульйон.

В лабораторії не було сталих годин праці. Хто міг би сказати, коли починалася в ній праця й коли кінчалася?

— У мене не канцелярія! — сказав професор. — Я жаден столоначальник. Я не підписую ні вхідних, ані вихідних. Що ви од мене хочете? Щоб я вам сказав, як стати Пастером або Кохом? Вони не питали нічого! Працюйте!

Жадних годин праці, жадних свят і жадних ферій не було тут ні для кого, ні для професора, ні для старого при дверях швайцара-діда, ні для приїжджих з цілого світу гостей.

Якось далеко за північ, замикаючи в столі книгу, в яку наприкінці кожного дня записувалися наслідки пророблених експериментів, професор нерішуче сказав:

— Якщо мені дозволено мати яке-небудь дивацтво, або ж примху, то я маю одну: я не люблю ходити вулицями міста сам.

Слова загубилися в мовчанні, яке заповнювало величезний простір лабораторної зали. Вона зрозуміла схований сенс сказаних слів; говорячи це, професор шукав для себе пробачення. Він не хотів бути настирливий.

Вони проходили залу за залом; вони йшли безмежно довгим коридором, і згуки їх кроків згасали в присмеркових глибинах вирахованих відстаней.

У вестибюлі вона спинилася перед дзеркалом. На мармуровому столикові, підібгавши ноги, дрімав тисячолітній з позолоченої бронзи Будда; його вивіз професор з Тибету. В холодній синяві скла танула тиша. Дівчина бачила перед собою подвоєну себе й за собою виголені губи й довгі сиві бакенбарди. Старий дід простягав професорові солом'яного капелюха. Вони знали: цей сивий дід у блакитній, золотом габованій лівреї так само ніколи не належав собі, як і всі інші. Дівчина здригнулася, бо їй було лише вісімнадцять років, а цьому дідові вісімдесят.

На гранітних сходинок ганку пан Сігеміцу, японець, що вже шостий місяць працював у лабораторії, з вишуканою чемністю розпрощався з нею й професором.

Була ніч, що не була нею; був день, що не був ним. Сяло нерухоме небо. Безгучне світло заливало прями, по-нічному порожні вулиці. В чорному зелі дерев дрімали сутінки. Весняна курява хрумтіла під ногами на підшвах.

Вони йшли. Їх відокремлювала віддаль, визначена десятиліттями прожитих років, безсонних ночей, пройдених шляхів, написаних книг, далеких і важких подорожей, боротьби зі смертю і віри в перемогу над смертю.

У професора були сутулі плечі, стомлене й м'яке обличчя. Воно було нерухоме й спокійне, немов закрите легкою запоною з жовтого шовку. Жаден вітерець не колихав цей коштовний шовк.

Можливо, тисячі, десятки, сотні тисяч смертей, що він їх бачив, що пожерли села, міста, провінції, зробили його таким замкненим, м'яким і спокійним.

Минали дні, і на зміну дню приходила ніч, сповнена рівного безбарвного світла. В блідому світлі нічного сонця танули довгі вулиці. Зелене скляне небо стояло над ними. Розкриті вікна будинків відсвічували синявою.

Ці спільні подорожі, не знати в яку пору дня або ночі, стали в них звичкою. Вони йшли разом, він розповідав їй щось зі свого життя, біля її дому він прощався, або ж вона ще йшла з ним далі. Їй здавалося, що він боявся лишатись насамоті, немов духи померлих оточували його й вимагали від нього якоїсь нездійсненої жертви. Немов жажливі й огидні демони переслідували його й він потребував охоронця.

Він жив у змаганнях зі смертю. Смерть — тайна. Він змагався з тайною.

Тепер вона вже не належала собі не тільки у залах інститутської лабораторії, але й ніде й ніколи. Вона стала постійною його супутницею, куди б він не йшов і що б не робив.

Одного разу вона спитала його:

— Ви ніколи не боялися чуми?

— Я, — відповів він спокійно й неквапливо, — не маю права боятись.

Він глянув на неї.

— Ви теж! — додав він.

Внутрішню кишеню його чорного люстринового піджака відтопирчувало складене грубе число «Таймсу». На кордонах Афганістану спалахнула епідемія чуми.

Вона відповідала кореспондентам часописів, що професор не приймає, що він не дає жадних інтерв'ю, що про експедицію до Афганістану ще нічого не знати.

Їхати в експедицію він запропонував їй тільки майже напередодні від'їзду, коли все було вже спаковане, зладжене, устійнене.

Вона спалахнула від гордошів.

— Пошліть телеграму батькам, — сказав він, — ви повинні спитати в них дозволу. Ви ще неповнолітня, й без позволення ваших батьків ви не маєте права їхати, а я не маю права включити вас у списки учасників.

Чи не шукав він собі захисту в цій пораді?

Однак, коли наступного дня вона поклала перед ним на стіл синій аркушик телеграми, одержаної від батьків, він, не читаючи, згорнув його й повернув їй назад. Він зробив це чемно, дуже чемно, майже любовно ніжно.

Її рука безпомічно лежала на материній телеграмі. Він поклав свою темну важку руку на її білу, з хрумкими довгими пальцями.

— Я хотів би, — сказав він, — щоб ви втратили почуття, яке люди називають жалем.

І після павзи:

— Жаль є злочином, за який колись, згодом, розстрілюватимуть. Коли ви на власні очі побачите, що таке чума, ви зрозумієте, що я хотів цим сказати. В житті кожної людини бувають моменти, коли вона не сміє вагатися.

Вона нерішуче м'яла аркушик телеграми. Вона не зрозуміла його. Що значили ці слова про жаль, за який розстрілюватимуть?

Як звичайно, вони з Інституту вийшли вдвох. Золотий Будда дрімив перед люстром на мармуровому столикові вестибюлю. Старий дід з бакенбардами простягнув у люстрі професорові солом'яного капелюха. Пан Сігеміцу розпрощався перед мостом, побачивши трамвай, який наближався.

Вони переходили через міст. Рожеве полум'я здіймалося в далечині за рікою над колонами біржі. Соняшні години нічного затишку огортали Літній сад.

Вони йшли через тонкий золотий дим Марсового поля. Колосальний простір плацпараду поглинув їх, щоб підкреслити, що окрема людина є ніщо. Вода каналів пахла цвіллю. Над ними чорніли нерухомі купи дерев.

Перед її домом, прощаючись, він поцілував її руку. Вона зашарілась і похапцем збігла вгору.

Піднявшись до себе, вона щільно запнула вікно в кімнаті важкою запоною, щоб уявити собі, яка на півдні буває ніч. Живши в Петербурзі, вона вже не могла повірити, щоб ночі могли ще бути десь темні.

...Візник стояв біля воріт, двірник зносив валізи. В останню хвилину листоноша приніс їй листа. Писала мати:

«Лізуню, не їдь! Я знаю, як ти поїдеш, я ніколи більше не побачу тебе. Не їдь, люба доню! Кажу тобі, не їдь!».

Цілувала сліди материних сліз. Розплакалася. На листівці з краєвидом чужого міста покvapливо написала, що не може не їхати. Що в житті людини бувають години, коли вона не сміє вагатися.

...Тисячолітнім шляхом крізь жовто-сіру пустелю рухались валки верблюдів. Обдерті, спалені сонцем погоничі йшли пішки поруч. Багаті крамарі з довгими бородами, фарбованими хною, в шовкових халатах, з рушницями, прикрашеними перламутром, гарцювали на конях.

Але перед містом вояки в сандаліях на босу ногу спиняли їх. Вони завертали валки. Нікому не вільно було входити до міста. В місті була чума.

Купою битої цегли лежав на майдані груз руїн збудованої Тамерланом мечеті. З віконця вгорі вузької вежі муедзин вигукував славу Аллаху та його пророку.

Голодні, кинені напризволяще осли несамовито ревли на базарі.

Жирні огидні пацюки перебігали з дому до дому, приносячи з собою смерть.

Люди в просмаленому одязі довгими дрючками зачеплювали померлих і стягали їх на вози.

Рипіли вози, вантажені трупами. Вітер розносив по місту сморід печеного людського м'яса. Палило сонце.

За товстими глиняними стінами будинку, де містилась експедиція, було тихо. Тут панував професор. Чума не наважувалася зазирнути сюди.

Не наважувалася?.. В кожному разі, досі ще не наважувалася.

Щодня вона писала листа додому. «Матусю, мила, коли б ти знала, як тут страшно!». «Ти питаєш, навіщо я їхала? Хіба я знаю? Я не могла не їхати. Я писала тобі це, чи ти не можеш зрозуміти цього? Я не сміла відмовитись». «Ми всі тут приречені. Ми знищені. Як я виберуся з цього пекла?».

Кожного вечора вона писала довгі листи до матері, і жаден з них не переступав межі цього зачумленого, відрізаного од цілого світу, проклятого людьми й Богом, засудженого на загибель міста.

Одного дня, коли спека почала вже спадати, вона прокинулася, як звичайно, після пообіднього сну. Треба було йти на чергування до лабораторії. Вона одягла халат, але пальці її не слухались. Було каламутно й млосно. Вона помацала в себе під пахвами, щоб перевірити себе, і коли після цього вона простягнула руку, щоб узяти термометр зі столика, її охопив невимовний жах, одчай, для якого не було слів.

Термометр вислизнув з її рук і з брязкотом розбився об підлогу. У смертельній нудзі вона безсило впала на ліжко.

Під вечір він постукав у двері.

— Лізо!

Жадної відповіді.

Він постукав голосніше.

— Лізо, що з вами?

Жадної відповіді.

Він одчинив двері. На ліжку, уткнувшись обличчям в подушку, лежала дівчина. Вона плакала, здригаючись плечима.

— Лізуню, мила, що з вами? Чого ви плачете?

Вона не відповідала.

Він торкнувся її плеча. Різким рухом вона скинула його руку з себе. Не обертаючись до нього, вона глухо сказала:

— Ідїть!

— Що сталося, Лізо?

— Ідїть, я кажу вам. Не торкайтесь мене!

Вона напівповернулась до нього:

— У мене чума.

Голосом, що зривався, вона прошепотїла:

— Я умру!

Вона підвелася. Вона стояла перед ним із заплаканими очима, з каламутним поглядом, з гарячковим, що палало, обличчям, в одчай, схоплена почуттям безнадїї.

— А я не хочу помирати!

І тоді раптом прокинулося в нїй гостре почуття ненависти. В цю мить вона ненавидїла його. Навіщо він запропонував їй їхати з ним, їй, молодїй, гарнїй, що ще не жила? Адже ж він краще, ніж хто-небудь інший, знав, на яку небезпеку вона наражається. Чому він не запросив, замість неї, якоїсь старої жінки, що їй уже не було чого втрачати в життї? Ні, він хотїв милуватися з гарного її личка, радїти з її безтурботного смїху, взяти від неї все, не давши їй нічого! Як він смїв переступити закон і залїчити її до складу експедиції, коли її батьки не дали на це згоди?

Сїрі очі палали вогнем гнїву, і вона кинула йому в обличчя:

— Вбивця!

— Лізуню! Заспокойтеся. Ви перебільшуєте. Звідкіля ви взяли, що у вас чума? Навіщо це ви?

Він торкнувся долонею її чола.

— Ну, у вас звичайна легенька інфлюенца. І більше нічого. Чи варто хвилюватися з такої дурниці.

Вона не вірила йому. Дурниці! Інфлюенца! Коли завтра її вже не буде на світї. Вона глянула на нього похмурим одчайдушним зором. Хрипким голосом вона сказала:

— Докажїть!

Це слово вирвалося в неї несподївано. Але вона повторила його вдруге:

— Докажїть!

Нею оволодїла лють.

— Докажїть! — крикнула вона в безнадїї.

І тоді тихо, зовсім тихо вона сказала:

— Якщо в мене немає чуми, проведїть зі мною нїч.

Вона густо почервонїла. Щоки, чоло, вуха, шия. Він узяв її за руку.

— Моя мила! Даю вам слово честї, ви даремно хвилюєтесь.

— Ну, що ж? Докажїть! — з задиркуватим викликом вигукнула вона. Вигнула своє гнучке, молоде, дївоче тїло. Закинула назад голову. Розсміялася дзвінким зваблївим смїхом.

Простягнула назустріч руки.

— Я кохаю вас! Мїй любий!

Кров прилягла йому до обличчя. Бурхливо забилося серце. О, яка чудесно гарна була вона в цю мить. Та чи не була вона живим втїленням смертї?..

Що керувало ним, коли він пригорнув її до себе й поцілував її в уста? Свідомість провини? Почуття жалю до цієї засудженої дївчини, до глибинної безоднї її безнадїї? Стихїйна сваволя темної слїпої плотї, пожадлива нестримність несамовитого бажання, сильнїшого за розум і волю?

Вона прокинулася пізно вночі. В пїтьмі ласкаво посміхнулася до нього й розсміялася легким щасливим смїхом. Потїм заснула знов глибоко і спокїйно.

* * *

— Вона померла наступного дня, не усвідомивши того, що помирає! — сказав старий учений.

Ми мовчали. Ми сидїли з ним у великому президентському кабїнетї Академії наук. Він у глибокому шкїряному кріслі біля письмового столу, я на стїльці проти нього.

Він сидів з зігнутим тулубом, по-старечому нахиливши голову. На пожовклому його обличчі блукала м'яка лагідна посмішка. На ньому був легкий чесунчевий піджак. Бліді руки лежали на поруччях крісла.

— Ви повинні знати, — сказав він, — у житті кожної людини бувають моменти, коли вона не сміє вагатись.

Його думки текли своїм річищем!

Злегка зідхнувши, він зауважив:

— Так, молодий мій друже! З роками дедалі ми все більше усвідомлюємо те, що ми живемо тут на землі лише для того, щоб умерти!

Професор висловлює свої міркування

(З циклу «На засланні»)

У таборі були різні люди. Були люди непокірливі й уперті, революціонери з фаху, голота, гайдамаки, низовики, які воліли змінити все в корінний спосіб.

Люди акції, пророки повстань і проповідники бунту!.. В їх жилах палав чорний вогонь ненависти; шал розпеченої добіла хижої люті п'янив їм мозок, і згага пімсти бентежила їх неспокійну кров.

За царського ладу їх тримали в каторзі і в'язницях. Тепер, коли царський лад знищено, вони знов опинилися на засланні в далеких таборах цілинних пралісів Колими й Камчатки.

Та були тут також і ті, які ніколи нічого не хотіли змінювати. Люди слухняні, лагідні, покірливі й терплячі. Люди доброї волі й нерішучої вдачі, які ніколи не бунтували, ніколи не мріяли про перевороти й вище над усе цінили спокій і мирний затишок свого кутка.

Одні вірили в бунт, інші в працю. Одні були завойовники, інші звикли коритись. У таборі були діди, але були й підлітки. Робітники й мільйонери. Лотиші-чекісти й гвардійські офіцери. Директори фабрик і вартові при вході.

Особа не важила нічого, як і її вчинки. На одних нарах спали й ту саму брудну каламутну баланду з таборового казанка їли славетний маляр зі світовим ім'ям, картини якого висіли в паризькому Луврі і мюнхенській Пінакотечі, видатний учений, книги якого стояли на полицях державної бібліотеки Берліна і в університетській бібліотеці Мадрида, і неписьменний гольд, ніхв або айну, що, не переступивши меж кам'яного віку, шанував ведмежу мати-тайгу і, виходячи в таборі на працю, ніс незмінно з собою шкіряний мішок з висушеними кістками батьків.

За схемою тотожної статті й однакових параграфів ховалися нашарування тисячоліть, млявість звичок, упертість логіки, вибухи ідей, відміни вдач, однаково: активність або байдужість.

* * *

...Сокира, якою Радецький — ми називали його професором; здається, він був старим журналістом!.. — рубав колоду, вислизнула з його заляклих рук. Замість потрапити по м'якій і соковито-теплій деревині, вона розсікла черевик і вп'ялась в м'язи.

Професор скрикнув від болю. Здригнувшись, він спазматично, гістичним ривком, одкинув сокиру геть од себе.

Сокира описала півколо й безгучно лягла в м'який покрив пухкого снігу.

Спершись на колоду, професор стягнув з ноги черевика й почав розмотувати смердюче лахміття заносених онуч. З розрубаної рани швидким струмком юшила кров.

Був холодний зимовий день. Густа пара від подиху осідала на волосся брів і вусів, білила комір наших ватянок. JH

Краплі крові падали на очищену від кори лискучу поверхню колоди, стікали з неї й багрили сніг.

Ми кинули наші пилки й сокири і, обступивши колоду, на якій сидів професор, дивилися, як він незграбно перев'язував свою худу пожовкло-сіру кістляву ступню.

Курці, скориставшись з нагоди, витягли махру й, слинячи папірця, крутили цигарки.

— Головне наше нещастя, — зауважив повчально професор, намагаючись тугіше перев'язати розсічену ногу брудною ганчіркою, — що ми все ще живемо ілюзіями попередньої ліберальної епохи. Ми ніяк не можемо збагнути, що ми опинилися в зовсім іншій ері, якій властиві зовсім інші норми й поняття.

Він урочисто оглянув нас крізь каламутні скельця окулярів. Свою рану він розглядав як ланку в універсальній системі взаємозумовлених зв'язків, що відмежовували нашу дійсність від попереднього часу. Він був певен, що найважливіше в житті це розуміти.

— Наше нещастя, — продовжував він, — що ми народилися за інших часів і надто довго прожили тоді, коли кожен думав, говорив і робив те, що йому хотілося. Тепер нам надто важко збагнути, що ми більше не належимо собі.

Кров просякла через ганчірку. Густими й частими краплями вона падала на сніг і відразу ж застигала.

Професор з сумнівом подивився на нас, на ганчірку, на замшілі, занесені снігом столітні дерева глухої тайги, що оточувала нас, зідхнув і почав знову перев'язувати рану.

Пальці на морозі стигли й не слухалися. Він зав'язував і розмотував рану знов. Кривавив ганчірку. Скривавлена ганчірка, задубівши, боляче різала й рвала краї рани.

Він явно не міг дати собі ради. Він страждав від свідомості своєї безпомічності. Руки од нервового шоку все ще тремтіли. Спазматично підстрибувало руде посивіле од інею клоччя бороди. Здавалося ось-ось, ще мить, ще якась десятитисячна міліметра, і він зірветься, закричить, завие, як затравлений, загнаний людиною лісовий звір, впаде на сніг і битиметься головою об сніг, об цю важку, нерухому колоду.

І все ж таки він говорив! Він говорив докторальним тоном самовпевненої людини, немов на урочистих зборах з катедри перед ситими й розсудливими, добре одягненими людьми.

Немов на ньому була не брудна, засмальцьована ватянка, а чорний сурдут, лаковані черевики й туго накрохмалений пластрон сорочки, і гайвороння не перелітало з дерева на дерево, і він не чухався, і заіндивіла борода не стирчала в усі боки розпатланим клоччям, і каламутні окуляри не були перев'язані мотузком.

— Щоб простувати вперед, — казав він, — людство повернуло назад. Воно знов повернулось до форм, які проіснували тисячоліття і які воно, здавалось би, остаточно відкинуло хіба що кілька десятиліть тому. Року 1861 було скасовано кріпацтво, року 1929 воно було відновлене знов.

— Большевики, — казав він далі, — знов зробили працю обов'язковою. Вони заперечили вагу індивідуального мислення. Вони одкинули значення особи. Вони централізували волю. Вони декретують істини. Од людей вони вимагають покори й щирости. В щоденну практику життя вони запровадили сповідь і оце наклали на нас епітимію. Вони обернули всесвіт у суворий монастир, де, однак, немає релігії. Слідчий і слідство заступили сповідника і сповідь, пропагандист-агітатор — місіонера-проповідника, й «Короткий курс історії ВКП(б)» — Євангелію.

В таборі люди звикали говорити про речі, про які раніш вони не наважувалися й згадувати. Обережність втрачала тут свій сенс.

Було холодно. Було дуже холодно. Ми переступали з ноги на ногу. Затуливши носа долонею, ми хукали, щоб зігріти побілілий кінчик носа, або розтирали його. Під ногами хрумтів морозний сніг.

Радецький говорив:

— Свого часу, — ще до війни й революції, — ми гралися ідеями, як діти граються з випадково знайденим невибухлим гарматнем, не передчуваючи небезпеки, що їм від того загрожує. У своїх кабінетах, на шпальтах газет, у своїх книжках ми пропагували й підносили культ середньовіччя. Книжка Айкена про середньовічний світогляд лежала в нас завжди під рукою на письмовому столі. Ми тишилися розумовим гурманством. Ми охоче цитували Франціска Асізького й захоплювалися стилем Томи Кемпійського й Івана Дамаскіна. Модерні письменники перероблювали для газетних фейлетонів апокрифи про Соломона й Китовраса, мистці наслідували фреску й ікону, поети писали акафисти, філософи студіювали схоластиків. Сидячи в «Ярі» або «Ведмеді», обжираючись кав'яром і напідпитку від шампану, ми підносили моральну вагу здержливості, захоплювалися з приниження й стверджували високу етичну ідеальність злиднів. Тепер, коли нас зроблено злидарями і нас принижено і покірність перестала бути для нас мрією, ми обурюємося.

Професор похитав головою.

— Ми ніколи не вміли бути послідовними.

— Як ви гадаєте, — сказав він, перериваючи хід своїх міркувань, — чи не можна спинити кров, приклавши до рани моху?

Він одкинув збагрянену задубілу ганчірку вбік і спробував затиснути рану рукою. Кров юшила крізь пальці.

— Чи немає в кого ганчірки?

Ганчірки?.. Ганчірка на засланні рідка й коштовна річ! Мороз пронизував кості скронь і скул. Курці докурювали свої цигарки. Час був братись за працю. Ми всі були знищені й знеможені.

Ніхто не відповів професорові

— Я поверну, — заявив він.

— Виперу й поверну! — додав він, щоб перебороти вагання нерішучих.

Виперу?.. Ганчірка, якою він перев'язував перед цим рану і тепер одкинув убік, не свідчила, щоб чистота була однією з його добродійностей і щоб він звик прати свої речі. Ні, те, що він обіцяв ганчірку випрати, не було жадним аргументом на його користь.

Іван Закутній похмуро глянув на нього. Треба сказати, що Закутній не терпів Радецького.

Не поважав. Не ховав свого до нього презирства.

Його дратувала безпомічна безпорадність цієї високої в окулярах людини з зігнутою наперед головою на довгій гусячій шиї та з клочкуватою рудою бородою. Усе в ньому: і те, як, рубаючи, він тримав сокиру, і непевність його удару, і те, як при повторному ударі він ніколи не здібний був влучити в те саме місце.

Коли їх ставили напарниками пиляти і, нервуючись, Радецький починав або ж квапитись, або ж затримувати й пилка весь час з'їжджала вбік і збивалася з ходу, Закутній лявся, кидав пиляти і рішуче заявляв, що хай пиляє з цим дермом хто хоче, тільки не він. І додавав пару міцних, добре посолених слів.

Він ніколи не прислухався до того, що говорив цей чоловік в окулярах. Що могли важити слова людини, яка не вміла нічого зробити до ладу.

Отож, нас здивувало, коли Закутній, — цей насумрений і похмурий чоловік, що завжди тримався осторонь од інших, докуривши цигарку, замість взятися до сокири, щоб приступити до праці, як це зробили вже дехто з нас (слід визнати, більшості з нас бракувало почуття товаришкості...), підійшов до Радецького, відштовхнув руку, якою той затуляв рану, дбайливо промив рану снігом, витяг з кишені чистеньку ганчірку й певними твердими рухами, немов досвідчений знавець цієї справи, перев'язав йому ступню.

Хто зна, що штовхнуло його зробити це. Хто зна, що живе всередині кожної людини і як саме зробить вона в останній критичний момент?

Тепер професор сидів на колоді з перев'язаною ногою, натягнувши поверх перев'язки черевика, і нервувался. Він обрид усім нам своїми запитаннями.

— Як ви гадаєте, мене не зарахують до самосіків? Ви ж бачили, я ненавмисне. Ви ствердите.

Тоді він переходив до іншого.

— Сьогодні я не вироблю норми. Як ви гадаєте, мені не зменшать пайки хліба?

Він був турботливий і метушливий. Він мав розгублений приголомшений вигляд. Лякаючи себе можливими ускладненнями, він розкис. З очей у нього текли сльози й замерзали на щоках. Він здирав їх з волосся бороди, здирав з повік. Відчувши рану, стогнав.

Він згадував про послідовність. Ні, це не скидалося на те, щоб він міг бути хоча б у своєму житті послідовним.

Однак поволі він заспокоївся. Заспокоївшись, почав говорити знов.

— Дивно, — сказав він, — мене вражає прірва, яка існує між намірами й їх здійсненністю, між ідеями та їх втіленням у життя. Наша сучасність повинна була знищити протилежність між містом і селом. Тим часом типовою формою життя за наших часів став барак. Замість сіл і міст ми примушені жити в таборах. Ми нищимо міста й знелюднюємо села, щоб оселити людей у таборі.

Це було дотепне й гірко спостереження, що його висловив цей довгий, уже немолодий чоловік в окулярах, якого ми звали професором, хоч він насправді був журналістом. Ні, він не був дурнем. Але що це змінювало?

Ми жили з певною сподіванкою, що колись кінчиться термін нашого перебування в таборах і ми знов вийдемо на волю. Ми тягли лямку.

Професор і Іван Закутній діють

(З циклу «На засланні»)

Ми жили з непевною сподіванкою, що колись кінчиться термін нашого ув'язнення і ми вийдемо на волю.

Ми тягли лямку.

Ми жили в землянках і бараках.

Жити було трудно, тісно, невлаштовано. Заїдали блощиці. Смерділо махрою, гасом, житнім хлібом, немитим тілом, вогким одягом і онучами, що, розвішані на мотузках, сушилися коло залізних пічок.

Розпечені до червоного залізні пічки гули й палали. Пара й тютюновий дим густою хмарою висіли в повітрі.

За останній час нас почали посилати з табору окремими бригадами-загонами в глибину тайги! Перспектива опинитися в глухій тайзі, засудженість на повне таєжне рабство лякали навіть найтупіших, навіть найдужчих і найодчайдушніших.

Сніг, густа чащоба, мороз од 30 до 40 ступенів, вогнище в снігу, і нікого, жадної живої душі, жадного житла на кілька десятків, на кілька сотень кілометрів довкола в цьому цілинному лісі.

Цілковита самота, повна покиненість і цілковита підлеглисть. Бригадир був тут владарем, усі інші його рабами. Він один мав тут усю повноту влади, всі інші були позбавлені жадних прав.

Права? Згадка про
права людини
тут у тайзі межувала зі знуцанням.

Тайга мала свої закони, що не мали нічого спільного з людськими.

Коли комендант табору входив до бараку і нас вишиковували вздовж нар, нерви напружувалися до останнього. Бараком опановувала мертвотна тиша. Полум'я гуло в пічці. Дотик чорної руки нічного вітру до віконної шибки або ж до даху вносив у серце тривогу, для якої не було ім'я. Чекання проквітало нестерпним, несамовитим жахом.

Одного разу було прочитане й прізвище професора.

— Радецький!

Ми стояли вишикувані в чергу й не наважувалися повернути голови в його бік. Ми боялися зустрітися з його очима. Ми не були названі, і нас мучив сором.

Коли нам скомандували «Розійтись!..» і начальник вийшов з бараку, ми кинулись до професора. Ми почали умовляти його зробити спробу врятувати себе.

— Прикиньтеся хворим! — радили ми йому.

Він не відповів нічого. Він тільки похитав головою, немов відмахуючись від нас, і тремтячими руками поквапливо почав складати в брезентовий мішок свої злиденні речі. Здавалося, він був настільки приголомшений, що зовсім не усвідомлював ані того, що його чекало, ані того, що ми йому казали.

Ми спробували ще раз його переконати.

— Над вами поставлено хрест. Хіба ви не розумієте цього? Ви загинете!

У нього був розгублений вигляд і зовсім божевільні очі.

— Треба діяти! — повторювали ми йому. — Ви не повинні здаватися так відразу!

Він поглянув на нас з докором. В його погляді були сум, біль і одчай. Мовляв, чого ми від нього хочемо? Він і так надто нещасливий! Лишіть мене!..

Він щось відповів, але ми не зрозуміли. Ми не чули його. Він говорив надто тихо. Він щось невнятно пробелькотів.

Ми спитали його:

— Що?

— Будьте послідовними! — сказав він. — Будьте послідовними! — повторив він, напружуючи голос, щоб ми його почули. — Я надто добре розумію: за наших часів більше не існує:

я хочу
, а тільки:
ти мусиш
!

Ми знали це. Ми знали також і те, як глибоко його вразило, коли на одному з допитів під час слідства слідчий закинув йому відсутність дисципліни й обвинуватив його в зраді і дворушництві. Усією своєю поведінкою тут у таборі він намагався спростувати це обвинувачення.

Ми знали: він часто закидав нашій молоді відсутність дисципліни, брак свідомості свого обов'язку. Ми згоджувалися з ним, — нашій молоді, безперечно, бракувало почуття обов'язку. Молодь звикла: або працювати з-під палки, або не працювати зовсім.

— Суспільна організація праці дезорганізувала, вбила в молоді особисту ініціативу праці! — звичайно констатував він.

Тепер він сказав нам:

— Нема про що говорити! Я мушу! Я йду, як мені наказують!

Він волів бути послідовним.

Ми не ховали свого обурення, хоч більше вже й не сподівалися переконати його.

— У кого мій кухлик? — спитав він наприкінці.

— Він у вашій торбі! — відповіли ми.

Він намацав його крізь брезент мішка й, заспокоївшись, сказав:

— Пробачте!.. Ну, то вже все! Я можу тепер іти!

Підв'язавши речовий мішок за спину, він вийшов з барака. Він став у снігу поруч з тими, ймення яких були названі.

Комендант несамовито лявся, намагаючись налагодити порядок. Користуючись темрявою, хтось із п'яних крив коменданта брудною лайкою. Комендант хватався за пістолет і загрожував стріляти.

Гавкали збентежено пси. Палали смолоскипи. Рипів сніг. Чорна ніч німою стіною замкнула простір.

Професор мовчки потиснув нам руки. У нього було брудне обличчя і руда клоччями борода. За товстим склом окулярів було видно його смертельно перелякані очі.

Він посміхнувся й сказав нам:

— Я вояк! Я мушу виконати свій обов'язок!

* * *

Іван Закутній потрапив у ту саму групу, що й професор. Ми дещо знали про нього. Ми знали, що він походив зі села Стайок на Київщині, ще в роки колективізації він не пішов до колхозу, що його притиснули й перевели до твердоздатчиків, що він, однак, не поступився й лишився «індусом». Коли ж влітку 36 року на селі почали горіти одна по одній хати і невідомо було, хто це робить і для чого, — органи влади підозривали чомусь баптистів, — тоді разом з іншими взяли й Закутнього. Його били: спочатку на місці в сільраді, потім у районі, тоді в окрузі і нарешті в області. Од нього вимагали, щоб він признався й назвав спільників. Але він не признавався ні в чому і нікого не назвав. Як підкуркульник, бандит і і саботажник, він опинився в таборі.

Він був зосереджений і мовчазний... У нього був якийсь здичавілий вигляд і насумрений вовкуватий погляд. Не важко було помітити, що всередині в ньому клекотіла лють, кожної миті ця лють могла вирватись і вибухнути. Але він стримувався. Він тримався осторонь.

* * *

Коли загін ішов лісом, кілька в'язнів, скориставшись темрявою, втекли. Перед втечею вони підмовляли Закутнього піти з ними, але він відмовився.

Люди тікали!.. Хіба не все одно, де загинути? Втеча все ж таки відкривала якийсь вихід, яким би химерним він не здався.

У тих, що втекли, не було з собою ані компаса, ані мапи. Вони йшли навмання. У них була тільки невиразна сподіванка й трохи хліба, який вони запасли заздалегідь і який кінчився на третій день. Їх оточували ліс і тиша. Очі боліли од снігу й втоми. Холод спалював обличчя. Коли через кілька днів безпорадних блукань по тайзі вони нарешті наштовхнулись в лісі на самотню хижку тубільця, вони вже були в такому становищі, що замість обійти її, як підказувала їм обережність, вони ввійшли до неї. Вони вже не хотіли нічого більше, як тільки зігрітись і заснути. Мисливець прийняв їх. Він нагодував їх. Вони пили гарячий чай. Вони їли м'ясо. Натомлені, вони заснули на хутрах. Наступного дня він повідомив охорону, що обходила на лижвах околиці, розшукуючи втікачів. Це була вигідна угода: за кожного втікача мисливець одержував по три пуди борошна, тоді як за шкіру песця держава сплачувала йому тільки 8 карб.

* * *

...Бригадир у загоні був з ув'язнених. Хто зна, який він був колись на волі. Тепер він був брутальний і жорстокий. Після кількох років поневіряння по таборах і в'язницях у нього не лишилося жадного іншого уявлення про можливість взаємин між людьми, окрім одного: гноблення! Досі гнобили його, тепер гнобив він. Досі його вважали за ніщо, тепер він став чимсь. Оскільки ж тут у тайзі не існувало жадних масштабів для порівняння і жадних обмежень для влади, це його впевнило в абсолютності його значення.

Од нього залежало визначити відсоток даної виробки і, відповідно до того, розмір виданої вечері — пайки хліба. Він робив це на око. Він керувався тільки одним: своєю примхою. Кожного вечора він розподіляв хліб. Одним він давав більше, іншим менше. Йому подобалося, коли йому лестили. Ті, що його прославляли, казали йому, який він розумний, добрий, величний і мудрий, одержували більше. Ті, що протестували або мовчали, одержували менше. Для цих останніх він робив життя нестерпним.

Якщо з ним сперечалися, він ображався. Кожне заперечення він сприймав як образу для себе. Він був певен, що він не може помилитись. У відповідь він казав:

— Будь задоволений, що тобі ще дають їсти. Раніш таких, як ти, просто розстрілювали.
— Є гнобителі і є гноблені! — криво посміхаючись, зауважив професор. — Насильство лежить в основі суспільного ладу, — так нас учать. Наш бригадир є експериментальним утіленням цього вчення! Тайга й ми якнайкраще надаються для лабораторної перевірки соціологічних істин доктрини, виробленої в кабінетах.

Професор говорив. Він іронізував. Незважаючи ні на що, він лишився скептиком.

Іван Закутній мовчав. Він не лестив, але він і не сперечався. Коли йому кілька разів бригадир доволно зрізав норму, він не нарікав і не протестував. Могло здатися, що він лишився цілком байдужий до своєї долі.

Однак одного дня, коли під час перекурки робітники похмуро сиділи в снігу на зрубаних колодах, він підійшов до бригадира і хрипким голосом сказав:

— Учора знов тільки 78 % виробки? — і вдарив його важким поліном по голові.

Бригадир повалився. Права рука хапала спазматично сніг, тоді застигла нерухомо. Парубок ще раз підняв поліно, щоб ударити по мерцю, але присутні схопили його й відвели. Він озирнувся на бригадира і з зневажкою вигукнув:

— Ось тобі твої 78 %.

І вилаявся.

Мої Великодні

(З записок мандрівника)

Весна в Регенсбурзі. У вогкій Німеччині з її майже завжди затягненим хмарами небом, — сухі, несподівано теплі, соняшні передвеликодні дні.

Початок квітня. Я стою на березі Дунаю, чекаю на пором, який перевезе мене на другий берег ріки, і з прикрістю дивлюся на свої черевики, вкриті густим шаром сірого попелу-куряви.

Біля моїх ніг уздовж кам'яних плит набережжя тече блідаво-знебарвлений, зеленуватий Дунай. Звичайно кажуть: блакитний Дунай! Але він не блакитний. Він є таким лише на відстані, в відсвітах, коли в соняшних променях відбитого світла він починає сріблясто сяяти, грає лускою й тріпотливо запалюється легким прозоро-ясним полум'ям блакиті. Поблизу ж Дунай — скаламучено матовий, зелено-пляшкового кольору. До речі, в Мюнхені такий Ізар.

За моєю спиною простяглися стіни будинків. Вони ще беруть пам'ять про ті часи, коли Регенсбург був великим торговельним центром Європи. Неширока смуга мулкого берега відкреслила їх од ріки. Їх стіни були колись оборонними стінами міста і простори всередині — склепами для доведеного рікою краму.

Низ деяких будинків не має вікон. Безвіконна, суцільно оголена, пласка стіна, — і лише вгорі в широкій площині муру пробито квадратів діри вікон. Масивні дошки важких віконниць, що звисли на залізних гаках, відтворюють декоративну умовність зацілілого Середньовіччя. Вікна без шибок продовжують ілюзію.

Війна призвичаїла нас до вікон з вибитими шибками. Ми звикли, що картон і дикт заступають у вікнах відсутнє скло!.. Але тут зроблено з інших мотивів. Можливо, з негнучкої упертості традиції, можливо, з прагнення затримати давнину навіть усупереч логіці реального.

За рогом при металургійній фабриці є спеціальна крамниця. В ній продають підсвічники, підставки для сірників, канделябри для жарівок, викуваних із заліза зайців, коників і геральдичних орлів, чорні й важкі речі, стилізовані похмурі примітиви ручної ковальської роботи, — серійні стандарти маркованої фабричної продукції.

В Німеччині не раз буває важко відокремити реставрацію антиквара од правдивої давнини, стилізовану ілюзію од непідробленої широти, романтичний культ умовного середньовіччя од примусу інерції. І це однаково: в речах, у деталях архітектури, у вузькій плутанині міських глухих завулків і в сутінкових присмерках людських душ.

Великі ворота білярічних будинків усе ще готові прийняти крам. Але жадну баржу, вантажену сіллю, збіжжям або шкірами, не прип'ято до берега. Випряжені руді широкозаді коні не жують січки. Міцні носії, зігнувшись під вагою, не переносять мішків від ріки до склепів. Усе це — коні, баржі, хатки на помостах барж, — лишилося тільки згадкою готично-літерних написів про регенсбурзьку торгівлю сіллю та розмальовкою стін у могилах узбережжя, що їх модерно, згідно зі смаком одвідувачів, підроблено під давнину. Все одійшло в непам'ять.

Передо мною розтягся розлогий спокій Дунаю. Зелена ріка порожня. Лише в металевій шкаралупі, на уламках алюмінієвої бляхи з якогось виверженого вибухом балону, гасають по ріці, веслуючи, два хлопчики. Молодички з біло-лакованими дитячими візками, як і я, чекають на пором. Американський вояк, засунувши руки в кишені своїх зелених штанів, жує гуму. Плечем, із засунутою під погон пілоткою, він схилився до голоногій з підфарбованими устами дівчини в коротесенькій, далеко вище колін підтягій, яскраво-блакитній спідничці.

Як дивно, що я оце стою на березі Дунаю!.. Хто міг би згадати мені перед кількома роками, перед війною, або навіть бодай ще торік, що цього, 46-ого року, в квітневі передвеликодні дні Дунай розкриє для мене свій спокій і свої відстані?.. Для мене і для інших, таких, як і я, одірваних од батьківщини, несталих і непевних мандрівників, з ніколи не погашеною нудьгою, засуджених ніколи не знати, де застане їх ніч і де завтра вони матимуть для себе ночівлю, і води ще яких незнаних досі рік тектимуть перед ними!

Матова прозорість води поглинула м'яте залізо рейкових перекритть висадженого в повітря моста!.. Задля чого велася ця війна, що потрясла всесвіт? Щоб молоденьких дівчат щедро обдарувати коханням, яке не зобов'язує нікого й ні до чого?

Мій співбесідник, з яким я розмовляв сьогодні, ідучи вулицею повз купи цегельного грузу, сказав:

— Для чого велася ця війна, ми побачимо через 10–15 років.

Лише прийдешнє визначає сенс сучасного, й прийдешнє робить минуле реальністю!

Життя людське плутане й сумнівне. Гірке, як смак мигдалю. Але весна є весною. І плакуча верба, схиливши гілля до води, вже вкрилася ніжним зелом листя. А ввечері, коли я повертатимусь додому, хрумкою крижинкою молодик відіб'ється в воді і все довкола застигне, нерухоме, чітке й урочисте.

Вузькі вулички старовинного міста присмерками глухих щілин проведуть мене до Собору. І те, що колись, за Середньовіччя, Собор визначав центр міста і різьблені шпилі стрімчастих бань, піднісши над сумішню будинків, врізалися в глибинну блакить неба, це, за співвідношенням символів, відповідало місцю й значенню церкви в устрої суспільства й всесвіту. Церква репрезентувала на землі Бога. Вона перебувала в центрі людського життя.

В людині й суспільстві все було підкорене кермі церкви.

Війна пощадила Собор. Собор зацілів. Людина спиняється перед підніжжям темно-сірих стін Собору, щоб у галасі міста в харкотливому русі машин, крізь збожеволіле виття автових сирен почути мовчазний плюскіт часу, поглиненого вічністю. Нерухомо через віки пливе корабель Дому в вічність. Примари химер, огидні потвори, шкірячи зуби, звисли на краях його перекрить.

Людина входить у Собор і губиться. Вона здається безмежно малою в цих колосальних просторах, охоплених каменем, у цьому жовто-сірому сьйві Соборних стін. Архітект, вираховуючи пропорції, пам'ятав: Бог є все, людина — ніщо.

Камінь витончено. Він утратив свою вагу. Він став легким. Його зроблено мереживним у підвіконнях балюстрад, струнким у розчленованості колон. Досі колона традиційно була круглою або чотирикутною, стовпом, наслідуванням стовбура дерева, підпорою для стелі. Тут вона не є ні круглою, ні пласкою, вона не є імітацією природи. Її витягнуто, вона ромбовидна, — плід міркувань, висновок з теорії, проекція розумувань. Матерію дематеріалізовано, вона позбулася своєї інертності. Маса більше не тяжить. Камінь набув духовости. Його перетворено в ідею, зведено на ступінь абстракції. Стебла колон, схрещуючись угорі, витворюють вістря склепінь. Колона виростає в арку. І зір стримить угору за стрімчастою знесеністю загострених склепінь.

Люди давно вже перестали будувати Собори. Вони будують банки, літаки, басейни для плавби й стадіони для спорту. Собори лишилися пам'яткою доби, що дивилася на дійсність зовсім інакше, ніж це робимо ми. Та доба підносила велич Божого, ми — велич людського. Та доба знала єдиного Творця землі й неба — Бога. Наша — як творця ствердила людину.

Людина нашого часу зреклася релігійних переживань. Її стали чужими містерії євхаристії. Слова
святий
і
святість
втратили свій благовісний сенс. Людина більше не прагне добродітності. Ми
зневажили духову цінність посту. Ми цінимо ситість.

Моя квартирна господиня, стара бабуся, нарікаючи на труднощі теперішнього часу, хвалилася: її чоловік важив 2 центнери з лишком... Син мав 1,8 м зросту... Доня важила... Ціну людини визначає її вага. Колись гідність людського міряно мірою Божого; тепер її міряємо вагою в кілограмах і центнерах. Скрізь: у лазнях, пісуарах, на двірцях стоять автоматичні вагівниці. Зважитись коштує 10 пф.

І ще так недавно ми знали, що піст є шляхом до визволення. Не похмурою погрозою, а ясною радістю. Провістям не смерті, а воскресіння.

Ще стигло село в синіх заметах снігу. Почоронілі на зиму сніпки або солом'яні мати ще затуляли од нічних вітрів хати. Ще темні були ранки. Тоскно белемкав високопісний дзвін. Село починало говіти. Жадна людина не наважилася б не одговіти, не сповідатися й не запричаститися.

І коли прийшла революція і все вже було дозволено людині, все таки ще в перші роки комнезам і голова сільради, взявши ціпки, непомітно стежками виходили на світанку з села, щоб одговітись у сусідньому селі. Не могла жити людина, не полегшивши душі своєї й не одержавши прощення од Бога. Ще пам'ятала людина, що є гріх...

Наближалася весна. На «40 мучеників» пекли мати жайворонків з тіста. Діти підкидали птахів у повітря й кликали, щоб прийшла весна зі своїми дарунками. Сніг ще лежав по ярках, обніжках, попідтинню, але зеленіли вже відталі горбки, і дівчата йшли за село на горби водити кривого танка, співати веснянок.

На «теплого Олексу» був перший теплий день. Ніжно гріло сонце, й на призьбі сидів дід, давній, як вічність, сивий, як молоко, прозорий, як віск.

Плуг одгортав скиби масної, лискучої чорноземні. Неквапливо простували по борозні воли. А на серці була легкість і ясність, те почуття звільнености, що його приносив піст. Ніби не йдеш і нога не торкається землі, а линеш на відстані, танучи в сяйві соняшного світла. В блакитно-білому просторі благословляє дух ширококрилий солодкий світ...

Душу потрясала містерія читаних дванадцятьох євангелій у чистий четвер. Палали свічки. В чорних ризах зі срібними на ризи нашитими хрестами панотець читав про Страсті Господні. Передзвонювали дзвони по кожній Євангелії, і хор співав: «Слава страстям Твоїм, Господи!». Як переказати те почуття, що його викликав цей спів? Як сказати про біль, що ним жила душа, коли Ісус у безмежності людського страждання, висячи на хресті, звернувся до Бога: «Пощо Ти покинув мене?!».

В руці горіла свіча, танув віск. Переступаючи через поріг вічності, ти пізнавав, чим ставала в цю мить для тебе тайна космічної містерії, де Бог прийняв смерть, щоб людство могло жити. Бо ж нема, нема більше чим жити людству!..

Нічне зоряне небо. В просторах, поглинених ніччю, рухаються вогники. Усі сільські шляхи в ясних точках вогнів, немов у чорному люстрі ріки відбиті, мерехтять зорі неба. В хаті тиша й спокій, лампадка світилася перед образами. Разом з пучком освяченої верби на покуті стоятиме четвергова свічка. Її запалять у грозний літній день, щоб врятуватись од блискавки.

У п'ятницю соняшного дня виніс плащаниці. І, повернувшись з церкви, старий дід пройде на город і тут між чорних грядок вологої землі стоїть у квіті вишні. Білий квіт вишні над чорнотою плідної землі.

І тоді великодня нічна заутреня! Може, прийшовши вже під ранок з церкви, господиня вріже паски й заплаче, бо всередині є порожнеча, а то певна є прикмета, що вмерти їй того року, та ці сльози якісь одночасно гіркі й солодкі. Що може затьмарити безмежну радість провіщеного церквою Воскресіння!..

Передвеликоднє

(Весна 1947 року)

Як і торік, я стою на березі Дунаю, чекаючи на пором, і вздовж вузьких обкладених кам'яними плитами берегів Дунай котить свої зелені води. Похмурий день запізнилої весни дихає різкими поривами вогкого вітру. Хлюпотить вода. Школярі-хлопчики з ранцями, до яких підвішені ганчірки, щоб ними витирати грифельні дошки, біжать, вигукуючи й зі сміхом, по плитах набережної. Вони не зважають на калюжі. В руках одного з них уламок дошки, який він несе з урочистим тріумфом. Кинений до ріки, цей уламок правитиме для них за корабель у тому уявному й випадковому світі, який похапцем вони створять собі на коротку мить мимохідь по дорозі зі школи додому.

В сірій далечині важкий міст схеми арок перетинає ріку. Чорним вугіллям на брудному брунатно-жовтому тлі обгортального паперу викреслені контури дерев прибережного бульвару. Синє коло барочного циферблату й золоті списи стрілок прикрашають куб примостової вежі.

А над сумішшю будинків у небі, запнутому невиразною площиною безбарвних хмар, підносяться дві стрілчасті башти регенсбурзького Дому.

Німці народ неквапливий. Коли ви виходите на зупинці з трамваю, ви дуже рідко почувете, щоб хтось нагадував: «Швидше!». Натомість, особливо жінки, звичайно вигукують:

«Повільніше!...». Уже два роки минуло з кінця війни, і тільки цього року, ідучи по місту повз громіздку сіро-чорну масу Собору, я побачив мулярів, які нарешті розбирали цеглу кладки, що нею під час війни був замуруваний фронтон.

З-під цегли виступило кам'яне мереживо стрілчастої арки порталу, дрібне плетиво маленьких веж, чудесні фантазмагорії кропіткої праці над деталями. Давні німецькі майстри, однаково як малярі, так і архітекти, з довершеною бездоганністю володіли тайною подвійного перспективного враження. Їх картини і будівельні споруди можна розглядати як на відстані, так і поблизу. Давні майстри не примушували глядача шукати якоїсь однієї умовної точки, щоб з неї й тільки з неї можна було побачити річ такою, якою її хотів би витворити мистець. Вони прагнули зробити свій твір універсальним, обов'язковим, уникаючи суб'єктивної умовності особистого, що його стверджує мистець у собі й для себе.

Сучасне мистецтво!.. Видатною подією весняних днів 1947 року в Мюнхені була виставка модерного французького мистецтва. Глядачі переповнювали зали. Про виставку розмовляли молодь, зустрівшись за обідом у льокалі.

Мушу признатися, після того, як, оглянувши цю вставку, я піднявся в зали верхнього поверху, де висіли картини давніх малярів 14–16 ст., тільки це старе мистецтво принесло мені почуття внутрішнього полегшення.

Я тричі побував на виставці в ці перші теплі дні цьогорічної невиразної весни. Одного разу я був з двома своїми друзями. Ми стояли перед картиною, що мала хронологічну дату вже повного року: смуги барв розкладеного світла, кольорові площини мистецтва, що хотіло бути безпредметним.

«Я знаю, — сказав Ігор К., — звертаючись до нашого супутника, ви приймаєте мистецтво імпресіоністів, але не приймаєте цього, бо ви не певні, що воно зображує щось!» Наш супутник не заперечував. «Так, — згодився він, — що, приміром, зображує ця картина?» «Мистець хотів відтворити потік свідомості!» — відповів К.

Коментар був слушний. Цим коментарем був перекинений міст від літературної манери Джемса Джойса до малярства, яке претендує репрезентувати живопис наших днів.

З мене жаден противник модерного мистецтва! Навпаки, якщо я й ладен заперечувати його, то тільки тому, що воно мені здається надто академічним.

Виставку варто було відвідати не тільки задля того, щоб побачити оригінали картин, досі знаних лише з репродукцій, і не тільки задля того, щоб перевірити свої власні враження з юнацьких років, коли французьке модерне мистецтво було ще сенсацією, а головне тому, що ця виставка в своєрідному ракурсі підбивала підсумок людським почуттям останнього 75-ліття. На ній одвідувач мав нагоду бачити модерну людину такою, якою вона була вчора і є сьогодні.

Є безпосередня тотожність між світом, у якому ми живемо нині, і тим, що його витворили майстри — Мане, Моне, Ван-Гог або Пікассо, Брак, Леже чи сюрреалісти за наших часів. На виставку ми йшли в бузково-сірій духоті березневого дня, в волого-теплій пелені повітря, що здавалося димчастим. Ми йшли повз знищені будинки Пінакотекі й Гліптотеки Королівського майдану, що були колись гордістю мистецького Мюнхена. Ми пересікли круглу площу з обеліском на Каролінен-плац, оточену колом руїн, пройшли руїнами суцільно спаленої Бріеннер-штрассе, щоб Палацовим садом, де одкривався широкий простір з залишками жовтих стін Резиденц-музею й Армійського музею, зійти вздовж решток стін збомбованих будинків, до ясножовтого з плоскими колонами «Будинку німецького мистецтва». Яку Еввідіку ми сподівалися знайти в цій мітологічній країні мертвих?!. Було б непослідовно, коли б на виставку модерного мистецтва ми йшли якимось інакше, а не цими шляхами мерців. Не серед розчавлених кам'яниць, не між рештками фундаментів церков, бібліотек і музеїв, не там, де стіни дивляться більмами вікон і прибрані з пішоходів цегла мокне в талому снігу за вищербленими уламками будинкових стін.

Я не шукаю жадних символів. Я розповідаю про дійсність такою, якою вона є сьогодні, однаково в мистецтві і в житті, що стало для нас повсякденним. Ми звикли до сюрреалізму в мистецтві.

Коли на очах людей поліцейний агент застрелить людину замість того, щоб її заарештувати, це не викличе жадного протесту. Застреливши, він зберігатиме повний спокій і цілковиту рівновагу. Чи усвідомлюєте ви, що цей агент і Пікассо, який малює

«Жінку з гітарою» так, як він її намалював, діють у тотожньому плані порушених норм, зміщених планів і перерозташованих площин?.. Саме в цьому сенсі я й говорив про академізм модерного мистецтва.

Жан Кассу мав рацію, коли в передмові до каталогу виставки писав про модерне мистецтво, що «воно потрясло наше сприйняття» (sensibilité). Я тільки дещо змінив би його твердження: мистецтво відобразило потрясеність нашої психіки.

Мистці відзначили захитаність світу, як сейсмограф відзначає перші зрушення ґрунту ще перед тим, як землетрус поглине місто. З цього погляду годилося б говорити про суворий і послідовний, доведений до логічної завершеності реалізм Пікассо й сюрреалістів.

Модерне мистецтво, попри всю його формальну умовність, є єдино реальним у цих знищених містах сучасної Європи, в будинках, що не мають дахів, у світі, що став суцільним гетто, серед людей, які живуть, сповнені тривоги, непевності й страху. Модерне мистецтво є кінцем мистецтва в тому самому сенсі, як усе сучасне життя є кінцем життя. Зі смерті народжується життя. Смерть переборюється смертю. Кожен кінець є одночасно початком.

Людство потребує спинити знищення, що стало самоціллю, однаково в мистецтві і в житті. Воно потребує нової людини й нового іншого мистецтва. Людство потребує воскресіння

Болотяна Лукроза (I)

1

Червоний будинок охопив великий простір. Геометризував видноколо. Довжелезний мурований паркан того ж кольору продовжував в обидва боки пряму лінію будинкових стін.

Я завжди тримався думки, що Університет треба уявляти собі таким, яким він уперше піднісся у творчій уяві архітекта: оголений простір, безмежне над ним небо й будівлі!.. Уявою Беретті керували мрії про велич, позбавлену пишности, але сповнену суворої нерухомості. Крижана застиглість неруху, — такий був початковий задум.

Сторіччя тому Університет ще знаходився поза містом. Він не належав місту. Він становив собою самодостатній, замкнений у собі світ, який не перебував у жадному зв'язку ні з чим. Виник він з наказу Миколи I, самодержавного монарха, абсолютного в своїй необмеженій волі. Так будовано палаци й касарні в Росії. Так збудований Університет у Києві. Піраміди належали пустелі; палаци, касарні й Університет так само. Порожнеча грандіозного простору покликана була підкреслювати їх ізольовану виключність.

Круглі колони порталу вісьмома вертикалями перетинали площину будинкового фронту. Загратовані ворота дворів Університету були завжди замкнені.

Людина або пересікала брукований сегмент майдану, або рухалася гранітними плитами пішоходів уздовж парканового муру. Мандрівка, сповнена, можливо, пошани, можливо, безнадії, тривала вічність.

Наближаючись до цього червоного колоса, до цієї будівлі в уцегляненому одязі крові, людина почувала, що вона втрачає себе. Вона почувала себе задалегідь приреченою.

Чотирикутні постаменти колон у порівнянні з нею були незмірно великі. Дубові масивні двері були прямі й високі, людина ставала малою на їх порозі. Щоб їх відкрити, треба було простягнути руку вгору над головою, — це був майже гієратичний жест, як перед входом у

храм. Дотик до чавуну лишав на долоні відчуття холоду, і це почуття холоду, сполучене з м'язовою напругою, підкреслювало неміч людини.

У вестибюлі в студента відбирали його посвідку. Ніхто з непосвячених не смів стати причетний до містерії науки. Імперія оберігала спокій державного неруху.

Щілини коридорів були безмежні. Вони тяглись у несказанну безвість і не мали кінця.

Людина проходила повз анфіладу величезних вікон. Коридори звужувалися, щоб знов бути високими. Ця ілюзорність суперечности, повтореної у своїй незмінності, вражала. Вона породжувала примари, що здавалися примхливими привидами божевільних. Ще й досі я страждаю від снів, які примушують мене блукати по цих кам'яних щілинах, проходити безкраї пустелі коридорів. Двері аудиторій, що виходили в ці коридори й були завжди зачинені, зберігали мовчання схованої за ними тайни.

Імперія рескриптом імператора включила у свій регламент гуманізм і освіту як принципи, але як принципи, покликані ствердити не свободу індивіда, не його визволення, а дисципліну розуму. Університет був архівом державно визнаних істин, гатунком касарні, зведеної на ступінь храму. В армії дисциплінували рух людини, в Університеті її розум. Університет мав адміністративне призначення; він був функцією режиму.

Золоті гудзики на мундирі студента були сталого розміру й устійненої форми, на форменній тужурці студента, як поступка часу й моді, вони могли бути пласкі або опуклі, але в обох випадках вони несли на собі імперський герб, символ імперської могутности й величі, двоголового орла.

Місто, наблизившись, порушило цю симетрію ізольованости, цей ритм співвідношення простору й будинка, що з нього виходив будівничий. Воно оточило Університет метушнею домів, дрібних і випадкових, настирливих, як старці.

Але й тоді, коли місто наблизилось до Університету, й тоді, коли місто поглинуло його тишу, знищило велич його палацової відокремлености, навіть і тоді Університет продовжував панувати над усім простором.

Я стою коло вузького продовгастого вікна філософського семінару, який знаходився вгорі під дахом, я дивлюся крізь нього і я впевняюсь, що над усім грандіозним видноколом, яке простерлося передо мною на захід і на південь, над блакиттю далечини панує цей гігант.

Ніщо не заступає відстані. Усе довкола підлягло цьому будинкові, що титул імператорського сполучив у своїй назві зі згадкою про св. Володимира.

З Батисової гори, з круч Арсеналу, з віддалі Військового госпіталю, звідсіль ви бачили, що місто, навіть і огорнувши Університет по схилах гори кільцем домів, не змогло принизити його могутности.

Кам'яна фортеця зберігала свою всевладність. Будівля переборювала спротив простору. В синявій димці обрїю полуменіла, запалена сонцем, червоно-чорна кров Університетських стін. Палав вогонь похмурого світла...

2

Микола Філянський з освіти був архітект. Олесь — ветеринар. Що спільного має ветеринарія з поезією?.. Мій співрозмовник, до якого було звернене це запитання, що могло здатися чисто реторичним, замислено зауважив: «Дуже багато!..». Він не розвинув своєї думки, мені перешкодили розпитати його. Але я не припускаю, що між ветеринарією й поезією було щось спільне. В кожному разі, не більше, як між віршами Олесьа й поезією. Письменники-модерністи, з генерації 90-900 років, що, розриваючи з традиціями народництва в письменстві, модернізували українську літературу, були автодидакти. Письменники-самоуки; за освітою недоуки. Ніхто з них не мав закінченої освіти, середньої або вищої.

Михайло Коцюбинський учився в шаргородській бурсі. З бурси він перейшов до семінарії, з якої його виключили. У своїх автобіографічних згадках він узагалі волів делікатно оминати питання про свою освіту.

Чупринка, властиво, освіти не мав жадної. Вигнаний з усіх київських гімназій і, нарешті, знайшовши для себе притулок у гімназії «Общества родителей» на Тимофіївській вулиці, він у кожному разі далі сьомої класи не пішов.

На думку Євгена Маланюка, пишний півтораметровий бант химерної краватки, розлогий комір блузи, волосся довге, панама або солом'яний бриль, вибічані штани, уся ця

специфічна зовнішність поета покликані були в Миколі Вороному підкреслювати те, що бракувало йому як поетові. Було зневажливе пенсне, увічнене в епіграмі Зерова, і не було поета. Вони обидва не терпіли один одного. Микола Зеров — Вороного, й Вороний — Зерова.

Я не хочу цими згадками щось закинути на адресу поета, що виявляв до мене ознаки щирої благоприхильної приязні, але я мушу згодитися, що Микола Вороний, навіть і в ті роки, коли я його знав — у другій половині 20-х — надавав великого значення своїй живописній зовнішності. Знов таки: не стільки зовнішності, як живописності. Він хотів мати вигляд поета-артиста!..

На думку Дм. Ів. Дорошенка, Вороний був людина без певної освіти. Перед тим, як вибрати для себе шлях поета, він свою діяльність почав продавцем у бакалійній крамниці десь на півдні, не то Таганрогу, не то Ростова-на-Дону. Павло Богацький тримається іншої думки. З того факту, що в 90 роках Микола Вороний одвідував лекції на Львівському університеті, він робить припущення, що Вороний мав гімназійну матуру. Хто зна? Можливо! В кожному разі, питання про освіту Миколи Вороного не є остільки певним, щоб не викликало обговорення.

Щодо Володимира Самійленка, то, хоч він і вчився в Університеті і саме на філологічному факультеті, однак, як признався він сам, один погляд через скляні двері до зали, де в присутності представника Міністерства, перед урочистою комісією з професорів, переводилося державні іспити, викликав у ньому такий жах, таке почуття непевності в собі, що він ніколи не наважився складати іспити.

Поети цієї генерації культивували в собі зовнішність поетів і звичку до богомної безладности життя, але ніколи вони, за винятком Івана Франка, не виявляли жадного нахилу до вченої поезії, до поезії як науки, до творчої дисциплінованости вчених. У своїй творчості вони покладалися на надхнення.

За цієї доби — кінець 90, початок 900 років — поезія й наука, література й літературознавство, творчість і наполеглива кропітка праця в архівах і бібліотеках існували окремо. Свобода надхнення була приналежністю поетів, дисципліна розумової праці — приналежністю вчених, професорів Університету. Це були два способи ставитись до письменства, чітко відокремлені один од одного. Поети творили, учені досліджували їх творчість. Професорові так само не годилося бути поетом, а вченому — писати романи, як єпископові — грати в футбол.

19 вік і навіть початок 20 знав це суворе розмежування фахів, функцій, чинів, освіти, класів. Робітник протистояв власникові фабрики. Колезький асессор — статському радникові. Людина з дипломом Університету — людині з нижчою освітою. Офіцер — цивілістові. Існувала глибока різниця між тим, хто мав орден Святослава або Анни, і тим, хто був нагороджений Володимиром третього ступеня на шию.

Згідно з доктриною Монтеск'є, влада законодавча була відокремлена від влади виконавчої. Людина, що грає на гармоніку, й директор Інституту історії Академії наук. Генерал і фурман, що розвозить молоко з молочарень по місту. Єфрейтор і імператор. Доковий робітник і міністер закордонних справ. Поети не писали дисертацій, вони не домагалися звання професора, не здобували наукових ступенів магістра або доктора.

Поезія й наука були два відрубні світи. Вчені обмежувалися тим, що розшукували по архівах і приватних збірках незнані документи, публікували неопубліковані листи, сперечалися щодо дати народження письменника, розшифровували ініціали присвятих написів у поезіях. Павло Филипович був надзвичайно гордий, коли йому пощастило з'ясувати ініціали присвяти в одній з поезій Боратинського.

Іван Іванович Огієнко для своєї вступної лекції в Університеті вибрав тему: «Чи правильно поставлений наголос у „Полтаві“ Ол. Пушкіна: „Молчит музыка боевая?“». Він навів сотні прикладів з незліченної кількості авторів. Це був плід ретельних студій. Здобуток бездоганної ерудиції. Потік імен, феєрверк найнесподіваніших цитат. Авдиторія була потрясена грандіозністю скрупульозної праці, що її перевів автор.

Коли Іван Іванович Огієнко скінчив свою сорокахвилинну лекцію, ствердивши, що поставити наголос у слові
музика

на другому складі, а не на першому, то жаден огріх з боку поета, жадна його помилка, а, навпаки, стала традиція літературної мови, неодмінна приналежність мови барокового письменства, студенти в захопленні улаштували промовцеві гучну овацію.

Ще й досі в моїх ушах брентить відгук оплесків, що заповнили своїм гуркотом вузький простір шостої аудиторії, вікно якого виходило на луговину Ботанічного саду, і я бачу за катедрою худорляву постать промовця з продовгастою борідкою, в форменному сурдуті гімназійного вченого. З несамовитим ентузіазмом ми, студенти, аплодували тоді новому доцентві Університету в ознаку щирого свого подиву й визнання.

Поза сумнівом, з усіх доцентських лекцій, виголошених у ті часи в Університеті, це була найблискучіша. Вона стала для мене наочним доказом того, як ретельний учений дотиком чарівної палички з дрібної теми здібний створити казковий палац, шліфуючи, обернути камінець у блискучий діамант бездоганної ерудиції.

Дослідник сховався з катедри як переможець. Декан йому тиснув руку. Студенти продовжували аплодувати.

Вчені вірили в догмат партикуляризованої науки. Партикуляризували науки. Дрібнили дослід. Вони вірили в істину того, що лише партикуляризована наука, відокремлена від усіх інших і стверджена в своїй ілюзорній ізоляваності, може бути визнана за науку. З фікції творили норму. Уявне й відносне зводили на ступінь реальності. З нічого робили щось.

3

Поети-модерністи 90-900 років були автодидакти. Чи знав хтось із них якусь чужу мову? Я не говорю про Лесю Українку або Івана Франка. Я маю на увазі інших: Чупринку, Вороного, Коцюбинського, Васильченка.

Уже наприкінці першого десятиліття 20 ст. починає накреслюватися злам. Поет стає ученим. Починалася ера вченої поезії. Поезія перетворювалася в науку. Поет ставав ученим. У поеті важко було б відокремити вченого й поета. Поети обертали поезію в об'єкт фахових поетичних студій. Складали словники рим, досліджували структуру ямба, оперували конструкціями хоря, вивчали перебої ямба, пірихії, рахували зміни. Дослідники зі студій вірша робили свій фах. Проф. Якубський працював над наукою про вірш. Федір Самоненко розгортав студії поетів 18 століття. Мій друг Віктор Петров у семінарі проф. Сергія Маслова виголосив доповідь про «Форму вірша в українському письменстві кінця 17 ст.». Передхоплюючи концепцію краківського проф. Лося про тонічний характер силабіки, він аналізував вірші Гарасима Смотрицького, що був двірським поетом у князя Василя Острозького.

Поезія й наука зближалися. Література ототожнювалася з літературознавством. Поезія ставала здобутком літературознавців. Витворювався новий тип поета-дослідника, поета-архівіста, музейного робітника, аналітика, складача словників, колекціонера документів.

Проф. Володимир Перетц був перший, який із катедри Київського університету проголосив на своїх лекціях методології літератури: не що, а як. Не зміст, а форма. Не поет-громадянин, а поет — знавець свого ремесла.

З поетичної доктрини усувається принцип надхнення

. Поети втрачають довіру до нього. Ніхто з поетів нової генерації не пише з надхнення. Вони починають шукати для себе інших джерел. Знаходять їх скрізь, за єдиним винятком надхнення. Насамперед у зразках поезії, що ми її називаємо поезією класиків.

Поети нового покоління, що приходять на зміну генерації Чупринки-Вороного-Олеся, не знають поетів без освіти. Серед них ще були поповичі, але вже не було бурсаків. Не було серед них також і ветеринарів. Ніхто з них не був вигнаний з гімназії. Університетський диплом був для кожного з них порогом, через який вони переступали на своїх шляхах до садів поезії.

Жаден не носив довгого волосся поета. Пишні барви краваток вабили їх виключно на оправках книжок. Вони не надавали значення зовнішній живописності, щоб відрізнитися від оточення. Ні в кому з них не було нічого акторського або взагалі театрального. Вони не робили нічого, щоб справляти враження поетів. Ніхто на вулиці, глянувши, не сказав би: «Це поет!».

Літературна праця й наукове ступенування сполучувались. Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Володимир Отроковський, Михайло Калинович, Іван Галюк були залишені при Університеті як професорські стипендіати для підготовки до професури.

4

Перед студентами філософічного факультету були лише дві можливості: одна — напруживши всі свої духові здібності, ціною найбільших зусиль, забезпечити за собою вихід у професуру, і друга — пасивне низобіжне самоусунення в глуху безвість провінційного учителювання.

Шлях до професури був чітко накреслений. Він починався з писання медальної праці на тему, запропоновану від факультету. Домагаючися стати професорським стипендіатом, треба було одержати золоту медаль, саме золоту і в жаднім разі не срібну, бо срібна не гарантувала нічого. Борис Якубський, одержавши срібну медаль, не був залишений при Університеті.

Залишений при Університеті складав магістерські іспити. Після двох вступних лекцій він здобував звання приват-доцента. Усе це потребувало колосального напруження розумових сил, тотальної мобілізації всіх духових ресурсів. Не всі витримували. Часто надмірність зусиль губила людину. Нищила її.

Володимир Отроковський був здібний учений і цікавий, надійний поет. Він писав в імпресіоністичній манері, і в його поезіях фігурували «блакитні лисиці». Вичурний і небанальний образ блакитних лисиць у поезіях, які він зачитав у нашому колі, зробив його маркантним. Праця, яку він приготував у свої студентські роки в семінарі проф. В. Перетца, текстологічна розвідка, аналіза тексту і з'ясування редакцій з літературних пам'яток 16–17 ст. принесла йому золоту медаль. Вона досягла нечуваного ще доти обсягу трьох тисяч сторінок. У своїй рецензії на роботу Вол. Отроковського, надрукованій в «Університетских известиях», Волод. Перетц проголосив її зразковою; він ставив її в приклад «іншим авторам магістерських дисертацій». Молодий дослідник міг пишатися з такої оцінки, з цього безумовного визнання, але кілька років несамовитої праці розхитали його здоров'я. Надмірність тягару, що лягла на його плечі, розчавила його. Праця підірвала організм, знесилила, оголила сховані всередині недуги, викликала їх на поверхню. За золоту медаль, за право бути залишеним при Університеті він заплатив ціною життя.

Я пам'ятаю соняшний день навесні 1919 року. Після голодної катастрофальної зими прийшли перші ясні й теплі соняшні дні. Залляга сонцем, простяглася пряма перспектива Львівської вулиці. Я побачив Отроковського ще здалека. З малою донькою він стояв на розі Діонісіївського завулка. Високий і худорлявий, він спирався на стіну будинка; дівчинка гуляла коло його ніг, бавлячись на тротуарі. Сонце мило світило на білий повапнений дім, вулицю, людину. Я спинився, ми привітались, і я спитав: «Гуляєте? Грієтесь?..». «Та ось, — відповів він, — вивів доньку на сонце!». І ми стояли один проти одного, я і він, витягнений, у темно-сірому вбранні, з руками, закладеними за спину, прихилившись плечима до стіни, і я думав про те, що, власне, не так донька, як він сам для себе потребував якнайбільше відпочинку й сонця. І донька була приводом, а це його тягло життєдайне сяйво сонця. Він мав вигляд зовсім знесиленої, цілком виснаженої людини. Відбиток остаточної втоми лежав на його жовтавому обличчі. Чітко викреслені кістки на скронях визначали геометричну структуру черепа. Він справляв враження вже приреченого. За якийсь місяць-два молодий учений і поет помер од крововиливу в мозок.

Його ховали в такий же соняшний день, у який я його бачив в останній раз. У широкому просторі, в яernih зеленкуватих присмерках посередині церкви стояла труна, обкладена квітами. Світло мармурових плит було спокійне й лагідне. Дружина, схилившись на коліна, нерухомо застигла коло труни. Кадильний дим здіймався вгору. Сині лисиці стреміли в далечінь.

Мова не йде про неміч людини, що знесилася; мова не йде про індивідуальний виняток. Мова йде про міру вимог, про ситуацію, що складалась у ті роки для молоді, про фаховий, технічний рівень конкуренції. У проф. Андрія М. Лободи було при катедрі літератури 17 залишених професорських стипендіатів.

Ці, що витримували на першому іспиті, написавши медальну роботу і домігшись бути залишеними при Університеті, в більшості випадків не витримували після другого. Склавши магістерські іспити і досягнувши доцентури, вони здавали. Вони вже були вичерпані. Вони вже дали все, що могли дати, й тепер були ніщо. Дисертація лишалася ненаписаною. Спустошені, вони німіли. Чи мушу я згадувати прізвища, називати ймення?

5

Щодо Миколи Зерова, то він не був залишений при Університеті. З тих або інших мотивів він ухилився від каторжних випробувань, на які засуджували себе найздібніші з студентської молоді.

Усі інші з нашого кола: П. Филипович, М. Драй-Хмара, Ю. Клен — студіювали на відділі слов'янсько-руської філології. М. Зеров вибрав для себе, відповідно до своїх смаків і вподобань, відділ класичної філології. Та, незважаючи на те, що він з фаху був класик, свою дипломну роботу при закінченні Університету він написав не на тему з класичної філології, як того можна було б чекати, не про когось із римських поетів, Віргілія, Горация або Катутла, а з зовсім іншої ділянки, що з класичною античністю нічого спільного не мала. Його дипломна робота була студією про Величка, Самовидця, козацьких літописців 18 ст. Цей вибір теми, перехід од класичної філології до української історіографії 18 ст., од Вергілія до Величка і від Катутла до Самовидця, був непослідовний з огляду на розмежування факультетських відділів, але він вказував на якусь іншу, свою власну, внутрішню послідовність, на прагнення сполучити класичний філологізм з українським традиціоналізмом, студії античності з'єднати з замилюванням в українському бароко. Що становив собою Зеров у ці студентські роки, коли приятелював з Петром Горецьким, Віктором Романовським, Осипом Гермайзе, підтримував зносини з українськими видавництвами, з Сергієм Титаренком, писав альбомні вірші, був ніжно закоханий в одну з Лобод?..

Певне, це було в першій половині 1925 року. Я був у Володимира Миколайовича Перетца в його просторій академічній квартирі у старовинному будинкові на Мойці. Широкі сходинки вели мене десь угору. Продовгастий багатівіконний передпокій був ясніший за великі кімнати мешкання з низькими стелями. Кабінет академіка був подібний на залу; він був завантажений збіркою давніх рідких рукописів і унікальних стародруків у шкіряних оправах 16–18 ст. Громіздкі фоліанти книг. Петроградське сталеве-сіре присмеречне світло. На півночі Перетц загубив той свій яскравий смугляво-червоний колір обличчя, який він мав давніше в Києві. Дещо розплився. Втративши темпераментну пружність, він набув імпазантної поважності академіка. Він сидів у кріслі біля письмового стола як люб'язний господар, з чорною круглою шапочкою на голові, і розпитував мене про київські новини, про Академію, про життя, людей, зміни. «Ну, хто у вас там блищить, у Києві?» — спитав Перетц. Я назвав Зерова: цей блищить, незрівнянний промовець, блискучий полеміст, ефектний оратор. «Пам'ятаю, — зауважив на відповідь Перетц. — Зеров був блідий студент!..».

Я не знав Зерова в студентські його роки, і мені важко сказати щось із приводу висловленої оцінки. Перетц був людина категоріальних тверджень і безапеляційних присудів. Я не припускаю, щоб Микола Костевич міг колись не бути собою, бути безбарвним, бути невиразним, але я не думаю, що помилявся й Перетц.

У студентські роки Зеров не зробив спроби вросити в академічний ґрунт, стати вченим. Та й згодом, будучи уже професором КІНО (Київського інституту народної освіти), у своїх літературознавчих студіях, як історик літератури, він не виявляв ні інтересу, ні нахилу до

праці в архівах, до розшуків неопублікованих документів, їх публікацій, до вузьких і детальних причинкових дослідів. Жадна його розвідка не несе на собі тягару апаратних додатків. Вів писав статтю задля самої статті, а не задля приміток до неї. Так само він не брався працювати над спеціально дисертаційною темою й не готувався захищати роботи на ступінь доктора.

Товариство він любив більше, ніж самоту кабінету. Він був ретельний і вправний, досконало точний працівник, але далеко вище він цинив можливість живої розмови. Він цинив естетичну досконалість довершеного, саме те, що ніколи не було властиве ні Перетцovi, ані «перціанцям».

6

Микола Зеров закінчив Університет без медальної праці й при Університеті залишений не був. Зрікшись однієї каторги, він вибрав для себе іншу. Позбавлений можливості осісти в Києві, він опинився в Златополі на посаді вчителя латинської мови в хлоп'ячій гімназії. Не слід творити жадних ілюзій щодо цих часів перед революцією. Не слід мріяти про золотий вік у минулому, на зміну якому приходить залізний. Передреволюційну дійсність слід приймати такою, якою вона була справді. Панувала тиша, але вона не була ідилією. Не існувало декретованого примусу, людина не була підпорядкована числу і пану; вона навіть могла плекати в собі ілюзію, що вільна у виборі своїх шляхів і в визначенні власної своєї долі; насправді ж її стиснено якнайщільніше, загнано у вузьку щілину, в цілковиту безперспективність, притиснено до стіни, й вона, знесилена, нездібна була чинити опір. Чехов, Леонід Андреев, Купрін відобразили людину того часу.

Зеров опинився в Златополі, бо він уже не належав собі. У нього не було іншого вибору. Глухе степове містечко. Власне, велике село на межі Київщини й Херсонщини, забуте людьми й Богом, одрізане од цілого світу. Навіть залізниця обминала це містечко. Небо, чорноземлі, степ! Розораний простір, що здається безмежним, де нема нічого, крім безодні неба та вузької смуги далекого обрїю. Чорноземна пустеля позначена в своїй порожнечі на обрїї горбами скитських курганів.

Мені здається, що пам'ять мені не зраджує, і я чітко зберігаю в своїй згадці враження від Златополя, яким я його бачив колись. Ця довга подорож на переповненій балагулі по степу від станції до містечка, сонце, яке згасає на обрїї, так званий готель, подібний на постійний двір. На величезному просторі базарного майдану білий паркан довкола дерев'яної церкви й кілька похилих акацій, що ростуть на цвинтарі. Утоптаний чорний плац з купами кінського гною, з сміттям і соломною, що їх знімає й жене степовий вітер, з рядами столиків, вбитих у землю, з срібно-сивим, курявою вкритим, бур'яном, що кущами росте під парканом церковного цвинтаря. Гістеричні кози, ідіотично нахабний містечковий цап.

На одному кінці містечка скупчилися муровані з жовтої цегли урядові будинки, в тім числі двоповерховий будинок гімназії, а на другому кінці осторонь від містечка, в долині розташувався маєток, садиба з садом і довгою тополевою алеєю, великий будинок власника хлібних млинів і цукроварень, експортера збіжжя, мільйонера Бродського. Два полюси, два відокремлені світи, що протистояли один одному, між якими простяглися дрібні дерев'яні халупки, чорні занедбані й зневажені житла місцевої людности, без садків і без зела, що в їх стисненій гушавині загубилася барокова синагога, славетна своєю мистецькою дереворізьбою й архітектурою.

Опинитись у Златополі — це значило опинитись поза життям, за бортом життя, в цілковитій владі степового безкрайого простору, зазнати поразки, добровільно викреслити себе зі списку живих, без жадної сподіванки на порятунок.

Скитський степ. Шосе, яке зв'язало містечко зі станцією й простяглося через містечко вздовж урядових будинків. Небруковані вулиці. Масна грязюка. Осіння сльота. Зимові чорні порожні вечори. Невеличка кімнатка з ліжком, столом і фікусом у діжці біля вікна в якійсь випадковій родині. Вдень лекції в гімназії і ввечері учнівські зошити з латинськими *extemporalia*, що їх треба правити.

Приятелювання з гімназійною викладачкою французької мови, попівною з Волині. Подорож влітку під час ферій на Волинь у гості до її батьків. Пам'яткою цієї подорожі лишився сонет, що згодом увійшов до складу «Камени»: «Землі волинської родюче лоно», «Скорпіон», поезія з цілковито затушкованим любовним звучанням.

Миколі Костевичеві нелегко далися ці кілька років перебування в Златополі. Тут він втратив свої зуби й примушений був лікувати нерви в київських водолікарнях. Якось уже згодом, після революції, в Баришівці, зайшовши до мене в сірій дощовий осінній день, Микола Костевич запитав: «Чи ви стоїте біля вікна й дивитеся годинами крізь нього?». Я не збагнув відразу сенсу запитання. Я? Біля вікна? Навіщо? Що можна побачити крізь вікно? Невизначене, завжди тотожне собі ніщо злиденної вулиці, мокре гілля дерев, дощові калюжі між камінням шосе, почорнілий від дощу дерев'яний паркан на протилежному боці вулиці? Ні, я не мав ніколи подібної звички. «А ось Освальд Федорович робив так!...».

Певне, з боку Зерова це було тільки перенесення на іншого самовизнання! Годинами стояти перед нерадісною одноманітністю містечкового ландшафту... Очевидячки, вже перебування в Златополі навчило його цього.

Що чекало Зерова, викладача латини в гімназії глухого містечка, відкритого для всіх вітрів світу, якщо б не трапилася революція? Усе можна було передбачити наперед до самого кінця: за вислугою п'ятирічок чергові надвишки до платні, орден Анни й Станіслава, чин статського советника і, як найбільше життєве й службове досягнення, як завершення учбової й адміністративної кар'єри — посада інспектора гімназії денебудь в Прилуках, Черкасах або Білій Церкві, в міжчасі співробітництво під псевдонімом у «Раді», вірші й критичні статті, надруковані іноді в «Літературно-науковому вістнику», нарешті, за вислугою літ, відставка з мундиром і пенсією, — ще раз повторений життєвий шлях Щоголева або Івана Нечуя-Левицького. Шлях компромісу, примирення, покірливого узгіднення з дійсністю. Зігнутись під вагою тягару й спробувати його нести.

Щоправда, була ще одна можливість — особистого бунту, розриву з оточенням, подорожі на Таїті. Залишити містечко, зректися державної служби, відмовитися від певності, засудити себе на непевність, зневіритись і поневірятись, секретарюючи в якому-набудь літературному журналі, часописі або видавництві. Дійти до межі. Переступити через межу, опинитись у безмежному, де не існує вже жадних обмежень і жадних норм. Наважитися зробити те, що зробив Гоген, коли він кинув родину, жінку, п'ятеро дітей, посаду урядовця в банку, Париж задля екзотики самотнього острова, загубленого на Тихому океані, хижки, вкритої пальмовим гіллям, тринадцятилітньої жінки-коханки, повіривши Дені Дідро, що найщасливіші люди живуть на Таїті.

І був ще третій шлях, третя можливість, коли людина повстає проти себе всередині самої себе, рве з дійсністю, руйнує цілковито дійсність назовні, щоб ствердити єдину й виключну абсолютну дійсність свого ізольованого «я». Шлях у хворобу, шлях нервового потрясіння, абсолютної свободи суб'єктивного. Я вже згадав: таке було. Була нервова хвороба, лікування в водолікарнях.

Революція принесла звільнення. Вона повернула його до Києва, розкрила перед Зеровим усі шляхи, що досі лишалися для нього герметично замкненими. Починаючи з можливості жити й учителювати в Києві, викладати латину не в Златополі, а в Київській українській гімназії. Все неможливе ставало можливим. Редакторське крісло в «Книгарі», співпраця у видавництві «Друкаря», участь у бароковому гуртку Нарбута, приятелювання з Петром Януарійовичем Стебницьким, Павлом Зайцевим, Павлом Филиповичем.

У ці перші роки революції Зеров знаходить себе, він стає таким, яким був весь час, поки був живий: експансивний, рухливий, як живе срібло, надзвичайно чемний і коректний, людина високого й відкритого розуму і в жаднім разі не ідеолог і тим менше не ідеолог у гурті неокласиків, супроти твердження Святослава Гординського: «Зеров був ідеологом київської групи неокласиків». Метр, але не ідеолог. Бо метр і ідеолог — це не те саме.

Однаково закоханий в античність, в українське бароко і французький парнасизм Леконта де Ліля й Ередіа; бібліограф, швидше критик, ніж історик літератури, ніколи не «перціянець», ані «лободист». Людина оцінки, гурман і естет, що вище над усе ставив мистецькі, естетичні цінності; провозвісник грецького ідеалу калогатії: вроди-добра, ототожнених і злитих. Врода як добро, і добро як врода.

Однаково високо він цінив добре загострені олівці, добрі пера, добрий атрамент і добрий письмовий папір, міцний, за власним рецептом заварений добрий чай, добрих приятелів, вроду жінок і жіноче товариство, добрі вірші, книги і саме добре оправлені книги, вбрання, що було б елегантне.

Болотяна Лукроза (II)

Свої спомини про неокласиків Юрій Клен починає так: «1920 року приїхав до Києва відомий український діяч Мик. Сіماشкевич, що в ролі директора набрав учителів для школи провінціального міста Баришівки на Переяславщині, то йому легко вдалося приєднати собі мене і Зерова».

Тут потрібний коментар!..

1920 рік. Місто вмирало!.. У Жоржа Роденбаха є роман: «Мертвий Брюгге». Цей роман свого часу започаткував літературну моду на міста, що вмирають. Письменник описував присмерчні настрої, неживі вулиці, морський порт без кораблів, нерухому воду каналів, рудаво-сірі відтинки старих будинків, відбиті в цвілі заток, меланхолію самоти, нежиття, нерух, магію смерті, чаклунські чари згасання.

Але хто з письменників розповість про мертвий Київ 1920–1923 років?.. Про неповторну соняшну весну 1920 року, прозору ясність і, особливо, про несказанну тишу, що володіла тоді містом?..-

Чи буде ще колись на світі друга така соняшна незрівнянно прекрасна весна, як ця голодна весна 20 р.? Певне, кожне місто, як і людина, вмирає на свій кшталт. Київ умирав у соняшному спокої весни, у квітненні бузка, біло-рожевих мріях яблунь, гудінні бджіл.

Вмирало місто поступово, з неблаганною послідовністю. Уже давно минув той час, коли, божеволіючи од шалу, проносились по місту вантажні авта з людьми в шкірянках і салдатських шинелях. Ущух галас. Не гуркотіли трамваї. Іржавіли рейки. Між камінням бруківки росли трави. Люди своєю появою не наважувались порушити урочисту порожнечу вулиці. І той, хто робив це, почував себе пригніченим — темний страх володів ним! — або, навпаки, визволенним від усього.

Тиша, що її знають лише безмежні простори болотяної тундри або піскової пустелі, тиша, яку, здається, можна чути, опанувала місто. Ласкавою долонею матері смерть торкнулася його похололого чола.

Не працювали фабрики, електрична станція, водогін, млин Бродського. Хмари диму не відокремлювали небо від міста. Кіпоть не осідала на золото барочних бань і іржу бляшаних дахів Подолу. Знедимлене повітря стало прозорим. Небо в своїй первозданній ясності простяглося над будинками. Вертикалі фабричних димарів сприймалися як умовні значки на технічному кресленнику схематизованого пейзажу.

Колісь Кнут Гамсун для однієї з своїх новел вибрав темою голод. Можливо, вибір теми був зроблений полемічно. Інші описували радість життя, він хотів описати одчай. Можливо, ним керували особисті спомини й власні біографічні переживання. Або ж у цій літературній спробі його приваблювала теорія голоду, взятого з його самодостатності, як абстракція почуття.

Що сказати про цей твір, класичний

твір про голод у європейській літературі? Хіба що одне: автор ніколи не голодував. Голод ніколи не одкривав для нього коштовних скарбів своїх схованих таємниць. Як і більшість людей, бажання їсти він приймав за голод. Письменник описував муку голоду, але він не знав одного й найголовнішого: він не знав того, що голодний не хоче їсти!.. Голодуючи, він не доходив до межі, за якою голод більше не відчувається й людина вже перестає хотіти їсти.

Я не знаю, як голодують індуси, але я знаю голод Києва 20 року, голод міста й голод українського села 33 року, голод Харкова взимку 1942 року і Ляйпціга навесні 1945-го. Дати можуть бути змінені, місця переставлені, досвід зберігає свою завершеність. Кожен з

нас тепер має досвід голодування й про голод може говорити з ерудитною певністю вченого експериментатора.

Буває різний голод. Може бути голод берлінця 1946 р., що, переходячи з одного «льокалю» до іншого, з'їдав стільки «штамів», немаркованих страв, скільки він встигає зробити це за обіденний час, з 12-ої до двох, поки, нарешті, в кожному з наступних «льокалів» він не почує сакрального «авс». Він може з'їсти відразу 14 тих самих овочевих салатів: редька, буряк, морква, зелена салата, і з наповненим їжею шлунком відчувати ніяк не насичувану порожнечу, — заблуканий у берлінських руїнах мандрівник, що цей маніакальний процес насичування обертає в маячневе: кудись ще піти й десь ще щось з'їсти.

Найстрашніший голод — зимовий голод, пустельний і злий! Такий був голод Харкова 42 року. Благословім же долю, що в Києві в 20 році голод прийшов з весною, а не взимку!.. Голод почав відчуватися ще в грудні 19 року, поволі він збільшувався й свого апогею досягнув у травні й червні 20-го. Село довкола було сите, мало, як то кажуть, хліб і до хліба. Місто було ізольоване й замкнене. На шляхах під Києвом стояли «заградилочки», що їх завданням було не допустити до Києва довозу продуктів, які були потрібні для фабричних центрів і армії й підлягали реквізиції на селі в порядку «продразверстки». Про зиму 19–20 р. згадує Ю. Клен. «Київ був без палива, люди рубали дерева в Кадетському гаю і котили їх додому (для цього в кожний кінець колоди вбивалося по цвяху, до якого прив'язувано мотузку), воду носили з криниць поза містом, вночі палили каганці, а базари були порожні».

Люди існували з запасів що їх вони мали ще з минулого, 19-ого року: п'ятипудовий лантух борошна, поставлений у перегородженій шафами й простиралом кімнаті на стілець коло ліжка. Якийсь пуд чи два пшона, торбина з цукром, шмат сала й неповна пляшка олії. Чавунна буржуйка — червоний, благодатний, палаючий бог!.. — стояла посередині кімнати. Рура виходила в димохід або через кватирку чи шибку фрамуги надвір. На буржуйці варили ячмінну каву й кашу. Пшоняна каша заступала все: хліб, перше й друге. Ї їли на снідання, в обід і на вечерю, їли гарячу й холодну, рідку до юшки й густу, як печеня, солону й солодку, з оцтом, перцем, цукром, олією або салом, поки ще був товщ. Їли, поки вистарчало зроблених запасів. Коли їх не стало, не їли. Майже не їли.

В Києві їли пшоняну, в Одесі того ж року ячну кашу. Це далеко гірше. Ячна крупа багато остогидливіша за пшоно. Уже не можна було витримати!.. Одного разу одесити на бюсті Маркса, що замінив на гранітному цоколі пам'ятника Катерину, побачили паперову торбинку. В торбинці була ячна крупа, і на ній — торбинці — напис: «Їж сам!».

А. В. М-в приходив до нас кожного дня. Він приходив, сідав коло стола, й з того моменту, як він сідав, зір його лишався прикутим до шафки. Там на нижній полиці стояв плетений з лози коробок і в коробку на простеленій, синій з білими візорами серветці лежав тоненький шматок хліба. Гість сидів годинами, дивлячись на той хліб: чи брав він участь у розмові, чи вичерпавши всі теми, мовчав, він не зводив зору з хліба. Він сидів терпляче, сповнений сумнівів, у невиразному чеканні. Він вагався: гордість, почуття самоповаги, вироблені поняття й звички змагалися з нестерпністю притамовуваного бажання. Але тоді приходила якась мить, коли він уже не міг стримувати себе. Він швидко підводився, нахилився над коробком, брав з нього цей тоненький шматок і, розламуючи на дрібні крихти, з похапливою повільністю з'їдав. І так повторювалося щодня, щоранку. Цей шматок хліба на синій серветці в коробку став для нього ідеєю, метою життя, принципом. Тривале вичікування він обернув у методу, як і цей комплекс потроєного руху: раптом підвестися, нахилитися, взяти!.. Але голод збільшувався, і він зрадив себе, він більше не здібний був чекати, як спершу. Тепер він входив до хати й відразу йшов до коробка, брав хліб, з'їдав і тоді вже тільки вітався. Але одного дня, нахилившись над коробком, він не найшов у ньому нічого. Я пам'ятаю цей момент, трагедію людини, враження пережитої катастрофи: він випростався, розгублено й безпорадно оглянув нас, кімнату, ще раз кинув побіжний погляд на полицю і, мовчки, нахмурений, сів.

Люди пухли з голоду. Перший, кого я побачив опухлим, був Вл. Він вийшов з-за рогу вулиці мені назустріч, жовтавий, пухлий, оброслий неголоною бородою, подібний на чуперадло, зроблене з вати, води чи воску. Як звичайно, він був у своїй сірій демісезонці, але гудзики вже не сходилися на роздутому череві, і на слоноподібних згрублених його ногах, замість черевиків, були взуті гумові гальоші. Він привітно посміхнувся мені, цей

самотній, замкнений у собі, ніяковий холостяк, викладач Учительської семінарії, але посмішка не рушила мертвотної вибрякlosti щік. В густій сутині дерев він здавався великим, громіздким, темним. Ми розійшлися.

Колір обличчя у професора Мик. Грунського лишився такий самий, як і був, безбарвно-жовтий. Худнучи, Грунський зберігав огрядність, але на шиї, замість комірця й краватки, він носив перев'язку. Це було в багатьох: перев'язані хусткою або марльовим бантом набухлі гулі, що з'явилися на шиї від голоду. Їх різали, але магія хірургічного розтину лишалась умовною вигадкою медицини там, де над усім тріумфував голод.

Проф. Євген Тимченко, мовознавець, перекладач і поет, приїхавши з Вінниці до Києва, елегантний, у сірому костюмі, з палицею і яскраво-цитриновими рукавичками, в ентузіазмі хвалився, як йому добре було в Вінниці: «Я мав щодня два яйця. Я міг з'їдати їх або вранці, або одне вранці, а друге ввечері!». Так, це була нікому в Києві неприступна розкіш. Я дозволяв собі жартувати. «Люди, — зауважував я, — колись про себе казали: „Голодний, як собака!“». Тепер прислів'я втратило свій сенс. Тепер про собак треба було б казати: „Голодний, як людина!“». Це згучало б правдивіше».

В пустелях занедбаних сутеренів я зустрічав суку. Вона привела цуценят. У перші дні вона лягала й давала їм ссати себе. Сліпі цуценята повзали по ній і скавчали, тикаючись в груди, де не було молока. Вона йшла від них, щоб здобути собі їжу. Вона бігала по місту, проходячи базаром, я зустрічав її також і там. З часом вона почала навідуватись до малих усе рідше й рідше. Тоді кинула. Сліпі малята розповзались по порожніх кутах цементованого льоху. Вони здихали одне по одному. Чи не здається вам, у загибелі малого є завжди якийсь присмак космічної несправедливості, однаково, чи це буде дитина, чи цуценя?!

Голод приносив з собою дивне й незвичне почуття легкості! Прокинувшись уранці й умиваючись, я відчував, як кружляє голова. Був сп'янілий, немов од шампані — така легка лагідна твереза п'янкість. Здавалося, похитнешся й ненароком, не втримавшись, упадеш, щоб сміятись від того безжурним п'яним щасливим сміхом.

Зеленів садок. Яблука на яблуні вже досягали розміру трикопійкової монети. Ми рвали їх, пекли й їли. Я приводив друзів, щоб вони могли віднести додому цілу торбину цих яблук. Я сідав на холодну цементову сходинку ганку проти сонця й пив утіху од ніжних дотиків соняшних променів і з сторінок книг, які я, том за томом, тоді читав: чеховські листи до його дружини, О. Чехової-Кніппер. Не знаю чи подарували б вони мені, при перелічуванні тепер, ту ж радість, те ж відчуття ласкавої ніжності й пестливого тепла, як це було навесні 20 року, коли вони потрапили до моїх рук, але в ті дні вони потрясли мене своєю соняшністю.

Самотня гора, де я жив тоді, була островом, одрізаним од цілого світу. В безмежність простягалася далекість зелених лук. Бували дні, коли я зовсім не виходив за межі садиби. Іноді я йшов до міста в Університет.

Я минав порожній базар. Бліді жінки, ніяково тулячись до стіни наріжного будинка, продавали з тарілок, прикритих серветками, печені дрібні яблука. На кількох столиках були розкладені тонко різані невеличкі шматки червоного м'яса; крамарки торгували кониною. Хлопчики пропонували іриски. Іриски, конина, трохи хліба — пара окремих буханок на цілий базар; редиска з Куренівки, — це було все, що могло дати місто споживачеві з власних своїх резервів. Зрештою, все це мало декоративний сенс. Було бутафорією базару. Не було покупців. Ніхто нічого не купував.

Сірою безлюдною вулицею я сходив униз. Широкий простір одкривався мені назустріч. Ясні сірі тони цементових плит пішоходів і каміння бруківки, променюючи тремтячим сріблясто-сірим світлом, зливалися з м'якою блакиттю далекої відстані... Тіло вже втратило свою обважнілість, земну скупість; воно визволилося від тої інертної сили тяжіння, що її одкрив Ньютон, який звів її на ступінь всевладного тотального принципу. Доктрина ситих примусила нас повірити бюргерським істинам Фалстафів. Ми повірили, що рух — це механічний процес, і йти — це перемагати опір. Насправді, все було інакше: щоб іти — ні, не йти, а линути, — зовсім не треба було торкатись землі. Людське розчинялось у світлі. Хвилі ставали рухом уперед.

Середньовіччя розповідає про це. Воно розповідає, як людина, перемигши земне тілесне тяжіння, здіймається над землею!.. Маячня? Побожна легенда? Міт? Голод розкривав нам

доти незнане обличчя світу. І першим із цих чудесних дарів, що їх приніс голод, була легкість, ні з чим незрівнянна радість визволення від тягара тіла.

Іноді я заходив до редакції «Книгаря», редактором якого був Микола Зеров. Із Зеровим мене познайомив року 18 або ж на початку 19 Павло Филипович. Редакція «Книгаря» містилася коло Золотоворотського скверу в будинкові на розі Великої Володимирської й В.-Підвальної (пізніше, змінивши стиль, тут розташувалась «Нова Громада», редагована О. Варравою, при згадці про нього Зеров звичайно додавав: «Варрава, он же бе розбійник»). Кам'яні сходишки ганку з залізним піддашшям, далі дерев'яні в коридорчику, і тоді вже за внутрішніми дверима — редакційна кімната. Великий редакторський стіл широкою площиною перекреслював килим, що на чорному його тлі квітли химерні взори блідавих вицвілих квітів, забарвлених у відтінки рожевих і жовтих тонів.

Під прямим кутом до редакторського стола Зерова в сутінках стіни стояв коректорський стіл Євгенії Іванівни Бігановської, яка, за своєю звичкою, простягшись над столом, колінами спиралася на підставлений стілець. І десь, за запоною, була відокремлена осібна кімната, святая-святих, для благовидого в окулярах огрядненького дідуся з продовгастим обличчям і клинкуватою сивою борідкою Петра Януарійовича Стебницького.

Тут, у цій стилізованій кімнаті, що після сутужної безпалливної зими ще зберігала не зогріту весняним сонцем свіжість холодка, в кімнаті, швидше темнуватій, ніж ясній, богував Зеров. Він був тут жовтаво-блідим буддійським богом, якому в спо-кійній величі було підвладне все. Світло з вікна па-дало на нього й його стіл. Усе інше лишалося в тем-ряві. На краю стола стояли тарілки з густою юш-кою, щось, певне, як горохвянка. Я пам'ятаю чітко: попри порожній край стола глибока велика тарілка, білий обідок і брунатно-зелена смаковита, благодимна рідина юшки, що її в обід одержував редакційний колектив «Книгаря». За тодішніх часів така тарілка юшки була великою подією в житті кожного, що про неї годиться згадати навіть через 25 років.

Зеров підводився, сяючи приязною посмішкою беззубого рота. Тиснувши вам руку, він нахилився корпусом у бік простягнутої правиці. Власне, це було так: рука від плеча до ліктя притиснена до кор-пуса, корпус зігнуто й нахилено вперед, і руку од ліктя, під гострим кутом, поземо, обернено назуст-річ одвідувачеві. Сила потиску, ступінь зігнутости корпусу відповідали мірі урочистости привітання.

Був, однак, ще інший жест особливо приязного привіту, жест підкресленої дружности, яка не потребує офіційного уточнення потиском. При зігненій у лікті руці, одхилено, широко й одверто розкрита долоня, — своєрідний рух щирого визнання й доброзичливої відданости. Жест завжди гармоніював з посмішкою, бо могло бути вітання без посмішки. Потиск руки міг бути побіжним, долоня в'ялою, байдужою, без м'язів, зір відсутній, обличчя скупе. В ці перші роки після революції, переїхавши з Златополя до Києва, Зеров редагував «Книгаря». Можливо, що саме тут слід уже було б говорити про стиль роботи Зерова, про його увагу до деталей, де дрібне карбовано з однаковою чіткістю, як і поважне, перший план і задній виконувано з однаково графічною кресленою ревністю. В праці для нього не було важливого й незначного: все було гідне праці. Зеров ніколи не передоручав роботи іншим: усе він робив сам. Він робив навіть те, що цілком міг би не робити. Контрастна протилежність стилю роботи Мих. Грушевського, який для себе лишав у роботі лише організаційні моменти.

Довершености Зеров прагнув в усьому: в роботі над віршем, в застругуванні олівця, правці коректи, заварці чаю, при виборі каракуля для комірця пальта або примірюванні у кравця костюма. Однак він і найменше не був педантом чи формалістом; у ньому не було жадної риси од «людини в футлярі»; джерелом було любовне ставлення до всього довко-ла. Зеров розкривав себе в ентузіазмі.

Попри все те, ніщо не заважало йому ходити в пальті з обірваними кишеними, — стиль Зерова, однаково, чи в ранніх згадках Павла Зайцева, чи моїх, чи кожного з нас, до яких би років ці згадки не відносилися.

Число «Книгаря», над яким у ті місяці працював Зеров, було останнім. На цьому числі видання «Книгаря» припинилося. Вмирало місто, вмирало культурне життя в місті, вмер «Книгар». Ніщо більше не зв'язувало Зерова з містом. Він міг виїхати на село.

Дуже характерно, що останнє число «Книгаря» присвячено Сковороді. Це випадковий збіг обста-вин, але симптоматичний!.. Сковородинська тема ставала наскрізною темою

української інтелігенції в першій половині 20-х років. У другій половині тих же років її заступила інша тема: Куліш; у цей час Куліш став провідною ідеологічною постаттю. Але про це треба говорити окремо.

2

Місто вмирало. Натомість оживало село. Ще перед лютневою революцією 17 року українське село становило собою етнографічну масу, розчленовану на локальні, замкнені в собі, відрубні «монади». Перехід од цієї монадної стадії роздрібленості до освідомлення себе в цілості як народу, як народної цілості, а тоді до свідомості себе як нації, не міг статися ні раптом, ні в усій повноті завершеності. Потрібний був час, переходові етапи, посередні стадії, хронологічна відстань, варіанти новотворів, випробування різних спроб, розвиток подій, поглиблення процесів.

У кожному разі, досвід трьох попередніх років, 1917, 1918 і 1919, не минув для українського села даремно. Була істотна різниця не лише між передвоєнним селом і селом, скажімо, літа 17 року, але між селом улітку 18 року й літа 1920-го. В міру того, як зменшувалася пряма й безпосередня залежність села від міста й село дедалі більше унезалежнювало себе од міста, тим виразніше прокидалася в селі свідомість своєї самодостатності й тенденція до автаркії. Я не маю можливості тут спеціально обговорювати цю тему, розповідати про різні варіанти спроби села ствердити себе в своїй особності, це лежало б поза планом мого викладу. Щоб лишитись у рамках своєї теми, своїх «неокласичних» споминів, я говоритиму тільки про школу й інтелігенцію, переяславську Баришівку й групу неокласиків, що почала оформлюватись як така, осівши в цій «болотяній Лукрозі».

Село хотіло мати свою школу й інтелігенцію, поставлену в матеріальну від нього залежність. Економічно дужче на даному етапі від міста, воно вже не задовольнялося народним учителем з освітою, щонайбільше, вчительською семінарією. Воно хотіло мати у себе на праці професорів Університету, найкращих педагогів, найталановитіших регентів і композиторів, театральні трупи, що їх постановки конкурували б з театрами великих міст. Отож, при згадці Ю. Клена про Мик. Сімашкевича як про директора баришівської новозаснованої гімназії, слід додати, що перед революцією він був учителем гімназії В. П. Науменка в Києві, в 1918 р. він був директором департаменту середніх шкіл Міністерства освіти. Зеров викладав історію, І. П. Білик — математику, автор споминів, уміщених у «Звені», французьку й німецьку мову в роки 1920—1922, що його в роки 1922—23 заступив автор цих споминів.

«Жили в Баришівці багаті ще не розкуркулені шкіряники», нотує Ю. Клен. Які ненаписані епопеї ховаються за цією сакральною фразою. Чинбарська Баришівка, — це ж відкриті двері в бароко, в український 17 вік, в уклад побуту, що ніс усі відміни господарчих і соціальних традицій, які витворювались протягом століть.

Про що розповідати перше: про Зерова й Филиповича, про етапи консолідації неокласичної групи чи баришівських чинбарів, про вірші «Калини» й студії Сковороди, чи про несподівано розкриту архаїку українського бароко? Зерови жили в Фещенків, я, приїхавши до Баришівки, оселився по сусідству зі школою у Цвіркунів. Я боюсь, що коли читач натрапить у споминах Юрія Клена на рядки, де про «нерозкуркулених шкіряників» згадується так: «і на Великдень у них на столі були самогон, гуски, індики, шинки, крашанки; про це столиця й мріяти не могла», то в нього складеться зовсім невірне уявлення. Так легко проминути слово «Великдень» і лишитись під враженням: «індики, шинки, гуски». Чорні житні пироги з гірко-кислою калиною були святковою стравою в великі свята у «нерозкуркулених» Цвіркунів! Признаюсь, я виковирював з тіста ці тверді, недопечені, кислі ягоди й потайки викидав їх геть, а важке тісто їв, не відчуваючи, що воно святкове й в
заможній
родині Цвіркунів означає для її членів привабливу принаду урочистого святкового дня.

Так, справді на Великдень кололи кабана і їли шинку, але це було раз на рік, бо раз на рік буває Великдень, і сала від того заколотого на Великдень кабана повинно було вистарчити

аж далеко за Покрову. Ні, життя в Баришівці не було розкішне; воно було не голодне, але воно було просте, суворе, сповнене праці.

Ю. Клен назвав Баришівку «провінціальним містом». Поети ладні перебільшувати; прозаїкам доводиться в «поезію» вносити «правду». Баришівка не була містом. Це було містечко, районний центр, волость, велике козацьке старовинне село. Мешканці Баришівки писалися козаками, — номенклатура людности на Полтавщині, успадкована од колишнього поділу на полки!

«Благовіщення струнке бароко», «нежданий гість з старовини», уточнювало зоровий образ традиціоналізму. Гострий кислий пах відходів з численних баришівських більших і менших чинбарень, що носився в повітрі, вказував на промислове обличчя містечка. Як барочна церква Благовіщення, так і чинбарський промисел баришівчан засвідчували, що з 17 віку тут змінилося небагато. Інерція віків затримувала цеховий лад, за якого окреме село було окремим цехом. Баришівчани були чнбарями, діхтярівці гончарами. Розчленування промислів відповідало особності окремих сіл.

Я говорю тут про «17 вік» і «бароко» Але тут потрібне уточнення. Друга половина 10-х років пройшла під знаком захоплення бароко. Том грабарівської «Історії мистецтв», малюнки Г. Лукомського в репродукціях листівок «Община св. Євгенії», Нарбутівські барочні стилізації, зроблена ним обгортка «Нашого минулого», студії й доповіді Ф. Ернста, Вс. Зуммера, Шульгина, Язловського, Жураковського, читані в семінарі проф.

Г. Павлуцького, довгі мандрівки по Печерську й Подолу в розшуках барочних пам'яток, — були виявами цього культу. Але в сприйнятті бароко ніхто з нас не переступав за рамки естетичного переживання архітектурних пам'яток. Ми сприймали бароко як абстраговану форму архітектури. До розуміння бароко ми йшли од Вельфлінового «Ренесансу й бароко», що в ті роки вийшов у перекладі на російську мову.

Бароко було для нас виключно архітектурою. Ми звикли розглядати його з переднього фасаду. Ми вчилися бачити його в урочистій і мальовничій пишності. Поняття про бароко пов'язувалося для нас з уявленням про столичне, великоміське бароко: Софія, перебудована Петром Моголою, Межигірський Спас, Мазепинський Микола, білий мережаний сон воріт Рафаїла Заборовського репрезентували для нас мистецький образ «українського бароко» полковницьких, митрополичих і гетьманських фундацій. Ми ігнорували те, що не було «чистою формою».

Переїзд до Баришівки став для кожного з нас поворотом до старовини, втіленої в сучасність. З країни «естетичних переживань форми» ми потрапляли в країну реальної здійсненості, де життя виступало в усій аморфній і терпкій наготі елементарного... Ми входили — краще сказати: примушені були обставинами ввійти! — в минуле не через муровану браму Заборовського, а через задні двері. Не з фасаду, а з бічного входу.

Досі ми знали старшинське бароко, тепер — посполите козацько-ремісниче. Не мрію, втілену в камінь мурів, а сувору щоденну працю. Ми оберталися в середовищі людей, які були такими самими, як і їх прадіди 300 років тому в 17 ст. Баришівка в недоторканій чистоті зберігала всі відміни 17 віку.

Відміни, певне, були, але вони були неістотні. Сини Цвіркуна, що в Баришівці я оселився в нього, не вчилися в Києво-Могилянській Академії, хоч подібний варіант і не був, зрештою, виключений. З двох старших синів один служив телефоністом на залізниці, а другий закінчив переяславське реальне училище. Замість реторики й філософії, він студіював диференційне числення й, замість підрясника та скуфейки, носив чорну блузу, підперезану ременем з бляхою й літерами на ній «П.Р.У.», і фуражку з жовтим кантом. Була війна.

Скінчивши реальну школу, замість вступити до Політехніки й стати інженером, він потрапив до школи прапорщиків; звідтіля на фронт, з фронту «імперіалістичної» війни на фронт «громадянської», а тоді в еміграцію. Що сталося з другим, тим, що працював телеграфістом на залізниці, я не пригадую, але, здається, він зазнав долі свого брата. Старша донька — красуня — була заміжня за місцевим баришівським чинбарем, багатієм Артюхом. При батьках лишалися три хлопці й мала дівчинка, що стрибала, співала й вчила напам'ять тичининський віршик «Осінь». Він подобався їй. Вона з дня в день повторювала його й пробувала його наслідувати.

Юрій Клен наводить вірш Зерова з описом Баришівки й баришівчан. Після згадки про «Благовіщення струнке бароко» далі Зеров списує: «А навколо, де візьме око, — купи

давніх і тісних домів, і невидимо солом'яних дахів; тут живуть... хазяї поважні та круті, гаманці набиті та товсті, в тих хатинах пироги й печені, а під свято — морем — самогон». Узагальнення завжди лишається узагальненням і *licentia poetica* правом поета!.. Про пироги я вже згадував; щодо самогону, то «самогонна тема» — спеціальна тема початку 20 років; про неї треба б було говорити окремо. В кожному разі, у Цвіркунів «моря» самогону не було ні в будні, ані в свята. Життя було сутужне й ощадне, і добробут був придбаний упертою й невсипущою працею.

Німці працюють регулярно, неквапливо; наші або не працюють зовсім, або ж «з надривом». Цвіркун працював з надривом, до цілковитого самозаперечення, забуття себе доходячи. Худорлявий, середнього росту, з розтріпаною борідкою, з червоними від постійної безсонної нічної роботи очима, Цвіркун був неказистий, але «битися з синами навкулачки», за довільною стилізацією 17 віку у письменника, він не став би. Для цього він був надто «поважний і крутий». Так, це сказано у поемі влучно. Я не назвав би Цвіркуна в родинній обстанові суворим «отцем фамілії». Його родинна «крутість» була господарною крутістю, дисциплінованістю труда, що не знав перебоїв. Усю працю виконувано силами членів родини. Жадних наймитів у Цвіркунів не було. Усе робили самі. І, насамперед, батько. Цвіркун мав хоч і небагато землі, але мав. У кожному разі, він мав її стільки, що міг упоратися з нею власними руками. Сільське господарство не було основою «економії» Цвіркунів. Густа заселеність, польський болотяний ландшафт, бідні ґрунти зробили з хліборобства додаток до хатнього промислу. Тим-то хлібороби, що не були ремісниками, були бідні; хлібороби-ремісники були заможні.

За віковою баришівською традицією, що ще до козацьких часів сходила, Цвіркун був одночасно хліборобі ремісник. Саме чинбар. Чинбарював. Купував шкіри й чинив. З вичинених шкір шив чоботи. Був швець. Чинбарство з'єднував з шевством.

У неділю він ніс пошиті за тиждень чоботи на базар. Вийшовши купити на базар щось сугубо елементарне: часнику або гарбузового насіння, я бачив мого господаря, як він, обвішаний чобітьми, стояв на широкому піскуватому майдані, в гурті інших баришівських чинбарів і шевців; пара або дві чобіт висіли йому через плече і ще пара на руці.

У дворі в Цвіркунів коло ганку хати росла яблуня. Під навісом стояли grindжолі з різьбленою спинкою й лежали мережані ярма. Воли, висунувши з повітки морди з лагідним і великодушним спокоем жували свою жвачку. У ці баламутні роки господарі в себе на господарстві тримали, щоб уникнути реквізиції, не коней, а волів. Частіше навіть воликів.

За парканом був сад. Власне, жаден не сад, а та частина садиби, де на болотяному кочкуватому ґрунті росло кілька кущів калини й підносились угору, як храмові колони, високі стовбури гіллястих яворів. Крізь темні стовбури дерев білів збитий з соснових дощок сарайчик. На дошках жовкли тонкі янтареві смужки збіглої живиці. В великому залізному казані, в розчині дубового екстракту, кислі блідаво-сині, вкриті слиззю шкіри. Запнувшись широким брунатним фартухом, господар зчищав з шкіри пліву й руду шерсть. У роботі йому, звичайно, допомагав Володька, 12-літній хлопчик, з правильними й гарними рисами ясного обличчя, що ними він скидався на матір. Почорнені шкіри, нагадуючи розтятих черепах, сушилися в дворі на дошках, притулених до стіни хати.

Хліборобству і чинбарству, роботі поза хатою, був уділений день, на шевство припадали вечір і ніч. Ю. Клен у своїх споминах згадує, що в Баришівці «замість каганців були прекрасні старі нафтові лампи, такі знайомі нам з наших щасливих дитячих днів». Вони були і в Цвіркунів, але вони висіли в тих кімнатах, де не жили. Там, де жили, світили маленьку лампу з закопченим склом, що вже лопнуло і було заліплене папірцем. При цьому жовтуватому похмурому світлі лампочки, що блимала й коптіла, в довгі осінні й зимові вечори господар шив чоботи.

Тонка стінка відокремлювала моє ліжко в кімнаті, де я мешкав, од кута кухні, де, сидячи на низькому стільці біля маленького столика з шевським приладдям, працював Цвіркун. У порожній нудзі містечка я лягав спати рано. Я прокидався і чув, що господар працював. Я засинав знов під ритмічний гуркіт ударів молотка по шкірі, і знов прокидався, і була вже глуха темна пізня ніч, усе спало, вузька смужка світла перетинала стелю, собаки гавкали десь на селі, а господар усе ще старанно вистукував, забиваючи цвяшки в підощву. Я думав про своє марнотратство часу, про те, скільки можна б зробити, якщо б працювати над

книгами й рукописами з тією ж упертою ревністю, як це робив господар!.. Признаюсь: я заздрив!

На відпочинок господар давав собі лише кілька годин, три-чотири. Уже десь о 4-5-ій годині ранку стук молотка, почутий крізь м'яку оболонку сна, стверджував, що трудовий день у родині Цвіркунів почався.

Хоч дім у Цвіркунів уже не був «давньою й тісною» хатою, а був побудований на модерний, міський зразок, з кількома кімнатами, дерев'яною підлогою, дверима, пофарбованими білою фарбою, та під зеленим бляшаним дахом, але родина, як і давніше, містилась в одній хаті, в кухні. Дітям або стелили солому долі, або, коли було холодніше, вони спали на печі в просі. Господиня спала на лежанці. Господар і старший з синів клався на лавці, вкриваючись кожухом.

Садиба Цвіркунів безпосередньо, паркан до паркана, прилягала до садиби школи. Масивне бруковане шосе ішло тут від станції до адміністративного центру містечка.

Зерови жили осторонь. Вони жили в західній, затишній частині Баришівки, винаймаючи хату у Феценків. Феценківський дім, просторий, брунатно-рудий, на високому фундаменті, стояв на пагорбку. Перед домом зеленіла поросла травою з кущами бузку галявина. З одного боку дому чорнів густий традиційно вишневий садок, а з другого був двір, сараї й повітки. Глухий сірий паркан з воротами й фірткою відокремлював садибу од вулиці. Палісадник, лавочка коло фіртки, налузане лушпиння й глибокими коліями перерізана калюжа на шляху уточнювали провінціальний характер локального ландшафту.

Але до Зерових через фіртку вулицею не ходили. До них ходили знизу, з низини, де в ярку під пагорбком снів нерухомий, зтягнений зеленою цвіллю болотяний ставок. З гагаканням плюскалися в болотці гуси. Ширококронні дерева, з чорними гніздами омели, тяглися вздовж старого, з крихких жердин збитого, замшілого парканчика. Ішли до Зерових стежкою, протоптаною на городі по краю болотця. Нею сходили вгору на пагорбок, проходили двором і сходишками ганку входили до критих сіней. Діжки з водою, бляшані відра, жлукта, мішок з картоплею визначали тут, як і скрізь, усталений стандарт обстанови всіх таких передпокоевих сіней.

Наріжна, чотиривіконна кімната, що в ній мешкали у Феценків Зерови, була чимала, широка й низькувата. Такі бували колись зали в панських або попівських старосвітських будинках. Стіл, за яким працював письменник, полум'янів червоними фарбами плахти. Стіл цей був єдиною барвистою плямою в знебарвленій сутінками кімнаті; все інше лишалося поглиненим присмерками: поставлені коло стіни ліжка, не винесена з хати хазяйська скриня, шафа, кухонний столик і виступ біленої вапном груби.

Але ж я не пишу споминів ні про Баришівку, ні про Зерова. Я просто роблю нотатки до спогадів Юрія Клена, пишу «з приводу», і це примушує мене дотримуватись авторового тексту. «У Баришівці я познайомився з Зеровим», — відзначає Ю. Клен: «Спільні поетичні інтереси швидко зблизили мене з ним... Часами Зеров вечорами читав мені вірші, українські, російські, польські або свої переклади з римських поетів». Істотні довідки. Вони якнайточніше ілюструють початковий етап творення групи неокласиків у Баришівці. У Києві вона ще не існувала. Вона склалася в Баришівці, — і це історики нашої літератури повинні взяти до уваги.

Історики літератури й критики, які звикли мислити літературний процес останніх десятиліть виключно в організаційних формах, пов'язуючи їх з формальною усталеністю організації, помиляються, коли уявляють собі групу «неокласиків» як літературну організацію. На жаль, у цьому їх важко переконати. Я пригадую собі розмову в Швайнфурті в тогорічний зимовий вечір, коли ми приїхали влаштувати тут читання своїх творів, сиділи в теплій, добре напаленій кімнаті голови табору і темна ніч стерегла за вікном синій зимовий спокій. Я переглядав післямову до мурівського видання Кленового «Попелу імперій». Звертаючись до автора післямови, який у чернетці своєї статті згадував про організацію і про сходини неокласиків, що в них, мовляв, брав участь Юрій Клен, я запротестував. Мені щастило: я мав слушну нагоду послатись на присутнього тут Ю. Клена, на прямого свідка. «Ствердіть, будь ласка, Освальде Федоровичу, просив я його, що жадних сходин не було!». «О, так, — згодився Клен, — жадних сходин не було!».

Так, ніколи ніяких «сходин» неокласиків не було. Не було «неокласичної організації». Не було статуту, зборів, засідань, протоколів, президіуму й секретаріату. Не можна було вступити до складу організації, як не можна одчинити одчинені двері: жадного складу

не було. Була

дружба

, і поза цим не було нічого іншого. Зав'язувалась дружба з внутрішньої близькості, народжувалась духовна одність. Ще в Києві почалася співпраця й приятелювання Зерова й Филиповича. Року 1920 перекреслилися життєві шляхи Ю. Клена й Зерова. Року 1923 я, волею долі, опинився в Баришівці. З поворотом до Києва р. 1923 і з переїздом восени того року Рильського з Романівки зав'язалася наша дружба з ним. Дещо пізніше приїхав з Кам'янця Мих. Драй-Хмара. З цим коло було завершено.

З чого починається дружба, де її межі? Що її підтримує? Як згасає палання дружби?.. Трактат про «неокласиків» був би трактатом про дружбу. Всякий інший виклад був би хибний.

Але кожна дружба має свої відміни. Дружби бувають різні. У кожного в «неокласичному» колі вони були свої. Чи могло бути інакше? Були дружби периферійні. Інші означали суцільність близькості.

Про кожна з дружб треба було б говорити окремо. Одна була дружба Зерова й Рильського й інша наша з ним. Немає формальних дружб. Не можна вступити в дружбу, як вступають до організації, подаючи заяву. Є палання дружби, але воно може згаснути. Павло Филипович був завжди однаково приязний з кожним. У його приязні не було ні «більше», ні «менше». Він був відданий, але відданість його не підносила, ні не занепадала. У своє приятелювання він вкладав щирість, але не пристрасть. До Рильського він ставився так само, як і до Драй-Хмари, з яким був шкільним товаришем по «Колегії Павла Галагана», де вони вчилися разом. Можна шкодувати, що саме про це Юрій Клен розповів найменше: він не розкрив тієї «мітологемі» дружби, що з неї народилася «філософема» течії, яка стала основною в українській поезії останнього 25-ліття!

Помста

(З циклу «Романтика»)

Суворий гнів розтинав груди. Роз'ятрене серце жадало відплати. Ненависть п'янила мозок. Але до моря дійшло хоробре козацьке військо. Багато відважних вояків, козаків — сміливих лицарів, наклало головами під вежами Перекопу. Гарячою парубоцькою кров'ю напоїло каміння вузьких вуличок Кафи й Гурзуфу.

В руїнах лишився лежати Крим. Догорали спустошені міста.

Стиснені судомою долоні рук даремно простягалися в благанні про пощаду.

Купами брудного грузу лягли струнки мінарети мечетів. Зганьблений мармур палаців змішався з попелом аульних покидьків. У попалених садах чорними привидами стирчали звуглілі пеньки дерев.

Після оргій нищення, після лементу й зойків прийшла тиша.

Лише кішки, божевільні од жаху, лякаючися самоти, блукали в одчаї серед уламків знелюднених селищ.

...Кошовий отаман Сірко спішив вивести військо з Криму.

Мекали вівці, іржали коні, рипіли мажари. Довгі валки з загарбаним добром рухалися на північ. Чабани гнали отари тонкорунних овець. Замість соли й сушеної риби чумаки везли барила, набиті талерами й дукатами, що їх покладено на вози поруч з важкими сувоями оксамиту й блаватасу.

Дамаська зброя, передавана в спадщину від покоління до покоління, змінила власників. Арабські чистої крові кобиліці, падишахові подарунки, плекані в ханських стайнях, дісталися в здобич січовій голоті.

І козаки, розправляючи вуса, малювали собі в уяві, як, пишаючись строкатими багдадськими шаллями й вишуканим мереживом з Брабанту, підуть стрункі кароокі молодиці на Спаса до церкви й текінські темно-червоні килими покриють липові різьблені лави на покуті козацьких хат у Сулимівці й Баришівці.

...Слідом за валками, стежками, вибитими в степовій траві кінями, рухалися юрби визволених з бусурманської неволі бранців.

Вони йшли без відпочинку, день і ніч, знемагаючи від згаги й втоми. Вони йшли, й примара ясних зір і тихих вод батьківщини вабила їх уяву.

Пригнувшись до луки сідла, прожогом проносилися вздовж розтяглих валок, юрб і отар вістові козаки. Шалений крик: «Швидше! швидше! швидше!» краяв повітря. Удари нагая підганяли відсталих.

Змучені люди підтримували одне одного, несли на плечах, тягли за собою, падали. Упавши, повзли.

Пекло сонце, віяв вітер. Люди марили й божеволіли. Хижі птахи кружляли в безхмарному небі. Ночами вили вовки.

Біль перемагав зоряну мрію. Зникла радість перших днів визволення. Страждання прийшло на місце радості.

Пекло сонце. Воно спопеляло й спалювало. Воно вбивало й нищило. Репалися пересохлі губи й вкривалися струпом.

Упавши на траву, люди плакали сльозами безсилля й одчаю.

— Води! — простогнав Микита. — Господи, — скаржився він, — чому ти покинув мене?

— Чи це ти, Микито? — хрипло спитав Каленик.

Голос Микитин доходив до Каленика притлумлений, немов крізь повсть:

— Чи ти мене чуєш, Микито? Га?..

Йому не відповів ніхто. Якщо ж і відповів, то Каленик не почув нічого. Важкими ударами молота соняшна спека гупала в його вухах. В очах, крізь тонку плівку повік, стрибали й пливли, в шаленому мигтінні проносилися, кружляли вогненні кулі. Вони збожеволіли, ці променясті, різнобарвні кулі, їх кружляння захоплювало Каленика, і він теж нісся за ними й з ними, хоч це й було йому боляче, і ноги йому стигли, німіючи в стисках соняшної хуги.

Тоді раптом зникло все: соняшний хаос, сухий попіл уст, згага безкраїх степових пустель, гарматний гуркіт кривавих вибухів. Усе поглинула чорна німа нерухомість провалля.

Час зник. Коли ж притомність знов легким дотиком метелика торкнулась його чола,

Каленик прошепотів, звертаючись у безгомінний трупний простір спеченого сонцем степу.

— Як ти радів, Микито, тоді, коли вони прийшли до нас!

Микита лежав поруч нього, він не ворухився. Каленик шепотів далі:

— Микито! Чи ти мене чуєш?.. Я кажу, ти допомагав їм вішати Гасана. Пам'ятаєш, може, Микито, ти приніс мотузку, щоб повісити Гасанового сина на яблуні, яку ти посадив у садку твого господаря? А вже ж і солодкі були яблука з тієї яблуні!.. Чи ти хочеш пити, Микито? Візьми яблуко, їх у мене цілий мішок. Вони добре заспокоюють згагу в такий гарячий день, як сьогодні, коли вітер не дме з моря.

Каленик був щедрий і приязний. Він не хотів дорікати нікому. Він сказав:

— Ти радів, Микито, а тепер нарікаєш і скаржишся.

Каленик маячив.

Вітчизна вимагала жертв. Її доводилося купувати ціною втрат і страждань. Треба було згинути, загинути, перейти через смерть і спопеліти. Каленик зрозумів це. Він зрозумів усевладність смерті; він зрозумів, що над усім панує смерть й усе народжується зі смерті. Каленик не нарікав. Ні, він не нарікав. Він був лагідний.

Важкий подих виривався з його грудей, як хрип розчавленого. Темними плямами чорніли провалля очей. Обтягнені тонкою шкірою, вкриті шаром куряви, випиналися вилиці. Босі збиті ноги стирчали, як у кістяка. Чорні й жилаві.

Мука поглинала людину. Уже не було людини. Людина непритомніла.

І тоді раптовий удар нагая, дотиком розпеченого заліза, прорізав глуху чорноту п'їтьми.

Пробуджував очманілих.

Похитуючись, тремтячи від напруження й болю, людина робила кілька кроків. Ішла, як сліпа, в одчаї, для якого не було слів. Упавши, деякий час ще дихала, поки не приходив кінець.

Жалю не було, був тільки наказ отамана: швидше! Отаман Сірко спішив вивести своє військо з Криму!

Трупи втікачів стелили далекі степові незнані шляхи.

Рипіли мажари, іржали коні!

Тільки на шостий день дозволив отаман спинитись і перепочити.

Різали сухий очерет. Розкладали вогні. У великих казанах варили юшку.

На горі коло річки старий чернець правив панахиду по поляглих козаках. Пахло чебрецем, материнкою, сухою травою. Вітер колихав пожовклий очерет мулкої ріки, гнув ковилу. З вузьких уст ченця здував сивий попіл імен.

— Раба Божого Овксентія... Раба Божого Охріма... Степана... Мехтодія...

Тихо брязкали ланцюжки кадила. У прозорому повітрі м'яко коливалося фіалкове пасмо кадильного диму.

І коли панотець скінчив панахиду і підніс хреста, щоб благословити вірних, слабка його рука тремтіла, і біле його волосся маяло на вітрі, й загинався край епитрахилі. Старечим своїм голосом, звертаючись до кошового, він сказав:

— Яко Мусій з неволі єгипетської ізраїльтян вивів, такожде й ти, благовірний пане-отамане, з полону бусурменського християн, матерей, братів і сестер наших вирятував. Да благословить Господь Бог тебе й бранний чесний подвиг твій!

Кропилом, сплетеним із сухих васильків, старий панотець торкнувся схиленої голови кошового. Краплини свяченої води сяйвом тремтячих перлин стікали з голеної Сіркової голови в западини його почорнілих щік.

Сухими, спрагненими устами він торкнувся білої, як молоко, холодної, як метал, ченцевої руки.

Знав Сірко: з урочистим тріумфом стрінуть його в Києві. Галасом сурм, гулом літаврів, гуркотом гарматних пострілів привітають його вступ до міста кийвські міщани на майдані перед мурами Софії. Спудеї, в довгих синіх кунтушах з золотими китицями, вишикувані рівним шерегом, виголосять панегірик, складений на його пошану достославним панотцем ректором академії. У похвальних віршах його ім'я згадуватимуть поруч з іменами Мусія, Давида й Ахілеуша.

Стояв Сірко змарнілий, спалений сонцем. У грудях горіло серце; в серці горів соняшний полумінь перемоги.

За ним перед темними юрбами виснажених бранців червоним вогнем горіли кармазини козаків.

Зі щасливою радістю оглянув Сірко юрбу визволених з полону бранців, що задля їх порятунку пролято ріки крові, військо, неозорі отари овець, що розбрелися по степу, табуни коней, валки мажар і гарб.

...Палали вогнища, булькотіла вода в великих казанах з ситим виваром. Тріщав очерет, підкиданий оберемками в огонь.

Під вечір, оточений бунчужними, кошовий, обважнілий і каламутний, вийшов із шатра. Всів на жеребця, що йому не було ціни, поплескав по шії рукою й змахнув булавою:

— Рушаймо!..

По козацьких лавах, по отарах, по валках передалося:

— Гайда!.. Рушаймо!..

З пронизливим криком, пригнувшись до сідел, пронеслися з кінця в кінець поля вістові козаки:

— Швидше!

Ударами нагаїв підіймали тих, що забарювалися.

Уже рипіли вози. Уже рушили отари овець. Вечірньою прохолодою потягло од мулкої степової ріки. Тонко співали комарі. Кумкали жаби. Закути у золотий панцер захід саяв, простуючи назустріч бузковій імлі вечора.

Але темною німою стіною лишилися стояти люди. Вони були обдерті й виснажені. Як дотик небуття, їх гнітила утома.

Люди стояли, пригноблені й чорні, немов ніч, що наближалася, уже наперед викреслила для них рахунок днів.

Отаман звів з подивом брову.

— А це що? — спитався він.

Він чекав.

— Ну?!..

Нетерплячість росла в ньому.

— Гайда-те! — гукнув він до людей.

Люди стояли, не ворушачись. Вони лякали тепер самих себе. Жаден з них не знав, що може статися через мент. В них не жило більше нічого, окрім страху перед шляхами в прийдешне.

Були вони вже не люди, лише подоба людей. Трупи. Безважні тіні душ беззгучно прослизали в безвість, не лишаючи слідів на порослі порожніх піль Елізіуму.

Згасли золоті шати заходу. Мовчання сутінів лягло на очерети, простяглося по пагорбках, попелом вкрило валки. Воно протікало, як води Лети, щоб напиться їх — забути все.

Присмерки відокремили отамана і людей.

Кінь переступав ногами. Хитнув головою — дзенькнула вуздечка.

Сірко з люттю відштовхнув од себе мовчання, тишу вечора, як одштовхують жінку, що зрадила.

— Ну, то як? — глухо спитав він і глянув на юрбу.

Тоді вийшов уперед з юрби Каленик. Звертаючись до отамана, він сказав, бо отаман наказував говорити:

— Ми люди нещасливої долі! — сказав Каленик. — У тебе, отамане, свої шляхи, у нас свої. Ти — кесар, ти — володар; ми — невольники. Ти — переможець, а ми люди втрат. Ти все, ми ніщо. У тебе є вітчизна, ми її загубили. У нас немає іншої вітчизни, окрім тієї, яку ми виплекали на чужині і яку ми носимо в болі наших сердець. На вигнанні в чужих садах ми посадили яблуні, ми плекали їх, і вони дали свій плід.

І Каленик хотів оповісти отаманові про Микиту, про яблуню, яку посадив Микита в Гасановому саду, про те, які соковиті й солодкі були яблука з того дерева і які гарні були вони на смак у спеку, і про мотуззя, якого не було в козаків і якого приніс Микита козакам, щоб повісити Гасана й його сина на тому дереві, і як по дорозі з Криму Микита знесилився і впав, і як козак ударив його нагаєм, і він, Микита, підвівся, ступнув кілька раз і знов упав, і так лишився назавжди лежати там десь у степу, ніким не похований, падло для вовків. Хотів показати Каленик на збиті свої ноги й роз'ятрені рани, на струпи уст. Він маячив, сповнений гіркістю безнадії й лагідної покори. Маячив уголос чи про себе, в уяві? Кричав чи шепотів? — Скаржився чи благав? Винив чи лише скиглив? Обурювався й повставав чи корився?

І тоді, лютіючи, скрикнув Сірко:

— Ми вивели вас з полону. Ми проливали кров. Кращі козаки-лицарі згнули задля вас, проклятих, а ви хочете вертати?

Найстрашніше, чого ніхто не наважився здумати, жахливе, як остання втрата, чого ніхто не посмів би вимовити, було сказане.

Каленик зідхнув з полегшенням. Він кивнув головою; він ствердив з усією простотою серця, — був він щирий:

— Так!

Зі страхом глянули козаки на отамана й боязко одвели свої очі вбік, щоб ненароком не зустрітись зором з зором. Не потрапити в хвилину гніву під око кошовому отаманові. Був він без міри страшний у своєму гніві.

Та Сірко відповів спокійно, без серця, немов байдуже, мов те, що сталося, й найменше не збентежило його, анітрохи не лягло йому на серце:

— Ну, то що ж? Хай буде так! Хто хоче вертатись, хай вертається. Я не бороню! Кому полон миліший за волю, й бусурменство — за святу віру, я не приневолюю.

Але юрба не рухалася. Люди не йшли. Сіра стіна в попелі присмерків здавалася примарою, витвореною галюцинаціями потвори.

Кажани з чорними крилами демонів беззгучно носилися в повітрі. Сірко нетерпляче крикнув:

— То чого ж ви? То йдіть!

І люди, почувши наказ, щоб іти, пішли. Стіна рушила, немов легкий вітрець розвіяв попіл присмерків.

Чорні, обдерті, знеможені, похитуючись, підтримуючи один одного, люди йшли повз лави червонозупанних козаків, повз валки з татарським добром, повз отари овець. Гарчали на них лихі чабанські пси. Вишкіряли зуби.
Стривожений кінь, на якому сидів кошовий, витяг голову, прищулив вуха і заіржав. Сірко схилився вперед і долонею, щоб заспокоїти коня, погладив його по шії.
А всередині ріс гнів. Росла лють. Спалахнуло чорне полум'я злости.
В полі з криком зняли чорні зграї гайвороння.
Уся ненависть, що протягом цілого життя жила в Сіркові, що другою істотою стала в ньому, що проривала вали Перекопу, пустошила країни, руйнувала міста, на порох стирала села, десятками тисяч винищувала ляхів і татар, що він її плекав як клятву, — прокинулася в ньому. Зі спалених вуст зірвався одчайдушний крик:
— Ру-байте!.. Ру-байте!..
Заніс шаблюку. Кров опекла мозок. Обличчя набилося кров'ю.
Блиснули шаблі, і лавами — лава за лавою — погналися козаки на тих, що серед них були брати, сестри, батьки їх. І не було ні пам'яті, ані жалю.
Кінський тупіт поглинув людський крик. Курява, що знялася, відкрила вбивство.
В чорноту зоряного неба скляними очима дивився порубаний Каленик.
В далекому степу жерли вовки Максимів труп. Солоний вітер дув з моря. З даху спаленої саклі зстрибнула кішка. Вигнувши тулуба, піднявши хвіст, муркочучи, вона обійшла довкола яблуні. Босі ноги Гасанового сина холодним дотиком торкнулися її спини.
Рипіли мажари.
Козацьке військо йшло на північ.

Приборканий гайдамака

Оповідання про Саву Чалого (З циклу «Романтика»)

I

— Пий! — гукнув нетерпляче Сава. Наблизив червоне своє обличчя до Онисимового. Дивився йому в вічі. Тяжко, з присвистом дихав. — Пий! — вимагав Сава од Онисима. — До дна пий!
І коли той випив і поставив спороженого кухлика знов на стіл, Сава, що стежив за кожним його рухом, зідхнув з полегшенням і якимось невизначено, ніби не до Онисима, а в порожній простір звертаючись, сказав:
— Ну, ось бач, а ти...
І обірвав, не доказав до кінця.
Хто зна, що в Сави було на думці?.. Може, й нічого. Просто п'яний.
Обидва вони були добре напідпитку. Багато за ранній час погуляли разом, але ще ніколи не було випито стільки, як цього вечора. Пили спочатку горілку, потім мед, тоді сливовицю, і ще щось пито, а тепер оце знов перейшли на горілку. Мед бо не п'янив, сливовиця, хоч і міцна, та надто солодка, а горілка пекла, опаловала, пронизувала, розпалювала мозок, затьмарювала свідомість, поглинала почуття.
Усе вже давно втратило звичайні свої межі. Те, що діялося, діялося поза простором, у якомусь іншому світі, де все було необов'язкове. Але ніщо від того не стало легким. У сьогоднішній п'ятиці була якась приголомшеність, якась немов захована думка щось, що гнітило їх обох, що зводило, як судома.
Онисим нарікав на горілку.
— Щось мені сьогодні горілка, — оддер шматок сухої тарані, пожував, — якась гірка! Чи вона оце з жовчем, чи що?.. Га?.. Ти щось кажеш?
Але Савко не казав нічого. Він лише знов тягнувся до штофа й, розпліскуючи горілку, переливаючи через край, лив в Онисимів кухлик.

— Може, воно вже й годі на сьогодні, Савку? — спробував боронитися той, обережно одсовуючи кухлика вбік і намагаючись одібрати штофа з Савчиних рук.

— Пий! — крикнув той і люто рвонув до себе пляшку. — Пий! — повторив він і вилаявся.

І тоді якимось особливо спокійно, немов мрійливо зауважив:

— ... Бо сьогодні тобі востаннє пити!

Немов роздумливо додав:

— Сьогодні тобі каюк буде!

Слова ці, що родились з замисленої відсутности, зловісною пересторогою звисли в густому гарячому чаді маленької низької хати, сповненому запахів горілки, тютюну, цибулі, свіжого хліба, каганцевого лою, людського розпареного тіла, важких, дьогтем мазаних чобіт, задубілого від куряви далеких шляхів, кінським потом і людською кров'ю просяклого одягу.

Та Онисим не зважив на сказане. Хіба ж він не знав Савка? Ще й як добре знав!.. Підпивши, любив пожартувати. Любив жорстокі, густо посолені жарти, жарти, подібні на погрози, що від них тхнуло вбивством. Що більше пив Савко, то більше ставав причепливий, в'їдливий, прикрий.

Ото й тепер!.. Такого встругнув! Йому, Онисимові, каюк буде!.. Ну й скаже!..

Онисим аж руками сплеснув, одкинувся на спинку лави й почав сміятися. Сміявся до гикавки. Сльози виступили на очах і текли по щоках.

Онисим був реготливий. Що більше п'янів, то більше сміявся. Весь світ розчинявся тоді для нього в нестримних поривах сміху.

І вголос приятелеві, жартом відповідаючи на жарт, зі сміхом сказав:

— Мо воно так, а мо й не так!.. Мо, не мені сьогодні, а тобі завтра каюк буде!

Сміявся далі, вибухав реготом, колихався заколисаний хмелем і сміхом, немов на хвилі потоку гойдаючись. Сльози текли йому по червоних, од випитої горілки розжеврених щоках.

І разом осікся. Похолов. Хіба ж можна було не то що казати, ба навіть на думці згадувати про таке?.. Замість лестити, згоджуватись, підозру Савчину притамовувати, він її тепер розбуркав.

Зробив зусилля вирватися з цупких обіймів п'яного хмелю. Схопився обома руками за важку дошку стола, щоб втриматися, щоб не хитатись. Щоб не стрибало йому в очах. Примружив одне око, напружено вдивлявся другим. Тоді з туману виплило, постало перед ним суворе, кругле, важке, немов з чавуну вилите обличчя Савка. Що, всім своїм тулубом навалившись на стіл, схилився до Онисима й пожадливо зазирає йому в вічі.

І тоді вони стрілися очима: два похмурі, одчайдушні вовчі погляди. В обох сповнений нудьги й безнадії зір затравленого звіря, якому нема де податися і який ладен пожертви кожного іншого, щоб тільки врятувати себе.

І в цю останню хвилину був зір: хитруватий, боязкий, обережний у Онисима й невблаганний, лютий, страшний у Сави.

— Кажеш, завтра мені каюк буде? — силпо дихаючи, перепитав Сава.

Провів долонею по спітнілому чолу, п'ятерицею вп'явся у змокріле сплутане волосся голови. Дивився в чадний простір хати очима, що не бачили, як людина, що надто багато перед тим пила й що не може відразу збагнути, де вона й про що йдеться, бо думка раз-у-раз уривається, рветься на шматки, провалюється в темряву.

Тяжко, ліктями, ліг на стіл:

— Ні! — скрикнув, немов в останньому одчаї, немов відштовхуючи від себе погрозу загибелі. — Не буде! Не буде!..

Передихнув.

Ковтаючи пожадливо повітря, казав:

— Не мені, ні, не мені, а тобі каюк буде! І ото зараз тобі каюк буде!.. Покличу зараз хлопців, і вони порубають тебе, як пса смердючого, порубають!

— Чи, може, — ощерив уїдливою посмішкою губи, — чи, може, ти не хочеш вмирати порубаний? Гарзд, хай буде так, як ти хочеш!.. Поступлюсь!..

Знущався Савко, бавився, тішився перед тим, як розчавити.

— Зроблю тобі ласку. Накажу тебе застромити!

Холодний піт виступив на чолі в Онисима. У смертельній нудзі стиснулося серце.

Неслухняними пальцями він довго шукав кресала в глибоких кишенях своїх широких і пишних штанів, пошитих з червоного оксамиту, здертого з вівтаря Немирівського костюлю. Нарешті, знайшов, викресав огню і повільно, дуже повільно розсмоктував люльку. Міркував.

Це все було щось більше, ніж звичайний жарт. Щось інше, ніж просто базікання п'яної людини. Скидалося, ніби Савко щось знає, ніби до нього дійшла така звістка, хтось його встиг попередити. Але хто, але як?

Губився в припущеннях. Заспокоював себе, що цього аж ніяк не могло статися. Усе це чисті дурниці. Просто, Савко, як і завжди, сп'яну казиться.

А Сава, шаліючи, вдарив кулаком по столу.

— Пий!

Пихнувши з люльки тютюновим димом, вигідно розсівшись на лаві, Онисим не то зневажливо, не то задержувато спитав:

— Поминки по мені, живому, справляєш?

— Еге ж, поминки! — спокійно й суворо ствердив той.

— Слухай, Саво! — примирливо почав Онисим. — Слухай, що я тобі скажу...

— Слухаю! Чекаю! Цілий вечір того жду. Цілий вечір усе сподіваюся від тебе почути, — як ти скажеш мені про твої намови з панами, як ти з паном Бартошевським домовлявся мене ляхам видати. Думав — признаєшся, спокутуєш.

Німіли слова на устах, немов неказані.

Не повертаючи голови, скося подивився Онисим на джур, що нерухомо, як кам'яні, застигли коло дверей. Скільки їх там, джур: один, два чи більше?.. Чи це, може, в нього лише в очах двоїться?.. Комір сорочки, як петля шибениці, душив йому шию. Спробував розв'язати стрічку, дівчиною перед вечерею зав'язану, але пальці не гнулися, плуталися, і він, рвонувши, роздер сорочку.

Роздер!.. А шкода!.. Шкода було цієї нової гарної, дівчиною-любкою вишитої сорочки.

Шкода було дівчини-любки, бо гарна й весела була. Та не про дівчат-любок треба було в цю, може, останню мить думати. Тремтів, як у лихоманці. Адже ж не було сумніву. Савко знав, усе достоту знав; навіть про цього пана Бартошевського звідкись чув, на ім'я знав.

Намагався Онисим удати себе спокійним. Спитувався боронитись. Ще хитрував.

— Я? Та, щоб я?.. І хто тобі таке сказав?.. Чи не з ворогів наших хто звів на мене такого наклепа, щоб нас з тобою розсварити, розбрат та нелад між нами, братами, ватажками-отаманами, посяти? А ти вже й повірив!.. Ну, що ж, і лукаві ті пани-ляшки!..

Хитав Онисим головою. Пальцями, що підстрибували, ляснув себе по колінах.

А Сава:

— Питаєш, хто?.. Кажеш, пани. Ні, не пани, а люди! Люди сказали!.. Думав, не скажуть?

Думав, нема людей? Самі пани, думав, полишилися і ти з ними?.. Ех!..

І Сава гидко вилаявся, усе презирство своє в цю брудну, в найбруднішу цю лайку вкладаючи.

І пошепки глухо продовжував:

— Чи ж не був ти я, а я ти? Чи ж не були ми обидва як браття?.. Чи ж не з тобою разом підняли ми повстання на Поділля? Замки панські палили, костели руйнували, панів-ляхів шаблями рубали, на дубах вішали, на палі садовили, на вогні живими смажили?.. А тепер, коли нас за груди взяли, за горло схопили, пальцями душать, коліном придавили, коли нам немає де й податись, уже ти наостанку продаєш мене? Панами продаєш? Врятувати себе гадаєш?..

І Сава випростався на весь свій зріст. Рукою потягнув за скатертину, і все, що на столі було, з брязкотом і дзвоном покотилося по долівці.

І став Сава, полковник, перед Онисимом, перед братом своїм названим, другом своїм найліпшим, заступником своїм вірним, отаманом над гайдаками. Стояв міцний, як дуб, твердий і непохитний.

Тверезий, як ніколи, гнівно Сава казав:

— Чи ж не пішов ти з людьми і зі мною проти панів, а тепер з панами-ляхами ти йдеш проти мене й людей? Візьміть його, хлопці, — гукнув Сава на джур, — виведіть його за клуню, на дрібні шматки його порубайте й тіло його собакам викиньте, щоб воно, гидке, й землі святої християнської не поганило.

І, коли джури повернулися до хати, щоб полковникові доповісти про виконаного наказу, вони побачили, що люлька Онисимова, в шалі потрошена, лежала на долівці коло порогу, а Сава сидів за столом, голову на лікті поклавши, і на їх слова не поворухнувся. Може, спав, зморений тривогою й утомою останніх днів, утечею, безсонням і гульнею. А може, й не спав, а так сидів, не ворушачись, сповнений одчаю й болю, і не було в світі такої міри, щоб вичерпати його журбу, щоб виміряти безодню його страждань, де гіркість поразки повстання гайдамацького пов'язалася з гіркістю втрати любого друга. А на ранок, як тільки розвиднюватись почало, вийшов з хати і сказав до козаків, щоб коні сіддали, бо несила втриматись далі на рідному Поділлі, а треба тікати світ за очі якнайборзійш, байраками й ярами, без шляхів, по зірках і сонцю. І хай кожен візьме в хустину грудку землі святої своєї, бо не знати, не знати, чи доведеться ще колись рідну землю побачити. А подадуться вони тепер на Туреччину, до Молдавії, в Бендери, до гетьмана Пилипа Орлика, а той уже скаже, що тра далі робити.

II

Усе тут списане діялося року Божого 1734 в Молдавії, в місті Бендерах. Одинадцять років перед тим прожив Пилип Орлик у Салоніках. Великою мукою було для нього це підневільне сидіння на чужині далеко від батьківщини. Але, коли року 1733 почалася війна за польську спадщину, в ньому спалахнула сподіванка. Росія й Австрія підтримували кандидатуру Фрідріха-Августа, сина Августа Дужого, курфюрста саксонського; Франція, Туреччина, Крим, Польща одстоювали кандидатуру Станіслава Лещинського, тестя короля французького, що завжди був вірний його, Орликів, друг і протектор. Війна одкривала для Орлика можливість, вступивши в зносини з Січовим військом, стати на чолі Січі і тоді, спираючись на запорожців, як рівновладний чинник, втрутитись у війну. Але тільки на початку 1734 року Орлик одержав од турецького уряду дозвіл покинути Салоніки й переїхати до Молдавії, в Бендери або Кавшани. Нарешті він мав нагоду вирватися!.. Сповнений надій, боячись спізнитися, втратити щасливу мить, він спішив назустріч фортуні... їхав нетерплячий, рвучкий, у нервовій напрузі, не даючи нікому перепочити. У ці вирішальні дні, коли заграви пожеж багрили обрії Європи, Орлик волів бути якнайближче до України. Він гнав коня, й вітер гірських провалів розвіював поли його черкеської бурки. Він був певен, що лише простір, лише гори, ліси й ріки, лише відстань відокремлюють його від здійснення десятиліттями плеканих мрій про визволення. Після втечі й блукань приходив поворот. Шлях, який досі вів його у вигнання, все далі й далі від України на немилий йому південь, тепер обертався шляхом на вітчизну. Кожна ріка, яку він переїздив, здавалась йому Рубіконом. Хльостав коня. Підганяв валку. Страждав, сердився, вибухав задля кожного прогаяного дня. Іноді йому хотілося кинути все, всі вози, все майно і пуститися вперед самому з кількома лише джурами. До Бендер він в'їхав з якимсь дивним почуттям радості, страху, чекання, неусталеної непевності. Проїжджаючи вуличками, пізнавав доми, церкви, сади, що були ті самі й разом з тим інші. Року 1709 він жив тут разом з Мазепою й Карлом, після поразки, сповнений безнадії й одчаю. Тоді, 25 років тому, Бендери були для нього початком вигнання, чи не стануть вони тепер входом у райдужну радість визволення? На майдані він зійшов з коня, в куряві, в бруді, став на коліна перед церквою й, земні кладучи поклони, довго молився. Благов Бога, щоб з нещастя розквітла обіцянка щастя. Підвівся, поцілував двері церкви, перехристився на схід і з просвітленим обличчям сказав: — Нині одпускаєши раба твого! Ще квітла на обличчі радість, ще здавалося, що шлях закінчено й прийшла година здійснень, як уже з перших слів він дізнався, що спізнився: січове військо признало або, може, ось-ось, ще сьогодні, має признати царську зверхність. Це був тяжкий удар, який приголомшив Орлика. Йому урвався подих. Він кинувся рятувати становище, послав гінців до Олешок з листами, благаючи запорожців не робити цього

кроку. Та зворотні звістки ствердили, що перед кількома днями запорожці подалися з Олешок нагору під руку цариці Ганни Іванівни.

Запорізьке військо, на яке він покладав усі свої сподіванки, перейшло на бік Росії.

Орлик кляв татар і турків, які не дали йому змоги своєчасно порозумітися з запорізьким військом і затримали його в Салоніках до останнього моменту, коли вже все було пізно.

Ґрунт вислизнув йому з-під ніг. Блакитні кола неслися в безпросторому просторі. Згустки конденсованої енергії вибухали в порожнечі. Кружляла безмежність.

Усе було змарновано. Усі складені ним меморіали, усі писані ним листи, усі створені ним такі величні й пишні концепції, усі теорії, думки, слова, зусилля — усе це було тепер ні до чого. Усі його плани лягали порохом на пустельних вуличках Бендер.

Бендери оберталися брудною дірою, глухим закутком, ще більшою порожнечою, ніж блискуча самота південного моря, що так багато літ нудила його в Салоніках. І хто був він? Мандрівник, вигнанець, людина без вітчизни, без власної хати, видана на кожну примху турецького паші, кожного канцелярського писця, бо кожному дай бакшиш, кожного купи, якщо хочеш не те, що діяти, а бодай просто дихати й жити.

Людина пристрасної, чуттєвої вдачі, експансивний, жвавий, усім зацікавлений, що не любив самоти, непосидючий, нетерпеливий, жадібний на нові враження, з різкими переходами від найбільшого оптимізму до найглибшого відчаю, Орлик упав у цілковиту душевну депресію. Меланхолія опанувала його. Почував себе безпорадним, як ніколи. Як ніколи!

Події розгорталися поза ним. Доля Польщі розв'язувалася без того, щоб його думка й його слово могли щось важити.

Безхмарне було небо Салонік. Білі хмари тягалися по небу в пустельних степових Бендерах. Але ні небо Греччини, ані небо Молдавії не було небом України.

...Перші звістки прийшли восени дуже темні, розпливчасті й невизначні. Говорили, що якийсь отаман — новий Хміль — веде в Бендери з Поділля до Орлика величезне військо. Сьогодні одні називали п'ять тисяч. Завтра інші пошепки згадували про десять тисяч козаків, з тим, що післязавтра третій вагався між згадкою про двадцять або тридцять тисяч доброго козацького війська.

— Ім'я? — тупнув нетерпляче ногою Орлик.

Але ніхто не міг назвати йому ім'я. Жадного ймення не було, були лише чутки, химерні, неперевірені, безпідставні, як і все, що стосувалося до гайдамак. Орлик насумрився.

За деякий короткий час чутки стали виразніші. Виринуло ім'я, хоч воно й не могло нічого сказати: Сава Чалий! Селянський, рустикальний ватажок. Ім'я одне з тисячі, що народжуються сьогодні й завтра зникають без сліду в темній безвісті безладних повстань села.

І коли одного дня перші вістові з'явилися повідомити, що Сава Чалий спинився з військом у кількох переходах од Бендер, серце Орликові стиснулося і тоді піднеслося. Гаманець червінців витяг гетьман з кишені й винагородив вісника. Маршалкові наказав приготувати бучну зустріч.

Бубнили в бубни, сурмили в сурми, били в літаври. Стріляли з гаківниць і мушкетів. По церквах дзвонили дзвони. Прапори плюскотіли в повітрі. Майоріли старовинні козацькі прапори.

Пишним килимом, простеленим до самого низу, Сава, скочивши з коня, зійшов на ганок. Гетьман вийшов йому назустріч. З ласкавою посмішкою обняв його, як друга; розгортаючи вуса, тричі почоломкався; провів до покоїв, дорогими обдарував подарунками.

На урочистому бенкеті щедро частував з руки власної. Пригощав Саву, припрошував пити й їсти. До кожної чарки приказував барвисто й розлого.

Докладно розпитував про гайдамацькі повстання на Поділлі. Обурювався зі здирств ляських, з наруги панської над вірою благочестивою, людською, висловлював співчуття горю селянському. Дивувався з подвигів козацьких. Славив героїзм, розсудливість і відвагу Савину.

Наприкінці бенкету од гетьманського частування почав у Сави — на що вже дужий був Савко пити! — язык заплітатися.

— Щира людина — вельможний пан гетьман, — хвалився по бенкеті, додому вертаючи Сава. — І розумний, крізь землю бачить, через стіни чує, крізь замкнені двері пройде. Голова!.. Сто голів у себе на плечах має!..

Вісімсот козаків, яких привів з собою Савко до Бендер, варті були й бенкету, і коштовних подарунків, і ласки щирої, і на ганкові килима простеленого, і мушкетної стрілянини, і всіляких похвал, що їх так щедро, не шкодуючи, розсипав Орлик перед цим гайдамацьким, рустикальним ватажком, який на прийняття гетьманове мав зухвальство з'явитись у важких чоботях, за простим селянським звичаєм дьогтем насмарованих.

Та з того часу, як запорозьке військо, кинувши Олешки, з Туреччини подалося нагору під царицину руку і Орлик лишився без всякої військової сили, доводилося не зважати багато на що: і на чоботи, і на терпкий сморід дьогтю, і на волосся, олією мащене, і на гучні вигуки, і на п'яні настирливі обійми, і на обридливе ненастанне чоломкання, на всі ці п'яні вияви рустикальної, сарматської поваги, що межувала зі знуцанням.

Та все це були дурні, не варті уваги дрібниці супроти восьмисот козаків, приведених Савою до Бендер.

Несподівана поява Сави з козацьким військом в Бендерах оберталася для Орлика щасливим козирем, випадково вирваним у примхливої фортуни. Тепер він знов мав нагоду збільшити ставку, міг піднести обсяг своєї політичної гри, якій він відавався з тією блискучою й химерною пристрасстю, з якою інші люблять жінок, владу, Бога або книжки.

Хто зна, може, в тій газардовій грі, яка зав'язувалася в Європі довкола польської спадщини, може, йому й пощастить, нарешті, зірвати зненацька банк!!

Війна завжди була для нього політикою. Запах пороху завжди для нього змішувався з запахом чорнила. Дія була теорією. Теорія — проектом дії. Він був політик з фантазією, яка заводила його іноді до химер.

Був він одночасно непосидючий і нетерпеливий і разом з тим працюючий і пильний.

Жадібний на нові враження, поривчастий і однак акуратний і кропіткий. Не любив самоти, мав потребу в повірниках, перед якими бажав полегшити своє серце, і в замкненості своєї робочої кімнати провадив дні за працею. Людина великого розмаху і тим часом скрупульозно педантичний. Роки вигнання призвичаїли його мріяти, але мрії свої він укладав в майстерно збудовані, суворо логічні системи думок.

І тепер, коли в Бендерах так несподівано з'явився Сава Чалий, Орлик жадібно вхопився цієї нової людини, яка щойно прийшла з краю.

Чекаючи взяти участь у подіях, нудьгуючи в своєму очікуванні, Орлик уже малював собі майбутнє. Він уже креслив перед собою плани запровадити гайдамацтво як рівноправний чинник у діючу систему політичних сил Речі Посполитої. Він уже уявляв собі, як через Саву з Бендер він керуватиме гайдамацтвом у краї й Польща відчує крицеву міць його владної руки. Треба було внести лад у нелад, ясність думки в темний нерозум сваволі, приборкати гайдамацтво, стихію заступити логікою.

З безшабашного розбишаки, з селянського ватажка, з гайдамаки гетьман Пилип Орлик вирішив зробити полетику, куртизана, геометра.

А Савко, осівши в Бендерах, занудьгував. Гірко тужив на чужині за рідним селом. Нудився.

Пропадав од вимушеного безділля. Змарнів. Ні на що звівся.

Жити було скрутно. І все було не по ньому. Усе було не до вподоби. Нарікав, гримав люто, ходив зіритований. Скаржився, що тут навіть хліба по людському спекти не вміють, ні огірків засолити як слід — з кропом, горіховим та дубовим листям, як то у людей робиться. Зідхав по запашних подільських паляницях. З лютим криком скидав зі столу миску з остогидлою отією мамалигою.

Замість міцної горілки, що пече, доводилося пити тутешнє вино, яке ні до чого було. Так, аби лише слави, що пито.

Що ж до дівчат або молодиць, то на них і не дивився. Тьфукати він хотів на тутешніх дівчат, сухих і чорних, як циганки.

Не спав ночами. Накинувши на плечі жупана, виходив уночі надвір. Стояв, спершись плечем об одвірок. Вдивлявся в темряву. Слухав, як теплий вогкий вітер дме з моря, свистить між голим гіллям чорних дерев.

Вітри з моря приносили відлигу, тумани, лихоманку й чиряки, що на них хворіли козаки. (... Чи воно од води, чи що?..) А Савко мріяв про справжню зиму, яка буває там, на Поділлі, про білий рипучий сніг, про кріпкий мороз, що бере на ніч, про дерева в сьйві пухкого інею. Казав, що втекти, потайки вернути хоче, на Поділля. Отак-о переодягнутися старцем, прикинутися сліпцем і ходити з лірою од села до села!.. Звикав закочувати очі, щоб самі білки було видно. Так і просиджував цілі дні на ослоні, нікуди з хати не виходячи, з закоченими очима. Або псальми співав про Олексія, чоловіка Божого. Наказав і ліру купити для себе, щоб грати навчитись на ній.

Старцем, сліпцем, псом смердячим краще бути на вітчизні, як полковникувати на чужині. А то починав збиратися на Афон, в ченці, стригтися, в затвор схимницький піти, гріхи свої незлічені, кров людську пролиту одмолювати.

Та знав, що нема виходу. Лаяв себе за ці безглузді думки свої. Страждав од безсилля. Жив лише споминами про минулі повстання. Згадував про сутички й бої з ляхами, про руїну, лихі напади на панські замки, про спалені містечка, про заграви пожеж, що освітлювали зворотний шлях до лісів гайдамакам.

При думці про пана Бартошевського скреготав зубами. Якось дивно привиджувався Савкові порубаний за клунею Онисим.

Траплялося, заснувши, раптом схоплювався з ліжка, хапався за пістолі й, вискочивши з хати надвір, гукав: «До бою! До бою!». Не раз глухою ніччю цілі Бендери полошив на гвалт.

Душа Савкова знесилена була й знемагала. Вар'ював Савко, охоплений розпукою.

І не було вже в ньому люті, а лише гіркість і сум, темне відчуття невисловленої порожнечі.

* * *

Савко горів незгашеною жагою боротьби й помсти. Згорав од нездійсненности бажань.

— Скажи, батьку, лише одне слово скажи! — з бурхливим запалом звертався Сава до Орлика. — І завтра ж вирушу з козаками на Поділля. Завтра ж усе Поділля спалахне загравами повстань, увесь посполитий люд, усе козацтво, на мій заклик, з твоім ім'ям, ясновельможний пане гетьмане, повстануть рятувати віру святу нашу православну!

Та Орлик, натомість, казав стримуватись. Навчав розчленовувати свої бажання, підпорядковувати окреме цілому, часткове — універсальному. Не діяти з імпульсу.

— Так! — зауважував Орлик у відповідь Савкові. — Ти вже одного разу зробив це: зняв повстання. Як вершник на чорному коні, сіючи бурю й смерть, ти пронісся над староством, нищив, палив, руйнував, убивав. Ніс з собою нищення й згубу. Ти діяв супроти ляхів, як щирий оборонець віри нашої благочестивої, як відважний герой, гідний подиву!..

— Але ж, пане полковнику, — казав Орлик прямо далі, поклавши руку на плече Савкові, — ти збагнути маєш, що світ цей просторовий не починається з цариною твого села й не кінчиться з нею. Доля батьків твоїх і віри нашої святої не вирішується в Польщі самим-но гайдамацьким повстанням кількох сіл.

* * *

Пізня була осінь. Безнастанні лили дощі. Чорноземля розмокла, й Бендери серед безкраїх піль здавалися островом на морі, одрізаним од цілого світу.

Після того, як Туреччина, а за нею й Крим не наважилися взяти участь у війні за польську корону й можливість безпосереднього чину знов одпала для Орлика, у нього було тепер багато часу.

Годинами простоював Орлик коло вікна, дивлячись у ніщо, у присмерки дня, на дощ, на низьке захмарене небо, на бульбочки, що підстрибували на воді калюж, на болото, що росло, затоплювало двір, заливало вулицю, майдан, Бендери, довкілля, світ, його душу. Безділля гнітило Орлика. Нетерплячий, він засуджений був чекати. Непосидючий, він нікуди не міг податися з самотньої глухоти будинкових покоїв. Він любив товариство і не мав жадного. У вимушеному спокої йому не лишалося нічого, як вести щоденник, писати листи, складати меморіали, мріяти, міряти, абстрагувати, творити теорії, розмовляти з Савою Чалим.

Пишався старий гетьман Пилип Орлик зі сина свого Григора, генерала військ Його Маєстатности Короля французького, що при королівському дворі в Парижі, разом з іншими куртизанами, щодня буває присутній при леве короля Людовікуса XV, і вже не раз із відповідальними дорученнями, як персональний представник Його Величности, побував і в Царгороді, і в Стокгольмі.

З Сави Чалого, з цього гайдамацького вагажка, з неотесаного селюха, з дейнеки, з гевала, він теж хотів зробити куртизана й дипломата.

Навчав. Не шкодував часу. Часу було досить. Раз-у-раз повторював те саме.

Казав, замість чобіт, черевики взувати. Суворо заборонив смарувати їх дьогтем.

Наказував, замість мастити волосся олією з лампадки перед іконами, одягати на голову пудровану, в кучерях, з чужого волосся зроблену перуку. Соромив, якщо Савко приходив до нього неголений. Вимагав од нього, щоб не лише в неділю, до служби Божої йшовши, але й щодня голився.

Пріла голова під перукою. Почував себе в ній Савко ніяково, немов у хаті в шапці сидів.

Вузький комір тиснув на шию. Нога в легкому черевикові здавалася немов босою. А голитися щодня зовсім не можна було витерпіти. Насилу одпросився у Орлика голитися через день.

Орлик прищеплював Савкові розуміння універсального.

Не чинність кількох роздрібнених і відокремлених сіл, а гайдамацтво як цілість, як сукупна політична сила. Не село й містечко, а спільнота. Україна, як окрема ланка в європейській системі рівноваги сил. Світ як універс, як гармонія зрівноважених сил.

Світ, як його бачив Орлик, одкривався йому в абстракції числа, міри й ваги, в схрещенні прямих, у взаємодії сил, у схемах геометричних фігур, в літерних означеннях креслеників, в формулах фізики, в обов'язковості математичних аксіом.

Усе це тяжко входило Савкові в голову. Власне, не входило. Він майже не сприймав сенсу Орликових слів. Він слухав Орлика, власні свої думки переслідуючи.

— Ворога рубати треба! - казав він. — Знищити, в попіл стерти, з землею зрівняти. Замки, костьоли, міста!

Це було просто й ясно!..

— Ти мислиш рустикально, по-селянськи, — відповідав йому на те Орлик, — ми ж повинні мислити універсально!

В універсі Орлик бачив машину.

— Машина, — казав він, — є образ, копія, модель всесвіту!.. Звезди, — навчав Орлик Савка, — зір свій з часткового на ціле. Пізнай у цілому універсі дію одної й тієї сили, завжди тотожної собі, що її політики й філософи, геометри й фізики називають силою тяжіння. Політика була для нього фізикою. Тим розділом фізики, який становить науку про тяжіння й зветься механікою. Закони суспільства він розглядав як фізикальні закони механічної рівноваги.

Орлик говорив, не питаючи, чи розуміє його співрозмовник, чи ні. Його розмови з Савою були швидше монологи людини, яка бажає висловитись, утворити для себе в цілковитій внутрішній самоті ілюзію розмови вдвох.

По одній з учт, щедро политій шампанею, до якої почав звикати й знаходити в ній смак і Савко, гетьман узяв його під руку й підвів до дзигарів, що стояли в кутку покою.

Показуючи їх, гетьман сказав:

— Сія рідка й коштовна річ, яку й при дворах королів і імператорів ти не часто потрапиш бачити, є дорогоцінний подарунок мого покровителя й друга, державного секретаря шведського Гелкена!.. Понад 30 років, ціле майже життя своє, працював в Амстердамі над ними один хитроумний мистець і механік на ім'я Віллем ван дер Веер!.. Не лише години, хвилини й секунди показують дзигарі ці, але й дні тижня, перебіг місяців, зміну років Божих, фази місяця, рух небесних світил!.. Сказати б годилось так: сія часова машина в малому образі відтворює увесь часовий рух цілого великого світу!

Коли ж Савко, приглянувшись, упевнився, часова машина ця далеко краще за нього знала

, яке число було того дня і який день тижня, і чи повень, чи квадра місяця мала прийти, і рахувала вона точніше й досконаліше за людину, жадних не робила в лічбі своїй помилок, не було меж його здивованню.

— То є чудо! — в захваті вигукнув він.

— Правдиво кажеш, пане полковнику, що чудо, — зауважив Орлик, — але чудо відмінне од інших, зі Святого Письма тобі знаних, теологічних чудес, бо то є механічне чудо.

І він одсунув дзигарі вбік, одкрив задню стіну й показав Савкові часову машину зсередини. Там не було нічого, окрім коліщаток. Відблисками лискованого металу мерехтіли перед очима Сави коліщатка, великі й малі, більші й менші, і зовсім дрібні. І всі вони рухалися. Одні швидше, інші повільніше, одні крутилися в один бік, інші в протилежний, але жадне з них не рухалося само по собі, а у взаємодії з іншими, чіпляючись зубцями, одне за одне.

— Так, — зауважив Орлик стоячи перед дзигарями, — є і в великому світі. Подібно до того, як у дзигарях цих усі коліщатка й стрілки приводяться в рух силою тяжіння, вагою гир, так і в цілому великому світі вся машина, земна й небесна, рухається за законами тягару.

І тоді, злегка обнявши Савка, Орлик посадовив його поруч себе на вкриту килимом лаву, коло якої на малому, чорного дерева, столикові, прикрашеному перламутром і арабесками різьби, вже пашіла, за турецьким звичаєм, у невеличких порцелянових філіжанках, міцна кава.

— Пригощайся! — запросив гетьман і, сьорбаючи з філіжанки гарячу рідину, сказав. — Сам падишах не їв смачнішої халви й кращого рахатлукуму. І ти можеш повірити мені, мій друже, коли я кажу тобі це, бо в роки, коли мені довелося жити в Салоніках, я мав нагоду не раз смакувати ці солодоші на прийняттях у падишаха.

Орлик поставив порожню філіжанку на столик і, розглядаючи свої вузькі й тонкі пальці в перстнях, пальці людини, що ціле життя своє провела, віддаючись письмовій канцелярській праці, сказав:

— Ми живемо в час великих зламів і багатьох несподіванок. Хто може сказати, як виглядатиме світ завтра? Як вгадати, до чого призведе війна між Росією й Туреччиною, якщо вона спалахне ще сьогодні? Хто буде польським королем: Лещинський чи Фрідріх Август, чи, може, постане якась інша досі не передбачена комбінація?.. Лише досвідчений у математичній лічбі геометр, користуючись циркулем і трикутником, спроможеться обчислити напрямок руху дійових сил у паралелограмі сил.

Орлик креслив рукою в повітрі геометричну схему уявного паралелограма. Рухи майстра, жести владаря, накази диктатора!.. На тонких пальцях випещеної руки виблискувало тяжке каміння перстенів: сапфіри, діаманти, рубіни, подібні на краплі застиглої крові.

Політика переставала бути привілеєм полководців. Її суперечності розв'язувано не на полі битв, а в лабораторіях конструкторів машин. Саме цю ідею політики як умоглядности й механізму обстоював Орлик, коли сказав:

— Свого часу давній грецький філософ Архімедіус, що винайшов важіль, сказав: «Дайте мені точку опертя, і я переверну світ!». За оним давнім філософом і я скажу тобі подібне: «Дайте людині, досвідченій у законах політичної механіки, точку опертя, і вона, зваживши взаємодію сил, лише невеликим поштовхом руки переверне світ!».

У кімнаті панувало мовчання. Лише дзигарі повільно тікали, розчленовуючи тишу часу на дрібні відтинки. Завжди тотожний, завжди незмінно повторений, двотактний приголомшений згук: тік-так, тік-так!

І тоді, уриваючи тишу, в мовчанні кімнати раптом постав м'який сріблястий дзвін. Дзвін линув, згучав, зростав, наповнював простір, гармонійно танув і знов поставав, речитативом розмежовуючи окремі відтинки ударів. Дзигарі вибивали північ.

Гетьман підвівся. За ним підвівся й Савко, високий і громіздкий для цього малого в килимах покою. Тиснувши руку, Орлик сказав:

— Давні греки любили символи. Вони твердили, що Хронос-Час був батьком Зевса-Буття.

Чи не слід це було б сказати так, що над усім панує час, що з надрів часу народжується буття. Буття є час, і час є буття, і те й те, — буття й час, — однаково є рух.

Савко гірко зідхнув:

— Коли ж би то я знав латину!

* * *

Ні, він не знав латини! Він ніколи не студіював ні геометрії, ані фізики. Жадного не мав уявлення про Невтона, Гуго Гроція або Пуффендорфія!

Та до шампані він звик досить швидко, і нога в легкому черевикові вже не здавалася йому тепер босою. Він перестав мастити собі волосся олією з лампадки. Носив на голові пишну перуку. Не обтирав масних пальців після їжі об поли кафтана. Комірець не муляв шії. Призвичаївся галантно вклонятись, тримаючи капелюха під ліктем лівої руки. Замість важкої козацької шаблі, йдучи до гетьмана, чіпляв лялькову шпагу. Урочиста пишність білих мереживних манжет уже не завдавала йому турбот.

Замість сидіти цілі дні з закоченими очима на лаві й співати жебрацьких псалм або думати про Афон і схиму, він з фанатичною упертістю неофіта твердив напам'ять латинські вокабули, що їх він сприймав, як несподіване й радісне відкриття нового для нього світу. Якщо приходив до Орлика і той був зайнятий у невідкладних державних справах, і Савка провадили до внутрішніх покоїв з проханням заждати, поки ясновельможний пан гетьман звільняється, Савко спинявся або перед глобусом, що показував міру просторового світу, або — найчастіше — перед дзигарями, що відтворювали часову міру всесвіту.

Стояв. Жував вуса. Не міг згодитися. Ні, не міг!.. Усе пручалося всередині в ньому, змагалось, протестувало. Хіба ж могла машина лічити, рахувати, мислити, як людина? Краще за людину? Хіба годилося, щоб машина була замість людини, заступала людину?.. Обурювався з усього того!.. Гадав, що хтось малий, потайки схований, сидить усередині цієї часової машини й регулює коліщатка й стрілки.

Одсовував дзигарі, відкривав задню стінку машини, дивився. Але всередині не було нічого й не було місця, щоб хтось і найменший, карло якийсь, міг у ній сховатися. Не було в дзигарях нічого, окрім коліщаток, валків, зубців, гир. Нічого, окрім розміреного, задалегідь розрахованого, співвідпорядкованого руху коліщаток.

У них на Поділлі на селі про старого діда Якіма розповідали, що він якось, коли ще молодий був, заблудився в лісі і вийшов до глибокого яру за лісом, зазирнув туди з кручі, а там велика — ой та ж і велика!.. купа місяців лежала... Усі місяці аж до створення світу Божого до того провалля поскидувані були.

А за цією машиною виходило немовби так, що зовсім жадної купи поскидуваних місяців ані в лісі коло їхнього села, ані деінде коло іншого якогось села не було. Нічого з того не було, як люди на селі оповідали. Не було нічого по-простому, по-людському, нічого сільського. Рустикального, як ото пан Орлик своєю латиною каже.

Був лише простір, вага й рух. Міра, число й фігура. Стрілки, що кожна з них на своєму штифтиковій крутилася, показуючи рух планет і фази місяця. Машина, що лічила час.

Машина нищила людське, хлопське, сільське — рустикальне! — в Савкові. Самого Савка нищила.

І в Савка здійснювалася ненависть до машини. Ненависть хлопа, ненависть людини. Розчавити машину, щоб аж брязнуло!.. Стискував судорожно кулака, але руки не зводив. Корився, примушував себе коритись. Машина репрезентувала універс, а він що?.. Був він безсилий супроти неї, супроти універсу, збудованого як машина.

Боліло все це Савкові! Гірко, ой же ж і гірко було геометром, полетикою бути.

— Усе дивишся? — питав гетьман, входячи до хати.

— Усе дивлюсь! — відповідав похмуро. — Та...

Махнув рукою.

— Що
та
?

— Та все воно якось не по-людському, як не у людей!

Орлик байдуже низав плечима.

— Механіка не знає людського. Вона не знає доброго й злого, ворога й друга. Затям це собі якнайкраще, якщо хочеш стати полетикою.

Почувши таке од гетьмана, що нема для полетики ні ворога, ні друга, не витримав Сава.

— А коронний гетьман Потоцький, цей лях, цей бахур, цей бузувір? — в одчаї вигукнув Савко. — Чи ж і він не ворог?

І ще спокійніше, ще лагідніше відповів Орлик:

— А хто й що є ворог?.. Щоб дзигарі рухалися, треба, щоб одна гиря тягла вниз, а друга підіймалася вгору! Полетика, досвідчений у геометрії, й ворога, сиріч протидіючу силу, спроможеться використати для створення гармонії рівноваги, досягнення своєї мети!

Ішов Савко від гетьмана. Ішов сповнений тривоги й внутрішнього неспокою. Страждав і мучився.

І знов повертався до гетьмана, і знов ішов до малого покою з дзигарями, і знов стояв перед дзигарями. Мерехтіло в очах від коліщаток. У протилежні боки рухалися коліщатка, великі й малі, задля спільної гармонії цілого.

І мусили вони рухатися не за власною волею, а за примусом цілого.

Жорстоким, безжальним, нелюдським,
фізикальним
примусом універсу.

Рустикальний хлоп повставав проти панів-ляхів, різав, палив, нищив їх. Геометр-полетика діяв за механічним розрахунком машини.

...Понад рік пробув Сава Чалий в Бендерах у Орлика.

З власноручним листом Орликовим до коронного гетьмана Потоцького вертав Сава Чалий з Туреччини на Україну.

Тепер знов був Сава на Поділлі. І знов полковникував. І знов, як буря, пронісся над староством, нищачи, палячи, на палі садовлячи, вішаючи й рубаючи.

Та цього разу не панів-ляхів вішав, не панські замки палив, не шляхетським білим трупом шляхи стелив і ріки гатив, а гайдамак рубав і людські села, гайдамацтвом затроєні, руйнував і нищив.

Стиснувши зуби, робив своє діло полковник коронної служби Сава Чалий.

Лютий був Сава п'яний, а ще лютіший ставав він тверезий. Жорстокий, нетерплячий, владний. Насумривши брови, спиненим поглядом дивився він крізь люди. Ніби не існували для нього більше люди. Ніби були вони для нього не люди, а уявна фантазмагорія геометричних точок, рис, кіл, чисел.

Нелегко — ой же ж і нелегко! — далось йому це: дрібним коліщатком рухатися в протилежний бік задля машинової гармонії універсу.

Було давніше: смакували паляниці, хрумки були огірки, звабливі дівчата, пухкий був на деревах іней. Шанували його люди, вірили в нього як рятівника, душу й життя ладні були за нього віддати, вірші й канти складали про нього бурсаки-поповичі.

І все, що не робив Сава, було просте й ясне. Таке ясне й просте, як огонь, що ним спалахують солома й хмиз, підкладені під ворота панського замку, як постріл пістолі, як помах шаблі в бою з ляхом один на один, або ж зашморг шворки в петлі, що затягує горло панові. Бо ні з чим не зрівняти цю прозору й просту, довершену радість бою, цю ясність останньої смертельної небезпеки.

Тепер зникла з серця у нього ця колишня прозорість. Давніше він бився за віру батьків, тепер він мусів був битися не за віру батьків, а за рівновагу сил.

Було колись разом з людьми він бився проти панів-ляхів. Тепер його, Савка, гайдамаку, хлопа, пишними балами по замках і палацах шанували пани. Гукали йому голосно «віват!» пани й пані, коли він, у полковницькому кунтуші, поруч з гетьманом Потоцьким, з'являвся на порозі зали. Нагороджували дукатами, зброєю, кіньми. Щедро частували французькою шампанею й дідівськими старками. Не шкодували улесливих слів. Найгарніші красуні дарували йому своє кохання. Найхимерніші оповідання ходили про любовні його авантюри. Казали, немов сама пані маршалкова обдарувала його своїм коханням.

А в серці — в серці!.. — пані маршалкову ведучи до столу, неситу, пожадливу мрію плекав: раптовим ударом кулака висадити раму в вікні, щоб вітер чорний, нічний, гасячи бальні

вогні, увірвався до хати, й крізь вікно гукнути на хлопців, які чатували на замковому подвір'ї на нього! Вихопити свою важку шаблюку козацьку й рубати, рубати, рубати, з тієї гадючої пані маршалкової першої почавши, щоб аж самому захлинутися в потоках ворожої панської крові. Ненависть п'янила йому мозок.

Але натомість люб'язно посміхався. Дзвенів срібними острогами. Побрязкував ляльковою шаблею, цілував дамі руку, шепотів на вухо ніжні пестливі слова.

Здавалось йому: немов це він і не він. Ніби не він, а хтось інший за нього говорить і діє. І цей другий не людина, а машина, механізована лялька, геометрична постать з трикутників, квадратів і кубів складена, восковий фарбований автомат, у який замість серця, в спорохнілій порожнечі, як у годинникові, бляшане пласке коліщатко вставлене.

А він, справжній Савко, стежить за кожним вчинком, прислухається до кожного слова цього другого. І судить, і гудить, і головою хитає, і докірливо до цього іншого каже:

— Та хіба ж це ти, Савку?

Ні, це не він, бо його душу людську, разом з Орликовим листом, у сталевій шкатулі у коронного гетьмана Потоцького замкнено.

Лікар казав щосуботи пускати кров з жили, приписував ліки й давав пургативне, щоб очистити тілесний корпус, але це нічого не допомагало. Ворожку з села кликав, щоб та шептала. Страждав, ніколи не знав, чи то один Савко всередині його, чи то другий щось скаже чи зробить.

Перестерігав його пан гетьман Пилип Орлик проти рустикальності:

— Уся біда, усе горе наше, що ми аж надто рустикальні.

Чи не було усе те, що всередині його діялося, від тієї неперебореної, неприборканої рустикальності?!

* * *

Нечутними кроками, немов відсутній, походить по м'якій килимовій доріжці в нічній павутинній тиші пан гетьман. На чорному низькому столику, що виблискує перламутром, парує турецька кава й стоять солодощі.

Давні добрі приятелі не забувають про Орлика. Вони пам'ятають про його не прикрі ні для кого примхи й слабкості старої людини. Каву й солодощі присилає йому з Царгороду Великий візир; шампаню, в супроводі власноручних листів, він одержує від Станіслава Лещинського, тестя французького короля; шведський канцлер фон Гелкен присилає йому з Півночі, зі Стокгольма, коштовні риби й добірну вудженину.

Трояндою пахне рожевий рахатлукум на столі. Воскові грона прозорого винограду звисають зі срібної таці. Тікають у кутку дзигарі.

У м'яких чув'яках нечутно, як тінь, по килимовій доріжці крокує гетьман.

Вістки, які приходять з Польщі, тішать старого гетьмана. Нарешті у віковий нелад вноситься лад. Число, міра, геометричний стрій опановують хаос рустикальної стихії.

Ні, він, Орлик, не помилився в Саві. Залізною рукою Сава приборкав цих гайдамацьких ватажків, що, здіймаючи дрібні повстання, які ні до чого не призводили, лише завдавали зайвого клопоту Орликові. Досі, ведучи переговори в державних справах, він ніколи не міг бути певний, чи не встругнуть чого зненацька, цілком несподівано, зовсім по-дитячому ці химерні отамани. Сава притиснув їх.

Vir fortis et magnanimus! Муж дужий і могутній духом! — повторює вголос Орлик слова своєї реляції до фон Гелкена про Саву Чалого.

Розумний, твердий, як криця, несхибний, як адамант, не знаючи ні вагань, ані жалю, діяв полковник Сава Чалий на Поділлі. Безпосередній його, Орликів, відпоручник, чіткий і точний у виконанні всіх його, Орликових, із Бендер наказів та інструкцій. Як конструктивний чин, як політична сила входило гайдамацтво в державну систему Польщі. Ніч безкрая, як море. Тиша глибинна, як дотик вічності. По стінах і стелі блукають пласкі безгучні тіні.

Мовчазний кефеджі, не то вірменин, не то грек, званий для гетьманових послуг Візірем, — хто зна, можливо, вишукана люб'язність з боку останнього, а можливо, цей кефеджі лише шпигун, навмисно приставлений до гетьмана, щоб стежити за всім, що діється при його дворі в Бендерах, — тінню прослизає крізь килимову запону дверей до хати, щоб спорожнену філіжанку наповнити гарячою кавою.

Орлик бере в руки філіжанку, наближає її до своїх уст і на мить, на ледве вловлювану мить спиняється. Всередині його ворухиться думка.

— Чи не підсипано до кави зілля? Чи не стоїть десь за парканом садиби, прив'язаний до дерева кінь наготові для втечі, бо того тижня в Сералі змінено напрям зовнішньої османської політики і Порту більше не потребує його, Орлика?

Орлик пробігає поглядом по безбарвному пергаментному обличчю кефеджі. Жаден порух не відбивається на жовтавій німоті його обличчя.

Кефеджі — досвідчений шахіст, незамінний партнер гетьманів у грі в шахи. І Орлик жестом затримує його на деякий час у покої під претекстом заграги партію в шахи, — передосторога ніколи не зайва в цьому хисткому й двозначному краї.

Після кількох зіграних партій, далеко за північ, Орлик нарешті відпускає кефеджі, витирає рушником липкі од царгородських солодошів пальці й поринає в потік перерваних думок. Він думає про Саву, про гайдамацтво й гайдамацьких ватажків, про дальші способи опанувати стихію й запровадити її в паралелограм замкнених політичних сил, у річище з замкненими шлюзами.

Орликові ясно: завдання полягає не в тому, щоб знищити гайдамацтво як силу, але силу гайдамацького свавілля перетворити в силу геометрією розчисленого політичного чину. Сава впорався з першим завданням, він стиснув гайдамак, чи стане його здійснити друге? Орлик сідає за стіл, бере гусяче перо, розкладає перед собою великий аркуш сіро-зеленого паперу, ставить свічку з лівого від себе боку й починає листа.

На світанку довірений посланець, покликаний до внутрішнього покою, перейме з гетьманових рук листа до Сави.

Орлик пише Саві змінити ставлення до ватажків, увійти з ними в таємні зносини й переконати діяти спільно. Притиснені до стіни, вони підуть охоче на згоду, особливо якщо їм обіцяти ласку й помилування від коронного гетьмана. Усе інше він лишає на власний розсуд пана полковника, що геній полководця сполучає з високим розумом проникливого дипломата.

* * *

Сава згасив усі свічки, крім одної останньої. Слабке світло не могло змагатися з темрявою великого покою. Тремтяча п'яма поглинула відстань. У невизначеному просторі простяглися присмерки. Повторене полум'я жовтою плямою мерехтіло в блискучій площині великого дзеркала.

Ритмічно тікали дзигарі. Вимірювали рух універсу, перетворений у плин часу: підпорядковували течію часу числу. З далекої зали доносилися приглушені звуки бальної музики.

Танув час. Чадила свічка, але не було сили піднятися. Сидів, не ворухачись. Сьогодні мав до нього прийти потайки гайдамацький ватажок, відважний хлоп. Не любили його пани, як і колись Савка. А прості люди, християни, любили й вірили. Шпички заганяли людям під нігті, п'ятки підпальовали, на колесі розтягували, залізом розпеченим тіло пекли, аж м'ясо шкварчало, — сам Савко керував допитом, — але жаден, ніхто з гайдамак триклятих не видав свого отамана.

Ні, не видав!

Сьогодні цей хлоп — Гнат Голий — прийде сюди. Домовилися зустрітися сам на сам. Давно вже бажав Савко цієї зустрічі. Бажав і відтягав. Вагався. Відкладав з дня на день, з тижня на тиждень. Ніяк не наважувався. Нарешті наважився. Переказав, щоб сказали, щоб прийшов.

А може, ні?.. Може, не вистачить йому сміливості стати віч-на-віч з отим хлопом, може, не зміг перебороти в собі тривогу, страх?..

Страх?.. Хто сміє казати, що Сава когось чи чогось боїться?

Сава з усього розмаху долонею лягнув по столу.

Хай прийде хлоп!.. Він, Сава, покаже йому дзигарі, розкаже про коліщатка, що й до чого, про універс, про машину всевіту, про користь геометрії й полетики.

Повчатиме:

— Не село, а універс. Не рустикальна свідомість, а універсальна, машинова. Коліщатка для універсальної гармонії цілого мусять крутитися в протилежні боки!

Сидів у кріслі, прислухався, чи не почує кроків за стінами в потаємному ході. Казав достоту точно переказати все хлопіві: де саме в лісі шукати входу, скільки пройти прямо, коли і в який саме бік звернути на перехресті, скільки сходити вгору по сходинках.

Плюскали хвилі музики, солодко й млосно завмирили згуки, змиваючи межі, що відокремлюють можливе й неможливе!.. Цікаво, з ким оце зараз танцює на балі пані маршалкова? Десь усередині прокидалася лють. Лють, що ця жінка може з кимсь танцювати, посміхатися до когось своїми сірими прозорими очима, слухати чиїсь ласкаві слова.

Любив він її чи ненавидів? Було їх два: один любив, другий ненавидів!

Сидів Сава в півтемній глухій кімнаті, натягав і стягав рукавичку, тремтів у нервовому збудженні. Хотілося зірватися з місця, з ревом розлюченого бика увірватися до бальної зали, відштовхнути від неї, пані маршалкової, її каваліра, шаліючи, зчинити ніколи нечуваний досі бешкет. Знав: замнуть, залагодять пани, зроблять завтра вигляд, ніби нічого не сталося, і, радісними сірими очима дивлячись, сьятиме своєю вродою покірлива пані маршалкова.

Не було в нього певности. Не був він певен себе. Привиджувалося йому, що є два Савки, один, що ненавидить, другий, що любить. Один, той, рустикальний, колишній гайдамацький отаман, а другий, новий, пан полковник коронної служби.

Двоїлося. Двоїлося почуття. Двоївся він сам. Світ роздвоювався на дві частини. Тривога охоплювала його, нудьга, од якої хотілося вити, як дикому звіру. Але коли це надходило до нього, він уже не знаходив порятунку.

Хто міг би сказати йому, чи це не він іде тепер по підземному ходу з ліхтарем у п'ятмі, рахує кроки, згадує, в який бік йому звернути, лічить сходинки, що ведуть його вгору, натискує на камінь. Так, це він, він, гайдамацький ватажок, а той інший, полковник коронної служби — пан полковник! — сидить у кріслі і в напруженому чеканні прислуховується, чи не почує здалеку кроки, і серце йому стискається, падає, черкає крилом.

Сава хоче кричати від жаху, бо він не знає тепер, хто він, де він і що з ним.

Але він не кричить. Ні, він не кричить. Він обережно натискує на камінь, камінь піддається, безгучно повертається, одкриває прохід, і він входить до великого покою, ледве освітленого полум'ям свічки, що стоїть на столі, а біля столу в кріслі сидить пан у кунтуші, полковник коронної служби, який домовився з ним зустрітись сьогодні.

Крізь каламутну п'ятму, ледь-ледь розріджену світлом свічки, він робить кілька кроків у напрямку до пана. Пан полковник підводиться з крісла, і так вони стоять один проти одного. Він, Сава, гайдамацький отаман, і цей другий, пан у кунтуші.

Цей другий — такий самий, як і він, Сава: високий на зріст, широкий у плечах, вузький в талії, з шаблею на боці й пістолем за поясом. Можливо, правда, що пан — трохи грубіший за нього, Саву.

Вони стоять один проти одного, вдивляються в обличчя й мовчать. А коли той пан підводить руку, простягає йому, щоб поручкатись, Сава спочатку теж простягає йому свою руку, але в останню мить рвонув свою руку назад. Так і не поручкались вони.

Глухим голосом, звертаючись до Сави, пан сказав:

— Сідай, хлопе!

Сава присунув крісло й сів. Пан теж сів. Так вони сиділи один насупроти другого, дивно, до чого схожі: навіть шрам на черепі, що розсікав чоло аж до скроні, був у того пана такий самий, як і у Сави.

Мовчали. Сава не хотів починати першої розмови: він чекав, щоб пан перший промовив до нього. Здалека крізь мовчання стін і ночі чути було плюскіт музики. Сава знав: там, звідкіля приходила музика, була пані маршалкова. Дивно, але пан у кунтуші теж знав, що там, де музика, там пані маршалкова. Сава ненавидів пана за це, що той знав це, що пан смів також думати про неї, ненавидів себе, що думає про цю жінку, ненавидів цю жінку.

Крізь мовчання Сава пізнав, що пан теж ненавидить його, що взаємна ненависть наповнює їх обох. І тоді Сава витяг пістолем з-за пояса й поклав її перед собою на коліна. І пан в ту ж мить зробив те саме: чорною гадюкою лягла пістоля на коліна пана.

Тікали дзигарі. В тиші було чути тяжкий з присвистом подих їх обох: гайдамацького ватажка й полковника коронної служби Сави Чалого.

Урвавши мертвотну нестерпність тиші, гайдамацький ватажок сказав Саві, полковникові: — Оце я й прийшов до тебе, пане полковнику, як мені переказано. І тепер я хочу, Саво, щоб ти мені сказав щиро, попросту, без механіки й без полетики, по-людському сказав мені: чи ж не ти, Саво, колись пішов з людьми проти панів-ляхів, а тепер ти, Саво, з панами йдеш проти людей?

І коли Сава, полковник коронної служби, почув ці слова, відчув він гіркий, немов смак жовчу, смак цих слів: були це ті самі слова, що їх він колись промовив Онисимові, брату своєму названому, ріднішому за брата, перед тим, як наказати джурам взяти Онисима й рубати його й тіло погане собакам викинути.

І тоді немов передсмертна судома перетяла горло Савкові, здавила йому серце. Холодний піт виступив на чолі.

І Сава підвівся. За ним той другий, гайдамацький ватажок, теж підвівся.

Вони стояли один проти одного, схожі, як брати. І Сава відчув, що надто багато він випив того вечора. Не треба було так багато пити перед цією зустрічю.

Сава підніс пістолю, щоб застрелити того другого, ватажка гайдамацького. Той другий зробив це саме.

Сава побачив у себе перед очима чорний отвір пістолі. Вогняні іскри, як полум'яні птахи, пронизали мозок. Десь здалеку дійшов до нього глухий гуркіт пострілу. Чорна п'ятьма поглинула свідомість.

* * *

Коли палацова служба вбігла на постріл до покою, полковник коронної служби, Сава Чалий — *vir fortis et magnanimus* — лежав долі з простреленим чолом на заллятому кров'ю килимі, стискуючи в руці пістолю.

Вогник свічки блимав у присмерковій далечині великого дзеркала. Дзигарі розмірено тікали в тиші кімнати.

Зоряні мандрівники

Тіхо Браге й Йоган Кеплер

Тіхо Браге народився 14 грудня 1546 року в маєткові Кундstrup у південній Швеції, що належала тоді до Данії. Він походив з давнього шляхетського роду, і батьки призначали його до судейської кар'єри. Уже хлопчиком він мусив був почати студіювати право. Але сухі юридичні формули, статті законів, переліки штрафів, перспектива бути суддею не викликали в нього жадного ентузіазму. Нічого, окрім огиди й нудьги.

Хлопчик мріяв стати астрономом. Його вабили ніч і зорі, чорнота безодні, провалля темряви, вічність, поглинена мовчазністю. Тайни зоряного неба п'янили його. Коли все засинало в домі, він підводився з ліжка і йшов до вікна, стояв коло вікна і дивився на зорі. Перед ним відкривався нічний світ, змінений і інший; космос, з якого ніч зривала запону, що нею огортав його день. Денний світ належав усім; він був звичайний, обмежений і здрібнілий, — кундstrupський світ з купами гною коло стаєнь, з млявою жвачкою мовчазних корів, брутальною величчю самозакоханих відгодовуваних кабанів, зграями мисливсь псів, з торфяними болотами довкола замку, чорними люстрами ставів і стінами нерухомих лісів. Цей злидений і дріб'язковий світ був призначений для всіх. Нічний світ космосу належав тільки йому.

З космічного простору в відчинене вікно вривався вітер. Мерзли ноги. Хлопчик злізав на підвіконня. Охоплював руками коліна, дивився на зорі і мріяв розгадати всі таємниці зоряного простору.

Упертість батьків і спротив хлопчика породжували в родині напружену атмосферу. Ставали причиною постійних конфліктів, благань, погроз, люті, кар. Після безсонних ночей, відданих зоряним мріям, він ходив як очманілий, байдужий до всього, ніби глухий. Він бачив у темряві і здавався сліпим при світлі дня. Він засинав над фоліантами законів. Коли приходив учитель почати лекції, він ішов до садка; бажання спати було дужче за все інше.

Він спав під деревом або кущем порічок, згорнувшись, як молоде цуценя. Його знаходили і замикали в хаті. Він утік. Тижнями блукав по лісі, годуючись ягодами й полюючи за малими звірятами. Він був сам, і зорі ділили з ним його самоту. Його розшукували з егерями й собаками. Натрапивши на його слід, його переслідували, як дичину. Його приводили з мотузком на шії, виснаженого, голодного, здичавілого, більш упертого, ніж колись.

Він змагався з фанатичним одчаєм. Одстоював своє право бути собою. Не бути ні суддею, ні адвокатом, ні прокурором. Не служити. Своє право самоствердження. Свободу протиставити службі знання. Волю вибрати для себе не станову професію, визначену для нього батьками згори, гідну шляхтича з старовинного данського роду, а науку, що жадною професією не є і соціального становища в суспільстві не визначає. Він волів зректися свого станового положення; волів не бути шляхтичем, щоб урятувати себе як людину. Визволення прийшло непрямо. Воно з'явилося несподівано, на бічних шляхах. Разом зі звісткою про смерть дядька. Смерть дядька принесла Тіхо велике майно і зробила його матеріально незалежним. Тепер він міг повісити на цвях свою юстику і вибирати для себе те, що йому забажалося б.

Тіхо Браге поїхав до Німеччини студіювати астрономію, астрологію і алхімію. Йому було 16 років, коли він почав свої студії в Ляйпцігу, тоді в Віттенберзі й Ростоці.

Чорна ратушна башта тяжіла над містом. Ліси оперезували Ляйпціг. Дощі змивали покидьки з вулиць у канави річок, прокопані попід міськими стінами. Од чорної річкової води тхнуло задушливим смородом торф'яних боліт. На ляйпцігський ярмарок з'їздилися крамарі з усіх країн і з усіх міст світу. З Голландії, Швеції, Польщі, Флоренції, Парижа, Туреччини. Тут усе можна було купити і все продати. Навіть душу.

Вузенькі круті сходинки вели вниз до льоху на ярмарковому майдані, де Фавст уперше зустрівся з Мефістом. Тут охоче показували одвідувачам самотній і глухий кут, де доктор Фавст, славетний маг, алхімік і астролог, підписав угоду з дияволом на продаж своєї душі, щоб усе могли і все знати.

Веселі гарненькі дівчата переповнювали місто. В домі з вузькими й довгими вікнами, зашкленними синім і червоним склом, співали хлопчики; добірні музики грали на органі, що славився на цілу Німеччину.

Легенда про Фавста хвилювала Тіхо. Вона забарвлювала для нього його перебування в Ляйпцігу. З пожадливою, ніколи не насичуваною цікавістю він спинявся кожного разу на вулиці, коли гротескні й смішні ляльки показували перед юрбою трагічну долю доктора, що задля знання зрікся своєї душі.

Тіхо Браге вів життя бурша. У присмерках льохів, вистукуючи кухлем по заллятому пивом столу, горлав пісень. Кохав дівчат. У запалі сварки спішив витягти з піхов рапіру, щоб десь у лісі на березі річки розв'язати двобоєм почату суперечку. Схилившись, він темною водою змивав з камзолу кров. Один з таких двобоїв закінчився для нього нещасливо; удар рапірою позбавив його верхньої частини носа. З міді він зробив собі штучний металевий ніс.

Змазуючи товщем і пудруючи, він робив недостачу майже непомітною.

Та лише на самоті з зорями, стежачи за рухом зірок і планет, він почував себе щасливим. Він прагнув точного, ясного пізнання

, але не зневажав і астрології. Його вабили загадки зоряної символіки, знаки зодіака, містерії небесних просторів, таємниці духів. Він вірив у співвідношення між розташуванням зірок, датою народження й життєвою долею людини. Кілька вдало складених гороскопів і пророкувань, що здійснилися, зробили його ім'я відомим. За цієї доби пророків цінили більше, ніж учених. Навіть якщо цей пророк був тільки авантюристом.

Йому було 26 років, коли р. 1572 в сузір'ї Кассіопеї він встановив нову нерухому зорю, яку інші астрономи досі вважали за комету або метеор. Це і було видатне відкриття, і він дуже пишався з нього. З тих пір свої студії він зосередив переважно на цьому завданні: наново, з можливою точністю, визначити місце нерухомих зір, чого з часів Птолемея, отже протягом 1400 років, ніхто не робив.

Року 1576 тридцятилітній Тіхо, на запрошення данського короля Фрідріха II, який ставився до нього з великою прихильністю, переїхав до Данії. Через 14 років він був знов на батьківщині. Він виїхав зовсім молодим юнаком і повертався зрілою людиною, певною себе і своїх життєвих цілей.

Маленький острівець Гвеен у Сунді став для нього місцем його сталого перебування. Астрономічні спостереження вимагали спеціальних приладів, удосконаленого інструментарію. Точність пізнання залежала від технічної довершеності приладдя. Досі пізнання було спогляданням; воно було безпосереднім відкриттям Божого, пророцтвом, дарунком. Тепер воно стало опосередненим, з дарунку Божого — здобутком допитливості, з пророцтва — зусиллям розуму. Воно набуло інструментального характеру; воно потребувало лабораторій, обсерваторій, машин, технічно удосконаленого знаряддя. Тіхо Браге зробив усе, щоб побудувати для себе в Данії якнайкращу обсерваторію. Слід визнати, він умів поводитися з людьми, від яких щось залежало. Він умів домогтися наміченої цілі. Побудована для нього р. 1580 на королівські кошти обсерваторія «Небесний замок» була устаткована так, як досі не була обладнана жадна інша обсерваторія. Навіть Грінвіч в Англії, про придбання інструментів для якого дбав канцлер Томас Мор, не міг змагатися з Тіховим «Ураніенборгом».

І все ж таки Тіхо Браге був незадоволений. При кожній нагоді скаржився королеві. Так важко встановлювати прилад. Виміри потребують надзвичайної точности, тим часом найменший зсув, коли дме вітер, примушує все починати відразу. Не дурно, що в людини може зіпсуватися удача, і вона стає дразливою, роздратованою й прикрою.

Тіхо носився з проектом побудувати обсерваторію в новий спосіб. Перенести все вниз, під землю, в льох. Король пішов назустріч бажанням протегованого ним астронома.

Чотири роки тривала побудова Стернборгу, «Зоряного замку». Тіхо особисто стежив за роботами. Він дає вказівки. Доглядає за кожним покладеним камінням. Усе устаткування, весь інструментарій перенесені вниз. Велике дерев'яне колесо розташоване перед ліжком, і астроном може його повертати, не підводячися з місця. О, Тіхо може бути задоволений! І Тіхо, черкаючи пером капелюха по підлозі, схиляється в низькому поклоні перед королем і з вдячністю цілує йому руку.

Але в нього багато ворогів. Йому заздять і на нього нарікають. Навіть спокійні і, здавалось би, зовсім неутральні люди питають: кому й для чого потрібні нерухомі зірки, що зі спостережень над ними так пишасться цей Тіхо Браге? А два замки, марнотратно побудовані один за одним на кошти королівської скарбниці задля задоволення амбітних примх вередливої, самовпевненої й непокладливої людини?

Тіхо лежить на спині, дивиться на зорі й жує кінчик свого вуса. Він думає, як примхливо непевне кожне людське завтра!..

Р. 1584 закінчено побудову Стернборгу. Наступного, 1585 р. Тіхо урочисто виголошує свою нову теорію космічного устрою. В гострих суперечках між прихильниками птоломейського, геоцентрального вчення про світ та нового, Копернікового погляду, згідно з яким земля обертається довкола сонця, Тіхо висуває третю. Можливо, він прагнув синтезу; можливо, обидві теорії становлять собою крайності. Треба знайти середній шлях. Він шукав примирення. Тіхо Браге згоджувався з Птолемеєм, що земля становить собою центр світу і довкола землі, як і досі, обертаються сонце й місяць. Але все те відкидає Копернік, кажучи, що земля крутиться довкола сонця. Цей погляд в істоті своїй хибний, але Копернік мав цілковиту рацію, коли він твердив, що планети Меркурій, Венера, Марс, Юпітер і Сатурн справді кружляють довкола сонця.

Так поруч з птоломейською й коперніканською концепціями світової структури з'являється третя, тіхоніанська. Ім'я Тіхо тепер фігурує поруч з ім'ям Птолемея й Коперніка. Йому пощастило знайти логічний вихід: зберегти за землею центральне положення в світі і узгодити з цим традиційним поглядом новітні спостереження щодо руху планет.

Р. 1588 данський король Фрідріх II помер. Зі смертю короля для Тіхо все полетіло шкереберть. Він опинився в Данії без жадної підтримки, оточений неприязними людьми. Інтригами почали енергійно діяти проти нього. Треба було рятувати, що ще можна було б рятувати, і якнайшвидше виїздити.

Від'їзд нагадував утечу. Йому пощастило взяти з собою інструментарій і наладувати на вози дещо з майна. Килими, картини, срібний посуд. Але хто міг знати, що трапиться в останній

момент? Сидячи в дорожній кареті, він весь час озирався назад. Він наказав фурманові гнати коней. Він підвівся і бив фурмана кулаками в спину. Швидше!.. Він став колінами на сидіння й дивився через заднє віконце, не зводячи очей з шляху. Спочатку він лютував, тоді остовпів.

Коли вони переїхали через кордон, з ним трапився нервовий удар. Сільський цирульник, покликаний до постоялого двору, де вони спинилися з челяддю й возами, знайшов його в напівнепритомному становищі і пустив йому кров.

Тіхо Браге осідає на деякий час у Ростоці. Йому 42 роки. Налагоджене життя обірвалося. Перспективи на майбутнє невизначені. Наукова праця спинилася. Він урятував свої манускрипти, але що з того? Він почував себе виснаженим, млявим, безініціативним. Усіх і кожного він підозрює в кознях, скерованих проти себе. Підозрілий і відлюдкуватий, він замикається в собі. Лише поволи відходить. Починає писати листи. Нагадує про себе. Вказує на свої заслуги.

Це жевріння в Ростоці триває два роки. Імператор Рудольф II, аматор мистецтв і великий прихильник науки, звертається до Тіхо Браге, пропонуючи йому посаду двірського астронома, алхіміка і астролога з осідком у Празі. Тіхо погоджується на пропозицію й р. 1590 приїздить до Праги.

Його приймають тут урочисто й пишню. Імперський віце-канцлер Курціус віддає йому весь свій дім у цілковите його розпорядження. Тіхо складає докладну угоду, де пункт за пунктом вилічує свої права, привілеї й обов'язки. Серед багатьох пунктів є один, що гарантує для Тіхо його право мати служку, помічника, який допомагав би йому при його роботах. Одночасно: асистент і особистий секретар.

Так у Празі перекреслюються життєві шляхи двох великих астрономів: Тіхо Браге і Йогана Кеплера.

Йоган Кеплер був далеко молодший за Тіхо. З походження шваб, він народився 27.XII.1571 року в імперському городку Вайль. Життя для нього складалося непевно в цей розгойданий катастрофічний час релігійних війн між католиками й протестантами, між Церквою й Реформацією. Кеплер був протестант і жив у Граці. Внаслідок Протиреформаційного руху йому довелося, рятуючи життя, тікати з Грацу. Несподівано для себе він опинився в Празі, розгублений, безпорадний, без грошей. Тут він одружився, й це ще більше ускладнило йому ситуацію. Треба було якось улаштуватися, дбати, щоб забезпечити родину. Випадок прийшов на допомогу, зімкнув його з Тіхо Браге, який потребував для себе учня й служку. Так почалася їх співпраця.

Не все склалося гаразд у взаєминах Тіхо Браге й Кеплера. Тіхо був нестерпний, різкий, примхливий, важкий і амбітний; Кеплер непоступливий, абстрактний і, одночасно, теоретично упертий. Іноді взаємини між Тіхо й учнем налагоджувалися, набували характеру якнайщирішої приязні; іноді ж загострювалися до останньої міри. У Тіхо був один вразливий пункт. Це його ім'ям позначена тіхоніанська концепція структури світу. Тіхо болюче зачеплювало, що його найближчий учень, зрештою ніхто інший, як цілком залежний од нього, підлеглий йому служка, не приймає його тіхоніанської системи. Це бентежило його. І він не ховав свого роздратовання. Він не робив жадних зусиль. Оливи підливав в огонь зять Тіхо Фенгнагель, людина двозначної ролі в складних політичних перипетіях того часу і авантюрист. Взаємини між Тіхо й Кеплером досягли особливого напруження р. 1601; з дня на день можна було чекати остаточного вибуху, коли 24 жовтня 1601 р. на 55 році життя після короткої хвороби Тіхо Браге помер у Празі.

Імператор Рудольф II наступником на посаді двірського астронома й астролога призначив Йогана Кеплера. Його положення було не легке. Відповідно до своїх обов'язків при дворі, Кеплер складав гороскопи всім, починаючи з імператора і до Валленштайна. Матеріальне становище його було скрутне. Він не вмів домагатися свого, як це робив з надзвичайною витонченістю Тіхо. Кеплерові було підвищене утримання, але скарбниця сплачувала його також несвоєчасно, як і попереднє низьке.

До цього прилучилися прикрі судові тяжби з Фенгнагелем, який не хотів випустити з своїх рук тестеву наукову спадщину. Він сховав інструменти й манускрипти Тіхо Браге у вогкому льосі й аж ніяк не віддавав їх.

Після смерті Рудольфа Кеплер залишив Прагу й переїхав до Лінцу. Тут він видає свої славетні «Рудольфові таблиці», які в основному спиралися на астрономічні спостереження,

які зробив Тіхо Браге. За 20 років своєї наукової праці цей встановив 777 нерухомих зірок з точністю, яка, зважаючи на недосконалість тодішніх приладів, викликає здивовання. На підставі спостережень Тіхо Браге над Марсом Кеплер встановив закони руху планет і в цей спосіб уточнив космологічну теорію Коперніка, що в Кеплеровій концепції з невеликими поправками протрималася протягом трьох століть. Так в основу класичної астрономії лягла не тіхоніанська система, а розроблена на підставі спостережень Тіхо коперніканська в Кеплеровому її викладі.

Письменник і генерал

Того року влітку полікуватись і відпочити Гете поїхав з Ваймара до Карлсбада. Тричі на день, вранці, в обід і ввечері, він ходив до джерела в парк, щоб тут, за порадою лікаря, випити корисної для здоров'я мінеральної води. Він ходив привітною й затишною вуличкою в холодку дерев, посаджених двома рядами вздовж пішоходів, і по дорозі кожного разу зустрічав людину, поважного вже віку, десь років на 78–80, що, спираючись на тростину чорного дерева з золотою гулею, проходила повз нього.

Розпитавши, Гете довідався, що то був одставний заслужений Генерал австрійської служби, який походив з давнього й відомого аристократичного роду. Письменник міг помітити, що колишній Генерал виявляв безперечну цікавість до нього. Коли Гете проходив вуличкою й проминав його, Генерал спинявся й, спираючись на тростину, стояв, дивлячись йому вслід. Цей інтерес з боку старої людини, так безпосередньо виявлений, зворушив Письменника. Одного разу, прогулюючись, як звичайно, при зустрічі з Генералом Гете відступив трохи набік і затримав свої кроки. Він не спішив; його приваблювала в одноманітності курортного життя перспектива нового знайомства.

Старий Генерал з приязною посмішкою підійшов до Письменника і трохи підняв капелюха над головою, вкладаючи в цей неквапливий жест усю вишукану галантність старої людини, яка звикла постійно бувати при дворі короля.

Гете відповів чемно тим самим порухом.

Так вони стояли один проти одного: високий і міцний у чорному довгому сурдугі Письменник і цей старий чоловік, що, незважаючи на свій вік, ще зберігав слід військової виправки й звички наказувати.

Його руки вже по-старечому тремтіли, коли, одягнувши знов капелюха й обома руками охопивши гулю тростини, Генерал спитав:

— Чи правда, що Ви зветесь пан Гете?

— Цілком вірно! — ствердив той.

— З Ваймара? — доповнив своє запитання Генерал. Він хотів бути точним і поінформованим до кінця.

— Цілком вірно! — ще раз ствердив письменник.

— Чи правда, що Ви пишете книги? — продовжував допитуватись Генерал.

— О, так!

— І складаєте вірші?

— О, так!

Відповіді явно тішили Генерала. Він доброзичливо дивився на свого співрозмовника й тоді, підсумовуючи, зауважив:

— Це повинно бути чудесно!

Гете на це зауваження Генерала відповів невизначеним:

— Гм!..

Генерал продовжив розмову.

— Чи ви багато написали?

— Гм! Здається, що так!

Генерала цікавили подробиці. Він хотів вдатися в деталі професійних тайн поетичної творчості. Своїми конкретними відповідями Поет справив на нього якнайкраще враження. Зовсім так, немов при огляді полку, він розпитував би полкового ад'ютанта, він благоприхильно спитав пана Гете:

— Чи важко складати вірші?

— Так, так! — не втрачаючи рівноваги зазначив Гете.

Генерал висловив з цього приводу загальнотеоретичний здогад:

— Це, слід думати, — сказав він, — повинно залежати від доброго травлення шлунку. Чи мали ви нагоду добре попоїсти й добре, як слід випити, чи ж не так?

— О, безперечно так! Зі мною бувало саме завжди так!

— Ну, ось бачите! — відзначив генерал, пожував устами і тоді, в порядку поради

Письменникові, зазначив:

— У такому разі Ви не повинні залишатись у Ваймарі. Вам треба переїхати до Відня!

Порада могла здатися трохи, на перший погляд, несподіваною й прямий сенс висловленої думки не відразу ясним, але Гете ствердив:

— Я про це вже також думав!

— Ну, ось бачите ж! У Відні добре їдять і добре п'ють!

Генерал не сумнівався, що перебування у Відні якнайкраще сприятиме розквіту творчого генія Поета.

І в відповідь з боку Гете — трохи невиразне, але в кожному разі дуже чемне:

— Гм!..

— У нас, — ще раз зазначив Генерал, — надають належної ваги людині, здібній складати вірші! Такі люди, якщо тільки вони вміють добре триматися й пристойно поводитися в суспільстві, знаходять собі прийом у найперших домах і найвидатніших родинах!

— Гм!

Генерал волів поставити справу на конкретний ґрунт. Як військова людина, він не любив гаятись. Він сказав:

— Приїздіть до Відня і, коли приїдете, зверніться до мене. У мене широке коло знайомих, я маю велику рідню і користаюся впливом. Лише при відвідинах, — попередив він, — обов'язково зазначте: Гете з Ваймара, знайомий з Карлсбада. Останнє мені потрібно, щоб я пригадав собі, про кого саме йде справа, бо мені так багато доводиться тримати в своїй голові.

— Буде зроблено! — в тон Генералові відповів Гете.

Тоді прийшла деяка павза в ході розмови, коротке мовчання, бо старий Генерал оглядав молодшого за нього Письменника уважно з ніг до голови: його черевики, вузькі штани, застьобнутий на всі гудзики сурдут, круглого високого капелюха з твердими крисами.

Очевидячки, Письменник справив на старшого віденця враження цілком респектабельної людини, і Генерал, закінчивши оглядини, продовжив розмову.

— Але, — звернувся він знов до поета, — скажіть мені, будьте ласкаві, що саме ви, власне, написали?

— Дещо! — відповів з готовістю Поет. — Дещо! Від Адама до Наполеона, від Арарату до Блоксбергу, від кедрів до терна.

Відповідь задовольнила Генерала.

— Це повинно було принести вам славу?

— Гм!.. Достатню!

По обличчю Генерала пробігла легка тінь.

— Шкода, — зауважив він, — що досі мені не довелося прочитати жадного з ваших творів, бо я раніше ніколи, на жаль, нічого не чув про вас. Сподіваюся, що протягом цього часу з'явилися нові, доповнені й поліпшені видання ваших творів?

— О, так, і чимало!

— І, певне, ще з'являться? — допитувався Генерал, уточнюючи справу щодо видань.

Письменник не одкидав подібної можливості.

— Треба сподіватися, що вони ще з'являться!

— Ну, ось бачите! — з гіркістю признався Генерал. — Це мені дуже прикро, бо я не куплю ваших творів!.. Прошу зважити на те, що я купую лише точні видання; інакше завжди маєш неприємне почуття, що ти маєш у себе неповноцінне видання книги, бо ж ти буваєш примушений купувати ту книгу вдруге, отже робити зайві й непотрібні, згодься, витрати. Тому, з цих міркувань, щоб усе було певне, я чекаю завжди на смерть автора раніше, ніж купити його твори. Прошу не прийняти це за зле, але це в мене є принцип, якого я стало притримуюсь, і я не можу відступити від цього принципу також і для вас, пане Гете!

Було аж надто важко сказати щось з приводу цього, й Гете вимовив знов своє невизначене «Гм!».

І Генерал в ознаку, що він вважає розмову закінченою, знов підніс із вишуканою чемністю свого капелюха над головою, і Письменник з такою ж чемністю повторив той самий жест, і вони розлучились. Кожен з них пішов своєю дорогою: Письменник — у напрямку парку, Генерал — продовжуючи свою прогулку в сутінку дерев затишної вулички. І, одійшовши, Письменник трохи повернув голову назад і побачив, що Генерал затримався на мить і, спинившись, дивиться йому вслід... І Письменник побіжним жестом чемно торкнувся кінчиками пальців твердих крисів свого високого й круглого капелюха, і Генерал зробив той самий жест в ознаку привіту.

Спрага музики

Бенвенута й Райнер Марія Рільке
Біографічна новела. Фрагмент

Обіцянкою неможливого сяяли срібні зірки. Вогні різнокольорових свічок у темному зелі ялинкового гілля здавались офірою запереченій правдоподібності. Вата імітувала сніг. Скляні дзвіночки дзвеніли з тією ж ніжною мелодійністю, що в Андерсеновій казці про солов'я й троянду, але важке скло вітрин відокремлювало фантазмагорію химер, і нечутний згук творив ілюзію далекої близькості.

День згасав, не почавшись. У синяві вечірніх вулиць лапатий сніг стелив смуги білих простирал, лягав нечутно на хутра жіночих комірив.

Кінчиками пальців, зтягнених у рукавичку, жінка обережно змахнула з горжетки сніг.

Вона проходила через місто, подивляючи всі ці чудеса, нагромаджені у вітринах крамниць: ляльки, забавки, торбинки, гравюри, прикраси. У блакитній прозорості аквамарину було замкнене море. Хінська лакована шкатула ховала в собі всесвіт. З'явився й зник вишитий шовками рожевий фламінго. Порцелянова філіжанка з блакитним N у золотому овалі лавра заступила бронзовий бюст похмурого Данте. Товпа товпилась біля залятого світлом входу в кіно. Вузке віконце. Таблиця з цінами. На брунатних конях мчали жовті в ширококрисих капелюхах ковбої, розмахуючи лассо.

Однак із численних святкових чудес вона для себе прагнула лише одного: книги!.. Це був би подарунок, що його вона зробила б сама собі, подарунок, який прийшов би здалека, але прозгучав би зсередини, як власне звернення до себе. Вона потребувала визволення! Їй бракувало розмови, яка була б мовчанням, дружби, що була б самотою, теплою дотику відсутньої руки в затишку кімнати при світлі лампи, притлумленої сутінками.

Вона бажала книги, втішної, як сновид, і приязної, як добрий і далекий друг. Якоїсь частки в світі, голосу, який мав би силу поглинути всі дотеперішні скорботи, розчинити всю гіркість днів, що надто багаті були на інтимні розчарування, голосу, здібного стати межею для молодости, яка минала, й відкрити двері в нове життя, яке почнеться завтра.

Вона натиснула на двері й переступила поріг маленької книгарні, власника якої вже знала. Теплий спокій і ясна тиша огорнули її. У вузькій і довгій кімнаті під стелею молочно-матова куля розливалася рівне світло. Шорстка плетена доріжка простяглася між прилавком і книжковими шафами. З глибини крамниці від конторки, над якою горіла лампа під зеленим абажуром, їй назустріч підвівся господар.

У люб'язній готовості старий чоловік схилив перед нею голову:

— Пані?!..

Вона сказала:

— Я хотіла б книги, яка відрізнялась би від усіх інших! Чудесної книги!..

Сніг, падаючи з рукавів, танув, лишаячи на доріжці темні плями.

Від цього поважного пана, старої людини, книгаря, власника крамниці, вона вимагала, щоб він зробив чудо. Чи може книга стати чудом?

Він підвів голову й поглянув їй у вічі. Мовчки, не говорячи ні слова, він наблизився до однієї з великих лакованих етажерок, витяг тоненький томик у зеленій оправі, поклав перед нею й сказав:

— Ось!..

Жінка поклала торбинку й муфту на стілець, струснула з рукавів і горжетки сніг, пальцем розгорнула палітурку й на білій сторінці титулблату прочитала наголовок:

— Райнер Марія Рільке. Історії доброго Бога!

Ні ім'я автора, ні назва книжки не сказали їй нічого. Вона запитала:

— Хто це: Райнер Марія Рільке?

Старий друг узяв книгу, загорнув її в папір і простягнув їй.

— Це поет! — урочисто заявив він. — Справжній поет! Усе інше ви знайдете всередині.

Вона йшла освітленими вулицями святкового міста, білими від снігу; вона несла з собою загорнену в папір книжку й відчувала, як з кожним кроком вона робиться все більше й більше радісною, немов наскрізь пронизана щастям, оновлена й зміцнена від чуда, яке вже сталося наперед, немов перед собою вона несла світло зірки, з якою в цей Святвечір ходять хлопчики від хати до хати.

Цілу ніч, не одриваючись, вона провела за читанням принесеної книги незнамого автора. За читанням?.. Ні, це не було читання; це було не читання, а молитва. Вона вся була поглинена, потрясена, віддана. Вона палала, розчулена й збуджена. І це зробив той, кого вона ще кілька годин перед цим не знала навіть на ймення.

Серед «Історій доброго Бога», вміщених у цій книзі, була історія Мікель-Анджело й історія старого Тимофія, історія хоробливого Евальда і чужинця, який одержав листа, історія про дітей і про смерть, яка не могла примусити вмерти любов, що блакитною квіткою розквітла в саду закоханих, їй здавалося, що всі страждання, які вона знала колись у минулому, далеко відступили від неї, як зірване подувом вітру з гілки спадає зів'яле листя.

За деякий час, одного вечора, сама в кімнаті, немов десь у пустелі серед якогось безмірного краєвиду, втрачаючи межі простору, гублячи зв'язки часу, в цілковитій одірваності од усього, вона взялася писати. Вона не міркувала. Нічого не зважувала. Ні над чим не замислювалась. Навряд чи вона усвідомлювала, до кого вона пише. В ній не було нічого, окрім безмежної потреби вдячності.

«Дорогий друг! Ваші „Історії доброго Бога“ присвячено Елен Кей, і в цій чудесній присвяті Ви кажете, що ця книга належить їй, бо ніхто не здібний полюбити „Історії доброго Бога“ більше, як вона. Я ніколи не хотіла бути ніким, як тільки собою. Але цього разу я хотіла б бути Елен Кей, щоб мати право на цю присвяту, бо я вірю, що справді люблю „Історії доброго Бога“ більш, ніж хто-небудь у цілому світі».

Минув тиждень. Був зимовий соняшний ранок. Яскраве світло заповнювало кімнату. Разом з усією іншою поштою листоноша приніс також спішного листа. Паризький штемпель. Незнайомий почерк: твердий, легкий і радісний. Конверт запечатаний був овальною печаткою, відбитою в темнозеленому воску. Ймення не надалося розібрати.

Не знати чому, але при погляді на цей лист у неї забилося серце й кров хвилево прилила до обличчя. Вона знемагала, їй бракувало відваги розкрити листа. Спинена мить тяглася.

Соняшний час линув у чеканні несподіваного.

Нарешті вона наважилась, розірвала конверт, і з нього випало кілька аркушів паперу, густо списаного стислим почерком. На останній сторінці вона прочитала внизу підписане ім'я. В руках вона тримала відповідь од Рільке.

«Париж. 26 січня 1914. Мій дорогий друг! Дозвольте мені вжити цього урочистого звороту; Ваш лист став для мене другою натурою. Яке щастя, що Ви його написали, і як добре, що Ви відчули трудність для Вас перетворитися в Елен Кей, що понадміру ускладнило б речі. Тим паче, що в відношенні до „Історії доброго Бога“, одна й другий, лишилися взаємно незадоволені... Але, може бути, Вам також усе, що я зробив з тих пір, здається неточним або байдужим?!.. Отже, я краще йтиму за ласкавими рядками Вашого листа, зверненого до молодого чоловіка, що ось уже довгі й дивні роки, одного дня віддався доброму Богові... Вона читала далі, немов мріючи. «Але, якщо Ви подорожуєте, то чому в своїх мандрах Ви не приїхали сюди, в південну Іспанію?.. О, як би я прийняв Вас!.. Моє серце нагромадило б тріумфальну арку на тріумфальну арку! Ви побачили б, як наша музика текла б без краю, бо

свого справжнього призначення вона досягла б у найбільш схованих глибинах моєї істоти, куди досі я ще поринав!...».

Рільке в листі розповідав про себе: «Цю зиму я прожив у маленькому еспанському містечку поблизу Гібралтару. Деякий час я жив у Толедо. Це було щось незрівнянне, немов кожного дня й кожної ночі, що не мали собі подібних, я переступав через межі всього приступного уяві і все ж таки лишався в ній. Усе подібне було на візію, яка одкривається людині, перевищуючи звичайне людське буття; як і це місто, і цей пейзаж, що перевищували всякий звичайний пейзаж, який ми знаємо... І тоді в Ронда (в цьому маленькому містечку на півдні Іспанії) я раптом зрозумів, що зір мій перевантажений: надто пишна велич цього неба, надто різкі контури тіней від хмар, які перебігають по обличчю землі! Я продовжував жити там, немов виснаживши свої очі, мов я повинен був або осліпнути від сприйнятих зорових вражень, або, тому що буття невичерпне, мені треба було почати приймати світ уже не зором, а новим, зовсім іншим почуттям».

Зір був пересичений, око виснажене. Він був уже нездібний сприймати в себе щось здвокола через бачення. Він прагнув іншого.

«Музики, музики, — ось було те, чого я там потребував. Одного дня хтось грав у маленькому готелі. Я не бачив музики, я сидів у сусідній кімнаті, і тоді я відразу відчув, що світ зникає, що він дедалі більше перетворюється в плин, і це було для мене щастя, яке я сприйняв без зусиль, я був сповнений почуттям, цілком розчинений у музиці. Я сказав «так» світові, і моє «так» було таке ж недоторкено нове, як ступня дитини, що ніколи ще не ходила!...».

Ці слова прозвучали для неї, як спів пісні, якої вона ніколи не чула і яка здавалась їй знаною одвіку. Скидалося, немов не він, а вона сама говорила, звертаючись до себе зсередини себе. Він прагнув музики, світу, перетвореного в музику. Лист, який він одержав од неї і в якому вона говорила про себе як про піаністку, прийшов для нього, як несподіване здійснення бажання, ніби відгук долі, що готувала йому остаточне розв'язання. Він писав:

«І тепер я живу без музики в глибокій внутрішній журбі! Але ваша музика передо мною, як майбутня весна. Якщо вона не прийде мені назустріч тут або там, я кинусь їй напереріз, як це роблять люди, які їдуть у Сіцилію, коли весна безнадійно забарилась на Півночі».

Ніколи жадна людина не говорила з нею так, але все, що сталося, не була ніяка химера. Це, справді, були аркуші паперу, це, справді, був лист, і вона його тримала в своїх руках, і це зовсім не був звичайний щоденний привіт, коли наприкінці листа вона прочитала: «Не дайте згаснути в мені цьому чудесному вогню!» і «Ваш з усією сердечною приязню Райнер Марія Рільке».

В соняшному сьйві на віконних шибках блищали кристали паморозі. Серце сповнене було безмірного щастя, і чомусь хотілося плакати. Вона підійшла до рояля, відкрила кришку й кінчиками пальців торкнулася клавішів...

Чи можна собі уявити чоловіка, який би захопився жінкою, ніколи її не бачивши? Не знаючи її обличчя, він творить щоразу новий її образ, пише до неї божевільні листи, сповнені нестримної пристрасти. Він мріє призначити їй побачення на двірці незнамого міста. Він пересікає Францію й Німеччину, щоб зустрітись з нею.

Уже в першому своєму листі Рільке переступив через усі етапи. Він палить усі бар'єри, руйнує всі перешкоди. Уже в першому листі він у своїх зверненнях до незнамої жінки переходить на «ти». Протягом кількох тижнів він надсилає до неї купу листів. Його шал росте з кожним днем, його любов стає все більш дикою й незагнзваною. Головний лейтмотив його листів: музика! Він прагне музики!..

Нарешті закохані умовляються зустрітись у Берліні, куди, за маршрутом свого турне, вона має приїхати, щоб дати концерт.

Ми не знаємо її ім'я. Згадка про неї випала з усіх біографій Рільке. Для неї у нас немає іншого ймення, окрім того, яке дав їй поет: Бенвенута!..

...Похмурне місто. Темне, низьке, безбарвне сіре небо. Тяжке повітря, насичене вологим холодом. Невизначений день, який тут однаково міг репрезентувати зиму й літо, весну й осінь. Вітер гойдав верхів'я голих дерев. Сходили присмерки.

Як паломник, що простує до святині, як пілігрим на шляхах до Граалю, вона йшла пішки. Вона йшла крізь місто, що простяглося у безмежність. Вона пересікала вулиці, вона

переходила через проспекти, проминала пам'ятники, лишала за собою майдани. Йшла вздовж каналів, де чорну воду гнав вітер. Перейшла через ріку і великий парк. Після того вона знов ішла вулицями, без ліку, між довгими рядами темних будинків. Вона зустрічалась і розминалася з тисячами людей, які повторяли один одного. Її супроводили трамваї, екіпажі проїздили повз неї, перехожі наздоганяли, відставали або обминали її. Вулиці то порожніли, то наповнялись. Вона йшла й раз-у-раз повторяла те саме: «Марбургштрассе, 4». Вона не могла думати ні про що, як про цю коротку й банальну назву.

І коли нарешті вона прийшла до парадних дверей дому, де лампа над входом освітлювала напис: «Готель Вестен», вона відчула, що знемогла й знесиліла. Вона примушена була схилитись на ручку дверей. Вона тремтіла й ноги їй підкошувались.

Через хвилину вона подзвонила. Голосом, який зривався, вона спитала в покоївки, що одчинила двері:

— Чи пан Рільке вже прибув і чи він замешкав саме тут?

Жінка в білому чепці і смугастому біло-блакитному вбранні відповіла чемно й чітко:

— Так, прошу, на третьому поверсі. Кімната 24.

Вона підіймалася широкими сходами, вкритими килимом, і перед нею одкривалися довгі коридори з безліччю одноманітних дверей. Мовчання огортало дім, і тільки газ свистів у металевих ріжках над сходами. Нарешті вона зійшла вгору і перед нею, відразу проти сходів, з'явилися двері кімнати, добре освітлені, з круглим емальованим щитом і з цифрою «24». Це було тут!

Вона спинилася, сповнена нерішучости, не сміючи зробити останній рух, підвести руку, щоб постукати. Але хтось сховався слідом за нею, і це спонукало її наважитись.

Вона постукала.

Тривало мовчання. Билося серце. Нарешті вона почула: «Так?» — слово, сказане тоном запитання, майже з тривогою. Це був голос, що став відтоді її близьким, любий голос, голос любимої людини, що його вона прагнула почути стільки часу з напруженим чеканням. Вона увійшла. Немов крізь густий туман, вона побачила перед собою велику кімнату. В кутку біля вікна на письмовому столі горіла невелика робоча лампа під зеленим абажуром, — єдине освітлення в цій кімнаті. Перед нею стояв Райнер Марія. Малий, худорлявий, шуплий, з видовженим несиметричним обличчям. О, ні, він зовсім не був вродливий, але їй здалося, що вона ніколи ще не бачила такого просвітленого людського обличчя, в якому зовсім не було нічого земного.

Він був схвильований. Його блакитні очі дивилися на неї.

— Бенвенуто, нарешті оце ти! — сказав він.

І знов цей голос, голос, який примушував забути про все! Хотілось закрити очі й слухати його вічно.

Тримаючи один одного за руки, вони сіли на зелену плюшову маленьку софу і гляділи один на одного, сміючись і плачучи.

— Я щойно писав тобі, як ти увійшла! — сказав Рільке. — Я не міг перешкодити собі. Мені здавалося надто неймовірним, щоб ти могла сюди прийти!

І вони мовчали, ніби боячись порушити щасливий сон.

— Я не можу одірватися, щоб не дивитись на тебе. Так, це ти! Це справді ти! Я уявляв собі твоє волосся темнішим, темно-брунатним, але так воно й повинно бути, щоб воно було шатеновим! — сказав він.

І вона думала: «Це не людина! Це поява, чудо, що сходить на нашу злиденну землю». Вона не знала, що саме ця думка, саме це згодом принесе їм невимовні страждання...

Усе було ясно, чисто й свято в цьому мовчанні і в усіх їх розмовах. Вони забули про час. Світ народився лише сьогодні. Вони проходили крізь нього, сповнені подиву, і забуваючи про години, які минали.

Коли вона відходила, Рільке пішов з нею, щоб провести її частину дороги.

«До завтра!» — сказав він, прощаючись, і в цю мить раптом вона згадала про те потрясення, яке відчула, одержавши першого від нього листа з Парижа. В голосі його згучала сьогодні така сама довершена й ясна радість, як і тоді з його листа.

Увесь світ спав, коли вона повернулася додому. Вона пройшла через темний вестибюль і, піднявшись до себе, в своїй кімнаті засвітила світло. Вона підійшла до великого люстра і,

стоячи перед ним, роздивлялася в ньому себе. Їй здавалося, що її обличчя змінилося, що воно стало новим, іншим, не таким, яким воно було досі, тепер, після того, як на власні очі вона побачила сьогодні безсмертну душу, втілену в земному створінні.

Наступного дня Бенвенута наказала поставити піаніно в кімнаті Рільке, в цій кімнаті, повній мрій, яку вона назвала «кімнатою Андерсена», а Рільке — «кімнатою Трійці» — «праці, відпочинку й музики». В ній стояли крісла з лакованої вишні, обтягнені блакитним, м'яких постелевих тонів дамаском. Стіни були в шпалерах з великими квітами. Білі в'язані фіранки на вікнах надавали кімнаті затишного вигляду в стилі Бідермаєр.

Тепер вона могла почати грати для Рільке.

Після дощового ранку прийшло тепле, соняшне післяполудня. Вікно в сад було відкрите, й свіжий пах вогкої землі заповнював кімнату. Деревя перед вікнами починали пускати перші бруньки, і на кущах уже з'явилось перше листя.

Бенвенута наллала воду в маленьку вазу з фіалками і поставила її на стіл, за яким писав Рільке. Він кінчив заклеювати листа і, звівши очі, поклав руку на руку молоді жінки:

— Дякую, дорога! Чи не була б ти ласкава зачекати тільки на одну хвилинку? Я залагоджу спершу свої денні справи і тоді можу цілком бути твій!

Вона присунула крісло й сіла коло вікна, дивлячись, як згасає день. Насвистував дрізд, немов ясна флейта; здавалося, що від його голосу кімната наповнилась ніжним ароматом. Рільке закрити свій бювар і впорядкував на столі папери.

— Чи пам'ятаєш ти, — сказав він, — як ти одного разу писала з приводу

«Майстерзингерів»? Що для тебе в опері найприємніший момент, коли в залі згасне світло і диригент за попітром піднесе вгору свою батугу. Жаден згук не загублено і все ще перед тобою, писала ти. О, Бенвенуто, уяви собі, що того самого можна чекати також і від життя. Ось ти прийшла сюди і тепер гратимеш. Чи можливо це? Чи не змінить твоя музика весь мій внутрішній світ, як про це я часто мріяв? Скажи мені, чи не здається тобі, що я занадто мало скромний?..

Вона підвелася. Вона підійшла до піаніно, сіла й поклати руки на клавіші. Серце її тремтіло. Їй здавалося, що вона прийшла сюди, щоб здійснити священну жертву, літургісати, задля матеріального чину, і музика її прозвучала тут не для людини, а для безсмертного духа, сповненого чекання на цей момент.

Піаніно здригнулося. Повний і теплий згук, немов м'яким світлом, наповнив кімнату.

Бенвенута грала Генделя, мелодію просту й ясну.

Тоді арію з Баха. Їй здавалося, що не треба було настрашувати Рільке потоком акордів надто могутніх, — і вона почала з зовсім простих мелодій: коротка пісня Шумана, пастораль Скарлатті.

І завжди, між двох речей, у кімнаті згучав спів дрозда, голос весни, що народжується.

Коли піаніно замовкло, було вже темно. Дрізд більше не свистів. Панувала довга мовчазна тиша.

І тоді вона відчула за своєю спиною присутність Рільке, який наближався нечутними кроками. Вона відчула, що руки його торкнулись її волосся і його гаряче, вогке од сліз обличчя торкнулось її щоки.

Вона не сказала ні слова. І вони вийшли в вологий вечір, сповнений тиші садів, і так ішли до самого дому. І вона відчула, що на її життя зійшло благословіння Боже.

І перед тим, як її покинути, Рільке взяв її обличчя в свої руки і поцілував її в чоло.

Святий Франціск із Ассізі

(1182—1226)

Ідеальною постаттю людини Середньовіччя був святий чернець. Аскет. Людина, що зреклася земного задля небесного й тимчасового задля вічного.

Коли Бернарда Клервоського питали, що треба зробити, щоб вступити до заснованого ним монастиря в Клерво, він відповідав: — Якщо ви хочете ввійти сюди й жити тут, ви повинні залишити своє тіло назовні! Сюди входять лише безтілесні істоти. Душі!

Прийняти чернечий сан це й значило уподібнитись янголові. Янголи — це безтілесні істоти. Це — душі.

Ідеальна людина Середньовіччя прагнула зректися свого тіла, щоб — у самозреченні — вже тут, на землі, почати жити небесним життям душі. Досконалим життям янголів.

Такий був святий Франціск Ассізький. Звертаючись до Бога, він казав:

— О, Господи, дай, щоб не про мене дбали, але щоб я дбав про людей. Дай, щоб не мене розуміли, але щоб я розумів. Дай, щоб не мене любили, але щоб я любив.

І додавав:

— Бо хто віддається й віддає, лише той приймає. Хто сам себе втратив, той знаходить. Хто прощає, тому прощають. І хто вмирає, той воскресне для вічного життя. Амінь.

Франціск походив з Ассізі в Італії. Оливкові дерева з матовим сріблястим листям вкривають там блакитні й фіалкові горби; густий їх аромат робить солодким і запашним тепле м'яке повітря. Світло долини Умбрії таке ж ясне й прозоро-чисте, як і скрізь у місцях, де жили святі. Барви стають тут насиченіші й лінії витончуються. В цьому світлі навіть дрібні й незначні речі переміщуються в потойбіччя. Святе повітря Ассізі цілить зло, грішника наvertsає на «стежу» чеснотливості, невіруючому дарує змогу пізнати визволення, що його приносить щастя віри.

Францісків батько був багатий крамар сукном; людина важкої вдачі, суворий, скупий і пожадливий, що дбав про свій маєток, про ріст торгівлі, придбання грошей, і в синові хотів знайти для себе помічника, що так само, як і він, умів би легко й швидко, немов граючись, скидати з полиць важкі сувої краму, вмить розгорнути й згорнути сукно, сліпити очі барвами, бавити веселими жартами реготливих міських молодичок, задурити голову неотесаному селякові, не дати помітити зогниле місце, видати гірший ґатунок за кращий, з одного розмаху розкряти широку смугу міцного блаватасу або пухнастого важкого оксамиту. Змалку він призвичаював сина до праці, навчав його справи, примушував цілі дні провадити в крамниці і ввечері при світлі каганця або свічки лічити гроші: флорини, дукати, гульдени.

Хлопця не приваблювали крамарські справи. Раз-у-раз він тікав із хати. Довгими годинами простоював десь насамоті в полі, в гаї або коло ріки, нерухомий, одірваний од усього, сповнений подиву, заглиблений у споглядання світла, фарб, звуків. У променях соняшного сййва він бачив янголів, що сходили з неба на землю, у зоряній тиші нічного неба чув мелодію небесних сфер. Йому вчувалися голоси.

Його розшукували й приводили додому. Коли його питали, де він був, що робив, він відповідав нерішуче й непевно: «Не знаю!». Або ж, замислившись, після деяких вагань додавав: «Я молився Богові!».

Люди з презирством ставилися до цього малого на зріст худорлявого юнака. Важко було зрозуміти його нев'язку мову, його безглузді слова, його белькотання й недоречні запевнення, коли він твердив, що вмє розмовляти з птахами й розуміє, що кажуть тварини, трава, дерева й квіти. Сонце він називав братом і вітрові, простягаючи назустріч його подуву розкриті долоні випростаних рук, казав: «Брате вітре».

Батько запрявся, що виб'є з нього всі його дурощі. Він його бив, заводячи биття в систему виховання; бив нещадно, без жалю. Бив кулаками, лозою, палицею, всім, що траплялося під руку. Бив по голові, збивав з ніг, поваливши, бив носком черевика в живіт. Лютуючи, шалів до сказу, і його силоміць доводилося одривати від хлопця, щоб не дати забити до смерті.

Хлопець ріс знищений і заляканий. Власне, не ріс, лишаючись малим, худосилим, кволим. Юнаком він здавався ніби все ще був дитиною з дивними великими очима. Очі світилися, як кришталево чиста вода в горяному джерельному потоці.

Жадні людські очі, але випромінюваний струм синього небесного світла.

Житійна легенда виразно фіксує зародок конфлікту, колізію між батьком-крамарем, що дбає про гроші, і юнаком, сповненим самозречення, між ідеалом власності і суцільною відданістю Богові.

Оповідь про чудо легенда починає згадкою про полудень. Був полудень, спека й безмежна тиша. Ясне повітря тремтіло розтопленим сріблом. Сліпучо-біла стежка простяглася крізь оливковий гай. Курява палала, опікаючи ноги юнакові. І коли він, знеможений спекою, поглинений владою тиші, проходив повз церкву св. Дам'яна, він почув голос святого, що

наказував йому поновити церкву. В мудрій простоті своїй він не подумав, що св. Дам'ян міг говорити йому про майбутнє його покликання, про величну будову вселенської церкви, що як основа духовного ладу охоплює світ і що її він мав оновити. Він певен був, що мова йде про цю малу убогу капличку в оливковому гаї.

Потайки взяв він із батькової крамниці сувій сукна й одніс на базар до Фоліньйо. Тут він продав сукно і з цими грошима пішов до монастиря. Він поклав гроші на ляду в віконці скарбничого й сказав йому, що ці гроші призначені на поновлення церковки св. Дам'яна в оливковому гаї. Але скарбник вагався прийняти гроші від юнака, бо не знав, звідки він їх узяв і що скаже на це батько. Він ще вагався, коли на монастирському дворі побачив Франціסקового батька, що, розлючений, з лозиною в руці, шукав сина, щоб жорстоко покарати його за вчинену шкоду. Скупий крамар не знав що готовий був зробити в цю мить: забити, розчавити власними руками, задушити сина.

Серце людини, що дбає за прибуток, твердіше, ніж камінь!.. Для нас це метафора, словесний образ. Та чи не треба кожну метафору сприймати буквально й кожен образ тлумачити як слово, втілене в безпосередню реальність дії? Це ми розчленуємо матеріальне й нематеріальне, але не середньовіччя.

Легенда розповідає, що камінь був м'якший, податливіший до жалю; що мурована стіна була милосердніша, ніж суворе серце крамаря, прив'язаного до земних благ і засліпленого жадобю. В останню мить сталося чудо: стіна розступилася, утворивши нішу; охоронений Божою ласкою зник у ній святий Злодій.

Чудо потрясло крамаря. Воно зміцило його від скупости. Він з миром одпустив сина й на власні кошти відновив злиденну церковку св. Дам'яна в оливковому гаї.

На стінах монастиря змальоване це чудо: малий юнак, розлючений батько з лозиною, стіна, що розступилася, приймаючи всередину хлопчика. В монастирі можна побачити реліквії, речі, що залишилися від св. Франціска: мотуз, що ним підперізував латану свою свитину Франціск, шматок хліба, що його благословила св. Клара, а він збільшився в присутності папи, мідний ковчежець, пляшка з рештками тієї олії, що голодних років чудесно проливалася в порожній кухоль.

Франціск Ассізький був простий чернець, він не мав ніякої богословської освіти, навіть не був висвячений на священика; невеличкий чоловічок, на ріст не більший за півтора метра, виснажений і змарнілий, воїн-чернець, що, мов почесні рубці на війні, після сорокденного посту, прагнучи наподібнитись Христові, через дотик янгола, сприйняв на тілі, на боці, руках і ногах стигми. Спасителеві рани.

Він втілює у собі не аристократичний світ високовченої теології й містики, а народну побожність, дитячу й наївну, позбавлену розумування любов до Христа.

В своїй душевній простоті він гадав, що слова Євангелії треба сприймати буквально. Саме так він зрозумів слова Спасителя про птахів небесних, що нічого не сіють, не збирають у житниці, і Господь їх годує, — життєвий ідеал, що проголошував заперечення господарства й власности. Саме його він поклав в основу своєї чернечої науки.

Не мати нічого! — така була ідеальна мета доби. Він жив жебрацтвом. У смиренній покорі, з ясною радістю серця він ішов од дверей до дверей. В ім'я Христове випрошував шматок щоденного хліба.

Жебрання не навчає людину гордості. В св. Письмі сказано молитися за тих, що проганяють вас. Коли його гнали, він молився за жорстокосердих. Коли йому казали «Бог дасть», він одходив, просяявши, що його обдарували обіцянкою небесних благ. Яке безглуздя! Але чи не безглуздя — людський розум перед лицем Божої істини?

Його самозречення було радісне, жебракування сповнене доброзичливою приязні. Легкий був його сміх. Бідність свою він називав святою. «Якщо ти хочеш прилучитись до злидаря Христа, розподіли між злидарями все те, що ти маєш! Христос — злидар». Усе шанобливо своє св. Франціск поклав у тому, щоб стати найбіднішим з усіх людей. Його потрясло, коли одного разу він зустрів людину, що була злиденніша за нього.

Сіль коштувала за тих часів дорого, її було мало, вона була рідка й малоприступна. Бідні люди присолювали собі їжу попелом. Але він благословляє все. «Сестра зола цнотлива!» — казав він, посипаючи попелом шматок випроханого хліба.

В гіркому він учився знаходити солодке, в твердому м'яке, в суворому ніжність, у нестачі багатство, у злиднях достаток. Хрест він огортав трояндами. Люди з огидою тікали від

прокажених; він іде їм назустріч, обіймає їх і цілує. І все це робить тому, що його сповнювала любов до Христа. «Син чоловічий не має місця, де він міг би голову свою прихилити!». Це був для нього зразок.

Наш час прагне ситости, Середньовіччя прагнуло голоду. Нас лякає погроза голоду, Середньовіччя зводило голод у норму життєвої поведінки. Франціск Ассізький приймав голод як дар визволення. Піст звільняє людину від тягара тіла, приносить людині почуття безважності. Франціск постив, бо «важко, — казав він, — задовольнити потреби тіла без того, щоб не служити при цьому примхам змисловости!».

Він не носив м'якого вбрання, ніколи не спав на пір'яних подушках. «Брат осел», — казав він про своє тіло. — «Треба на нього накладати важкий тягар, часто його бити й давати йому якнайменше їсти. З усією суворістю треба ставитися до себе й з усією любов'ю й вибачливістю до ближніх».

Ченців він застерігав від суетности й балакучости в церковних казаннях. Тиха молитва й мовчазна самота найближче приводять людину до Бога. «Будьте терплячі в смутку, не сонливі в молитві, ретельні в праці, скромні в розмовах, поважні в поведінці, вдячні за добро, що вам зроблять. За все це вам уготоване царство небесне!».

«Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти»

Біографічний нарис

Романтична любов

Перша чверть 19 ст. — доба Романтизму. Люди тієї доби — люди пози й довільної гри. На оголений простір стола, разом з колодою карт, покладено два пістолети. Удавано байдужою рукою, пальцями, що не тремтять, годилося вибрати один з них; не кваплячись, піднести його вгору, прикласти холодний отвір до скроні й натиснути. Що з того, якщо краплі крові забарвлять біле поле витягнутої з колоди карт вищої кралі?

Демон або янгол, посланець пекла або неба, титан або ніщо, абсолютне добро або зло, — ні з чим меншим люди тієї доби не мирилися. Хаосу їх душ відповідав хаос здичавілої природи: морська буря, край кручі, піски пустелі, самота гірських верховин, де в вічній тиші не чути нічого, окрім вірлячого клекоту й плюскоту води, що падає зі скель.

Мистці малювали своїх сучасників на тлі грозової негоди; вітер гне дерево; червоно-сині зигзаги блискавки прорізають чорноту хмари. На передньому плані руїни замку або уламок надмогильної колони. Він стоїть на краю безодні, його чоло оповите тайною й на його обличчя лягла печать невимовного страждання.

Улюблені книги Наполеона були Плутарх, Макферсонові «Пісні Осіана» й Гетів «Вертер».

У Байрона були наслідувачі, але не було суперників. Літературні образи Чайлд-Гарольда, Прометей, Каїна, Дон-Жуана керували уявою й поведінкою людей. Жінки мріяли про вроду янгола й серце демона. Кинджал убійці чоловіки ховали під рясою ченця.

Це Романтизм двадцятих років 19 ст. відкрив для нас вишуканість елементарного, культуру дикунів, осібність націй.

Шляхи химер

Вацлав Ржевуський народився коло 1785 р. Він походив з родини, яка протягом 17 ст. зробила в Польщі несамовито блискучу кар'єру. Його прадід, дід і батько з покоління в покоління посідали становище коронних польних гетьманів Речі Посполитої. Хлопчиком було 4 роки, коли у Франції спалахнула Револуція; 18 років, коли 1793 його батько, покинувши Польщу, переїхав до Відня. По останнім поділі Польщі Северин Ржевуський зрікся вітчизни. Він не уявляв собі, що вітчизна може існувати поза державним підданством і держава поза особою монарха. Сказана ним фраза стала крилатою: «Речі Посполитої більше не існує. Ми повинні вірно служити іншим монархам!».

Закінчивши у Відні військову школу, Вацлав Ржевуський р. 1809 брав участь як гусарський ротмістр у битві під Асперном проти Наполеона. Він був одружений, але його шлюб з

Розалією Любомирською не приніс щастя ні йому, ані їй; вони незабаром розійшлися й жили осібно.

Палкий прихильник поглядів Ж.-Ж. Руссо і жадібний читач його творів, він більше мріяв про «поворот до природи» і «втечу від цивілізації», ніж про військову кар'єру, і тому після батькової смерті, р. 1811, поспішив покинути військову службу й вийшов у відставку.

Смерть батька зробила його власником кількох десятків містечок і тисячі сіл на Волині й Поділлі. Тридцять тисяч кріпаків-селян працювали тепер на нього.

Деякий час прожив він на Україні. Він мешкав у Крем'янці, але коли йому обридали крем'янецькі розваги серед «золотої молоді», він кидав місто й вертав до свого маєтку в Кузміні, де в супроводі козаків гасав на конях по степах і лісах.

Кілька любовних пригод, що наробили багато розгону, кілька двобоїв (він часто й охоче поєдинкувався) та низка блискуче виграних кінських перегонів принесли йому репутацію фехтувальника, їздця й спокусника. Свій час він ділив між кінськими й жінками. Не було коня, якого б він не приборкав; не було жінки, яка встояла б проти бурхливих поривів пристрасної його натури.

Вацлав Ржевуський — людина своєї доби. Він романтик, людина межових ситуацій.

Однаково, чи справа йшла про газард у картярській грі, про народне визволення, кохання до жінки, любов до коней або кричущий крій сурдута й вибагливу форму капелюха. Він сноб, денді, скептик і, разом з тим, палкий ентузіаст, фантаст, людина крайнощів, складна натура, що сполучає цинізм цивілізації й цноту дикунства.

Високий на зріст, широкоплечий, худий і жиливий, людина надзвичайної м'язової сили, він з поштаттю атлета зв'язує галантну вишуканість кавалера. Кров його отруєно нудьгою за екзотикою. Він примхливий і несподіваний. Сурдут світської людини він змінить на бурнус араба, щоб потім проміняти його на вишивану сорочку і свитку селянина-волиняка.

Мрія про Схід

З України він переїздить до Відня. По предках гетьманах він успадкував одвічну, старощляхетську, непереборну й неподільну пристрасть до коней. Це було щось далеко більше й дужче, ніж потяг спортсмена, захоплення кавалерійського офіцера, професія або звичка. Це було покликання. Доля. Фатум.

Його стайні були найкращі у Відні. Він ніколи не надавав значення, якщо, з'явившись на побачення, приносив з собою до коханки терпкий пах коня або стайні. За деякий час до звичних запахів дорогого вина, тютюну й кінської стайні почав домішуватись легкий пах свічкової кіпоти й цвілі од старовинних рукописів і книг. Йому могло бракувати часу для побачень з коханками, але він знаходив його досить для розмов з ученими й праць у книгозбірнях.

Найкращі коні арабські. Аравія — вітчизна найкращих у світі скакунів. Пристрасть до коней звернула його увагу на Схід. З наполегливою ретельністю він віддається орієнталістичним студіям.

Він листується зі славетним орієнталістом Юлієм Кляпротом і одержує од нього томи видаваного ним «Asiatisches Magazin». Йозеф Гаммер, пізніший барон Пургшталь і перший президент австрійської Академії наук, багатократний секретар і перекладач посольств у Туреччині й Єгипті, стає його сердечним другом; разом вони видають розкішний часопис, присвячений орієнтальним студіям «Die Fundgräber des Orients». Маронітський священник, професор віденського університету Антін Аріда вчить його вимови арабських слів. У турецького адмірала Рамуз-паші, що втік із Стамбула, він бере лекції турецької мови.

Сукупність ґрунтовних знань, їх він набув в обох, однаково близьких йому ділянках конярства й арабсько-турецької археології й філософії, принесли йому не тільки членство в багатьох Академіях наук, але й дозволили дійти до поважних наукових вислідів. На підставі арабських джерел і зібраних ним фактів він зміг пролити світло на темні питання походження польської шляхти й власної своєї генеалогії. Він почав твердити, що польська шляхта — це нащадки чотирьох арабських племен, які перед двома тисячами років вийшли з гір Неджду і вимандрували на північ Європи. Щодо нього, то він є прямий спадкоємець імператриці Зеновії, королеви Пальміри.

— Я польський шляхтич, ото ж я природний бедуїн! — казав про себе Ржевуський.

Його вітчизна — Схід. Свою національну самосвідомість він пов'язав з екзотичною мрією про Схід. Він не був самотній. Це романтики закликали повернутися в «дім отчий», і шукання правітчизни, країни, звідки прийшли батьки, запалило уми сучасників. Це саме ця доба проголосила, що правітчизною всіх європейських народів і мов є Індія, є Схід. Він мешкає у Відні, студіює книги про Арабію, видає фаховий журнал з археології Сходу, плекає в стайні арабських коней і мріє про подорож до Передньої Азії. Він мріє побачити землю своїх батьків, вклонитися їх могилам, одвідати руїни Пальміри, де царювала колись Зеновія, й придбати чистокровних арабських скакунів. Він хоче скинути з себе ярмо згубної цивілізації й жити в умовах природи.

Щоб пізнати людей на лоні природи, Шатобріан їздив до ірокезів Америки. Ржевуський поїхав до Арабії.

Позаставлявши свої маєтки, постягавши борги, діставши замовлення на арабських коней від Олександра I і Вюртемберзької королеви, Катерини Павлівни, він, у супроводі секретаря, лікаря, ветеринара, ескорту козаків і з великою сумою грошей, наприкінці 1817 року покинув Відень і виїхав до Царгорода.

В пустелях Арабії

Чи можна жити небезпекою? Чи можна небезпеку ствердити, як вищу мету життя?..

Ржевуський зробив це. Свобода, втеча від цивілізації, екзотика визначили напрямок його життя. Як часто йому грозила небезпека й смерть зазірала йому в вічі! Віра в себе і в магічну силу чародійної зірки Кавкаб врятовували його зі становища, яке здавалося безнадійним. Він повірив, що фантастичніш, то правдивіш, що таємничіш, то привабливіш! У січні 1818 року він відплив на кораблі з Царгорода до Алеппо. Прибувши до Сирії, він протягом п'ятих місяців, у супроводі кількох козаків, мандрував по різних місцях, викликаючи скрізь серед арабів подив своїм багатством і щедрістю. Згодом на короткий час він повернув до Стамбула, щоб урегулювати свої грошові справи, тоді знов з'явився в Алеппо, улаштував тут для себе постійний осідок і звідси робив численні виїзди у глиб арабської пустелі.

Старався в усьому бути подібним до арабів. Добре знав мову, коней, коран і його приписи. Запустив пишну бороду і змінив європейський стрій на арабський. Людина екстравагантних учинків, несподіваного жесту, перебільшених почуттів, він завжди й охоче йшов назустріч небезпеці. Грав життям.

На чолі валки побожних пілігримів, удавши з себе мусулманина, він одвідав Мекку, священне місце магометан, хоч це й було заборонено для християн під погрозою смерті.

Чудо на морі

Іншого разу на малій турецькій фелюзі він плив уздовж узбережжя. Несподівано зірвалася буря, підхопила суденце й погнала його в море. Два дні без перерви, не вшухаючи ні на мить, буря мотала їх по хвилях. Хвилі одна по одній перекочувалися через чардак. Скрізь було повно води; не було змоги розвести вогонь, щоб зварити їжу або висушитись. Це вже не був корабель, і це вже не були люди. Це була купка трісок, що ще якось трималась, і потомлені створіння, що, божеволіючи, з піною у рота качались в власній своїй бловотині. Кожна мить здавалась останньою. Крик «Тонемо, тонемо!» розтинав засмерджену пітьму вузького льоху. Хаос опанував світ.

— Ну, що, як, Соколе? — крізь виття бурі спитав Ревуха, схилившись до козака.

— Що Бог дасть, пане! — відповів Сокіл.

Він, як і інші козаки, що були тут з Ревухою, прикрутив себе ременем до дубової балки. Відсутній для всього, що діялося довкола, він смоктав давно згаслу люльку. Він сидів, скоцюбрившись, немов не тут, а десь на Волині в Саврані поринув на пасіці в золоте гудіння бджіл, або якщо й тут, то немов байдуже було йому, чи гинути, чи не гинути. Мовляв, що це його обходить? Звісно, бусурмани, татари! І все в них не по-людськи. І вони самі, і їхнє море таке!

— Яюсь-то воно буде! — сказав козак, щоб потішити пана.

Як і всі інші, Ревуха страждав од холоду, гулу, свисту, крутіння. Мокра сорочка липла до тіла. Струмки води стікали по спині й череву. Як і інших, його поривав одчай. Але

найбільше він страждав не від цього, а від неможливості активно діяти. Він не хотів гинути, як сліпе цуценья, кинене в калюжу. Інші зітліли і згасли, він прокинувся. Що менше можна було сподіватися на порятунок, то більша певність прокидалася в нього. В ньому ріс протест. Він хотів чинити спротив. Замість коритись, він волів змагатися.

Наприкінці другого дня, коли всі зневірилися в можливості порятунку, і матроси, знесилівши, відмовилися щось робити, а капітан у розпачі лише розгублено лопотав, що їхня фелюга все одно розіб'ється об рифи, Ревуха перейняв команду. Надхнений вірою в зорю Кавкаб, він наказав розвинути на шоглах вітрила. Це був безглуздий, божевільний наказ. І чи не це було найголовніше?! Божевілля стихій він протиставив божевілля власної волі. У своєму записнику Ревуха згодом занотував: якщо судно мало розбитись і море його поглинуло б, то не все одно, чи це сталося би на хвилину раніше, чи на хвилину пізніше?! Штормовий вітер рвонув утле суденце. Важка фелюга з легкістю ластівки понеслася по хвилях. З розвиненими вітрилами судно неслося назустріч вірній смерті. Шал лету захопив його. Хотілося кричати, стрибати, співати. Він пізнав, що є спокій у бурях, що є радість бурі. Він раптом відчув, що загинути або врятуватися залежить тільки від нього. Досить йому сказати морю, щоб море вщухло, й море ущухне.

Чи може слово людини вгамувати море?.. Він повірив, що він може зробити це. Він наказав скликати всіх, що ще могли рухатись. Вони зійшлися й скупчилися довкола нього. Він стояв на містку стернового, а вони збилися біля його ніг, нужденні, виснажені, обернені в ніщо. Здерев'янілі колоди, струхлілий порох, зігнилі трупи. Сповнені жадоби чуда, ладні благословити або проклясти, вони стояли, чекаючи.

Він тоді простягнув руки до моря і закричав:
— Розгойдана морем стихіє, приборкай свою сваволлю, а ти, вітре, сину хаосу, наказую тобі, стримай свій подих. Наказую вам в ім'я Предвічного Бога, Господа обох світів!

Він сказав це, і в ньому прослизнув сумнів. А якщо чуда не станеться і все лишиться витівкою блазня з ярмаркового балагану?.. У своєму записнику Ржевуський відзначив: «Я вважав, що коли судно затоне, то з ним згинуть і всі свідки мого безглузлого вчинку, але в разі вони врятовуються, то слава про мою чародійну силу пошириться серед бедуїнів, і це стане для мене в пригоді».

І раптом чудо сталося. Море вщухло, розвіялися хмари, засяяло сонце. Люди прийшли до Ревухи, зі сльозами вдячності цілували йому руки, край його одягу й славили його, як рятівника.

«Вінчаний славою»

В короткім часі чутка про чудо рознеслася по узбережжю, проникла вглиб країни, поширилася по містах і оазах, і всі славили Ревуху і з подивом говорили про його таємничу владу над духами.

Плем'я Феданів у захопленні від його мужности прийняло його до свого складу. Воно назвало його своїм еміром і дало йому ім'я Тадж-ель-Фагера, що значить «Вінчаний славою». Тринадцять інших арабських племен визнало за ним цю гідність і це ім'я. В Тель-ель-Султане емір Душ-ібн, шейх племені Феданів, із цього приводу на честь Ревухи відбув гучну урочистість. На свято запрошено також інші племена. З племені Себаа прибуло дві тисячі бедуїнів, а також шейх Неджерес, дядько еміра Душ-ібна. Різано баранів, управлявано кінські перегони. П'ять день тривали ці забави. З кінцем п'ятого дня відбулося урочисте прийняття посланців од невеликого племені Амурі, які прибули просити еміра Душ-ібна про мир.

Ревуха так описав це прийняття в своїх «Записках»: «У той день, коли я вже мав від'їхати до Пальміри, щоб одвідати там шейха Сулеймана, емір Душ-ібн наказав привести посланця й сказав, звертаючись до нього:

— Чи ти знаєш, що я син Ібена, Постраха пустині?

— Знаю, еміре!

— Чи ти знаєш, — сказав він далі, — що я всемогутній і що я можу знищити усе твоє плем'я?

— Так, я знаю про це, мій пане, і тому мене й послано до тебе просити про мир і скласти з тобою союз через хліб і сіль!

Тоді емір показав на мене й спитав:

— А чи ти знаєш цього, що сидить обік мене?

— Я бачу, що це видатна особа; верблюже сідло, окуте золотом, править йому за сидіння, і біля сідла його коня привішено булаву, знак його влади, але я не знаю, як його звать.

— То знай, — промовив емір Душ-ібн, — що то шляхетний і славний Тадж-ель-Фагер Абд-ель-Нішан, емір і шейх арабів, вождь тринадцятьох, союзом об'єднаних племен. Він мій брат, мій друг через хліб і сіль. Йому підвладні бедуїнські племена Північної зорі могутнього Іскандера (Олександра I), і в його жилах тече кров чотирьох племен Аназес, які дві тисячі років тому вийшли із гір Неджду. Він знається досконало на породах наших коней і є нащадком Зеновії, імператриці Тадмору. Якщо він їхатиме повз ваші намети, то прийміть його й дайте йому почит. А тепер сідай і їж з нами.

Він сів і їв з нами.

Була шоста година, а за дві години сідало вже сонце. Мені був час їхати. Емір Душ-ібн подарував мені баранячого кожуха й тричі гукнув:

— Привести дромадера для еміра Тадж-ель-Фагера.

І з усіх сторін, з усіх наметів озвалися голоси: „Мир з тобою“.

Привели дромадера, свою улюблену кобилу Муфта-шарах я наказав прив'язати за вуздечку до сідла верблюжиці й рушив у дорогу».

Але дорога до Пальміри не була щаслива для еміра. В країні панував неспокій, у Багдаді ув'язнили багато арабських шейхів, вибухли повстання, і не знати було, яке плем'я дружне і яке вороже.

Сталося так, що Ревуха натрапив у дорозі на вороже плем'я, яке взяло його в полон і вирішило його стратити. Лише щасливий випадок в останню хвилину врятував його з цієї критичної ситуації. Заприязнений князь, який пізнав його, визволив його, і далі вони вирушили в путь разом.

Ще того дня вони мали дістатися до міста Сонех, але їм це не пощастило. «Коло сьомої години кобила князева й моя Муфташарах піднесли голови, почали стригти вухами і тривожно іржати. Князь сказав: „Деся поблизу ворог!“ і наказав стати табором, збити в купу верблюдів, а збройним вишикуватись. І справді, незадовго ми побачили вершників, кінних і на верблюдах. То була група арабів з племені Ібн-Геддалу, що їх шейх перебував у ув'язненні в Багдаді. Зі стрілами вершники понесли на наш табір, але їх було відбито пострілами. За деякий час вони повторили напад. Ми билися з ними до пізньої вечірньої години, відбиваючи по кілька разів їх уперті напади.

Ніч спинила бій. Під покровом темряви нам пощастило одірватися від ворога й ми рушили далі. На ночівлю ми розташувалися в долині Вад-ель-акріб, званій так через безліч скорпіонів. Перед світанком ми зняли з місця і через три години приспішеної й важкої їзди ми досягли малого оточеного стіною міста Сонех, де князь гостив мене три дні».

Гашишні сни Сходу

Два роки прожив Ревуха на Сході. Л. Дамуазо, француз, який з доручення короля Людовика XVIII прибув р. 1819 до Олександретти, щоб вивезти з Сирії табун арабських коней, призначених для королівської стайні, у своїх мемуарах згадує про тутешні зустрічі свої з Ревухою. Він стверджує, що Ревуха вмів купувати коней, знав добре арабів і пережив багато пригод. Він оповідає про один епізод, коли араби, що супроводили Ревуху під час його подорожі до руїн Пальміри, змовились забити і пограбувати свого пана, але він, підслухавши їх розмову, бо знав добре арабську мову, встиг своєчасно втекти і сам один, через пустелю по зірках щасливо дістався до Алеппо.

Лорд Байрон міг би позаздрити на надзвичайність його пригод. Небезпеки підстерігали його на кожному кроці. Постріл з рушниці, удар кинджалу, щасливо відбитий. У кожній крихті їжі, в кожному ковтку рідини могла бути отрута. Хто зна, чи побіжно відчутий біль не був спазмом останнього конання?.. Зі своїм лікарем Ревуха часто вів довгі розмови про таємниці східних отрут.

Усе тут було надмірне: соняшна спека, аромат квітів, міцна кава, тютюн, смак солодоців, наркотики, і з них особливо гашиш. Цілий Схід був як ці гашишні сни, привиди чудесних марень.

Зрештою йому довелося тікати. Лише вдох з козачком, своїм вірним Соколом, він відбув подорож верхи в лютому 1820 р. через усю Передню Азію. Кістяки тварин і людей, біліючі в піску, визначали їм шлях.

Вичерпаний, знесилений, без грошей Ревуха дістався до Царгороду. Він сидів у кав'ярні, й свіжий вітер з моря обвівав йому почорніле, спалене сонцем і вітрами пустелі обличчя. Він не мав нічого в кишені, щоб заплатити кефеджі за з'їдений плов і випиту каву. Тільки випадковий прихід знайомих, що завітали до кав'ярні, врятував його з прикрого становища.

Арабізована Саврань

І тепер він знов був на Поділлі в Саврані. Для коней, вивезених зі Сходу, на решту грошей, що ще в нього лишилися, він збудував розкішні стайні. Він усе ще жив споминами про Схід. Усе повинно було нагадувати йому Схід. Килимами прибрані кімнати, барвистий шовк канап, низькі столики з чорного дерева, прикрашені різьбою й інкрустаціями, арабські написи з корану на стінах, їжа, його власне убрання й убрання служби.

Він почав арабізувати Саврань з того, що вирішив побудувати в містечку мечеть, зі струнких мінаретів якої муедзин тричі на день проголошував би хвалу Аллахові. Уже почали звозити цеглу й дерево. І лише рішучий протест з боку місцевого пароха, савранського ксьондза Яна Комарницького, не дав йому змоги довести цей екстравагантний проєкт до кінця.

Та з Ревухи була вперта людина. Духовна влада могла перешкодити йому збудувати мечеть у Саврані, але жадна влада в світі не могла заборонити інше: обернути довколишні савранські поля в арабську пустелю.

Часто він віддавався східній аскезі. Не їв свинини, не пив вина, не вживав горілки, як це наказав Пророк. Відбував однаково католицькі й магометанські пости.

Він був філантроп і великий прихильник поглядів Ж. Ж. Руссо. За Руссо, лише природна людина є правдиво моральна й щаслива. Як Шатобріан в ірокезах Америки й Дідро в мешканцях Таїті, так Ревуха в бедуїнах Арабії побачив щасливих дітей природи. З любови до людства він вирішив своїх підданих, українських селян, зробити природними й щасливими.

Перед двома тисячами років їх предки — бедуїни Арабії — вийшли з гір Неджду й вимандрували на Північ. Він бачив свою місію в тому, щоб розбуркати в них згаслий дух предків. Обернути поля Поділля в арабську пустелю й селян у кочових бедуїнів. Він діяв рішуче, хоч і поступово. Почав з малого. З околиць піль савранських.

Дбаючи про добро людське, він наказав виселити людей з їх садиб, попалити хати, порубати садки, витеребити ліси, засипати криниці й річки, бо хто ж таки, справді, бачив, щоб по пустелях текли річки, були села або росли ліси?.. Протягом кількох місяців тисячі селян не робили нічого, як тільки звозили звідусіль на савранські поля пісок. І, нарешті, ідеальна мета була здійснена: чорноземля зникла під покровом піску. Під блакитним небом Поділля з краю до краю в незміряну безвість простяглася піскова пустеля, пласка й сліпучо-біла, що майже не відрізнялася від арабської. Посередині пустелі була оаза. Пальми, що росли в діжках, вкопаних у землю, гордо гойдали своїм верховіттям, мов на далекій вітчизні.

— Хто такі козаки? — казав Ревуха. — То ж вони правдиві українські бедуїни!

І серце його палало, коли в арабському бурнусі, з рушницею, прикрашеною перламутром, у супроводі козаків, перебраних, як бедуїни, він на улюбленій своїй кобилі мчав по савранській пустелі. І вночі на небі серед зірок він шукав приятного світла щасливої своєї зірки Кавкаб.

Ревуха міг пишатися з діла своїх рук. Ще ніхто з усіх послідовників Руссо не зробив нічого подібного, як оце він тут у себе в Саврані.

Одвідуючи сусідів, він ніколи не спав у покоях на приготованому для нього ліжку. Він возив з собою намет, розбивав його на повітря і в ньому спав. Він казав, що його гнітять мури будинку і він не може заснути, відчуваючи над собою тягар стелі.

Він волів жити природним життям природної людини і тому ніколи за обідом нічого не пив. Він посилався на повчальний приклад диких тварин. «Прошу вас, — казав Ревуха, — жадна дика тварина не питиме під час їжі. Лише через пару годин після їжі звірі йдуть до водопою. Араби, діти природи, роблять так само!..».

Поет, маляр, співець

Він був поет, один з видатних поетів свого часу, що зробив собі ім'я своїми збірками поезій, присвячених Сходу: «Мелодії арабські», «Мелодії грецькі». Блискучий оповідач, він з незрівняним ефектом розповідав про свої мандрівки й пригоди на Сході. Як мистець, він мав непересічні здібності маляра. Був музично обдарований, мав чудесний голос, добрий музичний слух. Одягнений у шовковий арабський бурнус, — сучасники згадують про «пунсову тогу», — в золотому с'яві пишної своєї бороди, Емір, під акомпанемент фортеп'яно, співав, при світлі свічок, модні італійські оперові арії.

Коли італійська співачка, божественна й незрівнянна Анджеліка Каталани, тодішня оперова слава, прибула до Кам'янця і тут для неї не було партнера, Ревуха співав з нею на сцені.

Славетна співачка лишилася задоволена з нього як співака й як галантного кавалера. З дружиною він не жив. Про виховання дітей не дбав. У свою чергу й дружину найменше бентежили справи її чоловіка. Про якесь погодження поглядів між ними не могло бути й мови, і кожен з подружжя на свій спосіб користувався зі взаємно наданої свободи.

Ревуха був ліберал. «Злидні Неджду, — урочисто декларував він, — я ціню вище за всі розкоші дворів!». Що ж до пані графині, то Розалія Ржевуська з Любомирських була, навіпаки, сувора легітимістка. Вона була ще зовсім мала, їй було лише два роки, коли за революції її мати, разом з нею, малою дівчинкою, потрапила в Парижі до в'язниці, і тут року 1793, під час якобінського терору, графиня Любомирська, як аристократка, була страчена на гільйотині.

Ствердження аристократизму стало життєвим покликанням пані Розалії. Віддаючись геральдичним і генеалогічним студіям, вона доводила покровність родини Ржевуських-Любомирських з усіма королівськими домами Європи. У складеному нею родоводі принайвні були не тільки королівські дома Стюартів, Габсбургів і Бурбонів, але в ньому знайшлося місце також для Шатобріана й Бальзака, зважаючи на їх літературну славу.

До нових обр'їв

Це десятиліття, роки 1820–1830, Ревуха прожив у Саврані. Лише на короткий час він виїздив звідси до Крем'янця або Львова. Він не любив міста й його кам'яниць, він любив село й степ. Спочатку він усе ще мріяв про нову подорож на Схід, але не було грошей, подорож раз-у-раз odkладалась, і мрія про Схід дедалі все більше втрачала яскравість своїх екзотичних барв. Поволі Ревуха вrostав у ґрунт. Віяли нові вітри. Дійсність була дужча за уяву.

Репрезентативний поет свого часу, Ревуха, буваючи у Львові, охоче зустрічався з місцевими, не дуже численними письменниками. Найчастіше його можна було бачити в редакції «Rozmaitości». Одного разу він тут познайомився з Вацлавом Залеським, що звичайно підписувався «Вацлав з Олеська», молодим ентузіастом Слов'янщини й України. Розмова між ними тривала довго, але вже з самого початку набула дражливого звороту.

Молодий поет і критик ніяк не хотів визнати вищости арабських племен над слов'янськими. Докази протистояли доказам. Співрозмовники хвилювалися. Кожен з них уже кілька разів брався за свій високий крисатий капелюх, натягав рукавички і ладен був іти геть, а тоді знов клав капелюха, стягав рукавички й лишався, щоб останнє слово виказати.

Блідий Залеський розжеврився, густо почервонів опалений степовим сонцем Ревуха. Гучний його голос наповнив простору кімнату редакції. Він посилався на арабську поезію, на арабські казки, що з них, мовляв, постали всі інші й, особливо, на арабських коней.

«Найкращі в світі коні — арабські!..»

Вацлав Залеський не погоджувався з цим. Він одсовував питання про коней убік, визнавав свою некомпетентність у цій справі, але енергійно обстоював самобутність народної поезії. Він посилався на українські пісні народні, що їх він збирав, записував, готував збірку до видання, наслідував їх у власних творах.

Але, коли на доказ своїх слів він спробував заспівати пісню, що він її уважав за найкращу, Ревуха не витримав, розлютувався, перервав його, вибухнув гнівом. Був поза собою від обурення, наговорив молодикові прикрих слів, сказав: «Пан і найменшого зрозуміння не має до пісні людвої. Таке співати — лише нівечити добро людське». Він схопив свого

співрозмовника за борт сурдута і одштовхнув його. «Соромно, пане! Ось як треба співати пісні; їх треба співати, як мої козаки співають, як я співаю!»

І Ревуха співав. А коли він скінчив і всі йому заплескали, він примирливо сказав: «То ще не найкраща пісня. Є кращі пісні українські. Чи ж, панство, приміром, чули колись такої?». Було вже пізно, розходились. Ревуха на прощання сказав: «Нема на світі пісні кращої за українську!». Сказав, спинився, зважив сказане й розсміявся приязно до Залеського: «Пане, ти переміг, Галілеянине!..».

Вони розлучились, як друзі, обнялись, розцілувались, були вже на «ти». Залеський, обіймаючи, прошепотів на вухо: «Який же ти, пане, араб! Пан є не араб, а правдивий козак! І на серці у пана лежить не Арабія, а Україна!».

Певне, що було саме так. Українська пісня народна супроводила все життя Ревухи, починаючи од колиски, з малих літ. Під час мандрівок у пустелі зі своїми козаками співав Ревуха в гурті українських пісень.

У Кам'янці Ревуха пізнав Тимка Падуру, сина брацлавського коморника, що в Іллінцях, разом із Северином Гошинським, ходив до парафіяльної школи, а потім учився спочатку у базиліян в Вінниці, а тоді в Кам'янецькому ліцеї. Він був полум'яний прихильник Байрона й Осіана й писав українські поезії. Це був той, що повинен був прийти і який прийшов: апостол Йоан нової релігії! У Ревухи зав'язалася з ним якнайближча дружба. Він запропонував йому переїхати до Саврані і, не слухаючи відмовлень, домігся, що Падура назавжди оселився у нього в маєтку.

Правітчизна поезії — Україна

Колись в Алеппо у своєму пишному палаці «Гюлістан» Ревуха мріяв створити гурт поетів і реформувати арабську поезію, тепер у Саврані з тим більшим запалом він узявся за реформу модерної поезії. Ідеї носяться в повітрі. Кілька років згодом, року 1823 в передмові до збірки поезій «До читача про критиків і рецензентів варшавських» Адам Міцкевич, литвин з походження, дав вислів цим думкам свого часу, які однаково належали як іншим, так і йому. Вказуючи на Гете, Мура й Байрона, посилаючись на Шлегеля, Тіка й Гізо, він вказував на народні пісні і казки як на джерело поезії. Інші шукали народної поезії в Шотландії; Адам Міцкевич твердив, що він знайшов нову й іншу Шотландію. Але цю країну правітчизняної поезії він не знайшов серед поляків, бо ті втратили наївність первісної поезії, а в русинів, що лише вони мають невичерпане джерело народної поезії. Поезія є пісня. Ідея народного поета, що творить за народом і для народу, ставала ідеєю і чином часу. Справжній поет є лише народ. Лише народна пісня є правдиве джерело поезії. Одні шукали правітчизняної поезії, пранароду як носія прапоезії, на Сході; інші, за Осіаном і Вальтер Скоттом, у Шотландії, а ці — Адам Міцкевич, Богдан Залеський, Тимко Падура, Северин Гошинський, Ревуха, Одинець — на Україні. В центрі всього була правітчизняна українська пісня й Україна як правітчизна поезії.

Ревуха поринув в ідейну атмосферу молодого покоління 20-х років. Він був старший серед них, і він виступав як лідер, метр, авторитет, організатор. Колишній ентузіаст Арабії зробився ентузіастом України. Саврань зробилася центром нового українського руху. Ревуха заклав український народний хор, заснував музичну капелу торбаністів-бандуристів, що її очолив славетний Григор Відорт (1764–1831). Тимко Падура складав пісні-поезії народною мовою, «українські думки», Відорт їх клав на ноти, і вони поширювалися серед селян і дрібної шляхти, оберталися в народні пісні.

Тепер Ревуха кинув кожен іншу мову, французьку, польську, арабську, задля народної української — рідної мови рідного народу — і розмовляв тільки по-українськи. Він був послідовний. Він ішов до кінця. Листи, адресовані до нього як до графа, він одсилав непрочитаними й на конверті писав: «Туткі в Савраню немає графів Ревуських. Є тільки отаман Ревуха, Золотая борода, а по-арабськи Тадж-ель-Фагер. Графів шукай у Чуднові на Погребищах!».

Невільник знаку

Імпозантний мужчина, людина виключної фізичної сили, осяяний золотом бороди, в екзотичному убранні арабського еміра, Ревуха справляв непереможне враження на жінок надзвичайністю своїх уподобань, таємничістю, що огортала його постать, — «невільник

знаку», як він називав себе. В нього закохалася була одна графиня, поспішивши розвестися зі своїм чоловіком задля нього, хоч у цьому й не було ніякої потреби. Так було в період його арабських захоплень. Змінилися часи. Урвався його роман з графинею. Цю екзальтовану даму він покинув задля любови до простої селянської дівчини з Костянтинівських дібр. Він побудував для неї хату, звичайну селянську хату, з глиняною долівкою, щоб його Оксана могла в суботу під неділю підмазувати долівку, як це вона звикла робити у себе вдома в батьків. Тепер він уже не співав італійських оперових арій під акомпанемент фортеп'яно, але, граючи на бандуру, співав українських народних пісень. Замість «грецьких і арабських мелодій» написав поему «Оксана», навіяну його пізнім і останнім коханням до сільської дівчини. Оксана була тією жінкою, що ціле життя своє він мріяв про неї. Досконало зналася на конях. Убрана по-чоловічому, завжди з ним їздила верхи. Мала міцну руку. Її ніщо не могло настрашити. Приборкувала диких коней. Загинула вона на його очах. Вона скочила на дикого огира, вп'ялась у його гриву, понеслась... У божевільному шалі, скаженіючи, кінь нісся, змагаючись із дівчиною. З криком, як вихор, пронеслась вона повз Ревуху. В її очах не було ні одчаю, ні страху. Почуття якоїсь безмежної волі, останнього звільнення, радість нескazanного захвату. І це був кінець!

Вітер співав у степу. Пахло материнкою і гірким полином. Глухо падала земля на труну, в темне провалля ями.

Панство проти Ревухи

Що більше сходився Ревуха з простим людом селянським, то більше обурювалось, повставало проти нього панство. Зростала взаємна лють. Заглиблювалась прірва, якої вже було не перейти. Пани здвигали плечима: «Пан змужичів!». Шкодували: «Такий ще молодий і повний сил і так здичавіти й здивачіти!..» Робили йому тисячі дрібних і поважних прикростей. Підбивали дружину, бо, мовляв, Ревуха «ганьбить своє шляхетне ім'я». Натиснули ще з іншого боку. Ревуха боргував великі суми грошей, і, на бажання його вірителів, його маєтності віддані були під примусовий заряд. Од Ревухи одібрали управління маєтками.

Зі стоїчним спокоєм зносив Ревуха всі завдані йому прикрості.

Але коли ніщо не допомгло, панство вдалося до російської адміністрації. Почало діяти через Варшаву, Намісництво. Вказували на небезпеку популярности Ревухи серед селянства. До чого це могло призвести? Чи не мріє він про гетьманство? Ославили його в урядових колах як небезпечного карбонарія. Не маючи інших доказів і інших аргументів, вказували на заборонену для дворянства бороду, яку він носить. І це подіяло більше, ніж щось інше. Справою з бородою зацікавилися.

За деякий час прийшов з Петербурга указ, височайший рескрипт на ім'я Ревухи за власноручним підписом імператора Миколи I. Ревусі наказано було зголити бороду. Ревуха сприйняв цей наказ дуже гостро й боляче. Він зголив крамольну бороду, але, зголивши бороду, він скинув з себе бурнус і почав носити селянську свиту. Тепер він з іще більшим викликом демонстрував своє українство й мужицтво.

Хто зна, чи справді не ховалося щось за всім цим?.. І не тільки те, що Ревуха зрікся свого графського титулу, звав себе отаманом, носив звичайну селянську свитку, зійшовся з простою селянською дівчиною, жив не в палаті, а в хаті з мазаною долівкою, грав на бандуру, співав хлопських пісень, — але й щось інше, даліше, таємничіше, далекосяжніше?.. Чи не називав він себе «Невільником знаку?».

І коли в Польщі вибухнуло повстання, Ревуха не лишився осторонь. У селянському строї він виступив на чолі своїх козаків. Чи не сподівався він, що за Польщею повстане й Україна, саме хлопська Україна? Чи не повірив він у свою популярність серед простого люду селянського, у своє покликання отамана Ревухи, золотої бороди, сина останнього коронного гетьмана польного?

Останнього разу його бачили в битві під Дашевим 14 травня 1831 року, коли російські війська під командою генерала Рота прочісували ліс, де заховався повстанці. По битві він таємниче зник. У кожному разі, тіла його ніде в лісі не знайшли. Тільки кінь другого дня без сідла й без кульбаки примчав на дідинець Савранського палацу.

Таємниче зникнення Ревухи наробило великого розгону, породило багато легенд. Казали, що він не був забитий у бою, а його забили люди, які потайки переводили його через австрійський кордон до Галичини, побачивши, що в нього з собою великі гроші. Про це говорилося багато в цих околицях, називали село й людей, які брали безпосередню участь у цій події, показували навіть місце, куди кинено труп забитого Ревухи в воду, як Збруч впадає до Дністра. Це все скидалося на романтичне оповідання з Меріме про Корсіку й контрабандистів, але це не могло наситити людської фантазії. І серед людей загибель Ревухи обернулася темою баладної пісні про козака, що забиває Ревуху, який забрав йому коханку. І це ще було не все! Не бракувало запевнень, що Ревуха щасливо перейшов кордон, дістався на Схід і там багато років прожив серед улюблених арабів. І справді, популярність Золотобородого еміра була така велика на Сході, що згодом знайшлися самозванці, які видавали себе за «Вінчаного славою еміра Тадж-ель-Фегера!..». Хай знайде спокій його душа!..

Апостоли

Момент для виступу був вибраний обмірковано й слушно. Цього ніхто не міг би заперечити.

Щороку перед святом народ з усієї країни сходився до Єрусалима. І, коли в місті стало відомо, що Ісус наблизився до Єрусалима, весь народ вийшов на стіни міста Йому назустріч.

Люди плакали, обіймались, шаліли од радості, скидали з себе одяг, стелили Йому під ноги, ламали гілля пальми і розтрушували перед Ним на шляху. Дівчата приносили квіти з садів і розкидали їх по камінні вулиці. Флейтисти грали на флейти, сурмачі сурмили і бубнисти, як несамовиті, били в бубни. Тьмяно пахли квіти.

Народ зустрічав свого Месію.

Петро йшов тоді безпосередньо за Ісусом. На лівому бедрі у нього висів короткий дволезий меч. І всі бачили, що він найближчий учень Ісусів, і є Його заступником. І якщо комусь щось треба було від Месії, чи з'ясувати щось неясне в подіях, які відбуваються, чи справа йшла про те, щоб воскресити когось з мертвих або зцілити недужого, усі бачили й розуміли: треба було звертатися спочатку до цього Чорнобородого, що йшов попереду інших.

Вечері того дня й наступного їх приймали найповажніші люди в місті. Частували найдорожчими винами й годували найвишуканішими стравами. Найгарніші жінки мили їм ноги й мастили дорогими ароматами.

З найвіддаленіших кутків країни надходили все нові й нові юрби народу, збудженого чутками про Месію. Іще ніколи не збиралося так багато народу в Єрусалим на свято Пасхи, як того року. Народ заповнив усі майдани, усі ринки в місті, і з вулиць доносилися, як глухе гуркотіння моря, радісні крики. Народ вітав Ісуса, обітованого пророками Месію.

... Петро підійшов з келіхом до Хоми, спитав:

— Чому ти не п'єш, Хомо? Хіба ти не радієш, бачачи, як народ вітає Ісуса?

Але Хома з сумнівом похитав головою:

— Я не вірю в народ!.. Сьогодні вони кричать «Слава! Слава!», а завтра вони кричатимуть: «Розіпни, розіпни!». Сьогодні вони бачать в Ісусі Сина Божого, а завтра ганьбитимуть і зневажатимуть Його. Ось уже в'януть квіти, розтоптані під ногами.

Він нахилився, підніс з долівки зім'яту троянду й обережно розправив ніжні її пелюстки.

Юда підтримав Хому. Він теж був тієї думки, що не можна покладатися на настрої народу.

— Слід знайти шляхи, щоб домовитися з духівництвом! — сказав Юда. — Навіщо вигукувати на кожному кроці: «Ісус — Син Божий!» і дратувати цим духівництво?..

Розуміється, це гарне агітаційне гасло, щоб впливати на маси, але не слід давати приводів закидати нам, що воно йде від нас.

Він був хитрий, цинічний і обережний.

Дуже обережно й дуже обачно він натякнув, що, мовляв, Ісус уже відіграв Свою роллю.

— Не можна, — твердив Юда, — приносити справу в жертву шанобливості одній особі! Для чого Ісус робить такі безглузді речі, як, наприклад, коли Він кличе народ зруйнувати храм і обіцяє за три дні відбудувати його, ще величніший і ще прекрасніший?.. Це звучить бучно і може впливати на деякі руїнистські, анархічно настроєні прошарки народу, але це, зрештою, лише химери, порожні слова, заяви безвідповідальної людини. Тим часом вони хвилюють Синедріон і збуджують духівництво проти нас.

— Ісус, — закінчив Юда, — ідеаліст. Він непрактична людина. Він повинен одійти вбік і поступитися місцем реальним політичним, практичним людям, що здібні тверезо зважувати становище речей.

Петро газардово сперечався з ним. Для нього авторитет Ісусів був священний і непорушний. Він уперто відстоював свою думку:

— Як скаже Вчитель!

Але Ісус не сказав нічого. Він лишався всі ті дні замислений, заглиблений у Себе.

На відповідь Він сказав, сповнений тиші:

— Я прийшов у світ, щоб творити волю Отця, що послав Мене!

І безмежна покора звучала в Його словах.

Вони одійшли, Юда знизав плечима:

— Ви бачите! Це ні до чого. Даремно було звертатися до Нього. Він — пророк. Він — Син Божий, ми ж — люди! Прості, звичайні люди. Ми повинні діяти самі, без Нього, на власний розсуд і на власну відповідальність!

Між учнями постав розбрат. Власне, позначилося три погляди: одні твердили, що треба діяти, як і давніш, спираючись на народ; інші воліли розпочати переговори з Синедріоном; треті взагалі з самого початку не сподівалися на успіх.

Петро зірвав голос, виступаючи з промовама на майданах з дахів будинків перед народом. Та з кожним днем ентузіазм юрби спадав, кількість слухачів помітно зменшувалася, а духівництво все виразніш і виразніш опановувало становище.

Юда почав шукати шляхів для згоди. Але дуже швидко стало відомо, що Синедріон не хоче вести жадних переговорів, доки не буде виконана головна, попередня умова. Цією умовою було:

— Видати Ісуса!

Сьогодні, нарешті, Юда наважився зробити цей крок...

* * *

Схиливши голову, немов побоюючись удару, немов чекаючи, що хтось підбіжить, штовхне й викине його геть, як викидають з хати надвір гидкого пса або брудну ганчірку, Юда вийшов з кімнати.

Він вийшов боком, принижено пригнувшись, але з тим же камінним, застиглим виразом обличчя, такий же непроникливий і замкнений, яким він лишався завжди.

Як і завжди, червоним полум'ям палало руде волосся його клинкуватої бороди, і тільки постійна, приготована для кожного люб'язна, послужлива посмішка не кривила на цей раз тонких його прикушених губ.

Коли, сколихнувшись, дверна запона знову застигла нерухомими згортками, всі відчули, ніби невимовно тяжкий тягар ліг на серце.

Приголомшені люди сиділи за довгими столами у великій горниці, вибіленій перед святами. В кімнаті ще почувався їдкий пах свіжого вапна.

Було ясно: момент загибелі наблизився. Усе втрачено. Більше не було віри. Зникла сподіванка!..

В чотирикутне віконце знадвору дув холодний нічний вітер.

Було ясно: ті, що сподівалися врятувати себе, спішили зректися. В останній момент, якою завгодно ціною, бодай ціною крові, воліли купити собі можливість жити.

Перший порушив мовчання Петро. Різкий, поривчастий, він вибухнув гнівом, обуренням, жалем. Він скаржився, благав, запевняв, клявся. Він раптом схилився і з пристрасним поривом, побожно, немов у храмі свиток тори, поцілував край ризи Ісусової.

В його голосі дзвеніла урочиста впевненість. Він говорив про себе. Він говорив про свою вірність.

Хай усі покинуть Його, Ісуса, тільки він, Петро, лишиться вірним Йому до кінця! Тільки він не продасть, не зрадить, не зречеться Його! Він ладен іти з Ним разом на голод, на вигнання, навіть на смерть!

Він, Петро, — камінь! Він лишиться твердий, як камінь.

Ісус дивився на цього рвучкого чоловіка, немов бачив його вперше, і мовчав. Мовчав довго! І дивився замислено крізь Петра, в глибину, за стіни горниці, в ніч, за межі землі, в космічні простори, де зорі рухалися по одвіку усталених колах. Ніби в напруженій тиші, що панувала в цій кімнаті, Він прислухався до небесної музики сфер.

Потім обережно урвав мовчання і неквапливо сказав:

— Правдиво кажу тобі, Петре, ще сьогодні півень не проспівав тричі, як ти тричі зречешся Мене!

Бо Ісус, якого в народі звали Христом, знав уже, що немає межі зречення для тих, що досі називали себе Його учнями.

І в словах Його, вимовлених голосом, повним утоми, не було докору, була тільки полинна гіркість і сум.

Петро збентежено, якимось ніби нерішуче, ніби трохи боязко, озирнувся. Після того, що сказав Учитель, він боявся дивитися в вічі іншим. Він страждав від сорому й приниження!.. Та всі сиділи нерухомо, заглиблені в себе, віддавшись кожен почуттю відчаю, для якого не було слів, переживаючи в собі нещастя, що вже наблизилось.

Ніхто не зважив на слова, що знищували. Тільки в очах Хоми — так, принаймні, здалось йому, — він ухопив уїдливого вогник насмішки.

Обурення прокинулося в ньому. Він ладен був вилити на Хому потік обвинувачень, але стримався. Не час був у цей момент розпочинати сварку перед лицем Учителя. Ні, був не час.

Треба було поспішати.

Скільки треба часу Юді, щоб пройти звідсіля до архиерейського двору, зібрати слуг і повернутись?.. Щохвилини могли ввійти вартові й заарештувати всіх як змовників, що хотіли зробити Ісуса царем.

Лишатися було небережно. Треба йти, сховатись. Треба зникнути. Може, на певний час, але може, й назавжди.

Виходили поодиноці. З тривогою вдивлялися в темряву. Затримуючи подих, прислухалися до чорного мовчання ночі.

В нерівному світлі зірок ішли вузькою кам'янистою стежкою крізь пільму, і камінці, зриваючися з-під ніг, з глухим гуркотом скочувалися вниз.

Попереду йшов Ісус. За Ним учні. Останніми йшли Хома, Іоан і Петро.

Між ними не було вже віри. Жаден не довіряв іншому. Петро найбільше з усіх не довіряв Хомі. Більше Хомі, ніж Юді.

Юда був приязний і балакучий. У нього було багато справ, і все ж таки він охоче провадив час у гурті. Він ніколи не відмовлявся почастивати або позичити обола, коли в Петра його бракувало, щоб купити собі вина або хліба, піти до лазнички або передати дружині, яка лишилась у дрібному рибальському сільці на березі Генісаретського озера.

Юда ніколи не спіявся перед найсміливішими планами щодо Ісуса і при цьому не відокремлював Ісуса й Петра. Сяючи червоною борідкою, вилискуючи приязною посмішкою, він охоче нагадував слова, що їх тричі повторив Ісус, звертаючись до Петра: «Паси вівці мої!».

І це було до вподоби Петрові.

Щоправда, коли б сьогодні хтось нагадав про це Петрові, він з обуренням рішуче заявив би, що він завжди з огидою ставився до приязної посмішки Юди, завжди ненавидів солодкуву його послужність, і якщо їх і бачили разом, коли вони вдвох пили вино й їли овечий сир, то це він робив тільки для того, щоб не спускати ока з Юди, в якому він від самого початку вчував зрадника.

І Петро, говорячи так, примружив би очі, хитро поглядаючи на співрозмовника з-під чорних навислих брів. Він щиро вірив би в сказане і здавався б собі дуже, дуже обачним, проникливим і надзвичайно обережним.

Він був людиною прямих слів, безпосередніх почуттів і несподіваних вчинків. Був людиною примхливих настроїв, діючи під впливом хвилини.

Хома був цілковитою йому протилежністю. Був стриманий і лишався завжди осторонь. Коли Петро палав, сповнений любови й подиву до Ісуса, відданий, здивований, вражений, Хома не виявляв жадного почуття, жадної зворушености. Нічого, окрім сумніву. І це дратувало Петра.

Ісус творив чудеса. Усе неможливе було для Пророка можливим. Усе нездійсненне — здійсненим. Ісус перетворив воду на вино, воскрешав мертвих, зціляв прокажених, виліковував кровоточивих жінок, сліпим повертав зір, розслабленим наказував встати і йти. Криві від народження переставали кульгати, сліпі прозрівали, розслаблені підводилися й ішли.

Ісус учив істини, розповідав притчі, повчав народ. Весь народ у Галилеї вірив в Ісуса як в пророка, Месію, царя, Сина Божого.

Тільки Хома не вірив. У нього не було наївної й щирої, по-дитячому радісної, безпосередньої віри, як у Петра.

Замість славити, він перевіряв. Замість дивувалися, перепитував. Зіставляв. З'ясовував. Розшукував свідків. Домагався од зціленого кривого, щоб він довів, що він справді був кривий, а від сліпого — що він справді ніколи не бачив.

Лишаючись у їх гурті, Хома тільки вносив дух недовір'я, сіяв сумнів, одне слово — плекав нездорові настрої.

Оце й сьогодні: якщо серед них ще й могли бути спільники Юди, передусім це Хома, сповнений невіри, сумнівів і вагань, ніколи не сталий і непевний.

З Хомою треба було бути обережним.

Вони йшли стежкою вгору. Йшли мовчки, й мовчання гнітило Петра. Останній ішов Іоан, улюблений учень Ісусів. Він ішов, похитуючись, знеможений, і зідхав.

Петро затримався і, обнявши за плечі Іоана, пошепки сказав йому на вухо:

— Хома — зрадник! Він спільник Юди. Він теж продасть нас! Що ти радиш?

— Скажи йому, що ти думаєш про нього!..

І Петро зробив так, як йому сказав Іоан. Він прискорив кроки й наздогнав Хому.

Торкнувшись рукою, намагаючи в п'ятьмі, Петро спитав:

— Хомо, це ти?

— Я!

— Я хочу тобі щось сказати!

Петро тепер ішов щільно поруч з Хомою, наблизивши своє обличчя до нього. Од швидкої ходи він тяжко дихав.

Од Петра пахло вином і овчиною, яку він накинув на себе, як в холодні весняні ночі роблять у горах чабани.

— Скажи мені, що ти думаєш з приводу того, що сталося між Ісусом та Юдою? Що ти думаєш про Юду?

Хома тільки відхилився від Петра й відповів йому:

— Не знаю!

— Не знаєш?

— Ні, не знаю! Ще не знаю, Петре! Я мушу ще поміркувати! Так, так, я мушу ще зважити.

— Зважити?.. — спалахнув Петро. — Хіба, — вигукнув він з обуренням, — ще можна тут зважувати? Тут може бути тільки: або, або!

Але Хома лишився спокійний.

— Тихше, Петре, тихше! Ти кричиш, хоч і не знаєш, чи не стежать за нами архиерейські слуги, щоб забрати нас, якщо Юда справді пішов до Синедріону, щоб видати нас.

— Ти його спільник!

— Ні, я не спільник його! — заперечив Хома.

— Ти його спільник! Ти вже тому його спільник, що ти вагаєшся! — уперто повторив Петро.

— Вагаюсь? Хай буде так. Ось тільки ти ніколи не вагався! Ні, ти не вагаєшся, — додав Хома. — Ти дієш. Ти зараз дієш так, а через хвилину інакше. Сьогодні ніхто не може передбачити, як ти зробиш завтра!

— Ти кажеш неправду!

— Я кажу правду, бо я знаю тебе. Я знаю тебе краще, ніж ти сам себе.

Хома на мить спинився і тоді замислено сказав:

— Я волю знати, щоб не помилятись. Я мушу знати, щоб стати на чийсь бік. Для мене не існує особистого.

— А для мене існує особисте! — з притиском зауважив Петро. — А ти... ти...

Він знизив голос і сказав пошепки:

— Ти не віриш в Ісуса.

І тоді, запалюючись, вигукнув:

— Ісус — Син Божий!

І розірвав сорочку на грудях.

Хома не відповів нічого.

Він підвів зір вгору і, рухаючи губами, прошепотів слова молитви.

Ніч була холодна, і він змерз. Здригаючись від холоду й тремтячи, він щільніше загорнувся в плащ.

Він думав. Чи не має цей несамопитий хаотичний Петро рації? Може, й справді він не вірить? Але, якщо він не вірить, то чому ж він іде разом з іншими, з Ісусом, разом з ним же, таким бурхливим і рвучким Петром, іде вперед назустріч своїй хисткій і непевній долі і, може, навіть назустріч своїй загибелі?

І чи може, думав Хома далі, людина одночасно мати дві віри? Чи може вона вірити й не вірити разом?

* * *

Ісус молився насамоті в глибині саду.

Учні збились купкою, розгублені, поглинені одчаєм, боязкі, сповнені тривоги. Вони трусились, може, від холоду, може — від страху.

Вони дійшли до межі й агонізували.

Дехто, поборений утомою, заснув. Дехто, сидячи навкарачки, куняв, байдужий, чекаючи на загибель, як люди, засуджені на страту. Дехто безсило плакав.

Розмовляли пошепки.

Говорив Петро. Він радив, якщо їх викриють, чинити опір.

— Народ, побачивши таку наругу з Ісуса, повстане! Це буде сигналом до повстання в усій країні. Кажу вам, народ лишається на нашому боці. Брехун той, хто каже інакше. Ми повинні були закликати народ до повстання ще того самого дня, як Ісус увійшов до Єрусалима. Та серед нас були зрадники! Серед нас були слабкодухі, що з самого початку не вірили в нашу перемогу й розклали нас з середини своєю невірою й сумнівами.

І всі розуміли, що мовилося про Хому.

Хома мовчав. Він сидів на пласкому камені, охопивши коліна руками. Довкола була пітьма. Сліпими очима він вдивлявся в нічну темряву.

— Ти віриш у силу, Петре! — сказав він з докором.

— А ти не віриш? — знущаючись, спитав Петро. — Так ти ні в що не віриш. Та чи віриш ти, бодай, в свою невіру?

— Я не вірю ні в силу, ні в перемогу силою! — сказав Хома.

Він провів язиком по сухих спрагнелих губах.

— Я не вірю ні в силу, ні в хитрощі. Ти поклав сподіванку на боротьбу і помилився; Юда — на згоду, й він теж помилиться, як і ти... Юда пішов домовлятись. Я не вірю, що, зофірувавши Ісуса, ми чогось досягнемо абож врятуємо себе. Юда хитрий, але вони хитріші за нього. Вони скористаються з нього, а тоді його викинуть, як викидають на смітник зужиту ганчірку.

І тоді, відповідаючи на запитання, на закид в невіру, він сказав:

— Я вірю, тільки не в силу й хитрощі, а в безсилля!

Петро глухо заворушився, як потривожений ведмідь у своєму лігві. Усе, що казав цей Хома, драгувало його.

— Ти кажеш безглузді речі, Хомо! Ти кажеш те, що не може мати й не має жадного сенсу. Безсилля? — зауважив він іронічно. — Ти ще ніколи не казав такого!

— Оце кажу! Ти вірив у перемогу, і віра твоя не справдилася. Я ж ладен вірити в поразку.

— Чи не вважаєш ти нас за дурнів чи за безглуздох дітей, Хомо, що ти кажеш нам таку нісенітницю?

— Це не нісенітниця! — похитав головою Хома. — Це істина!.. Це правдива наша віра в Ісуса. Лише тепер, коли ми знищені й знеможені, коли нас чекає смерть, ми наблизилися до перемоги.

З люттю, роздираючи груди нігтями, Петро вигукнув:

— Навіщо ти мучиш нас, Хомо? Ми страждаємо, а ти роз'ятрюєш нам наші рани. Ти пальці вкладаєш нам у рани наші й тішишся з того! Іди од нас! Іди, ми нічого не зробимо тобі, але я прошу тебе, йди! Не випробовуй мого терпіння, Хомо! — з погрозою, хрипким голосом застеріг його Петро. — Аджеж ти знаєш мене!

— Так, я знаю тебе, Петре! Я знаю, ти, Петре, завжди вірив в Ісуса, царя й сина Давидового. Ну, а тепер, коли Ісуса візьмуть і поведуть, і розіпнуть Його на хресті, що лишиться тоді тобі від віри твоєї? Тобі не буде в що вірити.

І між ними постало мовчання. Між ними не було вже віри.

Петро завагався.

— Ще не все втрачено. На ранок ми підемо до народу, що прийшов святкувати Пасху до Єрусалима, ми розійдемося по країні, ми підемо до Галилеї. Ми скажемо: «Годі слів!», і ти побачиш: ми ще переможемо. Народ ще вірить у свого Месію-Царя!

— Ні, — заперечив Хома, — я не вірю в Ісуса-Царя. Наша віра в Ісуса — віра в Ісуса розіп'ятого. Переможе Розіп'ятий; зневажений здобуде царство.

— Ти блазнюєш, Хомо! Це страх затьмарює твою думку!..

І Петро підвівся і випростався. І, випроставшись, побачив те, чого вони не помітили досі. Скрізь, з усіх боків, по схилах гори, за кущами, в глибині дерев, наближаючись, миготіли вогні. Крик застиг на губах...

Пронизаний нестерпним болем, Петро кинувся до Ісуса, що молився.

— Учителю, нас викрили! Нас ідуть узяти!

І, здригаючись од плачу, він упав до ніг Ісусових. Ісус схилився до його голови і легко торкнув долонею його волосся, немов це був дотик метелика.

В середині вогняного кола, що звужувалося, стояли Ісус і Його учні.

Старший із слуг наблизився до них і, тикаючи смолоскипом кожному в обличчя, спитав:

— Чи не ти Ісус, що називаєш себе царем юдейським?

— Ти кажеш! — відповів Ісус.

Брудно вилаявшись, він почав скручувати шворкою Йому руки.

Коли Петро побачив таку ганьбу, таку наругу, він не витримав. Він витяг зі згорток свого одягу схований меч і змахнув над головою слуги. Той встиг відхилити голову, і це врятувало його. Інші слуги вирвали в Петра меч, кинули на землю й били.

* * *

Великий чотирикутник архиерейського двору був повний люду. Змагаючись проти пітьми, похмуро чадили смолоскипи. Палало розкладене багаття.

З Ісуса зірвали одяг. На Нього накинули червоне дрантя, в зв'язані руки встромили ломаку, на голову одягли вінець з тернових колючок.

Холодний вітер сік оголене тіло. Мотузки вп'ялися в тіло, і пальці обдулися, посиніли й набрякли. Краплини крові стікали по щоках.

Люди з юрби, що оточували Ісуса, підходили, вклонялися Йому, як цареві, й били Його по щоках. Кожен намагався перевищити іншого в знущанні.

З голосним реготом зустрічала юрба кожну витівку й дико ревла:

— Осанна, осанна! Слава цареві! Слава синові Давидовому, що прийшов нас визволити!

Хома, звертаючись до Іоана, прошепотів:

— Чи не в цьому приниженні вища велич? Чи не в цій ганьбі відкривається щира істина царства Ісусового?

Іоан з жахом і подивом поглянув на Хому і не відповів нічого. Здавалося, Хома марив. Та й чи могла людина витримати цей жах і не збожеволіти?!

Петро лишався в сутінках. Він тримався осторонь від інших учнів, уникаючи, щоб його бачили вкупі. Це було небезпечно.

Глухе поневіряння гнітило його. Мертвий, сліпий відчай заволодів ним. Овчину свою він загубив десь там на горі, і тепер тремтів од пронизливого холоду.

Він нерішуче підійшов до багаття і, витягнувши руки, почав гріти на вогні свої скоцюрблені від холоду пальці. Поруч нього стояла чорнява дівчина, одна з служниць архиерейських, що теж підійшла до багаття погрітись. Поглянувши на Петра, вона сказала: — Чи не тебе я бачила в гаю на горі?

Але Петро, не зводячи зору з золотавих іскор, що перескакували по хмизу, відповів: — Ні! Він ледве ворушив померзлими губами.

— Ні? — перепитала дівчина. — А мені здається, що ти саме той учень Назарянина, що обрубав мечем вухо нашому Малхові.

І після того додала:

— Тебе теж треба судити і розп'яти, як і цього Назарянина. Бо ти злочинець.

Петро похмуро заперечив удруге:

— Ні, я не був там, я був увесь час тут!

А тоді суворо глянув на цю малу, чорняву причепливу дівчину і гнівно сказав:

— Я людина побожна і не маю нічого спільного з бузувірами. Я непорушне виконую закон! Він свято вірив у те, що зараз сказав.

— О, о! Чи ж ти не брешеш? Бо я бачила тебе так само й тоді, коли цей Назарянин входив до Єрусалима. Так, так! Я добре пригадую тепер твою бороду і меч при бедрі. Ти ще йшов безпосередньо за Назарянином, попереду інших, і в тебе був гордий вигляд.

Страх, липкий і огидний, з непереможною силою прокинувся в ньому. Нудота підступила під горло. Біль стиснув серце.

Він більше не бачив полум'я, що палало перед ним. Він відчув слабкість. Підкошувались ноги. Йому здавалося, що він пливе.

— У тебе добра фантазія, дівчино! — криво посміхнувся Петро. — Тобі нічого не варто оббрехати ні в чому не повинну людину. Алеж я ніколи нічого спільного не мав з Назарянином!

І він збирався вже поклястись, виголосити найбільшу, найстрашнішу клятву на себе, на дітей і на батьків своїх, як у цей час заспівали півні, провіщаючи ранок.

І тоді — тільки тоді! — згадав Петро слова Ісуса, що Він їх сказав за вечерею:

— Правдиво кажу тобі, Петре, ще півень не проспівав сьогодні тричі, як ти тричі зречешся Мене!

І Петро підвів очі з вогню і глянув довкола себе. Уже згасли на небосхилі зірки, і зблідло небо. Повітря, втративши свою чорноту, посиніло.

І Петро зустрівся поглядом з Хомою, що стояв поблизу нього, і в його погляді він прочитав біль і скорботу. І він бачив, як губи рухалися в Хоми. Він молився. За себе? За Ісуса? За нього?

І тоді в нього промайнула згадка, що не цей, не Хома, якого він підозрював у зраді, зрікся сьогодні Ісуса, а він, Петро. Але він не відчув жадного сорому. Ним володів тепер тільки жах.

Рожевою смужкою жевріло небо на сході.

Починався день, день, в який розп'яли Ісуса.

Примітки (до електронної версії)

Помічені та виправлені верстальником помилки набору:

Стор. 6: ...Домонтович протиставляє іншу ієрархію вартостей, коли якраз чуття форми, гармонія барв і рухів, прагнення (тетральної =>) театральної виразності жесту визначають поведінку людини...

Стор. 237: Курці, скориставшись з нагоди, (витягли =>) витягли махру й, слинячи папірця, крутили цигарки.

Стор. 286: Ясні (сіри =>) сірі тони цементових плит пішоходів і каміння бруківки...

Стор. 294: При батьках (пишались =>) лишалися три хлопці й мала дівчинка, що стрибала, співала й вчила напам'ять тичининський віршик «Осінь».

Стор. 337: У м'яких чув'яках нечутно, як тінь, по (климовій =>) килимовій доріжці крокує гетьман.

Примечания

1

Комісії сприяння ученим.

2

Институт червоної професури.

/9j/4AAQSkZJRgABAQECWAlYAAD/4RTIRXhpZgAASUkqAAgAAAACADIBAgAUA AAAAJgAAAGmH
BAABAAAAOgAAAEAAAAAyMDEyOjA5OjExIDE4OjQ3OjQ0AAAAAAMAAwEAAEAAAAG
AAAA
AQIEAAEAAAABqAAAAAgIEAAEAAAABzFAAAAAAAP/Y/+AAEEpGSUYAAQEAAAEAAQAA/9sAQ
wAG
BAUGBQQBgUGBwcGCAoQCgoJCQoUDg8MEBcUGBgXFBYWGh0IHxobIxwWFiAsICMmJykqKRkf
LTAtKDAIKCko/9sAQwEHBwcKCAoTCgoTKBoWGigoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgo
KCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgo/8AAEQgAoABrAwEiAAIRAQMRAF/EAB8AAAEFAQEB
AQEBAAAAAAAAAAAAABAgMEBQYHCAkKC//EALUQAAIBAwMBCBAMFBQQEAAABfQECAwAEEQ
USITFB
BhNRYQcicRQygZGhCCNCscEVUtHwJDNicoIJChYXGBkaJSYnKCckqNDU2Nzg5OkNERUZHSEIK
U1RVVldYWVpjZGVmZ2hpanN0dXZ3eHl6g4SFhoeIiYqSk5SVlpeYmZqio6Slpgeoaqys7S1
tre4ubrCw8TFxsfIycrS09TV1tfY2drh4uPk5ebn6Onq8fLz9PXX29/j5+v/EAB8BAAMBAAQEB
AQEBAAQEAQAAAAAAAAABAgMEBQYHCAkKC//EALURAAIBAgQEAAwQHBQQEAAECdwABAgMRBAU
hMQYS
QVEHYXETIjKBCBRCKaGxwQkjM1LwFWJyQoWJDThJfEXGBkaJicoKSo1Njc4OTpDREVGR0hJ
SINUVVZXXWFlaY2RlZmdoaWpzdHV2d3h5eoKDhIWGh4iJipKTlJWWl5iZmqKjpKWmp6ipqrKz
tLW2t7i5usLDxMXGx8jJytLT1NXW19jZ2uLj5OXm5+jp6vLz9PXX29/j5+v/aAAwDAQACEQMR
AD8A+po1wOMU+kX7opahLQbDFGKKqaxdNY6Re3aBS8EDygP0JVSeFyp2EW8UvYfhPxYNa0S8
urlraC5tslow2cL5avuIz0+bsT9QcgZ2n/EGOOJ01WBnuhPPEBaKNuLyR/E3Ukfh3wOaNAO9
xRXBr8UNFa3eYW2ohEDMcxKDgRq/Td3DD6d8DmrEPxE06ZY2Sw1HZIWWVZYwMicQc/PkfOQM
kdDmnoB2IGK8/1+K+gx288xt9QKQhGI8tMsGiaUYBbP3UOfQkV0+heIINYvL+1itru3msmCy
LcIFznAIwTkHYSD3BBosgNmiiiiwBivmD4v/ufiNrCIAFBiOB7xIa+n6+ZPjGufiPq//bH/
ANepSWjJlfsTS/dH0paq6jM9vplzNEyrIkTMpYZGQOMiuDuPF+rQ2kkgez0ju24iPjhu1hX
+LupJ+tS5pG9OjKpsejUjAMpDAEHgg964G28T63K1hI8dstpc3KWvmCInDiWZJFPzcEBE6ZG
S2CRVLSPG2sXsVq7xW3702XyrEQW84yB8ZfjBTjP9aXtYmn1Seu2h6LNZ200DQywrNE3BQqM
EZzjH1psVhaRPI8dtCrSHc5CD5jgLk/gAPwrktH8X3E58MC8ji26nDmeRFIEcrqWjA5IAOxx
yc5K1q6zrUtg4g060jeEwzSRxyqVJZd4k2nOe5QAcHo2ccVXOmrkOhNPIZuG2gPWGPv/AAju
MGj7Lb7SPiWQVI2DkHqK43xP4p1DSvEj2MItvs3kOHkQkhnWfgkN6xLjjuckeVAninVm0L
T73dZJNPLCskTQnKrl8Kdn4P70sOvBX3pOpFFLDTaT7ncG0t2zut4TuOTIBzUixorMyooZsA
kDk46V5tfeN9Yt7jVLFybQPYxXsu8xtiTy0V48fN6NhvfipitibxBqiNpgD2mZ7pYJ0MJ3IGY
AdHwDjPqOKFUiN4WafqdnRXmVr45liWAYtBbNt+yfKsTAyebcSRNty/YJx757Yq8njG+ZVa
JrO4QvHEJIo2xJvgeUSLlvujaAR/stz6L2sWDwIRHf180/F/H/CxdW/7Y/8AolK9o8E+JL7X
b69gvoIYfstvAWCKQTKWISXqfuh4mA/nXjXxdH/Fw9W/7Zf+iUqoyUtUc9am6b5Zbn0XcWsN

5bCG6iWWIIWKsMglSGH6gVl6tb6VomjapqTabbtHBDJdSosa5fYmSBnjnaPxraT7i/SsPx//
AMiH4k/7Btz/AOimoSXUfM0rJnkn7S3hYxpE/hq/aOM5RD5RCn1AzzVjSP2gvB9+ZrH4buY
p18EKUhyCZwRz2/rXyM4LMewrovAFrHLqU88oVvJT5QR/ET1/IH86zry5Kbl2OnL6br4iFJ6
pvuFT158d/DVlPaRDwrebJ3XyZCsKIWBwDknAxnr70zVv2jPDVjqKLd+H7x7qIcOkkEhTPbc
GOD7V47rFhHrmjTWsswR0KtASBtRu+eMnPPTp6HiuPj8IRLtljvIzcOQBuo1FHqf/r4rCj4
TST39DoxuBqUqrUPH9f+CfTVl8f/AAXqEMl/eaXLBgmNmmSNpCmDMDkjBxxWfb/G3wJqT3Kn
wvcrFJEULvFEAyLk5wDx1znrwPQvWxhfWJ8MtOtYbnXvF0WoXJXJitpU2A46BRljXK+LE025
uLXQbYRQTF6uNpQr+SOY1JY5+b75AH9wYGDxaG12jzVKonZM9jl/aK8FISG8MXrKmqYoe
QevfvQPjh4HngkmbwlejzCoOIoc8HII+bjBJPHevB4NALwKbvVNNsipIwmHc4HdiagbQp5o9
6atp8205HmXs035Ng0pUpNXUbDhVaerZ9HSfHPwFfcWlVb4VvZbmcqIo47eHJOeMc9ia9T8K
anpPiGKZrTTEhFuixYkiT7rA/KMZ468e9fC0msXehato2rW8f760lbG71XGBlc9CCCRx619b
fs/eIrHxDZ63Nplrd28KSxki5ZSxLBj0HQe2TXJD2rlHa2t/0Oqbhyys3fSx6nDaW0EjSQ28
McjDDMiAEj0JFfo/xbQn4haqf+uX/opK+j6+cviz/wAIB1Xn/nl/6KSuvbY4pO+59Fx/6tfo
Kw/H/wDyIniP/sG3P/opq3Iv9Un0FY/jbB8Ga9nGPsFx1/65tTHufnBkYweldf8ADwpvu48k
HCseeO/+NZn9kR3F0WWQRwHk8ZiPoBXS6Do40mWS5SZjHMoCxcK/UmuDF1oOm4X1Z7GVYerT
xMattF/kdHG2V25IUlnfWqGoG1jiC/u2u7jDNESCQnbnGMHJzjBJ56FZ4LkJOw2HzM56da5
qa1t0vry/u7sxTSYRqg51QdWPoOQBgE9T2oc2KUPXV3Y68+lzU4OL0b1OTvbr/SZWtVSNgy
gbVAyPfr/OqbyStylnZpJHPJPJqSSDNxlqyKUB4cdxXXeGNFvIyt1YlxIQsZsgGM101q0aa
uzwKNCVV2Rh6d5tjIk17amW3zyARuH+H416/4W1Hw3ZaJbaq17cWTTuyKs9pGySMo770ZepX
oecHoc15z4l12S4tbdp7ZXIKskkoOG3jrn14P05pi65L6f6JBpbQStZxRkRq7bti7mbrx9c+1
KnVnKF5K3zOjkwypnyp39UvbxE8SWXiG+8/zxOYm+WQeYVz7KZNgP+6or3L9kVWVJNE18IQSJo
dxAxzhvc18p3MSqRH5Ukar05xn3z0r6k/Y4hMfh7x5PL3MQxkEjCt/9erVr3MpttNWPoEvM
/wCLbY+IWQ9f+WXB/pklfSFfN/xbJHxC1bGf+WX/AKKSrOeWx9Gxf6pP90VleMk8zwhrif3r
GcdM/wDLNq1YP9RH/uj+VZni8lfCetFRlhZTED1PltQ9ilufC1vp0UMEk810iwXthwFIOR2w
eh9q0xqBa5jtfKjdSN6vGxJA+uMEfSs3SHjub+VpZwzTSfi0ZKmJguc4PYgYz7e9aUxhsQiQ
gHYCO2TznmvGqJSnaerPocLGfI509EvxLdhFJLqEcTukMTEbnP3jnsOMD6mqOueCrzUj6bnp
15bLDGMzJdyeUUxweSNv612PhqJJvDbSSt0szBjDEw86FgDzt68eo/Kq1tb20+p21jdXbXO
lTzKZAmf3mM/Kw65z+YrtpT9mrW3+85sTF4lu7enToeNy2U9ncQi4iKC4AeM4I3KSRuGcZHB
r0L7Ld6Bata3kZQuNqhu9avxytYofiHoawANapYQIF24+QSPxg/SvRLuXRdX8OWsurzWKTsb
UAmICFs46c9a5cyqSi4W3F7mWAap8zb12PII/DwvbO102SOOEXU4ld0LStfGo5O0Dr82Mfn
V3Uv7HiuisLrZwwRfZolPtjEqevmdSM88Aflkde8+v6VdXUmo22k2EscdmzxNok7Mdgf77KO
dp2/Qd+1cvcWlvcWljtxuaHIY45J9fx6160Hp8sVre+v3nPV17RycVt+n9XMnWb9JdRvJbOP
y7NpXdYOP3QLnCrjsBjpX0x+yFKsug6+Uix50Wftrq+YLqzKRvE2VIU8H1Hofxr6a/Y8GNE8
R9N3nwhh3B2tVW96z6GF2ovzR9DV85fFn/koOq/9sv8A0UlfRtfn/wAXB/xclVuv/LL/ANFJ
VtmLPoy35t4v90fyrM8Y/wDIo63yR/oM/I6j921adt/x7Rf7g/IWX4y/5FDXMF8APjP/AOi2
psaPhzTL2OwhkgEMZ8wkeYc+YFIyO3IyCOtVJJHL7/mY7vlHtVzT4FkjleaRECIWw3Ujvuiq
8I6VZ263NzJKs+oW45ULuWLPQg9zx1rg9ileb0PThi3CCje/ZHLAJKo1GbBjRyNrRuecew+o
NTaxHJbwtc6fuEnVo+SPYrgev+RWJO4tj5ysiQqCTgVLDqDSgMLlyGOAemcVE40/NHY0hUb
um7NjffXiS+vNUsZtYZZ7m4trVLcMVMbFQzNg+43YzVb/AISmJG3221WKOOjSxCc/U+ZmsbV3
ZtRkaZjlfXPQVU3x7UGPm713wb5Vc8qppN2PQv7f+26d9vlljt55sxv5P7sHnkYHY46dKzNV
ke2vpLiAFFdcnByDxiuN2Nu2rlgTxity6urk2cMLrjcoQf7XGM1EluEr3utfxN3WUoNwS9Pw
Fklj7YipPGvn5/1ijg5HQj8K+nv2SoRDY+JNpO13tnwexKNn+VfNN5odxpFrFdTRgwyLiZc8
c4wD+dfTP7Jt6l1Y+JkhUCKKaAA45JKtmhaSVjNycovm3Pfa+d/itGG8faeef+WX/opK+iK+
ffikT/wnep/9sv8A0UlaMxZ77a/8esP+4P5VR8TFF4a1aS4UtCtpKzqO6hDkflV2y/484P+
ua/ypupW8N5p11bXRxbzRNHIc4+Ugg89uDVDPiifxHfExjHTrKztI5ZAqyToXZAwjiJAUgD5
WJ/i5z7VVNxcXMYe91C6ud0KFg0m2MYVsAKMA4AGM5PHvX0Y3wc+H1zFCVmdo9wjQpeLhmyG
xwOTwtRN8E/h6rGDz50eBcsgvFBUDu3GfTrXE6Mn1N72eiPmfXJYtra/wBmSs0KxhTvXBJB
OfqKwJlmsVmWNTHH+84GAgx/WvrNvgj8PJ40+1XJmcAoovlywPTAxzUbfBL4cSRITfXLKc5
/wCJgvYZPbsOauFNxSRbnza2dz4/u4oZVLiWQy53DevH061Xh0q7nk4iKxk/6xgdoH1r7Nh/
Z88BMymN9RkGOOALsEFTOPTpU938FfAkMiRXN1dwvt+WNrxUOPYYrR8yXumMUPP3j5Nt4NM0
m0824dppMcN2z6Af41jLqkst4105DSk8KTwb+PavsJ/gj8OpQokup5AQMBR1DnOenHsap/8A
DPfw2leRo7m++Qb2CXynaOuTxwKVONneWrKqaq0dEfK2qa3fzaS1ncW8KwPgrjIwQcge19G
/sZuH07xYy/da4gYfir106fAPwG+2IXmpSNKh2A3qsKe4+XJHfdt8N/h9oXgK3vk8OtcNHe
OrS+dKH5TIGMAY6mtl3e5m1Y7Kvn74pEjx3qeP8Apl/6KSvoGvAPIiufHWp/9sv/AEUIORDP
eLD/AI8bb/rmv8hU1wrNBiQAFipABOBnFRaf/wAeFt/lyX+QqxVjR5raeB9ZTTfs095anNg2
nqfY/ug0cCmQntG4gxEGHsQM8Vpah4Z1e/ISO9meyV12uyxuwDIJonC8joVi5PqemBXCUVI7

KJ1PF1G76HD23hG4hnhjkkhs7gGG8MqPIwBkmlSRFyF+6oQLnr7Vl/wDCD6wbF4GntWZjKd4m
YH5rNYA0E6blz9PU16ZRO6MQWLqI5Ow0XVbfxLZakzWohS2NnNGsjEmMKhUjjBlcPxxwx5PS
pdc0nVNQ1e1uEWy8m0ukki3MwYp5bBt3HXc3Qdq6ein7NWsZ+3lfm8rHn8ng/Uk8PabaW81t
9sgnklZmJCipilVII GCSq+YOD2zzSy+C7m7nuryb7PBcCeCe2ggkPIKEWAOh+UHB8naOowel
d/RS9jEv63U3/rucNB4c1m2ureeE2TNFdTXaq7MApfzszJxzjzVAIxxj5+uQK2vB2lXujWV1Z
3jxSQC4eW3ZGODr/ADMGB6HeX7ngit+inGmou6lnXINWYV4J8Th/xXGpf9s//RSV73XhHxLj
B8bakcf88/8A0WtORgz2/Tv+Qda/9cl/kKsVW0z/AJBtp/1yT+QqzVDCiiimAUUUUAFFFFAB
RRRQAUUUUAFeG/EnP/Ca6j/2z/8ARa17lXiPxGH/ABWeo9f+Wf8A6LWokJnsmknOlWZ/6Yp/
6CKtVjaNqth/Y9iTe2wBhQcyD+6KuHVtOB5v7UH/AK6r/jT5kOxdoqiNX00ni/tD9Jl/xp39
qWH/AD+23P8A01X/ABpc67gXKrX95HZW7TSq5VcZ2rnqQPp3pq6lYsPlvLY/SVf8ad9vs/8A
n6t/+g/xp8yAzf+Ejtv+fe74xnMY7jI7+gqzps+218xWIShsE4ZOcAgdvrVn+0LP/n7t/8A
v4v+NH2+z/5+7f8A7+Ci4Fmiqv8AaNI/z+W3/f1f8aX+0LL/AJ+7f/v4v+NO6As0VU/tKx/5
/bb/AL+r/jQNSsScC8tifaVf8aLoC3XiPxGz/wAJnqH/AGz/APRa17L9vs/+fu3/AO/g/wAa
8F+J0s2f/Ca6lsuY2AMYyrAjiNc1LEz/2f/bAEMABgQFBgUEBgYFBgcHBggKEAoKCQkKFA4P
DBAXFBgYFqQWFhodJR8aGyMcFhYgLCajJicpKikZHY0wLSgwJSgpKP/bAEMBBwcHCggKEwoK
EygafhooKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgo
KP/AABEIAd0BQAMBIGACEQEDEQH/xAAfAAABBQEBQEBAQEBAQAAAAAAAAAAQIDBAUGBwgJC
gv/
xAC1EACAQMDAgQDBQUEBAAAAX0BAGMABBEFEiExQQYTUWEHInEUMoGRoQgjQRHBFVLR8
CQz YnKCCQoWFxgZGiUmJygpKjQ1Njc4OTpDREVGR0hJSINUVVZXXWFlaY2RlZmdoaWpdzHV2d3h5
eoOEHYaHiImKkpOUlZaXmJmaoqOkpaanqKmqsrO0tba3uLm6wsPExcBHyMnK0tPU1dbX2Nna
4eLj5OXm5+jp6vHy8/T19vf4+fr/xAAfAQADAQEBAQEBAQEBAQAAAAAAAAAQIDBAUGBwgJCgv/
xAC1EQACAQIEBAMEBwUEBAABAncAAQIDEQOFITEGEKFRB2FxEyIygQgUQpGhscEJzNS8BVi
ctEKFiQ04SxXfXgZGiYnKCKqNTY3ODk6Q0RFRkdISUpTVFVWV1hZWmNkZWZnaGlqc3R1dnd4
eXqCg4SfhoeliYqSk5SvlpeYmZqio6Slpoeoqaqys7S1tre4ubrCw8TFxsfIycrS09TV1tfY
2dri4+T15ufo6ery8/T19vf4+fr/2gAMAwEAAhEDEQA/APqBYICLx0FSRLgUiAIFz6U8oDgH
OMglzqOpbY6loorW1iBKMUoooSuAIGKWiiwCUUtFFgExRSmgUrdBiYopaKdhCUUuKKEgDFGK
KKdgDFJS0UNAikMUtFKwBikxS0U7AJilxRRRYAxSYPaKOUBKXFFFKwCYpCUUU+UAXRRRRYAx
RiiihpAJikPGOCnH0p1FTZANIBGCK8j+PFkINAspgFYLC7A+fmAKscH157169Xln7Q6geD7
N+4vUH/jjOcuqYN6M9Qj5RfpT8VHFxGuPSPkENhRRRViCiiikAUUUUwCiiigAooooAKDRRQA
UUUUAFFFFMAooooAKKKKQBRRRTAKKKKACiiigAooopAFFFFMAooooAKKKKQBRRRQwCvLv2iB
/wAUNbn0vo//AEF69RxXmP7Q3/IiQ/8AX9F/6C9IT2PSoRiNfpUgpkQ/dkPan0khhRRRVAFF
FFABRRRTAKKKKACuH+M2qaroPgDU9a0PUGs7uwQSgeSkiyZZVwwYHjnPGK7ivN/2h7u2t/hF
4hinhhjknhCRI7hT129ThQepx6UmByGseNfFfh/wl4H8QrqyatNrUsEU2mS2kamTzF3HyigD
DHTnPUV7vXypr9zpujfdFwFqXgeaBfG5+zxhLFhJNipjPmLIgzxu25yO9fQmleMtPu/Fs3ha
QyprttX3dxH5Z8tQwHAbuRkf5zSF7xgbxPDI/Npt+9hewRPMsyxJJ91ScEMCMHH1rxzV/E
njbSvFXgDSZvEwkHiOMNcMNOhUwnCkhOD/e7+lelFTW7PTfCl3ZT31rbXmpKLK3WaVUJMrC
MtyeihiSegxInxT1rRX+MfwwktNTsHtbWVw8kdwjLEuVA3EHA6d6YHt2r6/pXh63t/7b1S3
t3kGFMzBWIHhZEkPzOBgUl/4oLT7C1vb7WNPt7O6GYJ5LhVSUYzIwZg/hXl63KWf7RtxqGt
3EKaVdaAbplzM48ogMhkCseM/eY+xz0rkPAFpFN8JbGx8QyRwaRqfiNhYx3DhN1sxlygb+HJ
JH596VwPoDUvEuh6ZbWtxqOsafawXS74JrhEUUYBypJ5GCOnqKTvE2iaTbW1xqQ2dvDcr
vhaSUDzFxnvcqMc56Cvk3WoLuD4e6GniWSKO60bXlTfVkcBmhhkcyYpBjJXPTCCvYYLiOz
/aN1S/12eFNLutAX+zLiZwImjDIZAJHj+8SB2OelFwPU7/xJomn2dtd3+safbWtyMwTS3CKk
oxn5WJweD2qGLxd4dlvEtItD0t7pwCsK3SF2BG4EDOenP0r5c1IT237L8iagwiguNc83TY5j
gm38wHKA87c7jx2OehruNIeO5/aMjh1HVdOvDceHPJWW0VYgdx4UDe3zYJPXpjFO4Hsg8d+
EyMjxNouD3+3R/41c1fxNomjTQxarq1lZySruRZplUlc43c9s9+leIQ6N4fk+Pd54ZiTP7LP
hldOEG9M8EDA9sAZ9c81NZNFpvjj4wJ4pkijabT0NqblgBJaCNwAmeoHyggd/ei4HteqeI9
F0l0l1TV9Ps2mXfGLi4SPevqMnkUR+JNEk02XU19Y05rCJtklytyhjQ+hbOaee9fMWs/bLP4
R/CWDWp4rfUF1aOSNbvG6ODc2wspIO0Db6cYHFdN4Uv9Pih+M0MrwXEzJLLNqclKtpMWjcli
L0VgSR95iT3ouB7g/i7w3HBDO+v6SsM24RyG8jCvtOG2nPOD1p7eKvDyzywtrulrNCGaSM3c
YZAvUkZ4A718qaZMX80/Bu6vrm3hs4NTWCGBpExtWTMkz+mWwvPQLk/er1/xx4W1ITTPG3iHx
jZjPvxpD9oj2UwubjyDCQv387SGBwPTOaLiPWnk1bTtXheXsr+0vYkbaz20yyKD1wSpPNXa8
t/Zmlgf4N6EsLxM6eaJAhBKnzWOGx00mda9SoGFFFFMAooopAFBoooAKKKKTAK8w/aFA/wCE
FiJ7Xsf/AKC1en15l+0J/wAiGn/X7F/JqGJ7HpUZ+RfpT6ZEP3a/Sn0IYUUUVQBRRRS AKKKK
YBRRRS AKJmginAE0aSAcjcoOPzqSihgQxWlvC5eGCKNj1KoAf0pwhgFw04ijE7KEMm0bio6D
PXFSUUWA5rVPCVlqnlT9d1COC4+w2ktvDFLEG2u7qd4zxkBSOnerXiDwto+u6Nd6bf6faSW

9zG0bAwrXkYyOOC0oNbdFFkFzE0bw9bWvhbSdG1GK3vksbaKDMsIZWZEC7gpzjpWpNaW0yxr
NbxSLH9wMgIX6Z6VPRRYCvPY2lwr59tBjJON8YbGevUUY802xvbdILyztriCMgpHLERquOmA
RgVboosBXnsrW4VFntoZVj4QPggC/TI4pkemWMcqyR2VssikFWESgjHTBxVuiiwFUadZC4+0
C0t/P3b/ADPKXdu9c4zmkvtMsNqEjr+ytblojujM0SuUPqMjirdFFgK13p9neOGu7S3nYDaD
JGrED05FNGm2K2phtZ2wticmIRLsJ9cYxVuigCg2jaY0ao2nWZRc4UwJgZ69u9Wp7eG4tzBP
DHJCwAMbqGUj6HipaKLAQWdla2SstnbwwKx3MIowgJ9Tip6KKYBRRRQAuuuuGcJFFFFgCjvR
RS3AK80/aC/5EIf9fkX/ALNXpdeaftA/8iD/ANvkX/s1AnsekQ/6pfpT6ZF/q1+lPoQwoooJ
9qYBRRRQgCiiimAUUUUgCiiigAoooJAxk9aYBRRRQAUEgdTiigAooozQAuuuZoaAKKKM0AFF
GaKACijNGaACijNGaACijNGaACiiikAUUUUAFFFFABXmf7QJ/wCKBH/X5F/7NXphrzT9oDP/
AAgP/b3D/Wp6iex6RD/qk+lPpkP+qX6U7vQM4/4q6Raap4Tn+0xlp02QQSKxVkZ3VeCPXOK8
618N6VafHjT9Fht2GltYGc27TOylwG55b2FekeONVsludi0qa7to5bi9ikkWSVV2xR/vSxye
BIVHPXNcDf6tYP8AtG6Z0t9aNbrpriZBMpUMVfjOcZrCqk5X80erg5TVNxu/hk/y/wCCN8e6
RZN8bvDFqYf9G1CN5LqMSMFIYb+SafYfiUXxNstPtfi54UjmxBY3oLXgaZjkjwcAtzjoBVvx
9f2a/HXwazXUAWCJhKtIuEJ34Dc8fjUfxPuLcB4x+CY7iW1kiTcJldIKqCT94Hj86mS+L1N6
Tlenf+r/r/wCz4LjtN8Ttf0/RJJbrwW1oEmXzWktxMQuVjYk8/ezg+vtVL4NaLY3uv8Ajm3v
YnmS2uzaxJJK52RMzggQePuj34qTw/ciH9oC6s/DEiHRXtN17FbMDAr7OuB8obdt6bduyQd
Q8EeGm1O61i4tfs9zNzcSx3MkCye7hWAP404xctezZFaqqd4ttc0Y2tv89tWedfALSbPU9M8
RtqCSXLC7e0zLK5liIB2jn2+tZvwkj04aL4xu9XimvPlu2s4ojM5d1Y4WJeerNtFa/7N91aQ
6T4kQ3ECBdQZwDIOE2gbuvT3rL+AkMFxq/iG6u723FiZ6g9xHCXHzSHcvmE5+6qk492J7Coi
tl6dzs2pV7t2XL/AF8y9+z5pdtq/h/XZdVjknma6a1bzJ3bEe1SUBz69+tUvglPof2bxMni
DUIEka6e1UXl6VJg7gbm6ZHUc1rfs33lsmg+lFE4hUrqlYEFwMLtHzfT3qv+z6unTW3in7UL
ORl1FnzJtbCY689vfpTgtfW8xV5NOve9ly7E/wCzIBFc2+u30ryzxxRqQySTM+IsA4GTjHv
SfH3X9Q07UNFn00MbfR7iK9umU8b3LLGp+oWT8x60n7Od5awaV4o8y5gjVNQeQ5kUAJt+916
e/Sp7mw1Hxr4U8SXVjd6I2navK8itNvMsax4SLLBtq/6sMMj+Kmr+ySW7Jnyxxsp1PhVlr5/
8C565p13FqFhbXls26C4jWVD6qwyP51Yryn9nbxLFqvgnNKmnQ3+m00Rj3Dd5WcqfcDJX8K9
WrphLnimeRiKLo1ZU30PLdY0XQLa01+58b3UZnubi4ltY7m5+aGLJCeSugkjPyjOTj2rY+C
p1s/D3T/APhI/P8AtWW8v7QD5vlZ+TdnOPXnGKYdDuv+Ex0vxVJ430zTlrSxuZraFio82GN
M53EnKkcEHjOcjtUX7OWoarf+CJjqcs09vFctHaSzelmjAGRk9QDn9R2rCDXOrdb/wBM76yk
6E1LeLXotOn6np19aw3tpLbXK14ZVKOOYrkH3GCPwr518B2+l3One021zU7mF7G4kjs5G1CR
HiAD42fNycgeuelfSDsqKWYhVHJJ0AK+ePhpaaBfWvxFk1uOwkjS7kZJZtpZF+c7kY8jnbBH
eqrK8o28xYGVqV57f2dvU0Lk6xffs8yan4jvkV1e1UyWs7SPHKEMigM2CCcgkc9sUmnaRp2u
eB9JttJur0+K300ah5kN/ISxRkBVwXx824gDHY+lZuj6vqOofs2a82tXeku1zDayzvl5EDR8
ZPLYO4fh7V0Ph6fQvCfw30nxZHJZW+qJoxtwqhQbmRtpXcByxDL+ROawXvW9P6Z2zvTUKt+d
2S2229DsviNoNrqt3oLSvdxzS38du7QXMKw6La7MpCkDt16+9cL8PtMiHxs8Tac017LZabGs
trFlEsuI2ynPlc9T1zXoWo6hDeeLvD1qbiHfawy3867wNpKCNpzMjf8AfNcP4BnhPx/8bMJY
yrwIFO4Yy5j4FazSck/P9DkoSkqM4t7Rv/5MYnj5/B/xW0/VbS6u49HGoRW1xA1xIOY8yMM
xwxPXcx/CpfjTfx1x4900OG8uodPW9i0544Z2jEjHY8mdpHZ0H51q/Fixg1vQfHccEsczYS
Wt4FRgWXZEN3H+6Wrl/GaywaN8M59SIQ6jeah9tuiSad0jRtk+mBtH4VIO65or1/Gx2Yflm6
c3ulb/yW9/zOh+PNpHpH/CLSafPeWolu0tJTHdyqGiGMA/N9eevvXR2WjWMnjTT73wtcXrQa
bdtbX8YvXlhCPAWDYzyMqSoPufasP9o5oZYvCSO0bK2pAspIIKnGc+1dSZ9H8leILTTdEezi
m13UvdR0JV AiQREOwCnjJVfxJrRx9991Y5VJ/V4WerUvn6+iuQa74VstR8eTeZPqUCtAc9zJ
FDfTRqZTIARyDccBuBx7Vz37PtkmteD9SutVnvbu4kuZLRnku5SfL2ocD5uOe45967jTr2C9
8TeJLzZoTDbwxWCPvGMqrSP+RkA/CuP/AGZpI18DX670yNRkP3h02pzT5VzrzrRzy+rTTe3L
+N2Yfwma2ez8a3eu3GoXUNlctaxq15MW2EkBFG77xIUA9c4q3+z/AGp1vTvEUusS380q3LWg
WW9lJjIBKj5uue45461T+Blj/aHitxLLNNEdOtNTa5WLPMk2XCMf9IRkj/aIPatf9nCRBZe
KRvX/kJs3UdMdazpvtv5nVimoxrWevu/L+upg/Di8kj07xpcPf3supW901hp4lu5HKIyUUK
pbBOcc4J4rrltb74WeDfFuozXy3cLT+Zp0DMzCLdhVDFu5JBP0964DwZpcGpeHviLewhV1ez
u5LmyuojiaFi3tGHIBxj0Oa6jUdZl+JHwduLO0BudZisIru48vBHmJIfkIHRmCMwHuPWIdS
rvfWwV4XqW+zeK15aJ/5/eWbPw01z8Jz4hku7w+KHS21Iaj57+YrgFwo5wFwMbcYpbrUZvHv
wl0zVY57i11p07XzbaZ4sSmVUY4UGEHg4PTPFaGk67aJ+z4L1pUCRaQ1s3PSQIY9p992Ope
s/wJpT+HPhLoEeokW89zqlrclJdtk77hCo577QDvdquq/pmN3rKW6nZfqvTyK3grxNfan8FZ
bX7VN/bSztPQIZyZAZnNdnrKISc/7NaP7OPmX3hC41S8ury5vHuZIN89y8gCLtIABOB1POM1
h+FdDuNN+KnjCzyE0m136oinpvljZU59g8n5VufsyEf8K5IAIJF9Lxn2SiDk5RvOv+BWKUI0
ajh1cX999D1uvNf2gP8AkQD/ANfcP9a9KrzB4/8A/JP2/wCvuH+ZrpPDex6Jaf3a/Spahg/1
a/SpBSuZuko/BInc+NtW1zVbK1uvOhhhtvNUPScqd3BGASSOfQVD458A6Pr/AlavbO20uwhv
TGWtpUhWMPiORyB0J4Ndr3oFT7OL0tubrE1YyUk9rfgZP/CPaTMA91pWnyzsBvd7dGLHHckc

0+40DR7iVpbjSrCWVzline2Ri31JFadc7498Xaf4J8PvrGrpcvarIkRFugZsscDgkVfs49jL2
s+7NmX0+z09ClhaW9sh5KwxqgP4AVJdW8N3bvBdQxzQOMNHIOZWHuDwa8XP7SngodbbWx/27
J/8AF0v/AAOp4K/59tb/APAZP/i6rlSViHNT3vqesReHdFi8zytI05PMQxvttkG5T1U8cjjp
SR+G9DjDiPRtNQSKUfbaoNynqDxyOBxXkx/aW8EA4Nvrf/gKn/xdKf2lvA46wa3/AOAq/wDx
dT7OPZF+2n/M/wAT1iLw5okIkEOj6dGJUMbhvbBuU9VPHI4HFLB4d0W3Eog0jToxKhik2Wyd
eh6qcDkcdK860/4++DL+3MsB1MY4Kta8j8jVkfHDwkTg/wBpD623/wBes3KjF2dvwOqGHxdS
PNGMmn6ndReGtCiEgi0XTUEiGN9tqg3KeqjkcDipYdC0mC0ntYdLsY7af8A10SW6BJP94Yw
fxrg5vjb4RiDHffsVGSFts4/WsJv2k/A6sVMWs5/69B/8XVQ9nL4bGVaNelb2t1fvc9YsNB0
jTrjz9P0uxtZtpXzIbdEbB6jIGccVpV4mP2IPAxOBFrWf+vQf/FVcb9obwTHGGuP7UgJ6JJa
/MfWdVrGFtIo55VG3eTPRtW8K6Fq9ybjU9Js7mY4DPJECWx03ev41rW8EVtAkNvEkUKDaiIo
VVHoAOleMj9pPwKcfLrH/gIP/iquf+0f4HlcIiawWPAAs+SfQfNSUIp3SKdSukot6Hsdzbw3
VvJBcxJNDIqV45FDKwPYg9RWMPB3hoHI8P6Tn/rzj/wrzeP9ozwQ7bVXWN5OA2PnPP96t6H
4w+G5FzJdqkH/XW1x/Wj2KqP4biVaVNaSsdftaFpN/bwQX2mWVxBB/qo5YFZY/8AdBGB+FUT
4M8Mf9C9pP8A4CR/4Vm2HxF8P3yloJ5toUsS0eOlctq/7QPgPTbjyWvbq5ccN9mtY4U/XOPy
oIQX2ojjiRSmn95v+Hvh9pMep67qOs6TZ3V3fX0kqNMIyhYuAgAPA6E/jUfir4c6RcyXfa
JpVnaajY30E4eBBFuRZAXBxweMke4rF0n4+eDNTvILa3bUleZtqtJa7VB9znirx+NPhvKfFu
2oXEsmMRRWUJLLnPXnjGDn0qPq8Wnp8zb67VUILm/yOot/DWh28880GkafHNORJK6W6gyK33g
xxyD3pt94V0DUI/OvtF064m2hN8tujHaBgDJHQcVObv9obwJbXEkRuL+TYxXfHaEqfoc8ili
/aE8DyIWMupoO26zIz+tWqCenKZfWJp83M/vPQrrwl4euzF9p0TTZvKjESb7ZG2oOijjgD0q
pdeDNCgTbmTS9D02G/8AJdYZI7dEYMVIGGxx1rgn/aM8BqcCXU2HqLM4/nTv+GifAWAJfVME
4H+hn/GodKHZFLEVF9p/ezqPCHw28O6T4bsLS80WwnvFhT7RJNEsjNJgbuT2zmoP+Fc6VZeO
LXU9L0y2h0+ezntr63UARsW27Ts6c4YHHoKzk+Ovgplybq9Ue9q1Q2fx+8C3YPk3l7kdQbRg
az9nSt009Db6ziOZtt637ncweDfdDv5nkaFpsfmIY32W6jcp6g8ciltvB/hy1877NomnRedG
YpNluo3oeqjnkVycfxr8HOpb7VdqM45tW5qKf45eCYI5We9usxruZRbNnH0oXsdlb8CW8Ra7
b/E7XTfCug6Zc/aNO0ewtZ9pTtFAqnB6jgdKm0Hw/pPh+CWHRbC3sopXMjrcm3c3qa8zj/aI
8ByEBbjUST2+xtXaD4geH/JSQ3MoDKHwYW44zg+9OTpUmuaY7bEp1qt7NvvuXJPbfhyTUjfp
o9mbkyeaTs+Uv/eK/dLe+M1d1rQdJ1sRDV9Otb0RZ8sTxh9ueuM/SpdE1W01rTYr/T3Z7aXO
1mUqeCQeD7ir1WoQaukrMmVSqpat3X4GXcaBpNzbSW8+nWkkEiRxOjRAHlj+4p9QuTj0puje
G9F0SaSXSNLs7KSRdrtBEELDOcHFalFChG97C9rO3LzOwV5r8f8A/kn7f9fcP8zXpVeb/H0E
/D6XA6XUJP5mq6mT2PQ7f/Up9Kkplv8A6lPpUIK1ygooop2EFePftWf8klN/AOvy3/8AQjXs
NeP/ALVWP+FTT5Gf9Mt/QjVCZ8WSvkAkcqMVFuJPAJPYCnEeYtGBUI3K2ckY79DSJHu3ZD
j35NQu5ySOM0MSxJ6AUxuelAzb0DXJtMeSPahgnKiQkcgDPI/OuxWdJxG8LBgw4K8g15zawP
cXUUEYBklcloJxkk4Fes2OjJodtHbXBEk6DLk8AHvxXl46MItS6s+qyCvWnF0fsL8CDTdkk1
aJFnZ7VvJSREYs07DuCeFHPbNc98QdAi0y5gls42jgkQBgSWw468/rXoFrNFGjXVxNHb2seC
7ucAZOBk9sniofFd/pmpWtxpUCre37riGK2O4RycYLOOKnCVZOfNay/A0zPCUVrCkHK81qu/p
8/LrqqeffDPVdD0fxZBP4otJbJ2seKTyCfMjLDh1wRyPaul1fxh4M0VZ4fBXh97+8Yt/xNda
/ePyT92Lpx2J/EV5tqNtLa3UsM8flyxMUdT1BFVS3BOBXqnyNixLcNNI8knLsdxIAHP0FNWb
y5AyZDKcjlBqEknoB71b/s25W2+0TR+VFnAZ+M/QdTQ5W3BRb2ITcSCTeGYpNo4dc16PZeN4
YNEtjMJLu88oLh2+RcZGGyPbjFeahT0AzV20066umKwwu5GOFBrSFVwvYmUVI1dd8X6zrUX2
a4u3jswelaL5l/xA6/iTWVp9rLcy4jR3I5OBwK77Rvh5eT2Qee3k8wgYVIy556dK6eDwBrmi
6XJex1glpYRoXklmOwkdhj1z0FHxO8mJbe6jy69uH09Yfs7N524NHjqGB9PXNdX4qv5PDIrJ
pVrJm/vd013NyGjjlw3k89DnlvYq14VsbezdR8e6tbbhWBzDpFrJ/y2n7N9F6/WvO7lrrU7
6adlkmlmYuzH+Ik5OTQqm8lt/X9evoDjf3SLZ8plkX93ngf3qdPM5Uhx8p6KTWk3rXTmlskj
v7hUhLAIvX8vnpNUg0izh22nlPjnkklv1rJ4mKfJE1VF25mc2pYnGCT0IxWpYaXcykStbusY
7lfvH0FPotxw3G+Mat3YqOabFr1y92rQIxGQSQZ4FHNJrTQIQKeupswyiRCSfLJXIOMA8cis
m2tI5RFJbMssJbG0nayH2NNurkeaYiCjLwA5HzD6gkGo7YtDNH5QIA4BXqB/UVxqDjdnVKpG
TR11juUuSyjqCfvCuM8RTvDrt2Y/kVxtKjuCMV1VpPswvA7g9cY71zHjWJo9aL/AHt8auTn
PWsMKrVWn1R1Yp3oprozt/hT4FuNTjTW9SiKaYrYiVsj7QwB+6fQEc166JBNzIGBHR+SCcg
jFZfwH8R22veCk0SYIilzpfykN/EpyUcD8wfce9WLoXKeI5LbagQqsheMNIjnGPY5rzc2hVdR
Te35f8OduXqn7K0dz274SqU8CWAix80vH/bRq7CuX+GhU+DrPy1KrukWgOT9811FfQYVNUYq
Ss7I8XEu9abXdhRRRw5gBrzn4+YPw9n5x/pMP/oVejV5x8fP+Sez/wDXzD/6FU9RPY9Ctv8A
UJ9KlqK25t4z22ipaaGJzkUtFFCAK8f/AGqhn4TXHOP9Mt+f+BGvYK8e/as5+Elx/wBflv8A
+hGqE9j4pkbAIDZhtVc9evNTDah45NDIB1ByD0HWkIZsbGBnnrUZUg8j61M7cYUcYqFhg5zQ
Bu+DNHXWNZWKSYxRxxqZW168eleo3Eju7uSzgHGx5zXn/AMPkf7bczLGCfIK+Zz8hPp9a7VMK
u5849TXiY+TdS3Y+54doJYb2ltW/yJyBcW09vOoeKVsrqRxx/wDXOrZ8HTQaBYGwsraEO6ke
e6jff6471z0ZeSMjnGc5FaOk3DWyP50YdpF2qMksCe4rkcpxjozfGxpuV3HXuc9408GTazq7

X2kPbxoyAzLJLtCsOpH19K56z8F7AX1C6wv92IZ/U13r3DojqUjU9CCQDx9e9UmeMRO90Pk6
hUOWYememPet6WlRqCgn/meBPCUZTcramdbaRZ2dq8ljbEFQF82T7zt/dBNYz+HbzVLxpb24
WME4jjjG/A9BWnd6vAbmNGfDgbUgVWOD6YA/XW7putX/hKGXUpdGimfysW/26RUI5yW8vO7
p0ruw9Gtv1fc569TCx92Wtui2O9+HXwS006fFd6/BcGVyCFdthI9cflx1r2HR/C/hrRbdI7X
TrUIgx86bifqTXzhY/tBXaRpHc6NGypj/V3BHPtkGn33x9nfP2PR2z1Hn3Ax+grvjS0XNK55
kqkbvlVj6lkkGsGtXg8pGtj8pCnaPYcdq+evjVrM3jPxtpvgtV7p7exhIN0VPyeuSO+BjrXGa
j8U/GGoaXNctJb6TZRrnMUfzysF3Z/PGOKrWE8/hbwnd6rezmPX9YwwkYBmSJunuCfvEfSq
koQXuvVkXc99kM+I2o2msa3b6RYTG28OaLGIvCY2DHDsPUnHHc1x2o67LdSfYNBtX+wqNqRL
Hvdx3Y47mpF1TQYrWOGXT5r2RT13llKq5z12jv7nNdRza54evLLbEIdM2AD7OoK7umcso+eo
nT55Lstl/wAN1HTfLHR69Th4tH1e8jieWaK3RzsQXM6xsfovXHPpXUWfw0uTBHCX2oRtC5wP
s6kn82xj61pS+LdIt7kNawRB0Xb5nklifwPFTal490ydVUS6k8fBZEVVUnHuelDUKEVL35aG
TldaLUh18Bw0GnM9paSvJ3luOcdicDj9KwZfCupoEEUaFG4Vt4UAe+RxWvN46iks2t7KC8gz
j/rpCr4B65XuKhj8aaylsiXA068iX92C6FG46FsdC9K1apLRfh/TJ1Mb+xL5T5dxxplXoQZl
AHvntqKpGww8ATnLzWfoVbl2vvZB69ORXolj4wn/s7E3g+3ng+47W97jcfXByaZL4ginfy4/B
V1DOybYyl4M59enJ9qxnCnPRstNx1RxdpOJFV0YHv1rJ8YnuuLTof3W7POTXWSeFPEM5M0P
hm6tfM5Ziw259cvI96xviD4Y1bQI7CTVYyqSAhCjhh6/ga82NNRqpp3OxzcqTTRm+BPet14T
8S2mq225kjbbNH2lJP3l/wA9wK+j9X+NXhixQRAJEdXvZk3BIXy44zjgOWGe54Ga+U44pJSF
jGSTwM10VIZJaQ4IV5WGSfX29hXRNxXS7JoKbTS2Puj4M6u2ufDzTtQkiSFpWlyiHKRiRhge
3FdvXmn7OQb/AIVfo24AEtMeP+urV6XVq9jGbu2woopkhXm/wAfBn4fTe1zD/6FXpBrzj4+
/wDJPZv+vmH/ANCqXuD2PQbTm1i/3RU1Q2f/AB6xf7oqaqQBRRRRYArx79qz/kklz/1+W/8A
6FXsNeP/ALVX/JJLn/r7t/8A0KmJnxKwx1HPapCpwrMeTzTGI7UjuTgE9PSpEJIFwP8ACmBc
nHWp/kKn17Y59aRcBqAOw8CftjdgyYhd1GzH8Q7/rXYLGSuxCMHnpXJ+CbpJf8ARvJAaFWZ
WA+9k9/euzEZ2hm+TA5xXhYtNVW2ffZRUVg4Rh0K6KpbaOccYP8AOrcd21sG27QQu1WlyVHF
b6VVLohzhRk+uc/SnSqNhYHr2rBnTUpqW4oRppd5PJwNmWd86qas4tLee6uDHIFJBPC44FaG
UjTP15Pv1zUGlwQ6t4gQaggbR9NjN9d843bR8qE+54rqwJ16ljysfKGCoxv/n/AMAI0XSd
R0y38rT4o/8AhKdThFxpvcvgf2fbMMjB/hYryT2GMVjHS9K+3CPSLS68UamDunnkJW33dwO7D
3JFdVqgku7eTT43aO+1VvmtqTg8pGeUhB9hjNclJqNiWnNpNNJp2hQts8q0GZ7xh159PU9K+1
nRUI/wBf19+iR8TGXM7swta023tZ3e/trKC4kl3GCzutwjHoVGQv559qzC1jDKWig246Bm3E
Y71Nr01+i+pSDSbVrayVjsRjlgPc+tZD56nmudtIvc0JtQ+23glvnZ4YjnYtncew+nrVbUdRn
v7gy3cpkfGB6AegHaqnJOAOKMY46moerux9LDgy554/CkGRkDg9sU3OTg0e/IFAFhJmiyCnm
KePm7H2PatTT/9yAuSXPGzHO6f/hWKOg49+tKjsjBgRuHIwelUpWGjubLTJoopN0A2qDk91
/XlrYtNKOtCRtNtme5gUDy/NC03bjAlzWDo3i6LT+Lq1NzA+GE3/AC2jbHIyeGH19a9O8G6p
o2pXfn6HMVu2/wBZA42lh9O5qnUaWhvGMJaXmJrNYtrJrprzwwqaw27tDdz24EyqwGSGwOPr
XoHhLxb8LvMt7i+3WGoIQUN1bvGv1HVfxrqm0qyutHu7W8tYXjmULKrMASxA6hce/jWVrtzp
k9tZQzwCZLFspGoCifl2gH2Geg/GsXXqPSS00iGek9YMsel7i+8Q200nhDxh4VS3KFVaSiMw
B6LksR687c14J458K+Opool1vUF1W2ibEaxXKsEPqEwD+ldn4i0vQZpWINnZ8Y3lolwGPbPB
rz7VbTQRcyDbdRurYxb3B69cAHOkluW/+X/ACeGcdJP8f+HMCy0yfSvmu4mjnfoGGDj2q/p9
k15MEditDq3tV08tbTaHOahvHG1mDYPtVnSLETqw/ty4twvODbmTP5HgVKSURz/ACBuSioQ
X4n2Z8ABj4VaOBjAMwAHb961eiV5t+zvn/hVgk7rhlgh5x5iAgH963rXpNbaPVHE9woopiA
15v8ff8Aks3/Xzd/wChV6RXm3x+/wCSfsf9fUP8zU9RPY9Dsv8Aj0h/3RU1QWH/AB5w/wC4
P5VPTGFFFMARyD9qn/kk11/192//odev15b+0miv8LrsOiuBcwEBumd9DdlcajzOx8Lgeoo
PBxWlrFl5DrJCjCFIBPUhTWcOmO+eDUxkpK6FODg+VjDwRS7sYOKXBJxjNDxMAGKuFPQkdaZ
J0ngUv8A2u+wHZ5Z3YPHtmvQmdtuCueMda8x8KXkNlqyG4JAcB4/gJ4ya9MZijFcn064yK8
bHxftLn2vD84/VnFPVnKLRrBMXdtrN3zn8Kk87DKyg+xKjp9KZcqZU2BfxNSW6lVAA5AwTnr
XNynqc121Ykh8yZdyKH2jIHvTbWaPTPDshvHHn3UwonnXP31X7qn0Gauwu5UyKFURjj4Bx1r
g/iVM/2u1jR5MSIWOXLZ9PpXtZVUpUoSv8R8zxDTqycZW91fm/8Ahh2q+OWu7mSK3gVYJ3/f
zEnec8HHoMVEgk0/Qp5bq+tJLi6e1f7HbqAywRkflI+e5Jzj8a4A25RAuCZGGeldh4gv5v7L
lsYlJmuJIYZru825KqoASNcdF6ZPcmu+VWU/iPmrW2OMkYkscAk9aY7cA8UXG6NsMR9R3pi/
McjtWBQMeOmM0wEg8cUjFsn3p8McsxAGcDv6UDsM3YGOPrWto2jahqjhlW2Zwec4qbRrYPdL
HDZyX1yT8qJOH1ru4/FotaHCB/YMNvEQMybtzEemRwK5K9ecfdpq782ddGhCS5qj08k/zOcj
8Py2DZvtPjDncwODUV3bWV2IxBD5MjA4IXA3Z5/CvUbHUU160M7XAJ3rtkHU+2c8VYfiHS4
N/2LS4ZbrVCchLbnaOzMe1efSxk5ycZ6P8D1Z4WEIe7Zr8/Q8+nsZ7NjHL8qseD2z65rV8Ae
GtV8S+Ibaz0VZFVw7XCEgQjP3sijVre/s7Z7O+t2S4MgxIgenXFdf8H9RvdC8SztXw3H2eE
bpsDbs5A+b06969RVW4c1zy/q8XWUffX8+x2HxQsdQ0zWpV8O399NqthZIL5JdzXKddzDwu
498fSvPP+Fhai4AvArELxtGAT7j0rutS1mbUdR1nW2kMc00mUx1KjgD8lrzLxNpZLtfWoXnB
ljUfdJ7j29aq1N1L36HRXhPCqLpu11qvMj1DxTeajcbgArE/L3x9KagMduZZDvkPOe5PrUft

Ym3iEki/vnHyoOoqO/hujHEguPPkPUKPU+gz3rRy5tDhfNdylqxn2ppp27nuQOBViO5kThch
P4IXkH6+tZqPcIQpTaOeSp4/KpY3XjfcFj7HaKloSm1qfcv7NTq/wh0hkBA8yfg9v3rV6hXl
/wCzYYT8IdH+zjCB5x1zz5rZNeoVUNiJbhRRRVCA15t8fxn4fSHPS6hP15NekmvN/j6cfD2b
3uYR/wCPVPUHseg2H/HIB/uD+VT1BYf8eUH+4P5VPTAKKQUtCYBXI37SKlvhbeAf8/EH/ode
o15Z+0qcfCu8/wCviD/0OiWzKg7SR8jkhKGOUCSJ+HX1FYEuNyLeeRGNwYjaSp4B6c1qrIpf
noB+tXreY+WxYgL19xXGm6Wx6DjGulzPYWz0Kxt4CLsebcMOu4gL9B3/ABq9e6ZFqkKwwwxr
KgCxDP8AWqaymaZONoHJ966DRlikhmLewUDn8a4KtSpB87ep7NCjQqwdOMek9L9Sho3hq0tl
jLfKlzKTt2kfKBWq8rKyqzDZgLjHAHQUT7KpO1TgDkgDA+IVEGWJJG4jcyNc7qTqPmmztpU
qWGio01b+upLLJsOQcADq3FWbWdHgDhTvI4AOD7VUvUUKizH5Tztx1qjDH187mK5zgnGPPXT
yr1l3EqrVTTVGzHKTuTHyjjI7muS8ZFW1O08xg22AnBHTnj8c11MEIKAAnjk57+1YfiS0Evi
HTYip8qQbd2ADgHJRBR/enLnVS+Ga80bWheHLbQ/CzeIdckUTXa/uIyMkA+x4AqhoV+k+rac
1tpuYftMx+3zuAStsMFQB3GQTx6CqXi7xQ2vanGsfOm2YEVvG44wBjJxWFqeqPK5CTSINlt
5RwSvnp04r3ppKB8end+Rhanb+TdyoshkiBOyUqV3jPXFVguerCtHUdWu760tLW7ZHjtAUiI
QKcZzgdaihKWx3gB5B0zyBXK2WkEFmqhJbhht/ug8mtrSNOjv5G+dY06KPSskMXOSOT6DgV
OehgbQQFIU8joK5sRKUY3T1O3CxxOaTV0Unlnt7hoIJHs40Yg4JBb3JArVSK8k0syx3E3mOW
E+8naOOvIHXnuz0XR7HUnzIVQ4z8w61Y8SLYJpX2SLbuA3MR7dv8a8uWOTkoKOvU9T6i43b
lp2OE8J3wt7tYJZGECnK56A1j6zq2o2OqXFsty0RjkfPkkrIj/ESOTTrqZPtweJxtRgAV6cV
J4vtPEWolRJRQknqGxxn8K74RjGqpNF+Z505SIRcYv4X+Bhtq13M6G6uJmJ/1bucshznI
9a3oPEl/rGr29w00VrexwuJJ1Ti4wMgSAfeyBiuTYDt+taWiaRcakZ2tusEZkIx6V3KyOHml
JrXU1bLXLhXhlyb938KscUTXWEyz7UzgFjxWUUC2UmAqyiX5lxhlP8ASuk1mwm8OSxWV5LZ
3UM8YYTRkPkEAIWxkhnp+VZPRWitDrjVc3+8lrYyry8aKV4gQJeM7z049e/GOIVRGokMs8y
MV9Thfwq+2j2d3k2ySLxxsb+hrPk0eS2fJIH8LKaIyjsZzp1N915Ef2ki/ys5XBAKA1HBJ5
skahS244PykkVbIk2rNC6gcEJgnB61Y0ydf1RVjhLxEr8rgjHPNVdWujO0m1Fn278BIv+F
2kQIFQxmVSF9pGr0KvPvgQ5k+GmmyN1eSdvzlavQadF3gmPER5asorow70UUvPyxA15r8f8A
/knsn/X1D/M16Ua82+P4z8PJva5hP/j1S9wex6FYf8eUH+4P5VM1Q2H/AB5Qf7i/yqem1oAm
KWiihIaryv8AaXGfhXee1zB/6HXqlefbt2wu/hpeRfUz4TkdP8dKcuWLBKhFykoo+L0jO/
jln1qzaOpDb/ALg54HNaT6BcpJi3dHB7twR+FW4vD7tAoM6EkHcM/qK4KmJpW3PTpYaqnojJ
scS3QXBwT1FdZAMybf4Uj+EcCq8dla6ZaGd5gqqvzF+q/T8apynV71BPYldPttu4SS43OPXO
Mj6Vw1Gq7utF5noUpfV1Z6vsjoby3j8g7VxIo5PrnoKzUVhMnmMFCjnjtXO3V5q+j3Ec11cp
eQE4YZyOftrd7s3AzswWGRx69OKhUJUOne6fU6aeMhVfK04tdBryATkhWYEcAHJqxAmxQ7
4z1O49KrMvt8uqGSQnA78/0rMW11O+k/OhljzqkG+9/jXVCHNq3oOpiPZqyV2+36s3DqKGQ
Ja28szA4JU8V+k+LjpbjT0nSOVHgJIDLjAIweR1rufCOjy6LaTtqESR3rAuPNYD5cfKPP/jUF
2tpqNsqrGoSdthVc4DHNHfvXr0sJTtotScrOx87isxr4iLhbRs8UEhRMj7x4pfMG1MHg8kd1r
t9c+GOuwTyPpdkbqAk7IkcNKq+69/qK4q50jUraYxzWF5FKpwVeFgQfyq6vY4uRIS8iIcD
gj1qS3w2CRz3NolsryGVUuLd43J4SubSfwPNQ7ntwRtIibr6UPUS8y6qlshRuNbWjyncBldW
JHOOKydAVdQ1GG1clXlfapHIJrqba0miaaGaPekfUYIOP84rjxNRJerPSwVjykp6PSJ9g2g
kFvvtJjIqLV4E8mSLewMqkZ7jNUbaWaFxCrZxj5ugqLVblvPzEvn3Cj5hv2gH/PavJjsbnd
HvVqkfZ2ZhtJ4G+zosBY8mQgtx/Su+03QbmTwl2N6YyxEqxx1W14Yn2rjbebv5ZVltgoY
HhYk3fUdDmt7XJdT0XwrBdX00n2y5UiNH6x84GB24ror+0m4xTV7/iefShSpqTadrdex5ctv
JJceSqZfdt455r2/wT4XvtH8M6xKsah2s3ErNxxgYPAPf1NV/gt8P5LlxrWrx+VACGj3n+AdX
I9PrWr4+8ZW+smBQtJnjstGQ4nuN2XnAP3VA5x/OvZs5e6vmePTtT9979DzHxDbaahMk+IRt
NNGoM7IpEc2OcAdcj17/AM+zW60Hxv478Jxww7bWSIi5twu4q2ej49h/Kk8NXegaNNA9np95
qNwoaRg+I4xjuSQSB71LeebBqcPjbnpcVtcwM93YwsXUurjlkDBxnOB71bp8i5Y9iZS55c
8u5x3xB06Lwz4xvd00mW6aygAkjD53xgjPPOrMg1FLpCJ2bzMAKw7/WtjX9ftPENjy+1eBZV
gmhU7ZGywO0Ag/jmuJIRxc3DQJ+7VidoPbNZqVpOC2Bxflp33NdjlkXjjPJ7VasRmSPJAO7N
YlvdjAU8eoNbOmOGJIIJCntRVt7NmuFd6sfU+zv2fiG+F2lkdPMm/wDRrV6NXm37PBY/CnSd
/UPN/wCjWr0mikrQSMq75qkn5hRRRWhkFecfH3H/AArq5z/z8Q/+hV6PXnHx9/5J3c/9fEP/
AKFSYPY7/Tjmwzt6xr/KrFvTM/5B1t/1zX+QzTAKKKKACvOvj3apefDi8ikZ0XzojuRsEYa
vRa8++OwJ+HN7g4/exf+his6zapy7GtBJ1Ip9z5A1Y3egNDLBDPc2bnaVKGSPbNdJaTwCwa
8nkK2pUMHLYzntjv+dc74xuY102K3ODM8gYD2A5NVtA01tbjj+0SOun2ihQvPzHqQPSvKITV
Skqk9O77/wDBPVVR06zpU9ey7f8AAF1S9v8AVsTwWcj2UDZ2qpKk9ycdf6Vpw60mvWEthKss
UoQ5+bl/D/Co476/0jV1mdJpNK+4mxchE9gOh9c9aPD1mLjVbjU54Ght5N3lxngsT3PtKoc
t7WS1TT69vUmhCpUqcsW25bprp39DDfT7uSWK3uJs28fAKen0rrLSycwiZGztGAGOCce5pss
MSXX7gEc8qTxU0brlCcMuOiqen4Vbl7Wzex0RofV3KPUcYITA88Suol+ZHIBQ+/qKbBHcFRI
CfLJxIV4/Ooxd7Zf3O0SKRjeeT7V6h4T1fU76yfTdU0/bbyRFFk8kbfbcVVILyHKo6KV9Tj
fDV2IJKF0rz2y/KQSGMfuM9Peq09rPY6oyW8zLGJA6A9MdmB+laWs6LPZWrxVqfLRiRJET8y

8/xen1rES5kdkSaQl04XeckD0+n+NVzu1m9jP2cJu8ep6h4buJpEI7cNPOLG3t1Vmz8vTPr
xyTXMfEn4tahY+bZaNGYbiYYWeVQWRP7wHTJ7enWsm21poLG6tmkZUmZWlJBxtXnHvnisnwf
4UuvGmtyaneYWGZy0KE9VXp+AGK6KdTTmZx16DT5F/wyXUX4c/DXUPE87atqdzllsCZWY5aa
Y9SAOuT6mvLNVITUp/LV4wGIKtyQc85r7V8MwK6XpxjVpDJGC27PJpXxXrTebq142c75nIP
1Y1083NE8+cFB2Rc8NANrtgzIVPnoQ0Zweo/CvovVvCSTH7fG771BVyVyHBH+ea8O+HcCPrw
lkGUgTJ9eePz619O6TdQXlrD9nK7GiA2s2SOOQx9eK+YzutKFSPL0X5nsZfFxp8/dniXiSwu
tOimhjcqvMy/Nj0ORXN2fmG9LvzHPLcfyr6A1HQDFIZlyhiYYCMc//rrgdf8Ah4vml50+
eTduO+3kw2f90/41nhsbC3LPS/U7KknJp7mfo96+mKyW7hQ+GMkeQQf8ayvEJm1zxNpUEssL
7QXxcZ2MQeh9f61q6b4R1IqDbTqRu2usisCo9DnpWTqOlXWnazHJNeeVck7I514aIHgbQOmM
/WvawOBnz+2a039TgxmKjKPIt3ZHV3eh6obOVtX8S2lvaqhlWpMCFEXthMjd9PeuMuNd07RU
aLRmjv6CT7IiIT7E5JriNRge1v547xma4jqc5Y7iSD1ya2tDsvMXzgnGcRkFkuT7D+ddlSr
aNzippzlyxWpbm8aajHYTafsgjic/v2RNrOf7pbriqEPirUoXMIteSWxztExHUYPFXNatV
FSULLEi4LBCeH0yBmualgAVjEcn+6ev/ANetvYzilUMKkvecH0I7yV/7QmurYKFBYwUcEUaf
Nma4KqChwcEZAosnCXChujZVgT2NSXNm9mzXFtR/Ep7iuebTdmXC6SkuhnXUfmXr7SVwAri
p7W6ns5B5Ekybhf6EOQyXbPzk+9X7clZC/ynBBwxyDz3FU1pZii7S5kfbn7OrpJ8JtleNgys
oXyP+ujV6VXmf7OOz/hUukmKMRgvOsORnzWzXplXBWjYmbvJsKKKkK85+Pv8AyTq5/wCv
iH/0OvRq82/aB/5J3N/18w/+hVLB7HoGlnOm2v8A1yX+QqzVXSudMtP+uS/yFWqYBRRRSK8
x/aMaYfc+8FvMsLtcQLvYgYG8Zr06vOP2greK6+GOoRTKSpkixjsd4waU2IfIt003JHxvqW
jJfBjP8AapZ7iVvihh97PvV8W9/4RnS6ikW6tHIWQKen1HQH0Nc7dzXKotq7Mfs7kKAEaQ07
XWom8NSaY8LPcSfIguCfeyD9etcVSFTISfvJvX0/4B2U6lMbj7rS09e3zO9t5Rc2yTo+YZV
356cHmobkpbIBt+UhcZ5qno8Nzp+h20F1Hsk5JUkKcQDS3NxsG7ByeRxiRyVC03Z9T6vCJe
y55LVogupTG4KHMmMnvVOa8l8t1bLccZPSiWfHzsPmJlxmqhw5xyc8kDnFdkFZHJXlzPzN7w
ZYWewuzvbTXL2183MDMNySYH3T3B9676ws9b0DS7g3ssclhEuFMZ8zvzx1HHrXmHh+/j0a/jm
MEFz5bB1SQkfTkGvUrD4s6feFIGsZ4pp/wB2dhVhn1Oe35V0wSbumeTWlOKUWrr5b+Qy31q2
u7eONJB5bEktvB4PZh/jVTXfDMBsJL6w3NNANzxjncvquPT+XSq9/p/h2eF9QtNXhs9QJw0U
sZSOTvztzg+/SuftEk9ldhklbo+D8+4ED+YonNNJcPUSQfNH7iALHcQPDK+FdcMydT9PSvV
vhZJH/ZKRqio8RCEou47OMfTNeX38kGqSPfafGFuGOZrboCR1ZPb1Fb/AIGv15rtliv5NNnNp
EYQblb2P54xSoytKzOrFQjOnzLTz/wAz3+TTkKNGAA8g4bjAz1r4P1iNYtavEHZBJ3XP0Y19
yeEbS6SPzdQuTdTAYGBsULj0718Rag6y6zfNgqpmkYL6fMa7KetzWqySaSdzc8EkwXRZtoWT
gluOnv8AWvcfBlzElrbxaeQS+8kN2btj/PWvEdlibCRpHllwfmHBPfNei+Gtb0zS7RF1RFDo
TtAkww17n2rz81y+VeKISV31PSwwI5KTpz26Htc0aTWgRXdG5Gf61yS2RivHgd97OfnzyTjv
XOar8Z9J09GFIeTyCPIQMST9fSua8O/GbztYdNysVhs5OFmjJLRntn2+leRHJsRGLcreg/rc
luyE+K3iW+0PxfHa2MxVfVbxbpj75I5J9eK50+1nUQqJftKpmG+Mqq7TnkEMeo+ldt8QHs9U
8c+HL6CZDFLbMxkPzb9ucDpznOKs+BLvQdQ1G+8NeJoLaezLA2Rk4aJu6hh93OeMV9TlIdwo
qlbZf8A8rE03zOo3uzzO/wBJvtY1+N7e1LveIsp8vlemGptyDWzp9zaw3Fxp8SBj0l2QuCfn
OOT+ea7Dx54TfB8KLo2q3mbyNkSCVgREh57cgE/nzXlet/uZYGbiZVwxUnGQePpTjThPmV9
jojOeH5aiW5t3YJs7WesXYuNxPTnP+NzGowwwTsqqkfMeB0ArUsL2O/tk8wYkjYMQDnIHwpb
y1DXiSAhVnONx6A4GM1th6jjU9nLZ3KxNJvAXtYa2t/kcJfWBR5g4kXr7irodZrVJGBGGAO0
+1amoWoS4LogZJMIV/pWGu6C4kh5AyB8392ssTTTSqROem3Tk4SKN7akNHJb8MOvvUukAXNx
lhXa+37pqedlV8DgHpmq18TG8DglJA3Lr1HFYptqxTtGVz7a/ZyQp8JtUqFYPMCP+2rV6ZX
m/7PJmb4U6Q1xsLs0pDIchx5hwfxr0itYvQyLowFFFFPoSFebftAY/4VzcZHP2iHH/fVekmv
N/j8M/Dq4/6+If8A0KpbB7He6R/yC7T/AK5L/IVbqno//IJs/wDrin/olq5WgABgn3ooopIA
rzH9o2WaH4XXr23+s8+ADjp8Yr06vN/2g32fDG/OM/vYf/QxSn8LKjuj4uihntL63lnYB5JA
3XJ4bvXpInawC4My28W8jdvCAfriuA1KHzLZ50JzFg849auXcmtzWceoadckWojDGON8Fcf
yvnNeTiqbrJWdun/APUvVZUOb3b9f8AgnS+JCAI33DzgS20jPBH/wCquYurtokBuGJduPpV
6HUDqNnZylozK42P67h14/Ksq+Z7hzCVXauee/1Nth6TiuWXQ76uITtnB6vb8BHLzIXjXHPH
PFS2zGIGMkhm6k9Me1R/MIVGDk9v/rVWNwBuKqTJu4TAA+tbcrrEc6pyU76l+7hAgZ1KqEG
4sR1qLw0GF6DICztlgo4xmo7idpbdLcybmZssTxx1xVu3s7ibynj/dqR8r7hgVtSp3g4ze5y
YypH2sZU1ta51jSRzSEFctgBgo5J6YrF1fs32SXFjKGCnJt3Axj/AGWA4PtVy1geCAZuSJD3
Rsjp0zUyOhjhupvm6+YevH6VwqCpbSv5Gzqup9lrzucoty1tOEmWW3kz0kUqcj0Perc2p/Z
T55YxsMEMh5J/wAa2fElnPqNiYhdQSL1UqVHsvPtWtNSsligw8aY3R7uQR6g9xXRSjGrZ7P
sRPGToxcWr32f+Z9D/B74r2M91Do+q3DwzyPsgllB2uSOHPY56V883SGbWb1IKZM8h+c4GN5
rdttJ0ubSo/Luo/tsZ314mAY8dK5WO6WKMk48wnJyuSfXrs01Izul0PMxNOULSdtx1VpHdX
TN9nv7GAn+FY3LH6cc10EfgCzeFZtf8AFD24I3eULRtx+gJrz6DXJoS3IOyDGAfUYpW167l/
1kjOB1J6n8a6Hyvqzn55noaaD4Dstmvmq1+68kM6xKfwUZrTs/EPw/0xvLTwsJtn78g34HqC
Tk/IXk66nOF/1rCPnp9KrSXW+TKZK47nmo5IdilOaPcvE97peuWmi6ppMCqkSSwleAAixt6g

dDzXLT2xlmWW3wtyh+VyQAw/xHbmuP8ACshbWlfmXBDZ3HrxXaNt2bnTgd687EVnQrxnT6L/ADPXwIOOIw8oVNm/8jNuL2+ub5be9MjThlXL8nb2554+IHieyaWwMyrl4+SR1IqKeWX+2FkW LKhQGfdnBA4+npU+oXcOYw6O4YYf6dD+lb1q851IVYrVrWwsPSpxoVKM27X08uxy9u7CDAYq 3UfStlNUDWqfadxeI+ZkjlbHODWIwEc7qp+QH5c1HduRZYe9emK9GUI1IXfQ8qFWdJtI6xLy HVrf/RZEM6jIRuCMelUvElsI/JuAuJANrYHBxXHLuCh1Yj0IPiRg8QTG3FtfnzYx0kPLD2P qK4+RpKKeh1vERq3c1aXcV5QyKwVV3HJJ56eIRX1q7aSbrHEcqq+pyDTVUSFRGcr657V0kES TeF54cjfKWeMDruXn+Q/Ws5P2drdyIr2l2+x9UfsWMW+Duk5Jz5twPp+9avVq8p/Zhz/AMKf 0rP/AD2uP/RrV6tXVHY5Qoo70UwCvOfj4M/Du5/6+If/AEKvRq87+PGP+Fd3Wf8AnvDj/vsV DB7Hb6Jzo9l/1xT/ANBFXapaH/yB7L/rin/oIq7VoAooooAK80/aJIX4XX+f+esPf/bFe15 n+0UxX4XX5GD++hzn03iilVMa3Pke2jjZHEzEq46ZxVOC6udNgurRDugmHyk54z1x9asBkKH AYHryf6VYhuA+FKdRjkZzXE7a3V0dMW9OV2ZUht2isbbPBG5z+J4qWGA7S5cAHvu5zV+7jQg k4IHYGsovFGQrluP4RU8y0O5Q9Jc2w5mBehnJAz2/PFXdF0W81q5ZNPbBQf6yZuFT3J9fa ptC0aTVpVLv5NuCPmK4AUFtUa9ReCw0PTnjtUsYEaQk9ZCBnn3rWFOy5pbGNfEdI7njpQR wXt8kZDLbAw5Bzk9CfzzUPh+8vYVkjgiu7YN/qy2HX6c8UkNxGELtKxc726Hnqajt0sVmL R20k0gJ/wBXn9actYtWMVfmTvqdXa6payKYk8EhB/du2CfwI5qyphkQCUCkKvG11xn835ka gwI2WwAXorOSB/Op5tYu5oEjaC3URnhsfMfYnHSuCWWhbfu/md0a6Ss/yNuCElyk91OTg4yB 3OPSse+8KrLeLNHITb7v3kO4BIHfb9OuKiTUznXCwwot6gkimG4uHPzmNQon7scVUIzpu6dg nCNVJNXJtV8NQWtkJLKWPEeX89mzkjoMjjFcLdDmxyRg8nHTNb+v3z/ZhaQsFjILOqjAOD6V zqgHGSN3pXbh1NR993PNxThz2grWlxj1x6U48E5qy0YHKyMc8dKbaKrOxK5x2NdBzEcbgHDH 5OuKb1bCdfQVYuo1jkn3WPpwDTZILR59OeBQBY009NhqEc3JC8HHGM8V117r1kITHHIWkYY yOma4I8Hjmnhicg9O3FY1MPCpJSfQ6KWJnSi4x6mxDrEv9oK1yyvHwhz0HoePrXax3Mjrtk2 NzgELwR1/OvMQAcjmuy0GdJdGQyv8yMVJ9qzxFNWVjpwNZ8zTYt1ZBzJcKCozjpwVi6kNlt jPBH/1q2Ly+RLcRxsX+bIz0+tYmrzrKkYVQoBJI69utdVCbVNxZy4qMee8TNyef/WpSpZC Opp9qN8yIRke4596ufY1Rwp5IOM0r2MELZQSRQ7nBwf0rqYisdhZrGw8zYWcj0btWKwXyUUI gCx4rppIgr26xqpVUVXJHUY4rnxCStc6cNdp2PqT9m6A23wpsIWGCIXcD/yK1eoV598B5oZv hnppt9u0PKp2/wB4SHNeg10U3eKZjJWbSCiirJA1558dhn4eXXtNCf/AB8V6Ga8++Ohx8Or 3/rrD/6GKiW6B7HaaJ/yB7L/AK4p/wCgirtUtE/5A9l/1wT/ANBFXasAooooAK8x/aO/5JXq HGf30P8A6GK9OrzP9orA+F19/wBd4Mf9/BSYHyEkgjiPygc5ya1dHs5L5AYIDbjgBf5ZqCLT 7gQyXM6+XEqGTGfmYD0FSrfXemwvc2sKiWruJ8zcGdnGcAj0rnVFTfvOyOiGI9i7pXZr3til lbySXkwAQcop5Y/3V96oaBosV1ML3VV+zWbSrHHG2cuWPCj3+TWvFFvqMlrp13axSxWhhadp 8bkTAB259zxm3W9O8Sa5pui3tvpzm2tYvVJcfdkDix7Ac1s5UaTXItDOpWq1tZvX8jrrWz 0/yT/Z8cYtgdhWNh8rD7wOD19azPEzQnw9qbTFebd1Ri/GegA9TWb8KdP1W98OK8kUZsJZ5Z Qyky2RuyP8A69S+KGsIbW8svPhEsuFWDzgWlhgfVc4GOoNcGlrOpNpdGXQp2cU+p5nDZI2 ny5CIIUnOcYqvE6BFCpgj8vrW09vIbK68tU5BG2uT82+8xY45FwTgHYp51pFOonqds5xoyWh orjBGBt9jT3ChRkqv1IrHv31OFzvMvlOCRjuPwqnbB2u4kDYJYFuDn1rRUr9zF4pJ25TPRI giUsjHGODUjDjKrkfwqGqzeTcsyAB2UgkfyqW3uJHjjYFRuHAXmsp0rK6OuliE5OLKWqwBg0 nO7YQc9hWBkhckZFdhqzIyrbTkemMVz8jyREq/A9CK6aXwnm4pJVHYfFOcm3HNfo2HfjFQE gjIzu+nFAdlUHQbnuK1OctXNxrGRsC7iP4vemRsrN0Bz61TJJ696kjkZSOBx6igCW4haF13r8 jdDULMR1x17VYVWpCcDpt1pWh3jMYIPcY6UgK+5t4LA5IzkmTKyd44EwCCzFZJZWw6QGTJ9A ozn8K34NHuJFUzAwJ2yPmx34qZzjFe8zSEJP4TGMryetUg7TzKijnPyj1rR1J/tEzpzZNsh ADMoBY+tfNzGAGVXWQHoen0Ipp3REtzVvNFluNOg1G3gCMVBYDpkdfxqldxSGcEjOcNx616d 4XvLaTTkglKSRsR5yE859ce/B4qv4i0eza5DRAK3LYX+7/kVN9bDseZOfPv4lGPIQgkZxzW7 4h1T7Jp7JDIGklwdWyAMc/jXIZTNHNcKnzM7EK3tmpdVcqbezTIYV/8ePjPVIc04t9C6dRw hJLqfav7L5z8H9MP/Taf/wBGgvWa8n/ZgBX4QaWCMfvp/wD0Ya9YrSjMFFFFUAV578dR/wAW 8vOcYli/9DFehV578dQT8O70g8CWIn/vsVEugdDtdE/5A9l/1xT/ANBFXaoaD/yBLD/rhH/6 CKv1aAKKKKACuO+LFiuo+DLm3c4BljPbsw9a7GuL+L+qWuj+Bb29v5WjgR4wSq7icuABiIo/ K7bgeFeNNOs9K8Eas6RJ9qaEKG+8SWIH4Uy98PXI54ZsLGZ/D8Wmi2UNJfOY5IZAmN3X5utc b4g+JN28LSaJpiW9oTtWa6+fPphM46j3rmdE066udb0k63qTXs98waQ5wsa5HAPQcZ6CuDWF lzWewmbJc2y7eR6J4k1XwTpvhq30FtYvry3gGDFYEN5jerMeAAckDNcuvxIvbfTW0TwiY3bR SkqZLYdrmv16YwMBRjjA4qHw74W0y7+Jk2IIDJp0KFwtwd3RQcHGM9avfDMwWGreLQoEZ+zS wxFF4T5m79uBWMq0IwdryaSeum7L9m766Xvt5HL/AGzX9Q8NXV1JqclrpdiyQpawExIXcngK uB0ySTk1rz+H7bR/EHhRLfzVlu7VLqYu275jnp7VTMj8KzChAMupKz85JwvH0rp9Vfd498H CWQyBLOBTgbuBnOKKISV2love/Bf5jppRakt/dLVjYypeXXmW5MADEjbxw09K8zZVMrqaC cc9PavftV1fSDG5S+Dxr8hRmKfEVBfanAsOpzrGFERbegDZwDyOaWBm5J8syszES5plk0y SeZvLcISOM55Oah1E+QXEIUp1YAYX8fX2oEA2sSwRuqsp5FV7u1mnggt0JB+d3z39ya6tO a5EIJR2EkmjvblxzHygvXy8Zz+Pb6VJpyAL5QMEXON7MVOPUj/Csy7V7UrGqoxUcgHjP4+V8

uChpZvWtXBNWMI1ZQlzeGpXNy5ZJEVVB4IGf1qC6QyW8dwWyzHaRjpvW615AI1WaAFgMCWJ
8H8R0NOa60+a0eCaDKMdwaMBGDep9fpQpuOiiS/fd5SOYgxux39aZMu1/vdea0r6xt1kRtOn
eQEcpIMNn2PQ1n3CEPyCD3BFaxd9TNqwxVVjjOD+hpMdRg0oUgdea09J0e4vXGvkqeckc4pu
SirsIxcnZFS3UkL1IPoK6XR9CubgEyyGBG5A25LD+n41saRZ6fpTjeVMvTL88+o9KuzXibmy
7MV+bGMjr3rhqYqT0pr5nZTwyWs2UorCK002MEOf4wefz7fhWX4p1aRitrbznlrVYpNjH3c1
o+INZhtNPwo/0mQEKeD+JGa4FczS/Mw3HnJHwnh6bn79QVeo+5AvQJOkgalkfQ5FdPpt6iQ
iO4jVwQfIPTNcuuyKPdnbjsKaZLm+b5AFTpgHGa7rLqcR6Daw2xjEtjcpb3UZGI5JBhvzroN
N1FLuULLsW4wY2xIGGO3NeKXEQiYKZI3I67OcfjTlZLGyvCHVweGXIOfwp6DLUse3WDG/VZI
Dz/tUuq8anKRkZINVHaWO58yfd5u7ed3U966u6Y3kSeI5Rx196jqPofbP7L53CDTD/03uO/
/TQ16xXkv7Lfpwe0z/rvcf8Aow161VRAKKKKYBXn/wAczj4c3/8A10i/9DFegV578defh1ef
9dYv/QxUyDod14f50LTj/wBO8f8A6CK0KzvDfPh/TT620f8A6CK0aoAooooAK8u/aVXd8IdW
GM/PCf8AyIteo1xvxd8P3vifwLe6VpsSS3Ezxi7hAQHBPJ9qG7JsErnwzfBv7F05WzsaT/G
tu6KQ+MNP8xn2qqgEsSASD0HbtXqlj8FvFMW1LjTbWWBSMIbpOMdDUGqfBXxe69Bepp9pHF
Hj5Ptanoa8180pW5Xaz6dzqdkk010/A8w0TVVsvHt7dzMUQmQE57Y/8ArVL4O121tbbxK08i
h7iBmXdnLE7uh/EV3dt8CvGa65cXMun23kuHAIvEycjFN0P4FeMrWO7S90i0kSYgYF6mdvt7
1U6UXF3T2X4Gabbv3OAs5LaT4dXduzwi5N4kkSkgo2Bg4HXoav6pr8F9caRPaSR3Wn24jMh
A+b5XR29jmuuv/gh44urkMmiWUEKLtjSO9TA9z6k+tRp8DfHanI0u1HsLxMfXrTdnP3mtdfx0
Ki7aX0/yOE1OU3cxma63ZALM7D5j/nlRDIYxXTbjkE5zmvV5fgd49ZIK6bb9ck/a4+v51Xm+
A/jyRnl0u2AJ4H2yP/GtKa5VYc5Xd0edK5+U5wxGRVtwHsSyT+W44XHQH0PtXdj4E+PRtH9m
QbQOn22Pk/nTP+FFfEDIW0q3Kn0vYx/Wk4XNY17Jp9Tz7SrC3ijE1w481/4twwp9PrVXxLcQ
RvBFEjblGd+Rgg16avwK8fxwOiadFh/4ReR8H161V1+APj/yUP8AZ0Uko7G7iwvt1pxj7/M2
ZzmuTkijy5PnUEHIPPPrSMhwDjpXpy/Af4jRyFk0e2weMfbIsfzpfAj4kBzv0eBkPb7bFx+t
bXRy2PMIBzjaMH36VqWenf2hGFVZUUh52cAqPp3PFekWXwF8bLKr3eko6DrGt3Fz+O6tqP4P
eM0Rgmhxx44RftURAH/fVY1aslpBHRSpRbvNnlk2gZFJFGzOCQDvPA/Ee/0qecTQqI4LiPY
Of8AVgE/Wu8n+DPjqr3b/hHogzYG8XkVW9wN386a/wAFPHvyn+y0Y9ebmLj6/N1rLlm7czOm
M6aTSR58lxKzEtCjP7H0qvrN4kdv5qg7jwVx3/wr0lfgp47bG7SIVieT9pil/H5qaPgn45yQ
+jxt23G5jPH51aSTvYzl7ysn+R4XLK08heQlmamZweAQR74r3WX4D+K5IO/QwH9VUyX/7NWP
d/s++08k22IBgOge5iB/9CreNWL6WOedFx6p/M8mNwWCrINyg5PYmrSS+eEgthgyELg8V6F/
woL4jf8AQBx/AMC4f/iqVfgJ8R00AAjni7h/wDiqvnRlyM5q20y3t2U+Q+8HkvVHV7iefUB
aWu6MgYPOM139f8F/ilbkbNG3D+693Cw/VqvxvBnx7NcpcXPhkxzKu3cl3CQfw3Vz6xfm9To
0astDx+/0+e3TzLiRDk/3uSar28gx5UpPIE54GcGvXdY+B/xAupUePQM4XB/0qL/AOKqG7+B
fj0pGtv4a2kD5j9qi5/8eraM7x1MZrS9D6N/Zcx/wp/Tdv8Az3uP/Rhr1qvOfgd4c1Twt8Nr
LS9dtvst9HNM7Rb1fAZyRypI6V6NVxJYUUVQAA8++On/JOr3/rrF/6GK9BneffHT/knd7/1
li/9DFRLcOh1/hnjw7pg/wCnaP8A9BFAVZnhg58OaWf+naP/ANBFadWAUUUUwCiiGu3lzp+
IXF1Z2i3csSl/KaXysgen5sHnFJuyHGLk7iV0V5hp3xN1TUfCc/iKy8KPNp0G/eFv18wBfvH
bs6Cui8Q+NrfR9D0m6FrJcahq3lpZ2KMA0juAcFugAyMmoVWDV7nRLCVYy5Wtb23W51tFebF
4uu9O8RWGj+KLGcz11EH7JcW05lidxjMzyqkNyMdjWh411688O6UdQtdJOowx8zKtwI2QZAB
AIO7k/hT542v2i+rz5IG2+2q1+ex0VFedN8QdUj8YWnhqfwz5epMXnKP7QqoEwSSSF6jaeK
19X8XSDxQvzhQLNL7VVh+0XDSy+XDbJxjcQCSxyOAO4qfaQZTwtVNJrdX3W3fc66iulfH0f
2XxDFqF1trGhwtPcWYIDCRAuQ6PjIT6kcZGaxn+J+ox3+iWU3hSWK51hN9qj3qAkd3y/LS
dWC6lRwdaV7L8V2v37HqFFcPpvxct38Oa1q2t6fPpQ0m4NtPAzCRy4C4AxAghJYafnWRqvRv
dn8LweIbnwtcJpM5URO15GJGDZ2koAcA49aftYW3CODrSfK15brf9T0+iuB8U+Pb3w34Wtdc
v9AY28uPMSO8QtHu+525yPTpR4o8fXXh3wlY69e6E7QXGPMjS7QtFu+525yPTpR7WllhKrtZ
buy1W/3nfUVneHr+41PSYLy7s/sbzLvEXmiTCnkHIHcdqxvD3jO01rxjr+gQpt0vZ8+7Pm5
4fjttbAp8y0fcyVKb5rL4d/yOqooozMKK4O+8b6taajqVofCtw5sL7XLILyMKYvmww9Sdj
cdeKj0P4g3mt+EbnxDYeHLmS1iyUjF1H5kgUneQPbHTqe1Z+1jt/mdP1Srbmtpp1XXbqegUV
xHgjxzP4v0091LTdFkVITsjje6TdK46r/s8Ecn1qunj+8Pg648Rt4cuks4WbKttx7mjXILj1
GRj360KrC1xPC1VJxa1Ttut38zv6K8/X4iSN4LTxANEIvLjJtYXuUzKoVmZiQDtACMehPT1p
NU+JK2PgfTfFKaNeTafdIrSBZkVoSttAwfvc55FHtYdx/VK17W623W/Y9BoxXAj4kQ2dZpCe
INJutL9VCm0uWkSWNicYDFTIT8w6jvWnrPi/wAjxLH4e0ayOo6uYvPIQyiKO3j7F3wcE5GA
ATzT9pBq9yXhqddrf5ab67HV0VzXhbxZDrWo6jpdzbPYazp5AuLV3D/Kejow+8p45wOvSsO4
+IN6vhtvENv4buJNGjG6R3uUSbaDhmWPByoPckZ64odSO4LDVHLltp267feeg8UYqno2p22
saVa6jYP5IrcxiWNIeMg+o9axPDnjGz13xNr2i26FZtKkVC5bPm5GGIHbDZFO608yFTm76bb
/kdPRRRVGYUUUAFef8AxzH/ABbq/wCP+WkX/oYr0CuA+OX/ACTnUP8Afi9DFQ1sHQ6rwpz
4Z0o+trF/wCgCtWsnwl/yK+k/wDXrF/6CK1qsEFFFFMAqjr3/IE1D/r3k/8AQTv6s3x3Fb13
o1zb6W1stzKhjDXG7YARgn5ec4NJ7FQ+JHhwn61bW9D+D9xqMFnpt/o0Msv2i3kZ0mZCQHww

yvf06VLqWq2utfEr4Z3enxvDpb2ym3if/lmQzqV+oKqPwFdJpXw58R2ngWfwmdU0tLG4djLc
pFI0u1iCVAJA7da29U+G8A8O6Ba6Lc/Z9S0JxLZXMy7gzZ3MHA7MeeOlcKhNxStsv1PdniMO
qkpX1beqvs1u/mc1+0czxw+FJLfluV1DMZHXOF6fjivQPHE8E3hnU7ZJomnURK8asCylNxbk
dRmsmfwrqfiPxLpOp+KRZQ22IEyW9nayNKJJj53ZgOBgYUD8ao6f8Orm18d6tq73sT2GoXK
XMi/N5hCNvWMjpeAd2c4UDA5NaPmvJpb6fgcilS5IRILWF33vrt9xl6ycftJaH76c3/AKDL
Vf4UNJ8X/Hz3GfOEm3nrtEhA/DAWtzU/B/iO5+JVt4qhuNIAtozbxwP5vzRncMsQPvYbtxx
WlqPhW+0/wAayeKPDZtWnuoflvbO4YxpNjGHVwDtYYHUYNLlfM3brc0danyezuruCXzTvY4j
VLRL/wDaJubCQMbW80poboKcZQxHPP4LV34kKE+M/wAP1UYVdwAH+9XYeEfCdxZeI9V8S65L
BLrN+BGEgyY7eIAAIpJPAycDp0rH8YeDvEOs+OtJ160n0mOLSmJgilMm6QHk7yBx+FJwfk3
bdhHEQdWKctIwt87f0jofFfhLStV8P67bXcj20WoEXE8wOfLdFUBwPYIMjvzXiXjPVNU1H4I
WqtDbS6NBcx29tf2jlnSMIVYxYIXOP73bpXs/xB0bXdX0VU0G6tYb1oZLeaOYt5TPloVsEf
xDGQSPWuW8Q/DfV7z4baR4R06609IrYK89xNvy0gJJ2gDplj15p1ott8q6feGCrQgoupJP3l
8rbv8vli+ORx8GYfc2v8hWF8XU10fCK0OoXGmPzf6NtWCCRZPu8ZJYj68V1/jjwh4j8UeCLT
QW10iB12maUPKR8n3do29x1zR428G+IfE3gPT/D/AJ2kwyx7PPI3SFfk4XaNvcdc9O2aU4t3
0exWhrQpqqmm1pJt+mn+R1S6nHo3gOPUp8bLXT1IIJxnEYIH4nArxGOa08GfFPwxqVrqFrdRa
nAsOovDOsgEznEjNgnGWZW/A16lq+h+Kb3w7pOmxnRB9neNrpXeUpMsTKVT7vQ7Rn8uaofE7
wBe+LNHsLTTINGsZo3EOs+GVfGcQ7V5U56nngcUVFKSVlt+ZGFntPtxm9JXT9Oh6ZTJpY4Y
mkmdY41GWZjgAepNZ3hmLVYNGt4ftktZb+NdjvWxbY+OA3zDIJ711/Evw3P4s8H3uk2lwtvN
KUZWfO1trA7Wx2OK6uZ8vMkebGEXUUJ0yvv+pR10rJd+MJEIIGiRrkc9pz/WsX4ASwwfCe0l
uEjhSSdndyAqqOck9q07Lwvqth4PvbC2exfVLYfYbYiaV/LihWPylAYLliBznAySelZfhz4
f6va/DPUvCGpXFgEljCQXNuzsdzNu+dSBxnHTmudc3MpW7ne3TdKVNy6x+5KzZxXh+efwv4
91vw5oL+dYeI4xNpk8J3Im8n94COyqZB/wAAFeo/Ea0g034U6xaWyBbe308xIvooAAqDwL4P
fS7iwnvbK1tV0y0azs4o5jO2Hbd17OVXqegxwCfWtf4h6VqWu+F7zStJ+qx94hike5dlCKe4
2g5PtxRTg1Bt/L+vUK9eM68LPa133t1+78bnmPgTVn0zRvAf/CQwxLo88UltZyQnd++fK/vg
3QFSwGMjk5rpv2g144PhXeRQokcSyQqqKuAo3jgAdBwdqXw9169+F9I4fkk05dR0uaOazlik
crJtJzuyo2n5vfpV3xX4N8Ta74DXRZLnTpL67lNze3EkjhUffuCXqFPyjpzjURUIBxa6fpa
xtKVJ141VJK0tfS97/11MLWvDmvePdL8HWS6WdN0uyjilmvLidGLjYo+RFJQPQRhjqOITfCp5
JvjL4+kuMmZX2DPUKJMAfkFr1HwnbX9loFnZ6qlstxbxrDm3dnVIVQackAgnHSub1DwtfaV4
518U+HEt53vflvrKaTyvMxjDo+CA3AyCOar2VrT9LmSxSmp0XZKzt999/P7jkrmqwftLxeU
21JdPxPzgbfLJyf++Vq74+lvX8BXcEg5NoufCEclimezkL3lhXAk2k/ITwevOK3tD8FTXGua
5r/iRof7R1SE2iw27FltoCu3aGIGWIAycCsdPCOv6Z4Dn8H6NY6csUyvE2otdMAysfmcx7Sd
5HGAcelK0tXbe/r/AEy/aU3KFmrXUVtrpe7+Wx0Wha5o2n/C+HVND3f2XaWZMKynDZUY2t/t
buD7mvK9ONv4I+LmhTQ3sFxb6tbLBePFMHnPW5ODx+82t+Jru38E6xpXhTRPD+h/wBm3Vlb
TLcXpvXZPtLB95TaFICK+voBUPxO+Ht14ksNOg0Kx0bT54XEz3AJjZWxgqAqcjocn06UpKTI
tNVbuOhOICck5e7NtfLo3+Z6lRWd4fGpjSbddeFt/aCrtla3YsjEfxDIBGeuK0a7Yu6uePjc
rsFFFFMQVwPxxw/5JzqP+/F/6MWu+rgfjhZ8Odr/34v8A0YKzkHQ6jwl/yLGlf9esX/oArWrI
8if8itpH/XpF/wCgCterBRRRTAKKKKACiiigAooooAKKKKACkBySMHj170tFABRRRQAUUUU
AFFFFABRRRS AKKKKYBTZS4jJjUM/YE4B/GnUUmAUfSiimADOBk5PrRRRS AKKKKYBRRRS AKKK
KYBRRRQAVwPxxwIHW41HPUvFj/v4K749K4L43gH4calns0R/8iLWb3QdDpvB//Iq6R/16xf8A
oArXrH8HnPHXSP8Ar0i/9AFbFWCCiiimAUUUU AFFFFABRRRQAUUUU AFFFFABRRRQAUUUU AFF
FFABRRRQAUUUU AFFFFABRRRQAUUUU AFFFFABRRRQAUUUU AFFFFABXCFg3/km+qfWL/0Ytd3
X DfGv/km+rf8AbL/0YtSw6HQeDf8AkVNIz/z6xf8AoArZrH8G/wDIP6P/ANekX/oArYpoEBoo
oo6gFFFFMAooooAKKKKACiiigAooooAKKKKACiiigAooooAKKKKACiiigAooooAKKKKACii
gAooooAKKRiQOBmloAKKKKACiiigAVwvxr/5Jtq3/bL/ANGLXdVwvxr/AOScar/2y/8ARi1M
nsHQ6HwWc+EdG/69Iv8A0EVs1ieCf+RQ0X/r0i/9BFbdUCA0UUUWAKKKKYBRRRQAUUUU AFFF
FABRRRQAUUUU AFFFFABRRRQAUUUU AFFFFABRRRQAUUUU AFFFFABRRRQAUUUU AFFFFAB
RRRSA K4b41DPw31bpx5f/AKMWu5rh/jT/AMk21j6R/wDoxalgbvgf/kTtF/684v8A0EVt1h+BTnwb
oh/6c4v/AEEVuVQlsHeiihDCiiimAUUUU AFFFFABRRRQAUUUU AFFFFABRRRQAUUUU AFFFFA
BRRRQAUUUU AFFFFABRRRQAUUUU AFFFFJgFFFFMAooopAFcP8aD/xbfWP92P/ANGLXcVxHxnG
fhtR+7H/wCjFqJdANnwF/yJeif9ecX/AKCK3q5/4fnPgnQ/+vSP/wBBFdBWglsFFFFAwooo
oAKKKKACigDKKACiiigAooooAKKKKACiisO68S2tve3Vqbe9kmt5IomEUO/JkGQQackAAkns
BQBUvY8/jbTLeKd547yPyhcsAYuX+znEu3nbnbn3HTNOvPGenWs17E8N6z2QQzhlt2zdG0n
PPZUYn8u4pXQHTUVzT+MtPjSVp4b2ERW010/mRbcRxFQx6/7S49c8U8+LbIK5FtfuywQz7Eg
LMyy7tuADknCsSO200XQHRUVRTVbR9Zk0tZD9sjhW4ZMcbCSOvrkdPcetXs80wCiiigAUUUU
wCiiigAooooAKKKKACiiigAooopAFcP8aM/8K21jHpH/AOjFruK4j40f8k11n/dj/wDri1Mg
6Gr8PDnwPof/AF6R/wDoNdFXN/Ds/wDFD6Ef+nOP+VdJTTbBRRRT3AKKKKYBRRRS AKKKKGw

CigdKKLgFFFFABRRRRcCr/Z9r/ag1HyR9tEP2fzcnP17t23HTrzXP3fhSaXxDPrFvqK29y80
LoVgyVREZGjJ3chg2fYgHBxXVUAY6UWA5NvB0Z0PWbTzbcXuom5H2wW/zRrOxZgAW5xn1GcD
NC+EpEt9ahS9jA1KyS0yYSShVWUuTu+Ynex7c11IFKyA5TVPCcmoXFrK96i+Rp0tjs8k4Zn2
/vD83baCF9e/Aqt/whlyt1Ddw6HFeQQWseMy25yvk7t2fm5Dq7Aj6da7SiiwHMJ4auhrFpq
Z1AG7iuZZJdsbZJE6hfL278DAVPm9UHHWt1rC2bU01Bos3iRNAsm48ISCRjOOoFwqKYBRRRT
AKKBRQAd6KKKQBRRRTAKKKQBRRRQAUUUAFCp8AGj/kmus/7sf/AKMWu4NcL8bCw+G2rbSM
fu85/wCui9Klg9jT+G7g+BdCwc4tl/5V01fOfgr4qXGm6fDpj6YksdrGER1nKEgevy mukuvj
BLHA0i6QSQM4N1/9hU2nroLngrantFLmvBR8cbiOQq+ihhx0u8f+yGnL8dJmYj+wsY/6fP8A
7XRea+yHPDue8UV8+v8AHu5GduhJgHHN2T/7JSj49XBTcdBT/wACz/8AEUc0/wCUOaPc+gTR
mvnK5/aHuoiwHh2IkA8m7P8A8RU1v+0HcyoxPh6IENt/4+z6f7IK9T+UOaPc+h8j1oyK+f0+
Pkrxhj4eXPT/AI/f/sKfB8e3cYbw9z6/bv8A7XRep/KO8e574TQOleBj48ybjjw8vXH/AB+/
/a6lt/jvLKN3/CPqOD/y+f8A2FC9pfVBePc93pa8C/4X5N/acdqPD64fA3fbDxn/AIBV2X46
tHctEfD2dozkXuPX/pnVJT7BdHt/eivFLf44GV1X+wCM/wDT7/8Aa6kuPjaYXC/2Bu/7fP8A
7XRafVBdHtFFeLD43E8/2B/5O/8A2ulb437VB/4R/wD8nf8A7XTSl2C6PaKK8T/4Xkf+he/8
nf8A7XSN8c2V8f8ACPg/9vv/ANrpe8ugXR7bRXiafHIk8+Hh/wCBv/2upT8bsf8AMv8A/k7/
APa6d32FdHs9FeL/APC7znH/AAj/AP5O/wD2uoZPjoUcr/wjwOP+n3/7XRd9guj26ivDf+F9
Hdj/AIRwdM/8f3/2uoz8fW/6Fsf+B3/2uldhdHu1FeFD49tn/kXB/wCBv/2unp8eizbT4c/8
nv8A7XTTYuZHuWaK8RX47biB/wAI71OP+P7/AO10lz8djChI8Og/W9/+10XYc8T2+ivBk+P7
lMnw4v8A4G//AGum/wDDQL+a6f8ACNrgAHP271/7Z0c1w5ke90leDn4/OoB/4RxTn/p9/wDt
dN/4aAf/AKFxf/A3/wC10tew+aJ73mivBF/aAkOafDa/+Bv/ANrrSj+N+5QT4f6j/n9/+100
pPoLnj3PaDs14nJ8cyk6R/8ACPZDIWz9t9P+2dOHxyzj/inuv/T7/wDa6rkkL2kT2qvPjfjlc
Rx/DzUImPzyNGFH/AAMVzLfHDBx/wj3/AJO//a64H4g/Em58U2rWQ0+O0hZg7nzPMY4PAzgY
FTKMrofPGx//2Q==